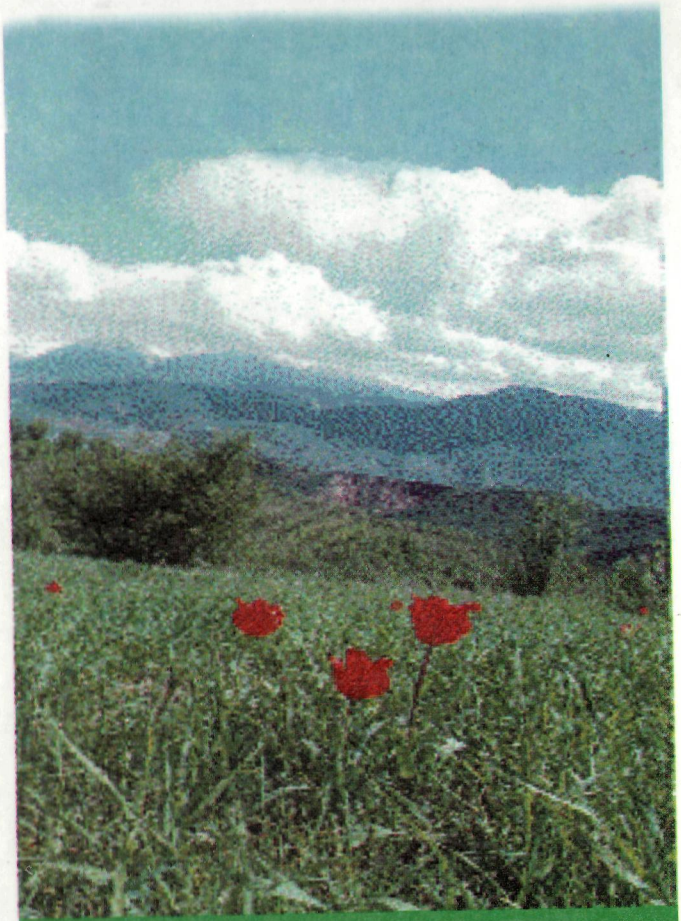
349.7
34
N-64

ASQAR NIG'MATOV

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING EKOLOGIYA HUQUQI

Ч3557
34
H-64

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI
O‘RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA’LIMI MARKAZI
O‘RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA’LIMINI RIVOJLANTIRISH INSTITUTI

ASQAR NIG‘MATOV

O‘zbekiston Respublikasining EKOLOGIYA HUQUQI

Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun darslik

4/3
B 9462
O‘z MU
kutubxonasi

G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent — 2003

67.407 (5U)
N 65

O'quv dasturlari, darsliklar va o'quv qo'llanmalarni qayta ko'rib chiqish va yangilarini yaratish bo'yicha Respublika muvofiqlashtirish komissiyasi tavsiya etgan.

Mas'ul muharrir: yuridik fanlari doktori, professor **M. B. Usmonov**

Taqrizchilar: O'zbekiston Respublikasi Ichki Ishlar vazirligi Akademiyasi, Fuqarolik huquqiy fanlari kafedrasi boshlig'i, yuridik fanlari doktori **J. T. Xolmo'minov**

ToshDAU qoshidagi Respublika ixtisoslashgan kasb-hunar litseyi direktori, qishloq xo'jalik fanlari nomzodi, dotsent **Q. D. Dushamov**

N 1903040000—42 / M352(04)—2003 qat'iy buyurtma, 2003

ISBN 5-635-02193-X

© Nig'matov A. N., G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2003-y.

Insonga insoniylik, tabiatga tabiiylik — hammasi inson farovonligi uchun.
Ekologik manifest

MUQADDIMA

2002-yil Janubiy Afrika Respublikasining Yoxannesburg shahrida bo'lib o'tgan xalqaro sammitda: «Yer yuzida butun insoniyat jamiyati, xususan, davlatlarning barqaror rivojlanishining asosiy omillaridan biri — atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan o'ta samaradorlik bilan foydalanishdir», deb e'tirof etildi. Shuning uchun ham Sayyoramizdagi deyarli barcha davlatlarning ichki va tashqi boshqaruv funksiyalarida ekologik muammolarning yechimini topish dolzarbdir. Ekologik muammolar esa boshqa inson muammolaridan farqli, ma'muriy-hududiy chegaralarga bo'ysunmaydi va o'zining regional hamda global ekologik tizimlar doirasida to'liq hal qilinishi bilan ajralib turadi. Chunki Orol dengizining qurishi, Chernobil AES ning falokatga uchrashi, ozon qatlamining yemirilishi kabi ekologik inqirozli holatlar nafaqat muayyan davlat yoki mintaqa, balki butun kurraviy harakatlar orqaligina bartaraf etilishi mumkin. Lekin global ekologik muammolar yechimi har bir mahalla, tuman, viloyat, respublika, mintaqa, qit'adagi ekologik masalalarning yechimini topish tizimi orqali hal qilinishi mumkin.

Bozor iqtisodiyoti talablari keng xalq ommasiga singdirilayotgan bir davrda ijtimoiy munosabatlarni demokratlashtirish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish huquq rolini so'zsiz oshiradi. Chunki insoniyatning barqaror rivojlanishi barcha davlatlarning ichki va tashqi ekologik funksiyalarini tinch yo'l bilan hal qilinadigan huquqiy tartibga solish usullarini qo'llashga chorlaydi. Bu usulning qay darajada afzal ekanligi va insonlarning kundalik hayotiy ehtiyojlarini qondirish uchun nechog'lik ahamiyat kasb etishini siz ushbu darslik bilan tanishish davomida anglab olasiz.

Prezident Islom Karimov o'zining «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» asarida: «Asrlar tutash kelgan pallada butun insoniyat, mamlakatimiz aholisi juda katta ekologik xavfga duch kelib qoldi. Buni sezmaslik, qo'l qovushtirib o'tirish o'z-o'zini o'limga mahkum etish bilan barobardir», deb bejiz aytmagan.

Ushbu darslik muallifning oliy o‘quv yurtlari uchun chop etilgan «Ekologiya huquqi: sxemalar va tushunchalarda», hammualliflarning «Ekologiya huquqi» kabi o‘quv adabiyotlarini tayyorlash mobaynida orttirgan tajriba, internet global axborot tizimi, chet el olimlarining mazkur sohada erishgan yutuqlari va ma’lumotlaridan foydalanib yozilgan. Shuni alohida ta’kidlash lozimki, fan va ta’lim doimo rivojlanishda, uning yutuqlaridan foydalanib, kelajakda yangi o‘quv adabiyotlarini yaratish nuqtai nazaridan Sizning taklif va mulohazalaringiz biz uchun doimo asqatadi, degan umiddamiz.

Ekologiya — keng ma’noda insonlarning yashab ketishi haqidagi ta’limotdir.
N. F. Reymers

UMUMIY QISM

I bob. EKOLOGIYA VA EKOLOGIK QARASHLAR. TABIATNI HUQUQIY MUHOFAZA QILISH ZARURATI

1. EKOLOGIYA NIMA?

Xo‘sh, ekologiya nima va nima uchun XXI asrda biz ekologik masalaning nazariy va amaliy yechimini topishga bunchalik urinib qoldik? Nima uchun deyarli barcha ta’lim bosqichlarida, ma’rifiy-madaniy tadbirlarda, xalqaro uchrashuvlarda va hattoki, biznes-shou chiqishlarda ham xuddi ana shu muhim muammo ko‘tarilmoqda?

Ekologiya sohasi bo‘yicha Yer kurrasining barcha qismida turli ko‘rinish, mavzu, shakl va hajmda minglab maqola, risola, kitob va darsliklar chop etilmoqda. Ular nafaqat turli matnlarda, balki zamonaviy informatik ma’lumotlarni uzatuvchi va tez moslanuvchan kosmik kommunikatsion usullar orqali butun insoniyatga jadal sur’atlarda tarqatilmoqda. Lekin ekologiya nima o‘zi degan savolga kamdan-kam hollarda yagona fikrdagi ma’lumotlar berilmoqda.

Hozirgi zamonda kompyuter, informatika, davlat, huquq, ma’rifat, mustaqillik, bozor iqtisodiyoti kabi eng ko‘p qo‘llaniladigan so‘zlardan biri *ekologiyadir*. Fanlar ichida o‘rta asrlarda «Teologiya», ya’ni din haqidagi ta’limot qanday rivojlangan bo‘lsa, zamonamizda ekologiya fani shunday tarzda keng ommalashib bormoqda. Shuning uchun bo‘lsa kerak, har bir olim, mutaxassis yoki ijodkor o‘z faoliyatini ekologiya bilan bog‘lashga va o‘zini «ekolog» deb hisoblashga harakat qilmoqda. Mayli, nima bo‘lganda ham ekologiya tarafdorlari ko‘payaversin. Lekin *fanda*, ayniqsa *ta’limda, bir so‘zni turlicha ifoda etish, uning mazmun va mohiyatiga turlicha yondashish taraqqiyot ilmiga qo‘shgan hissadan ko‘ra zarari ko‘proq bo‘lishi mumkin.*

An’anaga ko‘ra, ***Ekologiya*** *— organizmlar o‘rtasida o‘zaro va ularni yashash muhiti bilan bo‘ladigan munosabatga doir fan tarmog‘i.* Bu tushuncha uning grekcha atamasini ifoda etadi, chunki «*oikos*» — uy, yashash joyi, yashash muhiti, «*logos*» — ta’limot, ya’ni organizmlarning yashash joyi, uyi yoki muhiti haqidagi ta’limot degani. Uni birinchi bo‘lib nemis tabiatshunos olimi Ernest Gekkel 1866-yil «Organizmlarning umumiy morfologiyasi» nomli asari orqali fanga olib kirgan. «***Ekologiya***, — deydi u, — *tabiatni iqtisodiy jihatdan tadqiq qilish orqali barcha tirik organizmlarning organik va noorganik muhit omillari (unsurlari) bilan birga, uning ta’sir doirasida turgan*

antogonistik va noantogonistik aloqadorlikda bo'lgan o'simlik va hayvonot dunyosi o'rtasidagi munosabatlarni ochib berish». E. Gekkel buyuk ingliz olimi Charlz Darvinning tirik organizmlarning evolyutsion rivojlanishi to'g'risidagi qonuniyatini to'ldirib, har qanday tirik organizm atrof tabiiy muhitga moslashib, o'zining morfologik va morfometrik ko'rsatkichlarini o'zgartirib borishini, moslanmaganlari esa tabiiy tanlanish natijasida qirilib ketishini isbotlab berdi.

E. Gekkel ekologiya so'ziga ta'rif berar ekan, «*Inson tomonidan tabiatni iqtisodiy tadqiq qilish*», degan iborani bekorga qo'llamadi. Chunki u tabiatning ifloslanishi va foydalanilishi son jihatdan ifodalanishi iqtisodiyotga nechog'li bog'liqligini ko'rsatmoqchi bo'ldi.

E. Gekkeldan so'ng ekologiya tushunchasiga minglab o'zgartirishlar kiritildi. Lekin uning birlamchi ma'nosi umumiy tarzda doimo saqlanib kelindi. Hozirgi kunda turli fikrlarni umumlashtirgan tarzda biz ekologiyani yagona tabiat tizimidagi o'zgaruvchan tirik organizmlar va ularning o'zgaruvchan atrof-muhiti bilan bo'ladigan munosabatlariga doir qonuniyatlarni o'rganadigan fan sohasi, deyishimiz mumkin. Ushbu fan sohasiga doir ta'lim berish esa uni mustaqil o'quv predmeti sifatida shakllantirmoqda. Ekologik munosabatlarga doir chora-tadbirlarni amalga oshirish uni mustaqil xalq xo'jaligi tarmog'iga aylantirmoqda.

Yuqorida o'ziga xos ravishda keltirilgan ekologiya tushunchasida E. Gekkel va boshqa olimlar tomonidan aks ettirilgan yoki ettirilmagan so'zlar bor. Masalan, ***birinchisi*** — «*inson tomonidan tabiatni iqtisodiy tadqiq qilish*» XIX asrning ikkinchi yarmida Yevropa uchun xos bo'lgan faqatgina iqtisodiy rivojlanish tamoyili hozirgi zamon uchun dolzarb emas. Chunonchi, atrof-muhitning keyingi 100—130 yil mobaynida juda keskin buzilishi tabiat va jamiyat o'rtasidagi munosabat shaklini tubdan yangilashni taqozo qilmoqda (2-rasmga qarang). Endilikda biz o'zimizni bu boqiy dunyoda asrab qolishimiz uchun ham iqtisodiy munosabat shaklidan iqtisodiy-ekologik va ekologik shaklga o'tishga majburmiz. Aks holda Qur'oni Karimda aks ettirilgan «qiyomat» kuniga borib qolishimiz mumkin.

Ikkinchisi — *«o'zgaruvchan» so'zining qo'shilishi.* Ekologiyaning ob'yekti — tirik organizmlar va ularni atrof tabiiy muhiti, aniqrog'i, yagona ekologik tizimdagi «o'zgaruvchan tirik organizmlar» va «o'zgaruvchan tabiiy muhit». Agarda ular o'zgaruvchan bo'lmasa, ushbu organizmlar va tabiat biologiya, geografiya, geologiya, gidrologiya, okeanografiya, meteorologiya, tuproqshunoslik fanlarining ob'yekti bo'lib qoladi. Chunki muhit o'zgara borgani sari organizmlar ham o'zgara boradilar, ya'ni evolyutsion rivojlana boradilar. Bir turdagi organizmning o'zgarishi ikkinchi turdagi organizmning o'zgarishiga sabab bo'ladi. Ekologiyada bu rivojlanish tabiiy tarzda emas, ko'proq

tabiiy-antropogen yoki antropogen ko'rinishda va bir me'yorda emas, balki jadal sur'atlarda kechadi. Shuning uchun ham ekologiya fani ilk bor Afrika, Osiyo yoki Amerika qit'asida emas, aynan sanoati gurkirab rivojlangan va atrof tabiiy muhit holati tubdan o'zgarib ketgan Markaziy Yevropada tarkib topti. O'zgarib ketgan atrof tabiiy muhit holati unga nisbatan yangicha, ya'ni ekologik yondashuvning yuzaga kelishiga majbur etdi. «O'zgaruvchan» muhit esa ekologik ongni belgiladi, shakllantirdi va rivojlantirdi.

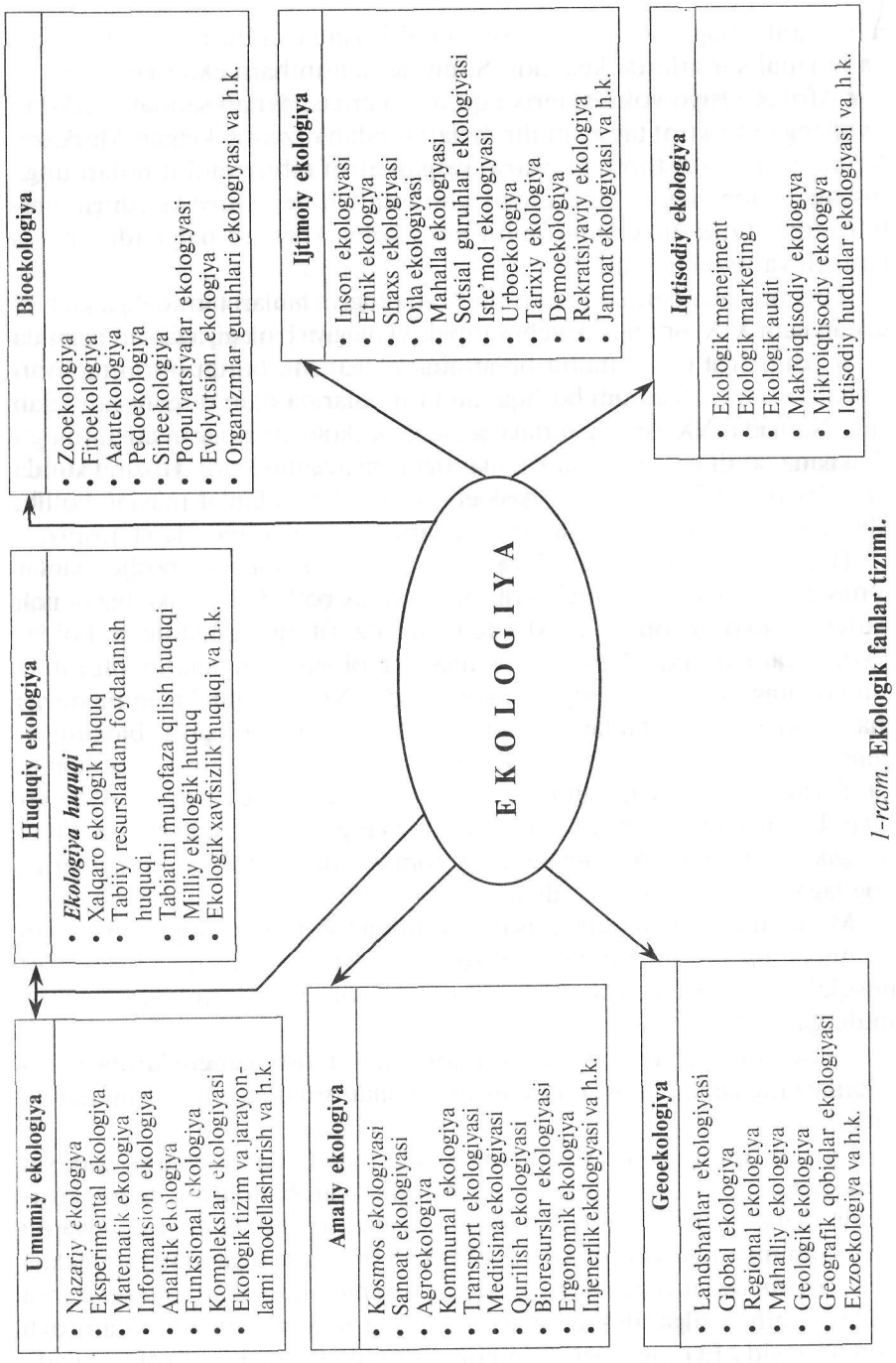
Tirik organizmlarni o'rganuvchi fan biologiya fanlari tarmog'iga kirgani uchun ham XIX asrning ikkinchi yarmida ekologiya biologiya fanlari tizimida turar edi. Atrof tabiiy muhit holatining o'zgarishi, butun inson faoliyati jabhalarida aks etishi uni boshqa fan tarmoqlarida ham o'rganishni talab etdi. Natijada, XX asrning o'rtalariga kelib «Ekologiya» degan fan tarmog'i shakllana bordi va keyinchalik fanlar tizimiga aylanib ketdi. Hozirgi kunda uning tizimida 70 dan ziyod ekologik yo'nalishdagi fanlar mavjud bo'lib, ular deyarli barcha fan va ta'lim sohalarini qamrab olmoqda (1-rasm).

Hamma jumboq shundaki, biz Sizlar bilan Ekologiyani boshqa fanlar o'rtasida tutgan o'rnini aniqlab olishimiz kerak bo'ladi. Chunki, biz taniqli Amerika ekolog olimi E. Makfedyenning fikriga qo'shilgan holda, Ekologiyani boshqa fanlar va ayniqsa, biologiyadan ajratib olishimiz jumboqning «kalavasi»ni topish bilan tengdir. Nima uchun? Hammamizga ma'lumki, biologik fanlar — zoologiya, botanika, sitologiya, bioximiya, genetika, morfologiya, embriologiya, fiziologiya kabilar tirik organizmlar va ularni atrof tabiiy muhit bilan ozmi-ko'pmi bog'liq ravishda o'rganadilar. Ularni qanday tabiiy muhitda yashashlariga qarab tasniflaydilar. Morfologik, morfogenetik, morfometrik tomonlarini tabiat qonuniyatlariga bog'lagan tarzda ochib beradilar.

Meditsina, sotsiologiya, ijtimoiy fanlar esa tirik organizmlardan bo'lmish insonlarning o'ziga xos xususiyatlari, rivojlanish va taraqqiyot bosqichlari, harakat qilish va uyushish qonuniyatlarini atrof tabiiy muhitga bog'liq ravishda o'rganadi.

Geografik, geologik fanlar yer usti va yer osti kengliklarida organizmlarning kelib chiqishi, tarqalishi, rivojlanishi qonuniyatlarini tadqiq qiladi.

Iqtisod, informatika va matematikaga oid fanlar tabiat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni son va sifat jihatidan baholaydi, modellashtiradi. Fizika va kimyo fanlari ushbu jarayonlarning mazmun va mohiyatini aniq qonuniyatlar asosida ochib beradi. Umuman olganda, yuqoridagi fanlar orqali tabiat va jamiyat o'rtasidagi barcha munosabatlar Ekologiyaga qadar ochib berilgandek tuyuladi. Shuning uchun ham keng qamrovli fanlar orasida Ekologiyaga o'rin bormikan, degan o'rinli savol tug'iladi.

1-rasm. **Ekologik fanlar tizimi.**

Bizga ma’lumki, zamon taraqqiyoti (ayniqsa XX va XXI asrlarda) fanlarni tarmoqlashuviga olib kelmoqda. Aynan eng ommaviy tus olib borayotgan fan sohasi ikki yoki bir necha fanlar «chorrahasida unib chiqmoq»da. Bu tabiiy va ob’yektiv jarayondir. Fizika, matematika, kimyo, falsafa, huquq, geografiya, biologiya kabi «sof fanlar»ga ehtiyoj kamaya bormoqda. Chunki, bir tomondan, ular o‘z imkoniyatlarini kamaytirgan bo‘lsalar, ikkinchi tomondan, jamiyatda va ayniqsa, tabiatda bir-biri bilan bog‘lanmagan, biri ikkinchisidan kelib chiqmaydigan hodisa va jarayonlar yo‘q. Hamma jarayon va hodisa uzviy bog‘liqlikda va o‘zaro aloqadorlikdadir.

Har bir fan mustaqil ravishda «oyoqqa» turishi uchun uning mustaqil o‘rganish yoki tadqiq qilish ob’yekti, predmeti, o‘ziga xos usullari, manbalari va olingan natijalarni tatbiq qilish joyi bo‘lishi kerak. Aks holda bu fanlar, ayniqsa yangilari, fan tarmog‘i sifatida e’tirof etilmaydi.

Ekologiyaning ob’yekti — ***tirik organizmlar va ularni atrof-muhiti, aniqrog‘i, yagona ekologik tizimdagi o‘zgaruvchan tirik organizmlar va o‘zgaruvchan atrof-muhitdir.*** Agarda ular o‘zgaruvchan bo‘lmasa, biologiya, geografiya, geologiya kabi fanlar ob’yekti bo‘lib qoladi. Nima uchun «*o‘zgaruvchan*»? Chunki muhit o‘zgarmasa, organizmlar ham o‘zgarmaydi, bir organizmning o‘zgarishi ikkinchi turdagi organizmlarning o‘zgarishiga sabab bo‘ladi. Masalan, to‘rtlamchi davrning oxirini geologlar antropogen davr, deb ataydilar. Ushbu kichik geologik davrning o‘zidayoq katta atrof tabiiy muhit o‘zgarishlari sodir bo‘ldi. Iqlimning qurib borishi Yer kurrasining shimoliy yarim pallasida doimiy muzliklarning chekinishiga sabab bo‘ldi. Yashil o‘rmonlar o‘rnini dasht va cho‘llar egallay boshladi. Juda ko‘p biologik massa iste’mol qiladigan juda katta hayvonlar (dinazavr, extiozavr kabilar) o‘rnini kamroq oziqlanadigan, maydaroq hayvonlar egallay boshladi. Insonlarning paydo bo‘lishi esa qulay iqlim sharoitlarida yashovchi barcha «nozik» tabiiy (muhitga itoatgo‘y) turdagi hayvon va o‘simliklarning yo‘q bo‘lib ketishiga sabab bo‘ldi. Yovvoyi turdagi hayvon va o‘simliklar o‘rnini ularning madaniylashgan turlari egalladi. Xullas, geologik nuqtai nazardan kichik bo‘lgan 1—5 million yillar mobaynida evolyutsion tarzda katta o‘zgarishlar bo‘ldi.

XVIII—XX asrlarga kelib esa jamiyat va tabiatda haqiqiy inqilobiy o‘zgarishlar sodir etildi. Bu holat albatta ilmiy-texnika revolyutsiyasining natijasi, deb olimlar tomonidan xulosalanmoqda. Chunki insoniyat bu davrda ilm va fan yutuqlarini, aksariyat hollarda, tabiat ustidan «hukmronligini o‘rnatish» uchun xizmat qildirdi. Tabiat va atrof-muhitning hozirgi ekologik holati XXI asrda uning aksini qilishga, ya’ni inson tafakkuri yutuqlarining tabiiy ob’yektlarini tiklash, saqlash va muhofaza qilishga qaratmoqni taqozo etadi. Insonlarni o‘rab turgan atrof-muhit holatini sog‘lomlashtirish davr talabidir. Aks holda tabiat bizdan o‘chini olmasdan qo‘ymaydi.

Insonlarning tabiatga nisbatan (xoh u ijobiy, xoh u salbiy bo'lsin) barcha harakatlari va harakatsizliklari atrof tabiiy muhitni tez o'zgaruvchan qilib bormoqda. Ana shu o'zgaruvchanlik xususiyati nafaqat tabiatda, balki tirik organizmlar, xususan, insonlarda ham o'z aksini topmoqda.

Ekologiyaning predmeti — *yagona ekologik tizimdagi ekologik o'zgaruvchan organizmlar va ularning o'zgaruvchan atrof tabiiy muhiti o'rtasidagi munosabatdir.* Ushbu munosabat tabiiy, ijtimoiy, iqtisodiy, huquqiy, siyosiy, umumiy va shunga o'xshash ko'p qirrali xarakterga ega bo'lishi mumkin. Ushbu xarakterlariga qarab Ekologiya turli fan tarmoqlariga bo'linib ketadi.

Yuqorida sanab o'tilgan barcha ekologiya fan tarmoqlari ham o'zining mustaqil o'rganish ob'yekti, predmeti, manbalari, usullari, tatbiq qilish ob'yektlariga ega. Ularning mustaqil predmeti — yagona ekologik tizimdagi o'zgaruvchan organizmlar va o'zgaruvchan atrof tabiiy muhit o'rtasidagi aniq bir xarakterdagi munosabat turidir.

Ekologiyaning mustaqil fan sifatida shakllanishining yana bir talabi — **o'ziga xos o'rganish, izlanish va tadqiq qilish usullarining bo'lishidadir.** Bu usullar boshqa tabiiy, gumanitar yoki ijtimoiy fan sohalarida ham bor, lekin Ekologiya o'zining qonuniyatlaridan, maqsad va vazifalaridan kelib chiqqan holda ularni umumlashtirgan. Ekologik usullar sifatida yagona tizimdagi o'zgaruvchan organizmlar va o'zgaruvchan atrof tabiiy muhit o'rtasidagi munosabatlarni tadqiq qilishda tizimli yondashish; kuzatish; tajriba (eksperiment) o'tkazish va modellashtirish amalga oshiriladi.

Tizimli yondashish usuli — *ekologik munosabatlar ekologik tizimda turuvchi ob'yektlarni uzviy bog'langanligini inobatga olgan tarzda turli xil usullarini ma'lum bir ketma-ketlikka olib borish tartibi.*

Kuzatish usuli — *naturada (joyida) yoki masofadan turib (hisobga olingan va baholangan ekologik ob'yektlarni) ekologik monitoringni olib borish orqali amalga oshirish.*

Tajriba (eksperiment) usuli — *laboratoriya, tabiiy hudud yoki tajriba uchastkasida muhit o'zgarishining organizmlarga ta'sir etishini sinovdan o'tkazish.*

Afsuski, tajriba usulidan ijtimoiy, xususan, Ekologiya huquqida hozirga qadar yetarli darajada foydalanilmaydi. Lekin bu usulni ekologik-huquqiy tadqiqotda qo'llash foydadan xoli emas. Masalan, alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning huquqiy maqomini belgilash yoki ekologik soliq miqdorini o'rnatish, avvalambor, ma'lum bir tajriba hududlariga xususiy maqom berish orqali turli xil tajriba variantlari amalga oshirilsa yaxshi bo'lardi. Chunki ular nafaqat mahalliy ekologik sharoit va yana insonlarning iqtisodiy-ijtimoiy hayotiga ta'sir etish

imkoniyatlarini ham inobatga olish masalasining ijobiy hal qilinishini taqozo etadi. Ekologik vaziyat bilan iqtisodiy-ijtimoiy hayot uyg'unlashgan, biri ikkinchisini inkor etmaydigan bo'lishi kerak. Hamma narsa, ayniqsa huquqda, inson va uning farovon hayoti uchun xizmat qilishi davlatimizning ijtimoiy siyosatiga mos tushadi. Ekologik tajriba oqibati inson hayotiga salbiy ta'sir etsa, amalda u o'z tatbiqini topishi kerak, degan so'z emas va aksincha. Tajriba usuli bizlarga eng optimal, ya'ni «six ham, kabob ham kuymaydigan» yo'lni aniqlashtiradi. Qonun me'yorlari va qoidalarini tajriba usullariga asoslanmagan tarzda belgilanishi kishilik jamiyatida salbiy huquqiy oqibatlarga olib kelmasligiga hech kim kafolat bera olmaydi. Boy berilgan muddat va foydani, ayniqsa ekologiyada, qaytarib joyiga qo'yishni iloji bo'lmasligi ham mumkin. Orol va Orol bo'yida yuzaga kelgan inqirozli holat bunga yaqqol misol bo'la oladi.

Ekologik izlanishlarni olib borishda ***kichik kosma (mikrokosma)***, ya'ni ***turli ekotizimni sun'iy yaratish tajriba usulidan*** foydalanilmoqda. Inson tomonidan yaratilayotgan sun'iy «Bios—6» (Rossiya Federatsiyasi) va «Biosfera—2» (AQSH) rusumli kameralardan olingan ma'lumotlar juda qiziqarli xulosalarga olib kelmoqda.

Zamonaviy usullardan biri ***Ekologik modellashtirishdir.*** Model — organizmlar va atrof tabiiy muhit o'zgarishlarini matematik tarzda ifoda etish. Ushbu imitatsion usul juda katta jarayonlarni kichik muddatda kompyuter — informatik texnologiyalarni qo'llash orqali sinab ko'rish imkoniyatini beradi. Ekologik tizimlar harakatini son jihatdan baholashning yaratilgan o'nlab usullari (neyron shaxobchalari yoki ko'p omilli nazariy apparat dasturlari) ekologik monitoringni olib borish va istiqbolli ekologik dasturlarni yaratishga xizmat qilmoqda.

Ekologik o'rganish, tadqiq qilish va izlanishlardan olingan natijalarni aniq bir *xalq xo'jaligi sohasiga* yoki *muayyan davlat va jamiyatga* tatbiq qilish mumkin. Chunki inson, jamiyat, davlat va xalqaro hamjamiyatning asosiy maqsadi — farovonlikka erishish. Farovonlikning asosiy ko'rsatkichlaridan biri ekologik xavfsizlikdir. U nafaqat inson farovonligi, balki milliy va xalqaro xavfsizlikning asosiy elementlaridan hisoblanadi.

Ekologiyaning maqsadi — *hozirgi va kelajak avlodlar uchun ekologik xavfsiz muhitni ta'minlash.* Ekologik xavfsiz muhit organizmlarning normal holatda ko'payishi, o'sishi va rivojlanishi uchun toza, sog'lom va qulay atrof tabiiy muhit holati demakdir. Ushbu maqsad quyidagi ***vazifalarni*** bajarishni talab etadi:

- ✓ planetamiz resurslari va atrof tabiiy muhit holatini diagnostika qilish, ya'ni hisobga olish va baholash;
- ✓ lokal (mahalliy), regional (mintaqaviy), global (kurraviy) miqyosda ekologik monitoringni olib borish;

- ✓ davlat, davlatlar va xalqaro hamjamiyat tomonidan ekologik nazoratni tashkil etish va ularning ishlash mexanizmini yaratish. Bir paytning o‘zida nodavlat tashkilotlari, kishilar va jamoat nazoratini o‘rnatish va ularning tavsiya kuchidagi ma’lumotlaridan ekologik boshqaruvda keng foydalanish;
- ✓ global miqyosda organizmlar va atrof tabiiy muhit holatiga salbiy ta’sir etuvchi inson faoliyatini qattiq nazorat ostiga olish, me’yordan oshgan tarzda uni keskin to‘xtatish choralarini qo‘llash;
- ✓ barqaror rivojlanishga yo‘naltirilgan ekologik reja va dasturlarni mamlakat, qit’a va Yer kurrasi bo‘yicha ishlab chiqish, qabul qilish hamda uning tatbiq qilinishiga katta e’tibor berish;
- ✓ ekologik huquqbuzarliklar va ularning javobgarligini belgilovchi lokal, regional va universal ixtisoslashgan sud tizimi, prokuratura va tergov organlarini yaratish;
- ✓ mahalliy, regional va global miqyosda faoliyat yurituvchi «Ekologik tez yordam» guruhini yaratish. Ekologik jamg‘armalar faoliyatini faollashtirish;
- ✓ davlat boshqaruvida va xalqaro hamkorlikda demokratik elementlarni (xalq hokimiyatiga asoslangan tarzda) ekologik munosabatlarni tartibga solishda keng joriy qilish;
- ✓ ekologik tenglikdagi quruqlik hududlari (Orol bo‘yi, Chernobil, Markaziy Afrika) va suv akvatoriyalarini (Orol dengizi, Balxash va Chad ko‘llari) insonlarning birgalikdagi harakatlari orqali hal qilish;
- ✓ ekologik terrorizmning oldini olish yo‘llarini ishlab chiqish va ishlash mexanizmini yaratish;
- ✓ tabiat va jamiyat o‘rtasida ekologik, ekologik-iqtisodiy munosabat shakllarini o‘rnatish va hokazo.

Xulosa qilib aytganda, Ekologiya bu yagona tizimdagi o‘zgaruvchan organizmlar va o‘zgaruvchan atrof tabiiy muhiti o‘rtasidagi o‘zaro munosabat, qoida, qonuniyat va aloqadorlikni turli jihatdan tadqiq qiluvchi fan sohasi, unga doir bilimlarni beruvchi o‘quv predmeti va ushbu masalalarning yechimini topa oladigan inson faoliyatining bir tarmog‘idir.

2. TABIAT VA JAMIYAT O‘RTASIDAGI UZVIY BOG‘LIQLIK

Asrlar davomida buyuk allomalar inson va tabiat nima, degan savolga javob qidirib kelganlar. Inson tirik organizm sifatida boshqa tabiiy ob’yektlardan tubdan farq qilishi hamda uning buyuk kuch-qudrati uni alohida bir mavjudot sifatida qarashga da’vat etib keldi. Ayniqsa bunday

dunyoqarash XX—XXI asrlar, ya’ni ilmiy-texnika yutuqlari davriga kelib avjiga chiqdi.«Tabiat ustidan g‘alaba»ga erishgan inson hamma ilmu fan tarmoqlarida alohida bir omil sifatida qaraladigan bo‘ldi. Lekin inson aslida alohida bir «individ» yoki hech kimga bo‘ysunmaydigan «hokim» emas, u tabiatning bir bo‘lagi, «tabiat oshxonasining bir anjomidir». Insonni hech qachon tabiatdan va uni o‘rab turuvchi atrof-muhitdan ajratib bo‘lmaydi.

Falsafada ***tabiat*** deb ob’yektiv borliq, ya’ni bizni o‘rab turuvchi olam va uning xilma-xil shakllari tushuniladi. Amaliyotda yoki tabiiy fanlarda uni kishilarni moddiy va ma’naviy ehtiyojlarini qondirish manbai bo‘lgan atrof tabiiy muhit deb qaraladi. Falsafiy yoki astronomik nuqtai nazardan qaraganda, birinchi keng ma’no to‘g‘ridir. Chunki yulduzlar, planetalar, osmon va uning cheksiz kengliklari, albatta, inson ishtirokisiz kelib chiqqan va tabiiydir. Lekin insonlar kundalik hayotiy faoliyatlarida ulardan foydalanmaydilar va koinotdagi jarayonlarga o‘z ta’sirini o‘tkaza olmaydilar. Balki o‘zini o‘rab turuvchi havo, suv, yer, yer osti boyliklari, o‘simlik va hayvonot dunyosi kabi tabiat ne’matlaridan «oldi-orqasi»ga qaramasdan foydalanadilar va ularga ta’sir etadilar. Nafaqat inson, balki butun jonzotlar ham bundan istisno emas.

Inson Yer kurrasining jonli qobig‘i — biosferada yashovchi tirik organizmlar turkumiga kiruvchi, lekin u murakkab hayotiy faoliyat yurgazuvchi individdir. U ongining yuqoriligi, nutqining rivojlanganligi, ijodiy faolligi, takomillashgan mehnat qurollarini yarata olishi, axloqiy, ma’naviy hamda ruhiy o‘z-o‘zini anglay olishi bilan boshqa tirik organizmlardan tubdan ajralib turadi. Ularni muayyan bir hududlarda tarixan qaror topgan guruhi yoki majmui — ***jamiyatdir***. Xuddi ana shu insonlar jamoasi tabiat bilan juda uzviy munosabatda bo‘ladilar.

Insonning yakka o‘zi uncha katta kuch emas, lekin ularning ongli ravishda biron-bir maqsadlarni ko‘zlab takomillashtirilgan mehnat qurollaridan foydalangan tarzda uyushishi va ularni tabiatga bo‘lgan munosabati ko‘p narsani belgilab beradi. Agarda ushbu maqsad faqatgina o‘z ehtiyojlarini qondirishni tabiatdan qidirishga yo‘naltirilgan bo‘lsa, atrof-muhitda juda sezilarli darajada salbiy o‘zgarishlarga olib keladi. Aksincha, ushbu jamoat kuchi tabiatni yaxshilashga qaratilgan bo‘lsa,ijobiy ko‘rsatkichlarga olib kelishi ham mumkin.

Insonlarni muayyan hududda uyushgan qismi — davlat orqali salbiy yoki ijobiy jarayonlarga huquq orqali ta’sir etishi esa tabiatni, xususan atrof tabiiy muhitni keskin o‘zgartirib yuborishi muqarrardir. Lekin tabiatni muayyan hududda, salbiy yoinki ijobiy o‘zgarishi albatta o‘zga ma’muriy birlik va ulardagi inson, jamiyat va davlatga salbiy yoki ijobiy ta’sir etishi isbot talab etmaydi. Xullas, inson, jamiyat va davlat o‘zaro

uzviy bog‘langan, biri ikkinchisidan, ikkinchisi uchinchisidan kelib chiqadigan ijtimoiy munosabatlarning turli shakllaridir. Ular doimo atrof tabiiy muhit bilan uzviy bog‘lanishdadirlar.

Har qanday ekologik-huquqiy tizimda, avvalambor, muayyan davlatning tabiatga nisbatan qanday munosabat shaklida bo‘lishi, so‘ngra xalq irodasini aks ettiruvchi dunyoqarashlar tizimi (ekologik konsepsiyalar) va unga monand ravishda ekologik siyosat shakllantiriladi. Davlatning ekologik siyosati esa uning ekologik qonunchilik tizimini yaratishga asos bo‘ladi. Shuning uchun ham biz, birinchi navbatda, tabiat va kishilik jamiyati o‘rtasidagi o‘zaro munosabat shakllarini ko‘rib chiqamiz.

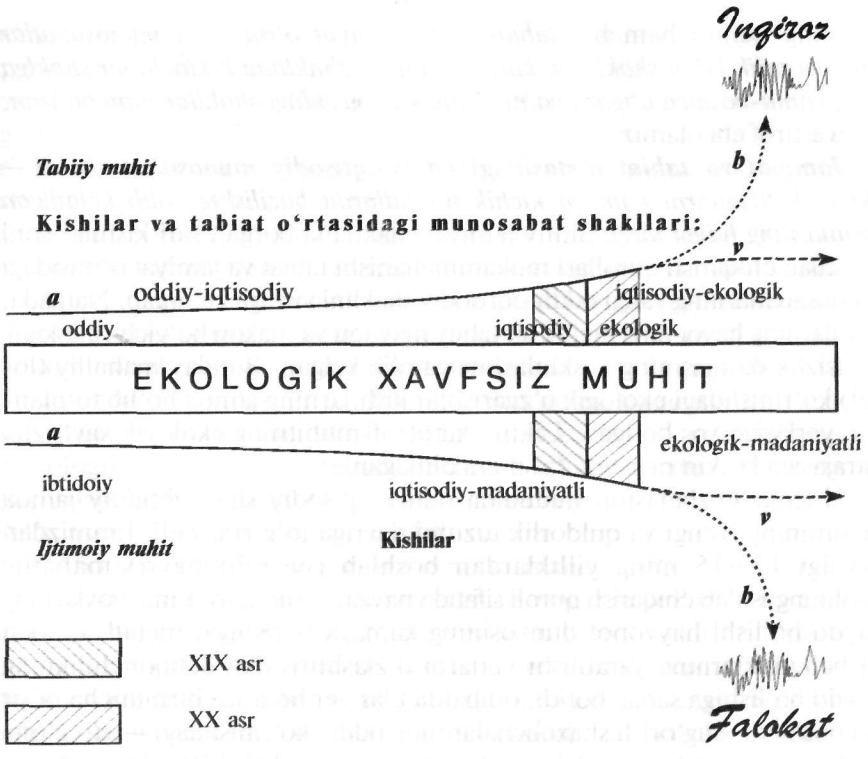
Mutaxassislarning ma’lumotlariga ko‘ra, Yer yuzida sodir bo‘layotgan tabiiy jarayonlarning 9/10 qismida inson faoliyatining mahsuli aks etmoqda. Bu jarayonlarni doimo ham ijobiy deb bo‘lmaydi. Chunki ekologik xavfsiz muhit, ya’ni insonlarning muhim hayotiy manfaatlari va avvalambor toza, sog‘lom, qulay tabiiy sharoitga ega bo‘lish huquqini to‘la qondirishga qodir bo‘la oladigan atrof tabiiy va ijtimoiy muhit holati inqiroz va talafot tomon intilib bormoqda (2-rasm).

Tabiat va kishilik jamiyati o‘rtasidagi munosabat shakli *deb ma’lum bir davrga xos bo‘lgan kishilarning atrof tabiiy muhit bilan o‘zaro uzviy bog‘langan hayot tarziga aytiladi.*

Agar jamiyatda va tabiat o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarga insoniyatning tarixi nuqtai nazaridan qaraydigan bo‘lsak, ularni quyidagi munosabat shakllariga ajratish mumkin: ***oddiy, oddiy-iqtisodiy, iqtisodiy, iqtisodiy-ekologik, ekologik.***

Jamiyat va tabiat o‘rtasidagi oddiy munosabat shakli *— ekologik tizimni buzmaydigan kishilarning soddalashtirilgan hayot tarzi.* Ekologik tizim (ekotizm) esa tirik organizmlar majmui va ularning yashash muhiti yig‘indisi bo‘lib, tirik organizmlar o‘zaro va atrof tabiiy muhit bilan uzviy aloqadorlik qonuniyati asosida bo‘lgan holatidir. Bu shakl kishilarning ibtidoiy jamoa tuzumidagi hayot tarziga, ya’ni insoniyat tarixining ilk ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyasi davriga xosdir. Mazkur davr odamlarning Yer kurrasida paydo bo‘lishi (4—5 mln yil avval) davridan to sinfiy jamiyat yuzaga kelguniga qadar bo‘lgan ijtimoiy tarixni o‘z ichiga oladi. Ibtidoiy davrlarda ishlab chiqarish kuchlari va qurollari takomillashmaganligi tufayli ularning hayot tarzi tabiatning ajralmas bir oddiy bo‘lagi sifatida namoyon bo‘lgan. Atrof tabiiy muhit holati esa tirik organizmlar, xususan, inson uchun nisbatan qulay — ekologik xavfsiz darajada bo‘lgan.

Ibtidoiy jamoa bo‘lib yashash davrida ham insonlar o‘zlarining faoliyati tabiatga qanday ta’sir etayotganligi haqida o‘ylab ko‘rganlar va ularning hayotiy zarur ehtiyojlari bo‘lgan tabiiy ob’yektlarni saqlab qolishga uringanlar. Mevali o‘simliklarni saqlash, hayvonlarni ov qilish me’yorlarini

2-rasm. **Ekologik xavfsiz muhit: kecha, bugun, ertaga.**

yozma ravishda emas, balki og‘zaki ravishda kelishib olganlar. Bunday og‘zaki qoidalarni buzganlarni jamoa boshlig‘i tomonidan hatto o‘lim jazosiga ham mahkum etganlar.

Ekolog huquqshunos olimlar[1] jamiyat va tabiat o‘rtasidagi munosabat shakllarini uch ko‘rinishda ifoda etadilar — oddiy, iqtisodiy va ekologik. Lekin jamiyatda, ayniqsa tabiatdagi qonuniyatlarning vaqt mobaynida o‘zgarib borishi revolyutsion tarzda emas, balki evolyutsion tarzda kechadi[2].

[1] *V. V. Petrov.* Ekologicheskoye pravo Rossii. — M.: Bek, 1997.— S. 2.
[2] *V. I. Vernadskiy.* Ximicheskiye stroyeniye biosferi Zemli, eyo okrujeniye.— M.: Nauka, 1995. — S. 260—261.

Shuning uchun ham biz *tabiat bilan jamiyat o'rtasidagi munosabatlar sekin-astalik bilan shakllana borgan va u bir shakldan ikkinchi bir shaklga bosqichma-bosqich o'tgan, ya'ni oraliq ko'rinishdagi shakllar ham bo'lgan*, deya e'tirof eta olamiz.

Jamiyat va tabiat o'rtasidagi oddiy-iqtisodiy munosabat shakli — *ekologik tizimlarni kam va kichik hududlarda buzilishiga olib keladigan kishilarning hayot tarzi.* Sinfiy jamiyat shakllana borgan sari kishilar soni va ishlab chiqarish qurollari mukammallanishi tabiat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarning yangi oddiy-iqtisodiy shaklini yuzaga keltirgan. Natijada, kishilarning hayot tarzi kichik bir tabiiy maydon va makon bo'yicha ekologik xavfsizlik darajasining keskinlashuviga olib kelgan. Bunday mahalliy (lokal) ko'rinishdagi ekologik o'zgarishlar kishilarning jamoa bo'lib to'plangan yerlariga xos bo'lgan. Lekin ular atrof-muhitning ekologik xavfsizlik darajasiga keskin ravishda ta'sir eta olmaganlar.

Hozirgi O'zbekiston hududida oddiy-iqtisodiy shakl ibtidoiy jamoa tuzumining so'ngi va quldorlik tuzumi davriga to'g'ri keladi. Eramizdan avvalgi 12—15 ming yilliklardan boshlab (mezolit davri) mahalliy aholining ishlab chiqarish quroli sifatida nayza, kamon, aylanma yoylarning paydo bo'lishi hayvonot dunyosining kamaya borishiga, metall, omoch va belkuraklarning yaratilishi yerlarni o'zlashtirish va dehqonchilikning paydo bo'lishiga sabab bo'ldi, oqibatda ular yer holatiga birmuncha ta'sir eta boshladi. Sug'orish shaxobchalarining oddiy ko'rinishdagi — «to'g'on» usuli obikor (sug'orma) dehqonchilikning yuzaga kelishiga, daryo o'zanlari — «liman» uslubining paydo bo'lishi esa daryolarning tabiiy suv rejimi o'zgarishiga sabab bo'ldi. Uy hayvonlarining ko'payishi Chirchiq, Zarafshon, Quyi Amudaryo, Sirdaryo vodiylarida o'simlik dunyosining siyraklashishiga olib keldi.

Jamiyat va tabiat o'rtasidagi oddiy-iqtisodiy munosabat shakli tabiiy muhitning eng asosiy elementlari — yer va suvning ekologik tizimdagi kichik aylanishiga ta'sir etdi. Lekin ijtimoiy muhitning bunday holati ekologik tizimlarning buferlik (qarshi turish va tiklanish) xususiyatini yo'qotib qo'ymadi.

Jamiyatda ishlab chiqaruvchilar va amaldorlar sinfining shakllana borishi va ish qurollarining takomillashib, davlatlar o'rtasidagi nizolarning kengayishi feodalizm va ilk bor bozor munosabatlari yuzaga kelgan kapitalizm davrida iqtisodiy munosabat shaklini yuzaga keldi va rivojlandi. ***Jamiyat va tabiat o'rtasidagi iqtisodiy munosabat shakli*** — *faqatgina iqtisodiy madaniyatlashgan kishilarning o'z moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish uchungina atrof tabiatni iste'molchilik psixologiyasi pozitsiyasidan turib foydalanishi natijasida atrof-muhitning ifloslanishi, resurslarning kamayishi va tabiat tizimlarining o'zgarishi.* Insonlarning

bunday hayot tarzi ekologik tizimlarni katta maydonlarda va keng (global) miqyosda buzdi. Bu davrda garchand insoniyat tarixida ilk bor huquqiy elementlarning paydo bo'lishi va rivojlanishiga qaramasdan insonlarning ekologik ongi, bilimi va madaniyati juda past edi. Tavrotda ham, Qur'oni Karimda ham, Injilda ham odamzodning qiyomat kunlarini tabiat bilan bog'lash bejiz bo'lmagandir.

Uzoq tarixiy muddatni o'z ichiga olgan, hanuzgacha rivojlanayotgan va bozor munosabatlariga o'tayotgan mamlakatlarda o'z asoratini saqlab kelayotgan iqtisodiy munosabat shakli iqtisodni har qanday ekologiyadan ustuvor va ekologik siyosatdan mutlaqo xoliligini namoyon etmoqda. Garchi bunday o'lka va mamlakatlarda tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan samarali foydalanish borasidagi huquqiy-me'yoriy hujjatlar yetarli bo'lsa-da, ularni amaliy tatbiqi ishlab chiqilmagan yoki ekologik talablar davlat miqyosida targ'ib qilinmagandir. Aks holda huquqiy demokratiya va adolat mezonining o'chog'i bo'lmish Amerikada XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrning birinchi yarmida sonsanoqsiz bo'lgan bizonlar yoppasiga qirib tashlangan, o'rmonlar maydoni 2 barobargacha qisqargan, yemirilgan va yuvilgan yerlar 40 mln ga yetgan, qishloq xo'jaligi oborotidan 58% unumdor yerlar chiqib ketganligini qanday tushunish mumkin. Ilmiy texnika yutuqlari u davrda ekologik xavfsiz muhitni saqlab qolishga emas, balki global miqyosda qurolli to'qnashuvlarda va sovuq urushlarda g'olib chiqish, ma'lum bir qatlamdagi aholini boyitishga xizmat qilgan. Shuning uchun ham J. B. Lamark 1820—1960-yillarni «Inqilobiy sanoat yuksalish» davri, ekologik xavfsizlikni esa keskin ravishda inqirozga tomon «sudragan» davri bo'ldi, deb aytgan edi.

Shunday qilib, ekologik xavfsiz muhit inqirozi kishilar faoliyatining atrof-muhitga antropogen ta'sirining uch oqibatlar majmui — tabiiy resurslarning kamayishi, atrof-muhitning ifloslanishi va ekologik tizimlarning buzilishi mahsulidir.

Tabiiy resurslarning kamayib va yo'qolib borishi hamda tabiiy ob'yektlarning ifloslanishi ekologik tizimlarning buzilishiga va ekologik inqirozlarning kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Chunki kichik va katta ekologik tizimlarning aylanish zanjirida turgan biron-bir tabiiy ob'yektning yo'qolishi yoki uning ekologik xususiyatining ifloslanish natijasida kamayib qolishi tabiatni o'z-o'zini asrash, tashqi kuchlarga qarshi turish (buferligi) va qayta tiklanish xususiyatlarini yo'qotib qo'yadi. ***Ekologik inqiroz*** — *jamiyat va tabiat o'rtasidagi o'zaro munosabat muvozanatining barqaror ravishda buzilishi natijasida atrof tabiiy muhit holatining yomonlashib borishi, davlat boshqaruv va huquqni muhofaza qiluvchi organlarning yuzaga kelgan holatdan chiqa olmasliklari hamda ekologik*

tizimlarni tiklash imkoniyatlarining yo‘qolishi, ya’ni tabiiy muhit inqirozi va ijtimoiy muhit falokatiga olib kelishi.

Ekologik inqirozga misol bo‘lib Orol dengizi va uning atrofidagi holatni olsak bo‘ladi. Qachonlardir dunyoda eng katta ko‘llar toifasiga kirgan Orol dengizi 30—40 yil ichida eng sho‘r, ifloslangan va xalq xo‘jaligi ahamiyatiga kam ega bo‘lgan o‘rtacha ko‘llar toifasiga kirib qoldi. Buning asosiy sabablaridan biri Amudaryo va Sirdaryo suv rejimining keskin o‘zgarishi, ya’ni 1982—1983-yillarga kelib ularning Orolga quyilishining 12—13 barobarga kamayib ketishidir. Natijada, Orol dengizining suv sathi 16 metrga, suv yuzasi 2 barobarga, suv hajmi 4 barobarga kamayib ketdi. Suvdan qurigan yuza 3,3 mln gektarni tashkil qilgani holda deflyatsiya (shamol eroziyasi) natijasida tuzlar minglab kilometrgacha bo‘lgan doirada atrof-muhitni ifloslantirmoqda. Amudaryo va Sirdaryo suvlarining og‘ir metallar, pestitsid, gerbitsid kabi kimyoviy moddalar bilan ifloslanishi va sho‘rlanishi natijasida ularning suvi ichimlik suvi sifatida foydalanib bo‘lmasligini mutaxassislar isbot qilib berishdi. Qachonlardir baliqchilik va ov qilish maskani bo‘lgan quyi Amudaryo qurigan qoldiq ko‘llar va sho‘rlangan tuproqlar maskaniga aylanib qoldi.

Mustaqil O‘zbekiston Respublikasi va Markaziy Osiyo davlatlarining birgalikdagi sa’y-harakatlari tufayli 1995—1997-yillarga kelib Orolga suv quyilishi 15—17 kub km gacha ko‘paytirildi. Yopiq havzaning suv taqsimoti xalqaro shartnoma va kelishuvlar orqali tartibga solinmoqda.

Xo‘sh, savol tug‘iladi, iqtisodiy munosabat shaklida ekologik qonunlar bo‘lganmi? Bo‘lgan bo‘lsa, nima uchun ular bunday inqirozlarning oldini olmagan? Biz aytib o‘tdikki, jamiyat va tabiat o‘rtasidagi iqtisodiy munosabat shakli insoniyat tarixining juda katta davrini o‘z ichiga oladi. Qadimgi diniy va mistik kitoblar bizlarga tabiat insonning yashash makoni haqidagi fikr va mulohazalar, hattoki majburiy me’yoriy ko‘rsatmalar bo‘lib kelgani haqida ma’lumotlar beradi. Insonlarning iqtisodiy tafakkurlari yoki siyosiy talablari har qanday ekologik talablardan yuqori bo‘lgan. Shuning uchun ham ekologik qonunlar o‘z yo‘lida, insonlarning yoki davlatlarning raqobat, bosqinchilik, boyish va qo‘shimcha bozorlarni egallash siyosati o‘z yo‘sinida ketgan.

Iqtisodiy munosabat shakli davriga xos ekologik qonunlardan bo‘lmish Mazovlarning XIII—XIV asrlarda «O‘rmon, tur, zubr va tarpanlar muhofazasi», Litva knyazi Sigizmund II ning «Volok nizomi»da baliqlarni urchish davrida ov qilish man etilgan. XIV asrda Fransiyada «Suvlar va o‘rmonlar» maxsus boshqarmasi tuzilgan bo‘lib, o‘rmonlarni muhofaza qilish ularning vazifasiga kiritilgan edi. Qadimgi Vilgelm podshohligi davrida kiyik, yovvoyi cho‘chqa va hattoki quyonlarni o‘ldirganlari uchun kishilar o‘lim jazosiga mubtalo etilgan. *Ammo bu qonunlar tabiiy muhitni*

emas, balki feodal mulkni saqlab qolish va muhofaza qilishga qaratilgan edi, xolos.

Yer kurrasida ekologik inqirozli ob’yekt va hududlarning kengayishi, ommaviy kasalliklarning ko‘payishi XX asrning ikkinchi pallasiga kelib kishilar e’tiborini tabiatga tomon yuz tutishga majbur etdi. Yevropa, ayrim Osiyo va Shimoliy Amerika mamlakatlarida nafaqat tabiatdan samarali foydalanish, balki uni asrashga bag‘ishlangan bir qator qonunlar qabul qilindi va o‘sha asosda ekologik chora-tadbirlar amalga oshirildi. Natijada tabiat bilan jamiyat o‘rtasida yangi munosabat — iqtisodiy-ekologik shakl yuzaga keldi.

***Jamiyat va tabiat o‘rtasidagi iqtisodiy-ekologik munosabat shakli** — mavjud ekologik tizimlarni saqlab qolish darajasidagi kishilarning hayot tarzi.*

AQSH, Yaponiya, Shveytsariya, Germaniya, Shvetsiya kabi mamlakatlarning ekologik qonunchilik tizimi ekologik munosabat shakliga moslashtirilgan bo‘lib, kishilarning har qanday shakldagi ekologik harakatlari davlat tomonidan to‘laligicha qo‘llab-quvvatlanadi. Tabiiy resurslarni kamaytirish, tabiatni ifloslantirish nafaqat fuqarolarga, hattoki davlat idoralari xodimlariga moddiy va ma’naviy foyda keltirmaydi. Masalan, AQSH «Atrof tabiatni muhofaza qilish milliy siyosati» (NEPA) qonuniga binoan hamma jismoniy va yuridik shaxslar (davlat hokimiyati va boshqaruv organlari ham) biron-bir tabiiy ob’yektdan foydalanishlaridan avval turli ko‘rinishdagi test sinovlaridan o‘tishadi va tabiatga ta’sir etishi mumkin bo‘lgan «Ariza»ni topshiradilar. Bu test sinovlari natijasining boshidayoq 10% «Ariza»lar sudlar ish faoliyatiga kirib qoladi. Prezident ijroiya qo‘mitasi qoshidagi Tabiatni muhofaza qilish Kengashiga kelib tushgan «Ariza»lar ro‘yxati va sudlarning qabul qilgan qarorlari to‘g‘risida ochiq ma’lumotlarni e’lon qiladi. Undan tashqari tabiatni muhofaza qilish bo‘yicha har bir Amerika shtati o‘ziga yarasha qonun qabul qilish imkoniga ega. Chunki shtatdagi ekologik holat, avvalambor, mahalliy aholiga ta’sir qiladi-da.

Tabiiy muhitni inqirozga, ijtimoiy muhitni falokatga olib kelmaslik uchun biz yaqin kelajakda ekologik munosabat shakliga o‘tib olishimiz kerak bo‘ladi.

***Jamiyat va tabiat o‘rtasidagi ekologik munosabat shakli** — ekologik tizimlarni qayta tiklash va atrof tabiiy muhitni sog‘lomlashtirishga qaratilgan kishilarning hayot tarzi.* Ekologik munosabat shaklida davlatning boshqaruv tizimi, avvalambor, ekologik nobop hudud va ob’yektlarni tiklashga qaratilgan bo‘ladi. Bunda ishlab chiqarish texnologiyasi, birinchi navbatda, kam chiqitli yoki yopiq— chiqitsiz siklda bo‘lishni talab etadi. Ekologik ong va madaniyat kishilarning jamiyatda tutgan o‘rnini belgilovchi mezon bo‘lib qoladi. Ekologik qonunlar va normativ hujjatlar nafaqat bevosita, balki

bilvosita ham ekologiyalashtirilgan, amaliy tatbiqi esa ekologik-huquqiy mexanizmga to'liq asoslangan bo'lishni taqozo qiladi. Tabiiy resurslardan foydalanishni cheklash va tabiiy ob'yektlarni qayta tiklash bir mamlakat miqyosida emas, balki ekologik xavfli hududlar bo'yicha amalga oshiriladi va davlatlarning alohida muhofaza etish ob'yektiga kiritiladi. Ekologik muammolar davlatlarning yangi barqaror rivojlanish konsepsiyasi nuqtai nazaridan hal qilinadi.

3. EKOLOGIK KONSEPSIYALAR (DUNYOQARASHLAR)

Biz siz bilan tabiat va jamiyat o'rtasidagi turlicha munosabat shakllarini ko'rib chiqdik. Lekin insonlarning tabiatga nisbatan dunyoqarashlari ularning xarakteriga o'xshab turlicha bo'lishi tabiiy holdir. «Insonlarning dunyoqarashlari, — degan edi Abu Nasr Forobiy, — ularning tashqi ko'rinishiga o'xshab turlicha bo'ladi va ushbu fazilat ularning ilmiga, hayot tarziga, yashash muhitiga to'g'ridan-to'g'ri bog'liqdir». Biz ham o'rta asrning ulug' faylasufi Forobiyning fikriga qo'shilgan holda ekologiya borasidagi dunyoqarashlarni ko'rib chiqamiz. N. F. Reymers: «Ekologiya keng ma'noda insonlarni yashab ketishi haqidagi ta'limot», deb bejiz aytmagan[1]. Chunki insonlarning Yer kurrasida yashash muddati ularning ekologik dunyoqarashlarini amalda tatbiq qila olish imkoniyati bilan belgilanadi.

Ekologik konsepsiya *— tabiat va jamiyatning o'zaro munosabati to'g'risidagi qarashlar tizimi, ya'ni bu moddiy dunyoda kishilarning o'rni, ahamiyati va mohiyatini aks ettiruvchi dunyoqarashlar.*

Jamiyat qonunlari *— kishilarning xatti-harakatlarini yoki biron-bir ob'yektga nisbatan munosabatini belgilaydigan ijtimoiy me'yorlar yig'indisi.*

Tabiat qonunlari *— kishilarni o'rab turuvchi atrof tabiiy muhitda kechayotgan hodisa va jarayonlarning jamiyat qonunlariga bo'ysunmaydigan va kishilar faoliyatisiz ham namoyon bo'la oladigan kechinmasi.* Tabiat qonunlariga: tabiiy omillarning birgalikda harakat qilishi, tabiiy modda (suv, energiya, kislorod, uglerod...)larning katta va kichik aylanishi, modda va energiya tezlanishi, tirik organizmlarning evolyutsion rivojlanishi va shu kabilar kiradi.

Taniqli ekolog-huquqshunos olim V. V. Petrov[2] shu kungacha bo'lgan ekologik dunyoqarashlarning mohiyati va mazmuni bo'yicha ularni quyidagi ko'rinishlari bor deydi: *naturalistik, iste'molchilik, alarmizm, ekologik inqiroz sabablari, harakatlar strategiyasi, o'sish va organik*

[1] *N. F. Reymers.* Nadejdi na vijivaniye chelovechestva. Konseptualnaya ekologiya. — M.: IS «Rossiya Molodaya». — Ekologiya, 1992.

[2] *V. V. Petrov.* Ekologicheskoye pravo Rossii. — M.: Bek, 1997.

rivojlanish, global boshqarish, ekologik revolyutsiyalar nazariyasi, muhofaza qilish va rivojlanish, sotsialistik. XXI asrga kelib BMTning yangi — *barqaror rivojlanish* va *atrof-muhit muhofazasi* konsepsiyasi yuzaga keldi[1].

Naturalistik konsepsiya *— jamiyatdan ustun turuvchi tabiatni ilohiy kuch, dono yaratuvchi, ideal borliq deb qaraydigan falsafiy oqimlar va maktablar.* Bunday qarashlar tizimi tabiat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarning oddiy va oddiy-iqtisodiy shakllari davridagi kishilarga xos dunyoqarashdir.

Naturalistik konsepsiyaga qarama-qarshi bo'lgan dunyoqarash ***iste'molchilik konsepsiyasi*** *— jamiyat qonunlarini tabiat qonunlari ustidan yoki kishilarni tabiat ustidan hukmronlik g'oyasini ilgari surish.* Bunday g'oya namoyandalari jamiyat va tabiat o'rtasidagi munosabatni iqtisodiy munosabat shakliga olib kelganlar. Ular bozor munosabatlarini shakllantirgan va kapitalizmning boshlang'ich davrida turgan «yangi biznes» sohiblaridir. «Iste'molchilar» haqida buyuk amerikalik yozuvchi Jek Londonning o'lmas asarlarida aks ettirilgan va oltin orqasidan quvib butun borliq tabiatni faqatgina ularning iqtisodiy talablarini qondirish manbai deb qaraganlardir. Hozirgi kunda Rossiyadagi «neft va gaz baronlari» ham bularga yaqqol misol bo'la oladilar. Ular uchun boylik birlamchi, tabiat va insonlar hayoti ikkilamchidir.

Alarmizmchilar («alarpt» — talafot degan ma'noni anglatadi) ma'lum bir partiyaga birlashmaganlar va aniq bir dasturga ham ega emaslar, lekin *ekologik inqirozning oldini olish uchun bor kuch va bilimlarini sarf qilayotgan olimlar, ishchilar, maishiy xizmat va sport sohasida ishlaydigan turli kasb sohiblaridir.* «Grinpis», «Yashillar partiyasi», «Kedr» kabi oqimlar shular jumlasidan bo'lib, ular o'ndan ziyod uyushmalar saflariga esa 30 mln dan ortiq kishilarni birlashtirganlar.

Alarmizmchilarga yaqin bo'lgan dunyoqarash ***ekologik inqiroz sabablari konsepsiyasi*** *— ekologik inqirozning kelib chiqish sabablari ilmiy-texnik taraqqiyot va aholi sonining tez sur'atlarda o'sib ketishi deb qaraydiganlar.* Sivilizatsiya va «demografik portlash» ekologik xavfsizlik darajasiga teskari proporsional ravishda va ekologik inqiroz holatidan chiqib ketish uchun demografik holatni boshqarish va tabiiy resurslarga qarab aholi sonini rejalashtirish fikrini olg'a suruvchilar. Ular rejalashtirish har bir mamlakatning iqtisodiy ko'rsatkichlari, tabiiy sharoiti va tabiiy resurslar imkoniyatiga monand ravishda olib borilishi kerakligini e'tirof etuvchilardir.

[1] *A. N. Nigmatov, A. N. Shivaldova, R. N. Sultanov.* Ekologicheskiye aspekti v konsepsii ustoychivogo razvitiya. — T., 2003.

Ilmiy-texnik revolyutsiyasi va «demografik portlash» oqibatlaridan chiqib ketishni tavsiya qiluvchi g‘arb sotsiologlarining ***harakatlar strategiyasi*** *namoyandalari uch yo‘lni ma’qul ko‘radilar: tabiatga aralashmaslik; muammosi bor tabiat qonunlariga hujum qilish yoki aralashish; atrof tabiiy muhitga kishilarni moslashtirish orqali kishilik jamiyatini boshqarish.*

Tabiatga aralashmaslik konsepsiyasi *namoyandalarini «harakatsizlar» strategiyasi deyish mumkin.* Chunki ular ekologik tizimlarni ayrim hudud va mintaqalarda buzilganligiga befarq bo‘lishni va Yer kurrasida yashayotgan 6 mlrd dan oshiq aholining moddiy va ma’naviy ehtiyojlarini qondirmaslikni tavsiya etadilar. Tabiatga aralashmaslik prinsipini alohida bir muhofaza etiladigan tabiiy hududlar — biosfera qo‘riqxonasi va qo‘riqxonalarda amalga oshirsa bo‘ladi, lekin ommaviy tarzda, ya’ni tabiatdan ajralgan insonlarning hayotini ko‘z o‘ngimizga keltirishimiz qiyin.

Muammosi bor tabiat qonunlariga hujum qilishni yoqlab chiquvchilar fikri aralashmaslik konsepsiyasidagi fikrlarga qarama-qarshi bo‘lib, *ular tabiat qonunlarini, ilmiy-texnik revolyutsiya yutuqlaridan foydalanilgan tarzda, inson hayoti uchun xizmat qiladigan darajada o‘zgartirishni taklif qilmoqdalar.* Afsuski, bu oqim namoyandalari tabiat qonunlarining jamiyat qonunlaridan avval shakllanganligi, tirik organizmlar esa ana shunday tabiat jarayonlari orqali paydo bo‘lganliklari va rivojlanganliklarini inkor etishlari hozirgi ko‘rinishdagi tirik mavjudot (shular qatorida inson) larni genetik o‘zgartirib yuborishdir. Bunday holat kino-ko‘rsatuvlarda keng namoyish qilinayotgan «mutant» odamlarni va hayvonlarni yuzaga keltirdi va tabiiy tizimlarni ishdan chiqardi.

Atrof tabiiy muhitga kishilarni moslashtirish *orqali ekologik inqirozdan chiqib ketishni tavsiya etayotganlar*, bir tomondan, ekologik tizimlarni tashqi kuchlarga nisbatan qarshi turish (buferlik) va o‘z-o‘zini tiklash qonuniyatlariga ishongan holda insonlarning harakatlarini moslashtirishni tavsiya etsalar, ikkinchi tomondan, kishilarning evolyutsion jarayonlarini jadallashtirishni yoqlab chiqadilar. Bunday konsepsiya namoyandalari, tabiat qonunlarini ko‘chirishga urinayotganlar, desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

O‘sish chegarasi va organik rivojlanish konsepsiyasi *namoyandalari Yer kurrasi resurslarining imkoniyatlariga monand ravishda, ilmiy-texnik va insonlarni o‘sish chegarasini belgilash yoki bunday ilmiy asoslangan o‘sishni chegaralash ma’lum bir region (mintaqa), hudud yoki ma’muriy chegarada amalga oshirishni tavsiya etadilar.*

Afsuski, ilmiy-texnik jihatdan rivojlanmasdan turib tez sur’atlarda o‘sib borayotgan aholining hayotiy ehtiyojlarini qondirib bo‘lmaydi. Ilm-fanni «konservatsiya» qilish va insonlarning o‘sishini «nol» variantga tushirish 5—10 yillik tadbir emas. Bu jarayon uzoq va katta kuch talab qiladigan tadbirlardandir. Chunki aholisi tez o‘sib borayotgan musulmon davlatlarida bu g‘oyani, avvalambor, amalda tatbiq qilish kerak bo‘ladi. Bu esa juda mushkul ishdir. Lekin «Rim klubi» a’zolarining modeli jahon iqtisodiyotining ma’lum bir tipidagi mintaqalarda ilmiy-texnik yutuqlarni hayotga keng tatbiq qilish va oilani rejalashtirishni, mahalliy iqtisodiy, madaniy, tarixiy, ma’naviy holatga qarab turib o‘sish va organik rivojlanishni cheklashni tavsiya etganlar.

Global boshqaruv konsepsiyasi *— atrof tabiiy muhit komponentlari yagona bir tizimda harakat qiladi va ular ajralmasdir, degan g‘oyani olg‘a suruvchilardir.* Shuning uchun ham atrof tabiiy muhitni saqlab qolish ma’lum bir hudud yoki mamlakat doirasida emas, balki xalqaro miqyosda butun dunyo hamjamiyatining birgalikdagi tadbiri orqali amalga oshirishni yoqlab chiqqanlar. Ularning namoyandalari tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish uchun davlatlar ustidan turuvchi yagona bir tashkilotni tuzishni va bu tashkilot nafaqat boshqaruv, balki nazorat vakolatiga ega bo‘lishini yoqlab chiqdilar. Globalchilar BMTning YUNEP, YUNESKO, VOZ, MOP degan tashkilotlari hozirgi kunda faqatgina davlatlarning ekologiya borasidagi faoliyatini kuzatadilar va faktlarni keltiradilar, deydilar. Afsuski, bunday oqim namoyandalari Yer kurrasidagi hamma davlatlarning suveren huquqi bo‘lmish tabiiy resurslardan o‘z milliy qonunlariga binoan foydalanish imkoniyatlarini osonlikcha berib qo‘ymasliklarini inobatga olishmayapti. Lekin, bizning fikrimizcha, ekologik global boshqaruv tizimiga insoniyat oldinmi yoki kechmi albatta yetib boradi. Chunki ma’lum bir joydagi ekologik inqiroz (Orol dengizi muammosi, Chernobil AES falokati, Oxota dengizining radioaktiv moddalar bilan zaharlanishi) mahalliy ekologik inqiroz emas, balki global miqyosdagi ta’sir kuchiga ega bo‘lgan inqiroz ekanligi hammamizga ayondir.

Muhofaza qilish va rivojlanish konsepsiyasi *namoyandalari jamiyatning ekologik talablarini iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanish talablariga moslashtirishni taklif qiladilar.* Bunday dunyoqarashlar rivojlangan «katta yettilik» davlatlarida keng targ‘ib qilinyapti. Haqiqatan ham, bizning fikrimizcha,[1] ekologik tadbirlar iqtisodlashgandir. Misol tariqasida yana bir bor Orol dengizi muammosiga kelib to‘xtalamiz. Paxta yakkahokimligidan O‘zbekistonda olingan daromad (1960—1987-yy) Orol dengizi va uning atrofidagi ekologik inqirozni tugatishga ketadigan sarf-xarajatdan ko‘ra 7—10 barobar kamdir. «Ekologik inqirozning oldini olish, — deydi nemis ekolog olimi B. Grjimek, — unga qarshi kurashdan ko‘ra doimo bir necha chandon arzonroqdir»[2].

[1] *A. N. Nig‘matov., G. N. Nig‘matova.* Atrof muhofazasida iqtisodiy mexanizm // Iqtisod va hisobot, 10-son, 1997. — S. 640.

[2] Ekologicheskiye ocherki o prirode i cheloveke. (*Pod. red. B. Grjimka*). — M.: Progress, 1998. — S. 76—77.

Ekologik revolyutsiyalar konsepsiyasi *— siyosiy tuzum va kishilarni ekologik dunyoqarashini keskin ravishda revolyutsion yo'l bilan iste'molchilik psixologiyasidan ekologik talablar doirasiga o'tkazish.* Ammo bu taklif qanchalik yaxshi bo'lmasin, bir qoidani esdan chiqarmaslikka undaydi — kishilik jamiyatida (tabiatdagidek) revolyutsion yo'l bilan biron-bir tadbirni amalga oshirish ularda keskin ravishda salbiy oqibatlarning yuzaga kelishiga olib keladi. Lekin hozirgi ekologik inqiroz holati ekologik ong, madaniyat, o'quv va tarbiyani keng miqyosda va jadal sur'atlarda moslashtirishni taqozo qiladi. Chunki ekologik tizimlarning evolyutsion rivojlanish qonuniyatini orqaga qaytarib bo'lmaydi, ulardagi salbiy jarayonlarni saqlab qolish va eski ijobiy ekotizimni tiklash imkoniyati keyinchalik bo'lmasligi ham mumkin.

Sotsialistik konsepsiya, uning asoschilari — K. Marks va F. Engels tomonidan keng ta'riflangan dunyoqarash bo'lib, ular *atrof tabiiy muhit holatini inobatga olgan tarzda jamiyat kuchlarini bir me'yorda rejali rivojlantirishni yoqlab chiqadiganlar.* Albatta, bu dunyoqarash amalda (70 yil sovet tuzumi hukm surganda) o'z ifodasini topa olmadi. Tabiatni biron-bir mamlakatda rejali muhofaza qilish yoki undan foydalanish ekologik holatga emas, balki iqtisodiy-ijtimoiy-siyosiy holatga qarab olib borilishi kerakligini isbot qildi. Tabiiy resurslarning aniq hisobini olish va ulardan rejali foydalanishni biron-bir hudud yoki mamlakatda emas, balki butun bir mintaqa yoki Yer kurrasi bo'yicha global holda amalga oshirish mumkindir.

Barqaror rivojlanish konsepsiyasi *ekologik muammolarni faqatgina ijtimoiy-iqtisodiy muammolarning yechimini topish orqali kompleks ravishda mahalliy, milliy, mintaqaviy va global miqyosda uyushgan tarzda hal qilish mumkin, deya e'tirof etadi.* Ushbu dunyoqarash asoschisi sobiq Norvegiya premyer ministri Gro Xorlem Brundtland bo'lib, u 1987-yilda BMT qoshida tuzilgan maxsus atrof-muhit Komissiyasi tayyorlagan «Bizning umumiy kelajagimiz» degan Hisobotida to'liq aks ettirilgan.[1] Mazkur konsepsiyasini amalga oshirish masalalari 1992-yil Rio-de-Janeyro shahrida bo'lib o'tgan «Atrof-muhit va rivojlanish» xalqaro konferensiyasida hamda 2002-yil Yoxannesburg shahrida bo'lib o'tgan «Barqaror rivojlanish» Xalqaro Sammitida to'liq ko'rib chiqilgan va u bo'yicha tegishli xalqaro huquq me'yorlari qabul qilingan. XVIII bobda ushbu masalaga alohida to'xtalib o'tamiz.

Yuqorida sanab o'tilgan ekologik konsepsiyalardan tashqari dunyoning turli joylarida turlicha dunyoqarashga ega bo'lgan qarashlar tizimidagi partiyalar, oqimlar, harakatlar, kengashlar, jamg'armalar mavjud. Lekin, ***ekologik konsepsiya — tabiat qonunlari bilan jamiyat qonunlari***

[1] Nashe obsheye budusheye. — M.: Progress, 1989. — S. 348.

o'zaro uyg'unlashgan va ilmiy asoslangan holda rivojlanishini yoqlab chiqadigan qarashlar tizimidir. Bunga zid bo'lgan dunyoqarashlar tizimi esa noekologik konsepsiyalar tizimiga kiradi, deb o'ylaymiz.

4. EKOLOGIK PRINSIPLAR (YO'NALTIRUVCHI QOIDALAR)

Tabiat va jamiyat o'rtasidagi munosabat shakllari va konsepsiyalaridan kelib chiqqan holda ***ekologik munosabatlarning maqsadi va mohiyatini belgilab beradigan uchinchi qadam*** *— kishilar o'rtasida yuzaga keladigan ekologik munosabatlar, ya'ni atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishda amal qilinishi kerak bo'lgan asosiy prinsiplar yoki yo'naltiruvchi qoidalardir.* Ekologik prinsiplar tabiat va jamiyat qonuniyatlarini uyg'unlashtirishga asoslangan bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

1. Tabiiy hodisa va jarayonlar ko'pqirralidir. Shuning uchun ham ular har tomonlama ob'yektiv baholanishi kerak. Bu degan so'z — har bir tabiiy hodisa yoki jarayonga xalq xo'jaligining sohaviy zaruriyatiga qarab yondashish kerak. Lekin bu sohaviy yondashuv avvalambor ekologik tizimlarni saqlab qolish va ularni qayta tiklash nuqtai nazaridan amalga oshirilishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

O'rta Osiyoning tabiiy sharoitida o'rmonlar qurilish yoki kimyoviy xom ashyo manbai emas, balki ekologik tizim yoki landshaftlarni bir me'yorda ushlab turuvchi element sifatida qaralishi kerak. Mintaqaning hech qancha maydonini egallamaydigan siyrak daraxtzor va butazorlar suv va tuproq muhofazasida «yashil qalqon», iqlimni mo'tadillashtiruvchi «konditsioner», aholini madaniy dam olishini ta'minlaydigan «oromgoh» sifatida qarashni taqozo etadi.

Suv fondidagi daryolar O'rta Osiyo sharoitida sug'orish va aholining maishiy xizmati uchun mo'ljallanishi kerak. Chunki issiq iqlim (arid) sharoitida suv aholi uchun hayot manbaidir. Sibir, Uzoq Sharq kabi sovuq yoki nam iqlimli mintaqalar uchun daryolar avvalambor aholining transport xizmatini bajaruvchi va arzon energetika manbai hisoblanadi. Daryolar inson hayotida bilvosita — qishloq xo'jaligi, metallurgiya, tog'-kon, kimyo sanoati kabi suvni ko'p talab qiluvchi xalq xo'jaligi tarmoqlariga xizmat qiladi. Tabiat pastqamlari yoki jarliklari turli chiqitlar yoki maishiy axlatlar tashlaydigan «tabiiy quti» bo'lib qolmasligi lozim.

2. Tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish mintaqaviydir, ya'ni mahalliy va regional sharoitlarni (tabiiy, iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, madaniy) inobatga olgan holda ekologik tadbirlarni olib borish qoidasi demakdir. Mamlakatimiz iqtisodiy rivojining tayanchi bo'lgan tabiat boyliklaridan foydalanish va ularni mu-

hofaza qilish, ularni har tomonlama baholashni, istiqbolli yo‘nalishlarni aniqlashni, mahalliy va ekologik sharoitlarni inobatga olgan holda amalga oshirishni talab qiladi. Chunki O‘zbekiston Respublikasida (umuman Yer kurrasida) tabiiy ob’yektlarning son va sifat ko‘rsatkichlari maydon va makon bo‘yicha bir tekisda joylashmagan. Biron-bir mintaqada ma’lum bir tabiiy ob’yekt yoki resursning mo‘lligi ikkinchi bir mintaqada uning yetishmasligini qoplab bera olmaydi yoki biron-bir mintaqada ekologik xavfsiz muhit sharoiti ikkinchi bir mintaqaning ekologik inqirozini bartaraf etishga asos bo‘la olmaydi.

3. Tabiiy hodisalar va jarayonlar o‘zaro uzviy bog‘langandir. Yuqoridagi ekologik prinsiplarning davomi sifatida shuni aytish kerakki, tabiatning ma’lum bir ob’yektini muhofazalash yoki uni buzish qolgan tabiiy ob’yektlarga o‘z ijobiy yoki salbiy ta’sirini albatta o‘tkazadi, ya’ni *«zanjir reaksiyasi»* usulida ishlaydi. Masalan, tabiatda daryo va ko‘llarni muhofazalash o‘z-o‘zidan undagi baliqlarni va suv o‘tlarini muhofazalashga olib keladi. O‘rmonlarni asrash esa, avvalambor, ulardagi hayvonot dunyosini saqlashga, so‘ngra atmosfera havosining va suvlarning tozaligini ushlab turishga, tuproqning unumdorlik xususiyatini saqlab qolishga imkon beradi. Aksincha, o‘rmonlarda tuproq unumdorligini yo‘qotish o‘simlik dunyosining siyraklashuviga va ularda yashovchi va oziqlanuvchi hayvonot dunyosining kamayishiga yoki qirilib ketishiga olib keladi. Ekologik tizimdagi bir ob’yekt muhofazasini ikkinchisi orqali amalga oshirish qonuniyatini shakllantiradi.

4. «Zanjir reaksiyasi» qonuniyatining davomi, **biron-bir tabiiy ob’yekt muhofazasi ikkinchi bir tabiiy ob’yektning zarari bo‘lishi ham mumkin.** Masalan, Afrika qit’asidagi milliy bog‘larda tashkil etilgan qo‘riqxonalarda fillar sonining ko‘payib ketishi u yerdagi o‘simlik dunyosining siyraklashuviga va tuproq unumdorligining pasayishiga olib kelmoqda. Shuning uchun ham ma’lum bir ob’yekt muhofazasiga qaratilgan ekologik tadbirni qolgan tabiiy ob’yektlar imkoniyatlariga mos ravishda va ilmiy asoslangan tarzda amalga oshirish kerak bo‘ladi.

5. Yuqorida zikr etilgan to‘rt ekologik prinsip bizlardan tabiat muhofazasiga ***kompleks yondashuv*** prinsipini tatbiq qilishni taqozo qiladi. Tabiatni muhofaza qilish va shu bilan bir qatorda tabiiy resurslardan oqilona foydalanishni biron-bir soha yoki yo‘nalish bo‘yicha to‘liq amalga oshirib bo‘lmaydi, balki unga kompleks ravishda — sohalararo boshqaruv va nazorat asosida amalga oshirishni talab etadi. O‘zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasining faoliyati xuddi ana shu komplekslilik prinsipiga asoslangandir.

Umuman olganda, tabiatni muhofaza qilish, bir qaraganda, tabiiy resurslardan foydalanishga qarama-qarshi yo‘nalishga o‘xshaydi. Lekin

ekologik tizimdagi katta yoki kichik doiradagi modda va energiya almashinuvi ham tabiiy ob’yektlarning birini ikkinchisiga ta’sir qilishi, ya’ni foydalanish va muhofaza qilish asosida bo‘ladi. Hech qaysi bir tirik mavjudot (xoh u hayvonot yoki o‘simliklar dunyosi, xoh u inson bo‘lsin) atrof tabiatdan foydalanmasdan turib hayot kechira olmaydi.

Muayyan ekologik me’yordagi bu harakatlar ekologik tizimlarni ushlab turuvchi zaruriy hodisa va jarayonlar turkumiga kiradi. Bundan bir vaqtning o‘zida ham tabiatni muhofaza qilish, ham foydalanish qoidalari kelib chiqadi.

Shunday qilib, jamiyatning tabiatga nisbatan yo‘naltirilgan harakatlari ekologik prinsiplarga yondashgan va chuqur ilmiy asoslangan bo‘lishni talab etadi. Chunki inson tabiatning bir bo‘lagi, lekin uning teskarisi emas.

5. O‘ZBEKISTONNING EKOLOGIK SIYOSATI

Yer kurrasida yuzaga kelayotgan ekologik nobop muhitning chuqurlashuvida ozmi-ko‘pmi O‘zbekistonning ham ishtiroki bor. Mamlakatimizda yashayotgan 25 milliondan ziyod aholining yarmidan ko‘pi ekologik xavfli bo‘lgan muhitda istiqomat qilmoqda. Orol dengizi va uning atrofida ro‘y bergan ekologik inqiroz holati sovet davrining noekologik agrar va iqtisodiy siyosatining natijasidir. Shuning uchun ham davlatimiz, shaxsan Prezident I. A. Karimov ekologik masalalarni iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy islohotlar bilan uyg‘unlashtirgan holda olib borishni lozim deb topmoqda.[1]

O‘zbekistonning ekologik siyosati — *davlatning tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish borasida olib borayotgan ichki va tashqi faoliyat majmui.*

Mustaqillik sharofati tufayli O‘zbekistonda quyidagi taktik va strategik ekologik yo‘nalishlar ishlab chiqilgan: «1999—2005-yillarda O‘zbekiston Respublikasining atrof-muhitni muhofaza qilish ishlari dasturi», «O‘zbekiston Respublikasida tabiatni muhofaza qilish va barqaror rivojlanishni ekologik ta’minlashning milliy harakatlar rejasi», «O‘zbekiston Respublikasida atrof-muhit gigiyenasi bo‘yicha milliy harakatlar dasturi», «Biologik rang-baranglikni saqlash bo‘yicha milliy strategiya va harakatlar rejasi». Ushbu ekologik dastur va rejalarda hozirgi kunda va kelajakda mamlakatimizda jamiyat va tabiat o‘rtasidagi munosabat shakli qanday bo‘lishi, uning ekologik konsepsiyasi, maqsadi va prinsiplari belgilab berilgan. Ekologik maqsad va vazifalarni amalga oshirishning taktik va strategik harakatlar dasturi va yo‘nalishlari ko‘rsatib o‘tilgan.

---

[1] *I. A. Karimov.* O‘zbekiston buyuk kelajak sari. — T.: O‘zbekiston, 1998. — 415—680-b.

O‘zbekiston Respublikasi ekologik siyosatining asosiy maqsadi — *fuqarolarning hayotiy zarur ehtiyoji bo‘lgan ekologik xavfsiz muhitni ta’minlash uchun tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish*, ya’ni tabiat bilan jamiyat o‘rtasidagi iqtisodiy-ekologik munosabat shaklini qo‘llashdir.

Ma’lumki, mustaqillik davrigacha Turkiston, keyinchalik O‘zbekiston chor Rossiyasiga va so‘ngra sobiq ittifoqqa xom ashyo yetkazib beruvchi chekka o‘lka hisoblangan. Shuning uchun ham ular tabiiy va mineral xom ashyo zaxiralaridan maksimal holda ekstensiv ravishda foydalanganlar, ya’ni jamiyat va tabiat o‘rtasida iqtisodiy munosabat shaklini qo‘llaganlar. Totalitar tuzumdagi iqtisodiy munosabat shaklidan birdaniga (sakrab) ekologik munosabat shakliga o‘tishning na nazariy va na amaliy iloji bor. O‘zbekiston Respublikasining tanlagan yo‘li tabiat va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarni iqtisodiy-ekologik shaklidan bosqichma-bosqich ekologik munosabat shakliga o‘tishdan iboratdir.

1997-yil 29-avgustda qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasining «Milliy xavfsizlik konsepsiyasi to‘g‘risida»gi qonunida mamlakatimizning ekologik dunyoqarashida quyidagilarga e’tibor berilgan:[1]

— shaxsning hayotiy zarur ehtiyoji bo‘lgan kishilarning sog‘lig‘ini muhofaza qilish va insonlarning turmushi uchun optimal holatdagi ekologik sharoitlarni yaratib berish;

— jamiyatning hayotiy zarur ehtiyoji bo‘lgan oilani har tomonlama qo‘llab-quvvatlash, mo‘tadil ekologik vaziyatni tashkil etish, aholining sog‘lig‘ini ta’minlash, jismoniy baquvvat avlodni shakllantirish;

— davlatning hayotiy zarur ehtiyojlari bo‘lgan — barqaror rivojlanishni ta’minlash, mintaqaviy iqtisodiy holatni mo‘tadillashtirish, sog‘lom hayot tarzini shakllantirish.

Shunday qilib, O‘zbekiston uchun yagona — shaxs, jamiyat va davlatning hayotiy zarur ehtiyojlaridan biri bo‘lgan ekologik xavfsiz muhit milliy xavfsizlikning ajralmas bir bo‘lagidir. Respublikamiz ekologik siyosatining asosiy maqsadini bajarmoq uchun davlatimiz organik rivojlanish bilan bir qatorda muhofaza qilish va rivojlanish konsepsiyasini amalda qo‘llashni ma’qul deb topti. Bu degan so‘z shaxs, jamiyat va davlatning ekologik talablarini mintaqalar bo‘yicha iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirish talablariga moslashtirish kerak, demakdir.

Prezident I. A. Karimovning «O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» degan asari hamda «1999—2005-yilgacha bo‘lgan davrda tabiatni muhofaza qilish va

[1] Natsionalniy doklad «O sostoyanii okrujayushey prirodnoy sredi i ispolzovanii prirodnix resursov v Respublike Uzbekistan». — T.: Chinor ENK, 1998. — S. 102.

tabiiy resurslardan oqilona foydalanishning davlat dasturi»da yuqorida aytilgan maqsad va konsepsiyalarni amalga oshirishning asosiy chora-tadbirlari quyidagilardan iborat, deb topildi:

* ekologik texnologiyalarni ishlab chiqish va joriy etish. Xalq xo‘jalik tarmoqlaridagi tabiiy jarayonlarning keskin buzilishiga olib keladigan barcha zaharli kimyoviy moddalarni qo‘llash ustidan qattiq nazorat o‘rnatish. Atmosfera havosi va suvlarni insonning hayotiy faoliyati uchun zararli yoki salbiy ta’sir etadigan moddalar bilan ifloslantirishni to‘xtatish;
* qishloq xo‘jalik ekinlarini, eng avvalo, g‘o‘zani sug‘orishda suvni tejaydigan texnologiyalarni keng joriy etish. Kollektor-zovur suvlarini daryolar va suv omborlariga tashlashni tartibga solish va oqova suvlarni chiqarib yuborishni batamom to‘xtatish;
* sanoat korxonalarida atmosfera havosiga, suv havzalariga va tuproqqa ifloslantiruvchi hamda zararli moddalarni tashlaganlik uchun solinadigan maxsus soliqdan keng foydalanilgan holda mas’uliyatni oshirish. Ularda zamonaviy, samarali tozalash qurilmalar tizimini joriy etish. Boshlang‘ich xom ashyodan tayyor, pirovard mahsulot olgunga qadar kompleks foydalanishga imkon beradigan yangi, zamonaviy, ekologik jihatdan samarali uskunalarni o‘rnatish;
* qayta tiklanadigan zaxiralarni qayta ishlab chiqishning tabiiy ravishda kengayishini ta’minlaydigan hamda qayta tiklanmaydigan zaxiralarni qat’iy mezon asosida iste’mol qilingan holda hamma turlaridan oqilona foydalanish;
* foydali qazilmalardan oqilona foydalanish. Boshlang‘ich xom ashyodan to‘liq foydalanishni ta’minlash va uning uchun eskirgan uskunalarni almashtirish, yangi texnologiyalarni joriy etish, ayrim sexlar, uchastkalar va korxonalarni rekonstruksiya qilish asosida foydali qazilmalarni sanoat usulida yanada to‘liq va oqilona qazib olish. Atrof-muhitni muhofaza qilish uchun tog‘-kon sanoatining chiqindilarini o‘zlashtirishni yanada kengaytirish hamda buzilgan yerlarni qayta yaroqli holga keltirish (rekultivatsiya qilish);
* keng maydonlardagi tabiiy sharoitlarni tabiiy zaxiralardan samarali va kompleks foydalanishni ta’minlaydigan darajada aniq maqsadli, ilmiy asoslangan tarzda o‘zgartirish (daryolar oqimini tartibga solish hamda suvlarni bir havzadan ikkinchisiga tashlash, yerning suv-fizik xususiyatlarini yaxshilash, suv chiqarish va shunga o‘xshash tadbirlarni amalga oshirish);
* jonli tabiatning xilma-xilligini saqlash, tabiiy genofondni madaniy ekinlar va hayvonlarning yangi turlarini ko‘paytirish hisobiga boshlang‘ich baza sifatida saqlab qolish;

* qurilish va obodonlashtirish rejalarining ilmiy asoslangan, hozirgi zamon urbanizatsiyasining barcha salbiy oqibatlarini bartaraf etadigan tizimni joriy etish yo‘li bilan shaharlarda va aholi punktlarida ekologik xavfsiz muhitni tarkib toptirish;
* jahon jamoatchiligi e’tiborini mintaqaning ekologik muammolariga qaratish. Orol muammosi bugungi kunda chinakam keng ko‘lamli, butun sayyoramizga daxldor muammo bo‘lib qolganligini, uning ta’siri hozirning o‘zidayoq biologik muvozanatni, bepoyon hududlarda aholining genofondlarga halokatli ta’sir ko‘rsatayotganligini nazarda tutish;
* xalqaro tuzilmalarning zaxiralari, imkoniyatlari va investitsiyalarini yuqorida zikr etilgan muammolarni hal qilishga jalb etish.

Tabiatni muhofaza qilishning Milliy dasturida ekologik xavfsizlikni ta’minlash va yuqorida aytib o‘tilgan tadbirlarni quyidagi tamoyillar asosida amalga oshirish tavsiya etilgan:

- davlat ekologik islohotlarning yo‘lboshlovchisi;
- ekologik xarajatlarni moliyalash va ularning yangi sxemalarini jalb qilish;
- makroiqtisodiy va sohaviy ekologik siyosatni takomillashtirish;
- qishloq xo‘jalik ishlab chiqarishini ekologiyalashtirish;
- atrof tabiiy muhit sifatini yaxshilash maqsadini qo‘yish va standartlashtirish;
- ishlab chiqarishning ekologik talablarini chuqurlashtirish va h.k.

O‘zbekiston Respublikasining yuqorida aytib o‘tilgan ekologik siyosatini amalga oshiruvchi tabiat va jamiyat o‘rtasidagi munosabat shakli, tabiat va jamiyat qonunlarini uyg‘unlashtirish, ekologik chora-tadbirlar va asosiy tanlangan tamoyillarning hayotga tatbiq qilish mexanizmini ishlab chiqish va amalda qo‘llash, O‘zbekistonda jamiyat va tabiat o‘rtasidagi ekologik munosabat shakliga o‘tib olish imkonini beradi. Bunday ekologik siyosat shaxs — jamiyat — davlatimizning milliy xavfsizligini ta’minlashda katta xizmat qilishiga hech shubha yo‘q.

6. ATROF TABIIY MUHITNI HUQUQIY MUHOFAZA QILISH ZARURATI

Xo‘sh, kishilik jamiyati tomonidan e’tirof etilishi mumkin bo‘lgan yagona yo‘l nimadan iborat bo‘lishi mumkin, degan o‘rinli savol tug‘iladi. Mazkur yo‘l, bizning fikrimizcha, umuminsoniyat qadriyatlarini ifoda etuvchi, xalqaro huquq prinsiplaridan kelib chiquvchi va barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni ta’minlovchi huquqiy-demokratik yo‘ldir.

Chunki turli toifadagi kishilar, davlatlar, millatlar, xalqaro uyushmalarning fikrlarini umumlashtiruvchi masala *barqarorlikdir*. Har bir inson avvalambor o‘z tinchligi, sihat-salomatligi, baxtli hayoti uchun qayg‘uradi, albatta. Ushbu ezgu niyatlari amalga oshishi uchun odamlar butun kuch-qudratini ishga soladilar, jamoaga—uyushmaga—oqimga—davlatga birlashadilar. Insoniyatning hozirgi rivojlanish bosqichida bunday hatti-harakat kishilarning yurish-turish qoida va me’yorlarini yozma ifodasi orqaligina amalga oshiriladi. Ijtimoiy munosabatlarning ana shunday yozma ifodasi fanda ***huquq*** deb ataladi.

Atrof-muhit muhofazasi, ya’ni tabiatni muhofaza qilish, uning buzilgan qismlarini qayta tiklash va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish jarayonida kishilar o‘rtasida yuzaga keladigan munosabatlar *ijtimoiy munosabatlar* turkumiga kiradi. Ularni esa fanda umumlashtirilgan tarzda ***ekologik munosabat***, deb ataydilar.

Barqaror rivojlanish yo‘lida turgan xar qanday davlat uchun huquqiy-demokratik davlat qurish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish pirovard maqsad hisoblanadi. Unda xalq irodasi qonunlarda aks etadi, fuqarolar esa davlat boshqaruvida faol ishtirok etishlari qonun ustuvorligini ta’minlashda va adolatni yuzaga chiqarishda so‘zsiz xizmat qiladi.

Prezidentimiz Islom Karimov 2002-yil avgustdagi Oliy Majlisning II chaqiriq 9-sessiyasida qilgan ma’ruzasida O‘zbekiston Respublikasida demokratik davlat qurish va fuqarolik jamiyatini o‘rnatishning asosiy sohalarini ko‘rsatib berdi. Unda hamma ijtimoiy munosabatlar faqatgina huquqiy yo‘llar orqali tartibga solinishi kerakligi, ana o‘shandagina ijtimoiy muhofazalangan bozor iqtisodiyotiga yetib borishimiz mumkinligi ta’kidlangan edi.

Ekologik munosabatlarni huquqiy tartibga solish uchun milliy va xalqaro huquqda ekologik me’yorlar va qoidalarni tabiat qonuniyatlariga mos ravishda ishlab chiqish, ularni vakolatli organ, tashkilot yoki hamjamiyatlar tomonidan qabul qilish, uning ishtirokchilari o‘rtasida ushbu me’yorlarni umummajburiy kuchga ega qilish va albatta, huquqbuzarlarga nisbatan yuridik oqibatlarni keltirib chiqarish mexanizmini yaratish zarur. Aks holda, atrof-muhitni muhofaza qilishni huquqiy jihatdan tartibga solish imkoniyatini yuzaga chiqarish aslo mumkin emas.

Shunday qilib, ekologik munosabatlarni huquqiy tartibga solish nafaqat atrof-muhit muhofazasiga, balki xalqlar va davlatlar o‘rtasida barcha mahalliy, regional va global masalalarni demokratik yo‘sinda hal qilish hamda insoniyatni barqaror rivojlanish tamoyillariga rioya qilishga olib keladi.

Qaytarish uchun savol va topshiriqlar

1. Ekologiya so‘ziga izoh bering.
2. Ekologiya fanmi yoki o‘quv predmetimi?
3. Tabiat va jamiyat o‘rtasida qanday munosabat shakllari mavjud?
4. Hozirgi zamon ekologik dunyoqarashlarni sanab o‘ting va ularning maqsadini tushuntiring.
5. Tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishda qanday ekologik qoidalarga rioya etish zarur?
6. Davlatimiz qanday ekologik munosabat shakli, konsepsiyasi va prinsiplarni o‘z siyosatida ma’qul deb topgan?
7. Ekologik xavfsizlikni ta’minlashda huquqning qanday xizmati bor?

Tarixga ikki xil yondashish mumkin, ularning biri — tabiat, ikkinchisi — inson tarixi. Lekin inson bor ekan ular uzviy bog‘langan va o‘zaro aloqadorlikda.

Mutafakkirlar dunyoqarashi

II bob. EKOLOGIYA HUQUQI: TUSHUNCHASI, RIVOJLANISH BOSQICHLARI, PREDMETI

1. EKOLOGIYA HUQUQI TUSHUNCHASI

Ekologiya huquqi bir paytning o‘zida ham yuridik fanlar, ham ekologik fanlar tizimida turuvchi mustaqil fan tarmog‘i hisoblanadi. Shuning uchun ham biz ekologiya huquqini fanlar o‘rtasida tutgan o‘rni va ular bilan uzviy bog‘liqligini aniqlab olishimiz talab etiladi.

Avvalambor, *Ekologiya huquqini ekologik fanlar tizimidagi o‘rni*ga to‘xtalsak. Biz yuqorida aytib o‘tganimizdek, Ekologiyaning predmeti yagona ekologik tizimdagi ekologik o‘zgaruvchan organizmlar va ularning o‘zgaruvchan atrof tabiiy muhiti o‘rtasidagi munosabatidir. Ushbu munosabat tabiiy, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, yuridik, umumiy (kompleks) va shunga o‘xshash ko‘p qirrali xarakterga ega bo‘lishi mumkin. Ana shu xarakterlarga qarab ekologiya turli fan yo‘nalishlariga bo‘linib ketadi. Masalan, *ijtimoiy xarakterda* — ijtimoiy ekologiya, inson ekologiyasi, oila ekologiyasi, mahalla ekologiyasi va h.k.; *iqtisodiy xarakterda* — iqtisodiy ekologiya, tabiiy resurslardan foydalanish iqtisodi, makroiqtisodiy ekologiya, mikroiqtisodiy ekologiya va h.k.; *yuridik xarakterda* — ekologiya huquqi, xalqaro ekologiya huquqi, tabiiy resurslardan foydalanish huquqi, tabiatni muhofaza qilish huquqi va h.k.

Yuqorida sanab o‘tilgan barcha Ekologiyaga doir fan tarmoqlarining o‘ziga xos ob’yekti, predmeti, usullari, tatbiq qilish joyi va manbalari bor. Aks holda ular mustaqil fan sohasi sifatida e’tirof etilmaydi.

Ekologiya huquqi *fan sifatida yuridik xarakterga ega bo‘lgan kishilar o‘rtasidagi o‘zgaruvchan atrof tabiiy muhitga nisbatan yuzaga keladigan barcha munosabatlarni tadqiq qiladi. Tadqiq qilingan ushbu sohaga doir nazariy va amaliy bilimlarni mujassamlashtirilgan va umumlashtirilgan tarzda ta’lim berish esa ekologiya huquqi o‘quv predmetining maqsadi hisoblanadi.*

Huquqiy xarakterga ega bo‘lgan ekologiyaga doir fanlar ham tarmoqlashib ketgan (2-rasmga qarang).

Ekologik-huquqiy bilimlar umumlashtirgan tarzda — Ekologiya huquqi yoki ajratilgan tarzda — Tabiiy resurslardan foydalanish huquqi, Xalqaro ekologiya huquqi, Atrof-muhitni huquqiy muhofaza qilish kabi bo‘lishi mumkin.

O‘zbekiston Respublikasining akademik litsey va kasb-hunar kollejlarida Ekologiya huquqida huquqiy ekologiyaga doir barcha bilimlarni umumlashtiruvchi o‘quv predmeti sifatida o‘qitish qabul qilingan.

Ekologiya huquqi barcha ekologik ijtimoiy munosabatlarni huquqiy normalar orqali tartibga solishni o‘zining predmeti qilib oladi. U kishilarni tabiatni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, atrof-muhit holatini sog‘lomlashtirish, tabiiy tizimlarni tiklashga doir xulq-atvor qoidalari va me’yorlarini yozma ravishda o‘rnatadi, amalda tatbiq qiladi va uning muhofazasini ta’minlaydi. Boshqa hech qaysi bir ekologik yo‘nalishdagi fan tarmoqlari bunday vazifani o‘z oldiga qo‘ymaydi. Masalan, Bioekologiya faqatgina o‘simlik va hayvonot dunyosini o‘zaro va ularni o‘rab turuvchi o‘zgaruvchan atrof tabiiy muhiti bilan bo‘ladigan munosabati yoki o‘zaro aloqadorlik qonuniyatini tadqiq qiladi. Unda inson faqatgina omil sifatida ishtirok etadi, xolos. Shunday qilib, Bioekologiya o‘rganish ob’yektining «markazida» tirik organizmlar — o‘simlik va hayvonot dunyosi turadi.

Ekologiya huquqining boshqa ekologik fan tarmoqlari bilan bog‘langan joyi bormi? Bor bo‘lsa, ular nimalardan iborat, degan o‘rinli savollar tug‘ilishi mumkin. Ha, bor albatta. Masalan, hozirgi zamon fan va texnikasida yuzaga kelayotgan inqilobiy o‘zgarishlar biosfera (tirik organizmlar yashaydigan qobiq)dagi barcha jarayon va hodisalarni o‘zgartirib yubormoqda. Xoh u ijobiy, xoh u salbiy ko‘rinishda bo‘lsin oddiy mikroorganizmlardan tortib to yirik sut emizuvchilarning soni, ko‘payishi, rivojlanishi inson faoliyatiga kundan-kunga ko‘proq bog‘lanib qolmoqda. Shuning uchun ham inson faoliyatini ekologik jihatdan boshqarish boshqa turdagi ekologik munosabat va aloqadorlikning mohiyatini belgilab beradi. *Boshqarishning zamonaviy usullaridan biri esa huquqiy tartibga solishdir.* Agarda biz ekologik huquq normalarini o‘z vaqtida qabul qilib, ularni hayotga real tatbiq qilgan taqdirimizdagina bioekologik, geoekologik, ijtimoiy-ekologik va boshqa ekologik tizimlarda modda va energiya almashuvini normal holda kechuvini ta’minlay olamiz. Bu esa barcha turdagi tirik organizmlarning yashash muhiti — «uyi»ni saqlab qolish demakdir.

Endi biz *Ekologiya huquqining huquq sohalari tizimidagi o‘rnini* ko‘rib chiqamiz. Hammamizga ma’lumki, huquqning asosiy maqsadi — ijtimoiy munosabatlarni huquqiy jihatdan tartibga solish. Tartibga solish funksiyasi o‘ziga huquqning qo‘riqlash va tarbiyalash funksiyasini ham qamrab oladi. Ijtimoiy munosabat deb shaxs — jamiyat — davlat o‘rtasida yuzaga keladigan munosabatlarga aytamiz. Ushbu munosabat esa iqtisodiy, siyosiy, ma’naviy, ma’rifiy, mulkiy, shaxsiy nomulkiy kabi o‘nlab xarakterlarga ega bo‘ladi. Aynan shu xarakterlar huquq sohalarini ajratib

olishga xizmat qiladi. Masalan, *siyosiy xarakterda* — xalqaro huquq, inson huquqi va h.k.; *iqtisodiy xarakterda* — moliya huquqi, bank huquqi, tadbirkorlik huquqi va h.k.; *ekologik xarakterda* — ekologiya huquqi, xalqaro ekologiya huquqi va h.k.

Ekologiya huquqi ekologik xarakterdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan huquq sohasi hisoblanadi. U Yer huquqi, Suv huquqi, Yer osti boyliklari huquqi, O‘rmon huquqi kabi mustaqil huquq sohalaridan farqli tabiiy ob’yektlarga (yer, suv, yer osti boyliklari, o‘simlik va hayvonot dunyosi, o‘rmonlar) mustaqil tabiiy ob’yekt sifatida qaramaydi. *Tabiiy unsurlarni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanishning yagona ekologik tizimlarda turishi nuqtai nazaridan qaraydi.* Shuning uchun ham ekologiya huquqi tabiiy ob’yektlarga nisbatan qaratilgan barcha ijtimoiy munosabatlarni tizimli tartibga solishni nazarda tutadi. Lekin ushbu maqsadga erishmoqni boshqa huquq sohalari — Yer huquqi, Suv huquqi, O‘rmon huquqi, Yer osti boyliklari huquqi, Jinoyat huquqi, Fuqarolik huquqi kabilar bilan bog‘langan va ulardan foydalangan tarzda amalga oshiradi. Misol tariqasida, Jinoyat huquqida ekologik qonun normalarini buzganlik uchun alohida jinoiy jazo sanksiyalari belgilangan bo‘lib, ular orqali Ekologiya huquqi o‘zining «qo‘riqlash» (oldini olish) funksiyasini amalga oshiradi. Yer huquqi orqali esa u o‘ta muhim ekologik ahamiyatga ega bo‘lgan hududlarni alohida bir yer toifasiga — alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga ajratib oladi va ularda alohida bir huquqiy holatni o‘rnatadi.

Ekologiya huquqining maqsadi va vazifalari. XXI asrga kelib atrof-muhit holatiga salbiy ta’sir etuvchilardan bo‘lmish — insonlarning turmush faoliyatini har tomonlama qayta ko‘rib chiqish taqozo etiladi. Aks holda ushbu insonlarning noekologik turmush tarzi o‘zining hayoti uchun zomin bo‘lishi muqarrar.

Kishilar turmush tarzini ekologik xavfsizlikka tomon yo‘naltirish uchun uning barcha iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy, ma’naviy, ma’rifiy, huquqiy faoliyatini ekologiyalashtirish talab etiladi. Optimist alarmizmchilarning konsepsiyasiga qo‘shilgan holda, faqatgina huquqiy-demokratik davlat qurish va bozor iqtisodiyotini chinakamiga shakllantirish ekologik inqirozlarning oldini olishi mumkin, deyish mumkin. Unga qo‘shimcha tarzda Oliy Majlisning 2-chaqiriq 9-sessiyasida Prezident I. A. Karimov tomonidan alohida ta’kidlab o‘tilgan fuqarolik jamiyatini barcha davlatlarda o‘rnatish ham ekologik xavfsizlikni ta’minlash tomon qo‘yilgan katta qadam bo‘ladi. Ushbu talablarni, avvalambor, jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarning ekologik-huquqiy asosini yaratish, aholining huquqiy ongi va madaniyatini ko‘tarish, ekologik qonunchilikni hayotga keng jalb qilish orqali amalga oshirish mumkin.

O'zbekistonda ekologiya huquqining maqsadi — *davlatning barqaror rivojlanishi va fuqarolarning ekologik xavfsiz muhitda yashash huquqini ta'minlash uchun tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishni huquqiy tartibga solish.*

Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun Ekologiya huquqi quyidagi ***vazifalarni*** bajarishni nazarda tutadi:

- ✓ aholining ekologik-huquqiy ongi va madaniyatini ko'tarish;
- ✓ milliy ekologik xavfsizlikni ta'minlashning huquqiy asosini yaratish;
- ✓ demokratik prinsiplarga mos ravishda ekologik qonunchilikni takomillashtirish;
- ✓ ekologik-huquqiy boshqaruvni yo'lga qo'yish;
- ✓ huquqni muhofaza qilish organlarining ekologik faoliyatlarini aniqlash va kengaytirish hamda mukammal ekologik-huquqiy nazorat tizimini yaratish;
- ✓ ekologik-huquqiy mexanizmni ishlab chiqish va uni hayotga tatbiq etish;
- ✓ ekologik harakatlarni rag'batlantirish va ekologik huquqbuzarlarga nisbatan javobgarlikni yuridik jihatdan rivojlantirish;
- ✓ har bir tabiiy ob'yekt va komplekslardan oqilona foydalanishning huquqiy rejimini ekologik talablarga moslab borish;
- ✓ ekologik jihatdan nobop yoki buzilgan hududlarga alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar va unda aholini ijtimoiy muhofaza qilish maqomini o'rnatish;
- ✓ ilg'or mamlakatlarning ijobiy hamda rivojlanmagan mamlakatlarning salbiy ekologik-huquqiy tajribasini o'rganish;
- ✓ global ekologik tizimda atrof-muhitni muhofaza qilishning xalqaro huquqiy va yagona kurraviy mexanizmini yaratish hamda uni milliy qonunchilikda keng ifoda etish;
- ✓ xalq, millat, elat va jamoalarning yagona inson sayyorasini xavfsiz holda saqlash javobgarligining huquqiy bazasini yaratish;
- ✓ xalqaro miqyosda ekologik monitoring, nazorat, ekspertiza, ekologik protsessual masalalarni tezkorlik bilan hal qiluvchi organlarni yaratish va ularning faoliyatlarini ta'minlash.

Yuqorida sanab o'tilgan Ekologiya huquqining vazifalari real sharoit va holatga mos ravishda takomillashib borishi kerak. Lekin qo'yilgan maqsad yagona va o'zgarmasdir. Chunki hamma narsa inson va uning farovonligi uchun xizmat qilishi kerak. Farovon hayot faqatgina toza va xavfsiz atrof-muhitdagina amalga oshishini biz hammamiz Orol va Orol bo'yi misolida yaqqol tasavvur eta olamiz. O'zbekiston Respublikasi

Konstitutsiyasining 50, 54, 55, 100-moddalarida aynan ushbu maqsad huquqiy jihatdan ifoda etilgandir.[1]

2. TABIATNI HUQUQIY MUHOFAZA QILISH TARIXIDAN

Har bir fanning rivojlanish tarixi bo'lgani kabi jamiyatdagi ekologik munosabatlarning ham rivojlanish tarixi yoki taraqqiyot bosqichlari bor. Garchand ular ekologik munosabat yoki ekologiya huquqi deb nomlanmagan bo'lsa-da, lekin maqsad, aynan atrof tabiiy muhitni huquqiy jihatdan muhofaza qilishga qaratilgan edi.

Tabiatni huquqiy muhofaza qilish tarixini ko'pgina olim va mutaxassislar turlicha ifodalaydilar. Bir guruh o'zbek huquqshunos olimlari[2] tomonidan chop etilgan *«Ekologiya huquqi»* darsligida O'zbekiston hududida ekologik-huquqiy munosabatlar tarixini yaqin ikki asrga, taraqqiyot bosqichlarini esa keskin ravishda o'zgargan ijtimoiy-siyosiy holatga bog'laydilar: *sotsialistik tuzumgacha (1917—1924-yillargacha); sotsialistik tuzumda (1924—1990-yillarda); mustaqillik davri (1991-yildan buyon).*

Rossiyalik olimlar ekologik-huquqiy munosabat tarixiga turlicha yondashadilar. Masalan, professor *V. V. Petrov*[3] tabiatni huquqiy muhofaza qilishning tarixiy bosqichlarini *ekologik munosabatlar qaysi bir huquq sohalarining predmetiga kirganligiga qarab ajratadi: fuqaroviy-huquqiy; yer-huquqiy; yer va resurslar huquqi; ekologik-huquqiy.*

V. V. Vedenin esa[4] tabiatni huquqiy muhofazalashning tarixiy bosqichlarini *ekologiya huquqining maqsadi va vazifalariga ko'ra ajratadi: konservatsion; tabiiy resurslar; ekologik.*

Yuqorida keltirilgan tabiatni huquqiy muhofaza qilishning tarixiy bosqichlarini ajratishga turlicha yondashish tabiiy hol. Albatta, ular tarixiy bosqichlarni huquqiy o'zgarishlar davriga bog'laydilar. Biz ham shunday qilishimiz mumkin edi. Lekin O'zbekiston hududidagi davlat va huquq tarixi nuqtai nazaridan ekologik munosabatlar rivojlanish bosqichlariga qarash boshqa ilmiy asoslar zaminida tasniflashni talab etadi. Sababi, *O'rta Osiyo davlatchilik tarixida yuz bergan XIX—XX asrdagi siyosiy-ijtimoiy o'zgarishlar doimo ham jamiyatning ekologik dunyoqarashlarini keskin ravishda va tubdan o'zgartirgani yo'q.* Chunki Chor Rossiyasining ham, sovet tuzumining ham maqsadi bitta edi — Turkiston o'lkasini

---

[1] *M. Usmonov.* Tabiatni muhofaza qilishning konstitutsiyaviy asoslari. — T.: TDYuI nashriyoti, 2002. — 42-b.

[2] Ekologiya huquqi. Darslik. — T.: Adabiyot jamg'armasi, 2001. — 325-b.

[3] *V. V. Petrov.* Ekologicheskoye pravo Rossii. Uchebnik. — M.: BEK, 1997. — S. 557.

[4] *V. V. Vedenin.* Ekologicheskoye pravo. Voprosi i otveti. — M: Yurisprudensiya, 1999. — S. 126.

tabiiy xom ashyo bazasi sifatida ushlab turish. Mustaqil O‘zbekistonning rivojlanishida ham aynan tabiiy resurslardan atroflicha foydalanish niyati yo‘q emas edi. Undan tashqari, tabiatni huquqiy muhofaza qilish tarixi O‘rta Osiyoda juda uzoq davlatchilik tarixiga borib taqaladi. Buni aslo inkor etib bo‘lmaydi.

Bizning fikrimizcha, O‘zbekiston hududida tabiatni huquqiy muhofaza qilishning tarixiy bosqichlarini keskin chegaralash kerak emas, aksincha, ularni ajratishda insonlarni tabiatga nisbatan qanday munosabat shaklida va davlatning ekologik siyosatiga bog‘liqligi asosiy tasniflash mezoni bo‘lishi maqsadga muvofiqdir:

1-bosqich. **Kishilik jamiyatining tabiatga nisbatan oddiy-iqtisodiy munosabat shaklidagi bosqichi.** Bu davr hozirgi O‘zbekiston hududida yuzaga kelgan davlatchilik tarixidan boshlanib, to XIX asrning 70-yillargacha bo‘lgan davrni o‘z ichiga oladi. Oddiy-iqtisodiy munosabat shaklidagi davrda ham yuridik kuchga ega bo‘lgan, aynan tabiatni muhofaza qilishga qaratilgan huquqiy normalar amal qilgan. Masalan, zardushtiylarning qadimgi Avesto[1] kitobining Vandidod qismida atrof-muhitga nisbatan muhofaza qilishning huquqiy normalari o‘rnatilgan. Unda insonlar suv, tuproq, olov, umuman tabiat in’om etgan barcha narsalarini pok va bus-butun asrashga burchli ekanligi, yer, suv, havo, olovni asrash qoidalarini buzgan kishilarga nisbatan 400 qamchi jazosi belgilanganligi aytilgan. Lekin Avestoda jazo sanksiyasi tabiiy ob’yektlarni qirish yoki kamaytirishga ham qaratilgan edi. Suvni iflos qilgan yoki ov itini o‘ldirgan kishi 10 ming ruhiyatni tetiklashtiradigan o‘simlik bargini yig‘ishi, 1000 echkiemar va xuddi shu miqdorda suv qo‘ng‘izi yoki kasallik tarqatuvchi pashshalarni o‘ldirishi orqali gunohini yuvishi lozim bo‘lgan.

Islom huquqi, ya’ni fiqh ilmining huquqiy manbalari, xususan, Qur’oni Karim va Hadislarda hayvonlarni boqish, sug‘orish va parvarish qilish har bir mo‘min musulmonning burchi qilib ko‘rsatilgan. Kimki ushbu majburiyatni bajarmasa u gunohkor sanalib, jamoat tomonidan tanbehga uchragan va ularga do‘zax azobida qiynalish javobgarligi o‘rnatilgan. Ushbu huquqiy manbalarga asoslangan tarzda qoraxoniylar sulolasidan bo‘lmish Abul Fazl Abbos 1041-yil 29-dekabr «Vorux farmoni»da ilk bor ekologik ko‘rinishdagi manba yaratgan. Uning farmonida quyidagi ekologik normalar bitilgan: «Har bir ovchi tirikchilik manbai bo‘lgan ovga faqat bitta yoy o‘qi bilan chiqishga majburdir. Bir o‘q bilan ovlanadigan hayvon unga nasibadur. Nasibadan ortig‘i esa unga makruhdir (haromdir). Hayvonlarni bolalash paytida ovlamoq mumkin emas, jonivorning urg‘ochisi, parrandaning modasini ov qilmoq mashnu’dir...», deyilgan.

[1] *Avesto.* Tarixiy-adabiy yodgorlik. — T.: Sharq, 2001. — 383-b.

Xulosa qilib aytganda, jamiyat va tabiat o‘rtasidagi oddiy-iqtisodiy munosabat shakliga xos bo‘lgan davrda ekologik munosabatlar umumiy tarzda ifodalangan va ko‘pincha yuqori qatlam — shoh, hokim va ulamolarning mulkini muhofazalashga qaratilgan. Undagi huquqiy normalar mahalliy ahamiyat kasb etib, tabiiy ob’yektlar «foydali» yoki «foydasiz»ga ajratilgan. Yagona ekologik tizimga xos huquq va majburiyatlar hamda javobgarlik sanksiyalari o‘rnatilmagan. Bunday ekologik munosabat davri Yevropa huquq normalarini O‘rta Osiyoga kirib kelish davrigacha hukm surgan.

2-bosqich. **Kishilik jamiyatini tabiatga nisbatan iqtisodiy munosabat shakliga xos bo‘lgan davri.** Bu davr XIX asrning 70-yillaridan XX asrning 90-yillarigacha bo‘lgan tarixiy bosqichni o‘z ichiga oladi. O‘quvchi bu davr keskin siyosiy-ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlarni o‘zida mujassamlagan davri, degan e’tirozlar bildirilishi mumkin. Lekin Chor Rossiyasi tomonidan Turkiston o‘lkasining bosib olinishi, 1917-yildan so‘ng sotsialistik tuzumning o‘rnatilishi va Konstitutsiyaviy normalarning qabul qilinishi, 1960—80-yillarda bir qator ekologik qonunlarning yuzaga kelishi, Xorazm va Qo‘qon xonligi, Buxoro amirligi, so‘ngra Turkiston avtonom respublikasi va O‘zbekiston SSR dagi davlatlarning ekologik konsepsiyasi hamda ularning ekologik siyosatlariga aytarli amaliy ta’sir etmadi. Chunki Chor Rossiyasi davrida ham, Sovet tuzumida ham O‘rta Osiyo arzon tabiiy xom ashyo o‘lkasi bo‘lib qolavergan. Albatta, bu davrda huquq tizimi xalqaro andozalarga moslashtirildi, yangi turdagi va yo‘nalishdagi ixtisoslashtirilgan qonunlar qabul qilindi, lekin tabiat va jamiyat o‘rtasidagi iqtisodiy munosabat shakli qanday bo‘lsa shunday qoldi, ya’ni aytarli o‘zgargani yo‘q. Paxta yakkahokimligi, uran, volfram, molibden, tilla konlarining pala-partish ishlatilishi, rekultivatsiya va melioratsiya choralarini keng miqyosda olib bormaslik — Orol va Orol bo‘yi, Uchquduq — Kokpotos, Uzun — Sariosiyo, Mirzacho‘l — Jizzax cho‘li, Navoiy — Gazli ekologik inqirozli hududlarni yuzaga keltirdi. Ushbu tarixiy davr bizlarga saboq bo‘lishi, jamiyat va tabiat o‘rtasida iqtisodiy munosabat shaklini qayta yuzaga kelishiga aslo yo‘l qo‘ymasligimizga chaqiradi.

3-bosqich. **Iqtisodiydan iqtisodiy-ekologik munosabat shakliga o‘tishga xos bo‘lgan davr.** O‘zbekiston Respublikasi mustaqilligi uning ekologik konsepsiyasi va ekologik siyosatining yangilanish davridir. Bu bosqich aslida Ekologiya huquqi jihatidan 1990-yil 20-iyunda qabul qilingan Yer to‘g‘risidagi qonundan boshlandi. Unda respublikamiz yer kengligi o‘zbek xalqining xohish-irodasiga qarab tasarruf qilinishi, egallanishi va undan foydalanishining ilk suveren huquqi belgilandi. O‘zbekiston Respublikasi mustaqil Konstitutsiyasi bilan bir paytda 1992-yil 9-dekabrda qabul qilingan Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risidagi qonuni davlatimizni atrof tabiiy

muhitga bo'lgan dunyoqarashini belgiladi. Keyingi 10 yillikda qabul qilingan o'nlab ixtisoslashtirilgan va yuzlab umumlashtirilgan ekologik qonun va qonun osti hujjatlarning qabul qilinishi bunga yaqqol misol bo'la oladi. Orol ko'li hududida yiliga 20—30 ming gektar suvi qochgan sho'rli yerlarning fitomelioratsiya qilinishi (o'simlik dunyosi bilan qoplanishi), Orol bo'yi tumanlar aholisining toza ichimlik suvi bilan ta'minlanishi, Tursunzoda alyumin zavodidan chiqayotgan chiqitlarning xalqaro me'yorlar orqali tartibga solinishi, toza ekologik mahsulot chiqarishning huquqiy jihatdan qo'llab-quvvatlanishi, davlatning ekologik boshqaruv va nazorat tizimining yuzaga kelishi buning amaliy misoli bo'la oladi.

Hozirgi bosqichda asosiy ekologik muammolardan biri ekologik-huquqiy mexanizmning to'la shakllanmaganligidadir. 3-bosqich davri endi boshlanyapti. Ushbu davr jamiyatning tabiatga nisbatan iqtisodiy munosabat shaklidan iqtisodiy-ekologik munosabat shakliga o'tish davri bo'lmog'i kerak. Zero, endilikda o'zbek xalqining azaliy orzusi — o'z tabiiy boyliklariga egalik huquqi yuzaga keldi. Inson huquqi va davlat xavfsizligi elementlaridan biri bo'lgan ekologik xavfsizlikni ta'minlash kelajakda o'zimizga bog'liqdir.

3. EKOLOGIYA HUQUQINING PREDMETI

Ko'pgina adabiyotlarda Ekologiya huquqining predmeti — ekologik munosabat, deb aytiladi. Lekin ekologik munosabat — tabiatni muhofaza qilish, atrof-muhitni sog'lomlashtirish, tabiiy tizimlarni qayta tiklash va tabiiy zaxiralardan oqilona foydalanishda yuzaga keladigan kishilarning harakat yoki harakatsizliklarini ifodalovchi barcha xarakterdagi ijtimoiy munosabatlarni qamrab oladi. *Ushbu ijtimoiy munosabat huquq normalarida belgilangan tarzda amalga oshirilsa — **yuridik xarakterdagi**, faqatgina axloq-odob qoidalarida aks ettirilsa — **ijtimoiy xarakterdagi**, xalqaro aloqa qoidalarida aks ettirilsa — **siyosiy xarakterdagi** ekologik munosabatlar* deyish mumkin. Ekologiya huquqi esa faqatgina yuridik xarakterdagi ijtimoiy-ekologik munosabatlarni o'z predmeti qilib oladi. Chunki hamma odob-axloq yoki xalqaro aloqa qoidalari milliy qonunchilikda aks ettirilmasligi va u davlatning huquqiy-ekologik boshqaruv asosi bo'lmasligi ham mumkin.

Keyingi vaqtlarda olimlar[1] ekologik huquqiy munosabatlarga tabiiy resurslardan oqilona foydalanishga doir ijtimoiy munosabatlarni kiritish shart emas, degan fikrni olg'a surmoqdalar. Ular mustaqil huquq sohalari — suv, yer, yer osti boyliklari, o'rmon huquqlari predmeti bo'lib qolsin, demoqdalar. Ammo atrof-muhitni huquqiy jihatdan muhofaza

[1] *N.N.Vedenin.* Ekologicheskoye pravo: voprosi i otveti. — M.: Yurisprudensiya, 1999. — S. 126.

qilishni tabiiy resurslardan oqilona foydalanishsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Chunki inson bu boqiy dunyoda yashar ekan, u hayotiy zarur ehtiyojlarining deyarli barchasini tabiatdan oladi. Tabiat uni kiyintiradi, to'ydiradi, dam oldiradi va uni sog'lomlashtiradi. Masalan, inson atmosfera havosidan nafas olmay turib, suv ichmay turib, yerdan hosil yig'may turib, yerda yurmay turib yoki suvda cho'milmay turib yashay olmaydi. Shuning uchun ham insonning aksariyat (uni tug'ilishi bilan yuzaga keladigan tabiiy) huquqlari aynan tabiat bilan bog'liqdir. U ma'lum darajada ushbu tabiiy huquqlardan foydalanishi tufayli atrof-muhitni ifloslantiradi va tabiiy resurslarni kamaytiradi. Lekin inson bunday ta'sirdan ma'lum darajada me'yorlangan yoki cheklangan bo'lishi darkor. Aks holda u o'zi yashayotgan atrof tabiiy muhit holatini aynan tabiiy huquqlardan foydalanish imkonini bermaydigan tarzda buzib yuborishi mumkin. Undan tashqari, ekologik munosabat har qanday yer, suv, o'rmonga oid munosabatlarni yagona ekologik tizimdagi munosabat deb qaraydi va unga kompleks tarzda yondashadi. Komplekslikni 1996-yil 26-aprelda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi qarori bilan tasdiqlangan maxsus ekologik davlat boshqaruvi — Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tomonidan amalga oshiriladi. O'zining nizomiga muvofiq Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tabiatni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan foydalanish va ularni qayta tiklash sohasida davlat nazoratini hamda tarmoqlararo boshqaruvni amalga oshiradi.

Xullas, ***Ekologiya huquqining predmeti** — ekologik-huquqiy munosabatlar, ya'ni atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishda yuzaga keladigan yuridik xarakterdagi ijtimoiy munosabatlar.*

4. EKOLOGIYA HUQUQINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI VA PRINSIPLARI

Ekologiya huquqi mustaqil huquq sohasi sifatida o'ziga xos xususiyatlarga ega. Ular quyidagi xususiyatlardan iborat:

- *mustaqil ob'yekti* — ekologik tizimlarda turuvchi tabiiy boyliklar, zaxiralar va ularning komplekslari;
- *ixtisoslashtirilgan huquq manbalarining mavjudligi* — tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonun va shu kabilar;
- *mustaqil predmeti* — ekologik-huquqiy munosabatlar;
- *mustaqil prinsiplari* — yo'naltiruvchi qoidalarining mavjudligi;
- *o'ziga xos tadqiq qilish va boshqarish usullari* — kompleks tizimli yondashish va h.k.;
- *ekologik me'yor, qoida va huquqiy mexanizmning tatbiq qilish joyining mavjudligi.*

Ekologik-huquqiy munosabatlarni tartibga solishda mazkur fan sohasi quyidagi ***tamoyillarga amal qiladi***:

- ***Ekologik-huquqiy tadqiq qilish, ta'lim berish va tartibga solishda tizimli yondashuvning majburiyligi.*** Ya'ni yerlarni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanishni huquqiy jihatdan tashkil etishda uni yer osti boyliklari, suv, havo, barcha tirik organizmlar bilan uzviy bog'lagan holda olib borish.
- ***Tabiat qonunlari bilan jamiyat qonunlarini uyg'unlashtirish zaruriyati.*** Ya'ni suvlarni qayta tiklanish va tashqi ta'sirlarga qarshi turish (buferlik) qobiliyatini inobatga olgan holda foydalanishning eng yuqori ko'rsatkichlarini o'rnatish.
- ***Mahalliy va milliy qonunchilik normalarini xalqaro huquq normalariga moslashtirish zaruriyati.*** Ya'ni mahalliy (tuman, shahar, viloyat) ekologik xavfsizlikni huquqiy ta'minlash davlat (qo'shni tuman, shahar, viloyat) regional (qo'shni davlatlar) va global (xalqaro hamjamiyat) miqyosdagi ekologik xavfsizlikni huquqiy ta'minlash orqaligina amalga oshirish mumkinligi.
- ***Ekologik xavfsizlik darajasini huquqiy ta'minlanish darajasi davlatlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasiga bog'liqligi.*** Ya'ni ijtimoiy-iqtisodiy baquvvat va ekologik madaniyati yuqori bo'lgan davlatdagina ekologik qonunlarni hayotga tatbiq qilish mexanizmini to'laqonli ishlatish imkoniyatining vujudga kelishi.

Yuqorida sanab o'tilgan ekologiya huquqining o'ziga xos jihatlari shaxs — jamiyat — davlat — davlatlarning ekologik munosabatlarini huquqiy tartibga solish imkoniyatini beradi. Quyida ko'rib chiqiladigan har bir mavzuning yoritilishida aynan ushbu «o'ziga xoslik» inobatga olinadi.

Ekologiya huquqi prinsiplari. «Prinsip» so'zi lotin tilida prisipium — asos, boshlash qoidasi degan ma'noni anglatib, u ijtimoiy fanlarda har bir harakat yoki faoliyatning asosi yoki yo'naltiruvchi qoidasi deb yuritiladi.

Ekologiya huquqining prinsipi — *ekologik munosabatlarni huquqiy jihatdan tartibga solishda amal qilinuvchi yoki yo'naltiruvchi qoidalar.* Ushbu yo'naltiruvchi qoidalar huquqshunoslikka oid prinsiplarni umumiy ekologik prinsiplar bilan uyg'unlashtirgan holda tuzilgan bo'ladi. Ular davlatlarning milliy huquq manbalarida va xalqaro huquq normalarida aks ettiriladi. Biz, avvalambor, O'zbekiston Respublikasining ekologik siyosatidan kelib chiqqan tarzda namoyon bo'ladigan milliy ekologik huquq prinsiplarini ko'rib chiqamiz.

1992-yil 9-dekabrda qabul qilingan Tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi qonunining 4-moddasida milliy ekologik prinsiplar aks ettirilgan. Unga binoan tabiatni muhofaza

qilish maqsadida davlat hokimiyati, mahalliy hokimiyat, vazirliklar va idoralar, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, fermer va kooperativ xo'jaliklar, shuningdek, ayrim shaxslar xo'jalik, boshqaruv hamda boshqa faoliyatni amalga oshirish jarayonida quyidagi **qoidalarga** amal qilishlari shart:

1) *Insonning yashash muhiti bo'lmish biosfera va ekologik tizimlarni saqlab qolish, odamlarning ekologik jihatdan xavfsizligini, inson va uning kelgusi avlodlari genetik fondi haqida g'amxo'rlik qilish.*

Albatta, bu modda Qonunda prinsip sifatida lo'nda va aniq aks ettirilmagan. Biosfera — tirik organizmlar tarqalgan qobiq yoki ularning yashash muhitini o'zida qamrab olgan atmosferaning pastki, gidrosfera va litosferaning yuqori qismi. Lekin butun biosfera insonlarning yashash muhiti hisoblanmaydi. Chunki havoda, suvda yoki yer ostida insonlar yashamaydilar yoki uzoq muddat yashay ham olmaydilar. Ularda boshqa turdagi tirik organizmlar istiqomat qiladi. Shuning uchun ham ushbu prinsipni ifodalashda insonlarning atrof tabiiy muhiti — *biosferani va undagi ekologik tizimlarni saqlab qolish*, desak to'g'riroq bo'lardi. Davlat va huquq nazariyasining prinsiplari aniq va lo'nda qilib berilgan[1] — ob'yektivlik, tarixiylik, mantiqiylik, ijtimoiy yondashish, milliy va mahalliy xususiyatlarni hisobga olish. Biz ham xuddi ana shunday yozma ifoda etish qoidalarini inobatga olgan tarzda ekologiya huquqi prinsiplarini aks ettirishga urinib ko'ramiz.

Birinchi ifoda etilayotgan huquqiy-ekologik prinsip — «*Biosfera va undagi ekologik tizimlar insonlarning ekologik xavfsizligi bilan uzviy bog'langandir*». Ya'ni tirik organizmlar yashaydigan muhitda kechayotgan barcha hodisa va jarayonlar inson hayoti bilan uzviy bog'langan. Shuning uchun ham ularni muhofaza qilish kishilarning ekologik jihatdan xavfsiz hayot kechirishlari manbai hisoblanadi.

2) *Fuqarolarning hayoti uchun qulay tabiiy muhitga ega bo'lish huquqini ta'minlash, barcha turdagi ta'lim muassasalarida ekologiya o'quvining majburiyligi.*

Ushbu ekologik prinsipni ikki qismga ajratib olish maqsadga muvofiqdir. *Birinchisi — «Fuqarolarning ekologik xavfsiz muhitda yashash huquqini ta'minlash»*, ya'ni inson bu dunyoga kelar ekan, u toza suvdan ichish, toza havodan nafas olish, go'zal tabiat qo'ynida hordiq chiqarish, o'zi uchun zarur bo'lgan tabiat ne'matlaridan foydalanish huquqiga ega. Fuqarolarning ushbu tabiiy huquqlari 1948-yil 10-dekabrda BMT tomonidan qabul qilingan va 1992-yildan buyon mustaqil O'zbekiston

[1] *A. Saidov, U. Tojixonov.* Davlat va huquq nazariyasi. 1-jild. O'zR IIV Akademiyasi, 2001. — 28—30-b.

uchun ham majburiy bo'lgan «Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi»ning 25-moddasiga mos tushadi.

Ikkinchisi — «Ta'lim tizimida ekologik o'quvning majburiyligi», ya'ni qayerda o'qitish joriy qilingan bo'lsa (bog'chadan tortib to malaka oshirishgacha), o'sha yerda ekologik o'quvni tashkillashtirish shartdir. Afsuski, ushbu majburiy huquqiy norma 1997-yil 29-avgustda qabul qilingan Ta'lim to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi qonunida o'z aksini topmagan.

3) *Jamiyatning ekologik, iqtisodiy va ijtimoiy manfaatlarini ilmiy asoslangan holda uyg'unlashtirish.* Ya'ni tabiatga qaratilgan hamma iqtisodiy va ijtimoiy tadbirlar ekologik nuqtai nazardan qaralishi hamda ilm-fan yutuqlari bilan qurollanishi zarurdir. 2003-yil O'zbekistonda «Obod mahalla yili» deb e'lon qilindi. O'zbek millatiga xos bo'lgan ushbu ijtimoiy-iqtisodiy tadbirning maxsus dasturida «Mahallada ekologik, salomatlik va sanitar tadbirlar» alohida band qilib ko'rsatilgan. Chunki har qanday ekologiyalashtirilgan harakat kelajakda, albatta, o'z mahsulini beradi. Ekologik manifestdan «Ekologiyalashtirilgan tadbirlar iqtisodlashtirilgandir», degan iborani bu yerda keltirish ayni muddaodir.

4) *Tabiatdan maxsus foydalanganlik uchun haq to'lash va umumiy asoslarda foydalanganlik uchun haq to'lamaslik.*

Ushbu ekologik prinsip ko'pgina mamlakatlarning Ekologiya huquqida umumiy tarzda *«Tabiatdan maxsus foydalanishning pullik va umumiy foydalanishning pulsiz tizimi»*, deb yuritiladi. Bu degan so'z, agarda shaxs biron-bir xo'jalik va boshqa maqsadlarni ko'zlab yer, suv, yer osti boyliklari, o'rmon, o'simlik va hayvonot dunyosidan maxsus ruxsatnomalar asosida foydalanar ekan, ular 1997-yil 24-aprelda qabul qilingan Soliq kodeksiga binoan yer, suv, yer osti tabiiy boyliklaridan foydalanganliklari uchun haq va ekologik soliqlarni to'lashga majburdirlar. Lekin umumdavlat, umuminsoniy qadriyatlarni ifoda etuvchi har qanday tabiatdan foydalanish huquqi soliq va to'lovlardan ozod qilinadi. Undan tashqari, ijtimoiy adolat prinsipigamuvofiq, ayrim shaxslar vaaholining ijtimoiy muhofazagamuhtoj qatlami ekologik to'lov va soliqlardan ozod qilinadilar.

5) *Ekologik ekspertiza o'tkazishning majburiyligi.*

«Ekologik ekspertizaning majburiyligi» prinsipi Ekologik ekspertiza to'g'risida O'zbekiston Respublikasining 2000-yil 25-may qonunida o'z aksini topti. Mazkur Qonunning 13-moddasiga binoan barcha rejalashtirilgan va amalga oshirilayotgan xo'jalik va boshqa xil inson faoliyati ekologik talablarga mosligini aniqlash maqsadida mutaxassis yoki mutaxassislar tomonidan xulosalaniladi. Ekspertiza shaxslarni noekologik faoliyat turini taqiqlash maqsadida olib boriladi.

6) Tabiatdan oqilona foydalanishni va tabiatni muhofaza qilishni rag'batlantirish.

«Ekologik faoliyatni rag'batlantirish» prinsipi ko'pgina ekologik qonunchilik manbalarida aks ettirilgan bo'lib, u tuproq unumdorligini saqlash, suvlarni tozalash, kamchiqitli texnologiyalarni qo'llash, alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni huquqiy maqomiga mos ravishda ushlab turish, ekologik toza mahsulotlarni chiqarish kabi faoliyat turini olib borayotgan yuridik va jismoniy shaxslarni turli ekologik yo'nalishdagi soliqlardan ozod qilish, ularga imtiyozli kreditlar berish va aksiz to'lovlarni kamaytirish kabi ijobiy oqibatlarni keltirib chiqarish. Masalan, Tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunning 37-moddasiga binoan atrof-muhitni muhofaza qilishga qaratilgan barcha tadbirlar davlat tomonidan rag'batlantiriladi. Bizningcha, juda yaxshi bo'lar edi, agarda ushbu moddadagi normalarni barcha qonun hujjatlarida aniq qilib ifoda etilsa.

7) *Tabiiy resurslarni tiklash zarurligi, atrof tabiiy muhit va inson sihat-salomatligi uchun zararli, tiklab bo'lmas oqibatlarga yo'l qo'ymaslik.*

«Noekologik faoliyatga yo'l qo'ymaslik» prinsipi Konstitutsiyamizning 55-moddasida aks ettirilgan bo'lib, uni bajarish davlat zimmasiga yuklatilgan, chunki O'zbekiston Respublikasida davlat o'zining vakolatlangan organlari orqali barcha turdagi organlar va shaxslarning faoliyatlari ekologik talablarga mosligini nazorat qiladi, qonunbuzarlarga nisbatan salbiy yuridik oqibatlarni keltirib chiqarishini ta'minlaydi. Kelajakda esa davlat uni bosqichma-bosqich mahalliy idoralarga va nodavlat tashkilotlarga o'tkazishni mo'ljallamoqda.

8) *Tabiatni muhofaza qilish vazifalarini hal etishda oshkoralik.*

«Ekologik faoliyat oshkoraligi» prinsipi demokratik davlat qurayotgan va fuqarolik jamiyatini o'rnatayotgan O'zbekistonda juda muhim ekologik qoida hisoblanadi. Chunki fuqarolarning ekologik huquqlarini ta'minlash asosan ularning atrof tabiiy muhiti haqidagi axborotlarni olish imkoniyati bilan belgilanadi. Bu o'rinda tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining yillik hisobotini nafaqat rus tilida[1], balki davlat tilida ham chop etish va keng ommaga tarqatish ushbu prinsipni amalga oshirishning amaliy choralaridan biri hisoblanadi. Aks holda, atrof tabiiy muhit haqida haqqoniy ma'lumotga ega bo'lmagan shaxs uni saqlab qolish haqida o'ylab ham ko'rmaydi.

9) *Tabiatni muhofaza qilish sohasida milliy, regional va xalqaro manfaatlarni uyg'unlashtirish.*

«Milliy, regional va global ekologik manfaatlar birligi» prinsipi umumiy ekologik prinsipdan kelib chiqqan bo'lib, tabiatda ketayotgan barcha jarayonlar va hodisalar hech qanday ma'muriy chegara-

[1] Natsionalniy doklad «O sostoyanii okrujayushey sredi i ispolzovanii prirodnix resursov v Respublike Uzbekistan». — T.: Chinor YeNK, 1998. — S. 102.

larga bo'ysunmaydi. Shuning uchun ham milliy ekologik qonunchilikka xalqaro ekologik normalarni implementatsiya (tatbiq) qilish zarurdir. Hech qachon atmosfera havosiga chiqazilayotgan is gazi shu yerda muallaq holda turib qolmaydi, balki qo'shni davlat va xalqaro hamjamiyatga xavf tug'diradi. Orol muammosi aynan shu tariqa global muammoga aylangandir.

10) *Tabiatni muhofaza qilish qonunlari talablarini buzganlik uchun javobgar bo'lish.*

«*Ekologik javobgarlikning muqarrarligi*» prinsipi ekologik huquqbuzarlarga (xoh u tabiatni muhofaza qilish, xoh u tabiiy resurslardan oqilona foydalanish bo'ladimi), albatta, salbiy yuridik oqibatlarni keltirib chiqaradi. Shuning uchun ham Jinoyat kodeksining IV bo'limi, Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksining VIII bobida ekologik qonunbuzarliklar uchun maxsus ravishda sanksiyalar ko'rsatilgan. Lekin Fuqarolik va Mehnat kodekslarida ham ushbu qoidabuzarlik sanksiyalari aniqlashtirilsa maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish zarurki, yuqorida sanab o'tilgan ekologiya huquqining 10 ta prinsipi davlat tomonidan o'rnatilgan bo'lib, u umummajburiy kuchga ega va barcha qonun hujjatlarida o'z aksini topishi shart.

Qaytarish uchun savol va topshiriqlar

?

1. Ekologiya huquqi qaysi fanlar tarmog'iga kiradi?
2. Ekologiya huquqining huquq fanlari bilan qanday aloqasi bor?
3. Ekologiya huquqining o'ziga xos jihatlarini sanab o'ting.
4. Ekologiya huquqining maqsadi va vazifalari nimalardan iborat?
5. Tabiatni huquqiy muhofaza qilish tarixida qanday bosqichlar bor?
6. Ekologiya huquqining predmetini aytib bering.
7. Yerga oid qanday munosabatlar Ekologiya huquqining predmetiga kiradi?
8. Ekologiya huquqining qanday yo'naltiruvchi qoidalarini bilasiz?
9. «Ekologik javobgarlikning muqarrarligi» deganda nimani tushunasiz?

Insonlar tabiat bilan hamohanglikda sog'lom hayot kechirish va unumli mehnat qilish huquqiga egadirlar.

Rio-de-Janeyro deklaratsiyasidan

III bob. EKOLOGIK-HUQUQIY MUNOSABAT VA EKOLOGIK-HUQUQIY MEXANIZM

1. EKOLOGIK-HUQUQIY MUNOSABAT TUSHUNCHASI VA NORMALARI

Ekologiya huquqining predmeti aynan ekologik-huquqiy munosabatlar hisoblanadi. ***Ekologik-huquqiy munosabatlarga*** *tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishda kishilar o'rtasidagi yuzaga keladigan yuridik tusdagi munosabatlar kiradi.*

O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunning 2-moddasiga binoan *ekologik munosabatlarga yer, yer osti boyliklari, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi, atmosfera havosini*:

— *ifloslanishidan;*
— *buzilishidan;*
— *oriqlanib ketishidan;*
— *vayron bo'lishidan;*
— *yo'q bo'lib ketishidan;*
— *oqilona foydalanmaslikdan muhofaza qilishga oid barcha ijtimoiy munosabatlar kiradi.* Ularni umumlashtirgan tarzda atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishga doir yuridik tusdagi munosabatlar, deb ham aytiladi.

Xo'sh, qanday ekologik-huquqiy munosabatlar atrof tabiiy muhitni ifloslantirishdan muhofaza qilishga qaratilgan bo'ladi. Avvalambor, ***atrof tabiiy muhitning ifloslanishi*** *— inson salomatligi va hayotiga, uning atrof tabiiy muhitiga xavf tug'diradigan tarzda tabiat unsurlari (yer, yer osti boyliklari, suv va atmosfera havosi) tarkibini fizik va kimyoviy jihatdan o'zgarishi.*

Ushbu ifloslanish tabiiy va antropogen jarayon va hodisalar natijasida yuzaga keladi. *Tabiiy ifloslanish* — vulqon otilishi, yer qimirlashi, kuchli shamollarning esishi, suv toshishi, sel ketishi natijasida yuzaga keladi.

Antropogen ifloslanish esa kishilarning xo'jalik va boshqa noekologik faoliyatlari natijasida tabiat unsurlarining fizik-kimyoviy o'zgarishidir. Ushbu ifloslanish juda xilma-xil tarzda namoyon bo'lgani uchun ham ularni bir necha turlarga ajratib olinadi: chang-to'zonli, gazli, kimyoviy, aromatik (hidli), issiqlik (suv temperaturasining ortishi), tovushli, radioaktiv va h.k. Masalan, Tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunning 45-moddasi

tabiatni ishlab chiqarish va iste'mol chiqindilari bilan ifloslanishidan muhofaza qilish tartibini o'rnatadi. 2002-yil 5-aprelda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining «Chiqindilar to'g'risida»gi qonuni chiqindilarning fuqarolar hayoti va sog'lig'iga, atrof-muhitga zararli ta'sirining oldini olishga qaratilgan maxsus ekologik qonundir.

Tabiat unsurlarining oriqlanib ketishi — *insonlarning hayotiy zarur ehtiyojlarini iqtisodiy shaklda qondirilishi natijasida tabiiy resurslarning kamaya borishi.* Oriqlanib borish natijasida tabiiy unsurlar resurs imkoniyatlarini tugata boradi va ekologik tizimdagi modda va energiya almashuvining normal kechuvini to'xtatadi. Insoniyat tarixi davomida yer yuzida o'rmonlarning 2/3 qismining qisqarishi atmosfera havosidagi O_2:CO nisbatini o'zgartirib yubordi. Bu esa kishilarda qon-tomir kasalliklarining ko'payishiga, nafas olish organlarining surunkali ravishda kechishiga olib kelmoqda.

Tabiat unsurlarining buzilishi — *atrof-muhit holatini inson yashashi uchun noqulay darajada o'zgarishi.* Atrof tabiiy muhit ifloslanishi turli joy, hudud va mintaqalarda turli ko'rinishda va darajada namoyon bo'ladi. Shaharlarda, ayniqsa, yirik megapolislarda, atmosfera havosining ifloslanishi asosan (70—80%) transport vositalaridan chiqayotgan gazlar hisobiga, sanoat zonalarida metallurgiya va kimyo zavodlari chiqindilari hisobiga (40—50%), agrar zonalarda qishloq xo'jaligini kimyoviylashtirish hisobiga (50—60%) sodir bo'ladi. Ekologik-huquqiy munosabat esa ifloslantiruvchi ob'yektlardan chiqayotgan chiqindilarni me'yorlash orqali olib boriladi. Me'yorlash normalari tabiat sig'imi, tabiiy ob'yektlarni qayta tiklanish imkoniyati va ekologik tizimlarda modda va energiya almashinuv jarayoni hamda aholining salomatligi darajasi kabi ko'rsatkichlarga qarab o'rnatiladi.

Ekologik tizimda modda va energiya almashinuvining salbiy o'zgarishi, V. Ye. Chub ma'lumotlariga ko'ra, Markaziy Osiyoda atmosfera havosi temperaturasining keyingi 100 yil ichida 0,3—0,6° C ko'tarilishiga, cho'llanish jarayonining jadallashuviga, yil fasllarining surilishiga sabab bo'lgan[1].

Tabiat unsurlarining vayron bo'lishi — *tabiiy ob'yektlarni tabiiy va texnogen jarayonlar natijasida tabiiy xossa va xususiyatlarining yo'qotilishi.* Masalan, sobiq ittifoq davrida qishloq xo'jaligida mineral o'g'itlardan haddan tashqari ko'p foydalanish yerlarning vayron bo'lishiga va ularda ekologik sof mahsulotlar yetishtirish imkonini bermadi. Bunday holat, ayniqsa, sug'orilib dehqonchilik qilinadigan hududlarda keskin ravishda aholiga o'z salbiy ta'sirini ko'rsatdi. Shuning uchun ham Jinoyat kodeksining 201-moddasida shu turdagi huquqbuzarliklarga alohida sanksiya belgilangan.

[1] *V. Ye. Chub.* Opustinovaniye v Uzbekistane i osnovnie napravleniya smyagcheniya yego posledstviy // Problemi opustinovaniya v Uzbekistane. — T.: SANIGMI, 2002. — S. 9—12.

Tabiat unsurlarining yo'q bo'lib ketishi — *ayrim turdagi o'simlik va hayvonot dunyosini yer yuzida tur sifatida yo'qotilishi.* Mazkur faoliyat noyob, kam uchraydigan hamda yo'qolish arafasida turgan hayvonot va o'simlik dunyosini butunlay yo'qolishiga olib kelishda inson faoliyati sezilarli ravishda «xizmat qilmoqda». O'zbekiston Qizil kitobiga kirgan o'simlik dunyosi turlari keyingi 15 yil ichida 181 tadan 301 tagacha ko'paydi. Ularning yo'qotilishi butun insoniyat va xususan, millatning tabiiy merosini yo'qotish bilan barobardir. Ushbu huquqbuzarlikni huquqshunoslikda ijtimoiy xavfli harakat yoki harakatsizliklar toifasiga kiritiladi va Jinoyat kodeksining 202-moddasiga binoan javobgarlikka tortiladi.

2. EKOLOGIK-HUQUQIY MUNOSABAT OB'YEKTI

Davlat va huquq nazariyasida huquq va uning sohalari ob'yektiga alohida munosabat bildirilmagan. Agar bildirilgan bo'lsa ham juda turlicha yondashuvlardan iborat bo'lgan. Lekin biz yuqorida aytib o'tdikki, har bir fan sohasi avvalambor o'zining o'rganish ob'yektini tanlab oladi, so'ngra, predmetini aniqlashtiradi. Huquqshunoslikda ijtimoiy munosabat ob'yekti yoki o'sha munosabat yo'naltirilgan moddiy va ma'naviy boylik, huquq yoki manfaatlarmi? Fuqarolik huquqida ashyo, mualliflik huquqi, mulkning ob'yekti bo'lsa, mulkiy va shaxsiy nomulkiy munosabat uning predmetidir. Lekin Jinoyat huquqida barcha ijtimoiy munosabatlar uning ob'yekti bo'lsa, uning predmeti alohida moddiy ashyoga oid jinoyatlardir. Shuning uchun ham huquq nazariyasida har bir huquq sohalariga alohida yoki umume'tirof etiluvchi huquq ob'yekti va predmetiga oid bilimlarni rivojlantirish kerak bo'ladi.

Ekologiya huquqi fuqarolik huquqiy bilimlar toifasiga kiruvchi huquq sohalari qatoridan joy olganligini inobatga olgan holda biz uning ob'yektini tabiiy ob'yektlar va insonlarni ekologik xavfsiz muhitga ega bo'lish huquqlari, deb olsak maqsadga muvofiq bo'ladi.

Insonlarni qulay atrof-muhitga ega bo'lish huquqi fuqaroviy-huquqiy nuqtai nazardan to'g'ridir. Lekin ijtimoiy-ekologik, xususan, Ekologiya huquqida uning o'rganish ob'yektining markaziy zvenosi insondir. Ushbu fan tirik organizmlar toifasiga kiruvchi insonlar o'rtasidagi o'zaro va ularni atrof-muhiti bilan bo'ladigan qonuniyatlarni tadqiq qiladi. Atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish aynan insonning ekologik xavfsizligiga ega bo'lish huquqini ta'minlash nuqtai nazaridan me'yorlanadi. Hamma ekologik-huquqiy normalar aynan inson huquqlariga qarab o'rnatiladi. Undan tashqari, insonlarning ekologik huquqlari mustaqil huquq sohasi — inson huquqlarining ham ob'yektidir. Shuning uchun ham O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish

to‘g‘risidagi qonunining muqaddimasida fuqarolarning qulay atrof-muhitga ega bo‘lish huquqi ushbu qonunning ob’yekti emas, balki uning maqsadi sifatida qaralgan.

Ekologiya huquqi ob’yekti — *amaldagi qonunlar bilan muhofaza qilish va oqilona foydalanish imkonini beruvchi atrof tabiiy muhitning tarkibiy qismlari.* Tabiiy muhitning tarkibiy qismlari Ekologiya huquqining ob’yekti bo‘lishi uchun uch talabga javob berishi kerak (3-rasm):

* *tabiiy kelib chiqqanligi;*
* *ekologik tizimning tarkibiga kirishi;*
* *kishilarning hayotiy ehtiyojlarini qondirishi.*

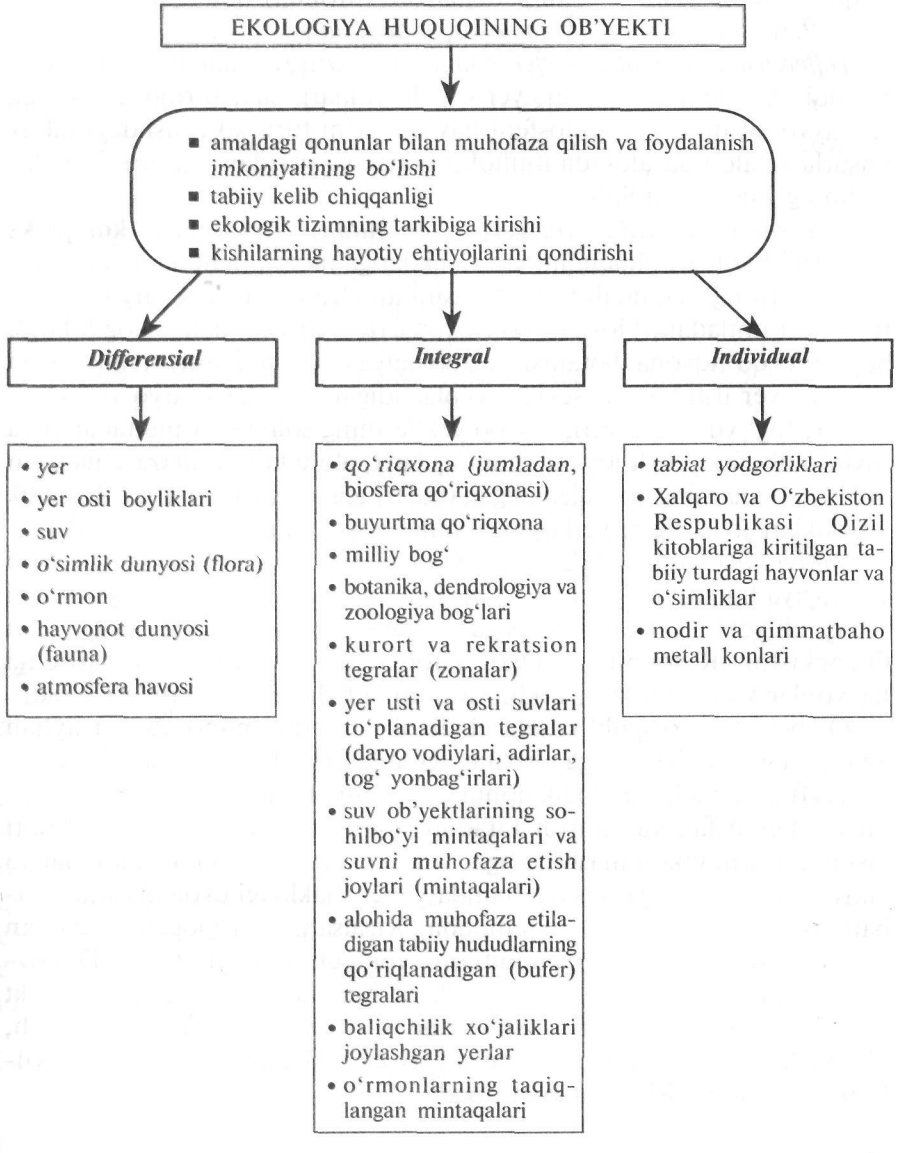
Tabiiy kelib chiqqanlik talabi kishilar o‘rtasida yuzaga kelayotgan munosabat qaratilgan ashyo, mulk yoki narsa inson faoliyatining mahsulimi yoki uni tabiat yaratganmi? Masalan, o‘rmonlar insonlardan ham oldin bo‘lgan va tabiiy sharoitlar imkon bergan joylarda hozir ham yuzaga kelyapti. Sun’iy bog‘lar inson bilan tabiatning birgalikdagi mahsuli. Lekin u tabiat orqaligina o‘sadi, ko‘payadi, ya’ni jonli organizmga aylanadi. Jonli organizm esa ekologiyaning ob’yekti bo‘la oladi.

Ekologik tizimning tarkibiga kirish talabi har bir moddiy narsalar tabiatda ketayotgan modda va energiya almashish jarayonida ishtirok etishi kerak. Masalan, o‘simlik o‘sadi va uni o‘txo‘r hayvonlar yeydi, o‘txo‘r hayvonlar esa yirtqich hayvonlar o‘ljasi hisoblanadi, yirtqich hayvonlar o‘lganlaridan so‘ng grif kabi «sanitar» qushlar o‘ljasiga aylanadi. «Sanitar» qushlar o‘lib, tuproqdagi mikroorganizmlarga yem bo‘ladi, ularning yashash muddatining tugashi organik elementlarni parchalab, mineral elementlarga aylanishiga sabab bo‘ladi. Tuproqdagi mineral moddalar (N, P, K, Al kabilar ...) o‘simlik dunyosining yerdagi ozuqa moddasi hisoblanadi. O‘simlik esa yana o‘txo‘r hayvonlar ozuqasi bo‘ladi. Shu tariqa modda va energiya aylanish jarayoni ketadi. Buni fanda «Ozuqa zanjiri» deb ataydilar. Ozuqa zanjirining uzluksizligini suv, havo, quyosh energiyasi ta’minlab beradi, ya’ni «ekologik tizim» yuzaga keladi. Agarda moddiy dunyo elementlari ana shu ekologik tizimda qatnasha olmasa, u holda ular Ekologiya huquqining ob’yekti bo‘la olmaydi.

Kishilarning hayotiy ehtiyojlarini qondirish — hamma moddiy dunyo ijtimoiy yo‘nalishdagi fanlarda inson nuqtai nazaridan qaraladi. Ekologiya huquqining markazida «inson» turar ekan, uning atrof-muhiti unga xizmat qilishi, ya’ni ekologik xavfsiz muhitga ega bo‘lish huquqi nuqtai nazaridan qaraladi.

Yuqorida sanab o‘tilgan zaruriy talablarning har uchalasiga javob bergan moddiy dunyo elementlari Ekologiya huquqining ob’yekti bo‘lishi mumkin.

Amaldagi o‘zbek milliy ekologik qonunchiligi, xususan, Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risidagi qonunining 2-moddasiga binoan Ekologiya

3-rasm. **Ekologik-huquqiy munosabat ob’yekti.**

huquqining ob’yekti uch xil shaklda (ko‘rinishda) namoyon bo‘lmoqda: *differensial, integral (kompleks), individual.*

Differensial (*lotin tilida differentia — turli, turli xil*) shakldagi Ekologiya huquqi ob’yektlariga — yer, yer osti boyliklari, suv, o‘rmon, o‘simlik va hayvonot dunyosi, atmosfera havosi, ya’ni turli ko‘rinishdagi tabiiy unsurlarni alohida-alohida muhofaza etish va ulardan oqilona foydalanishning huquqiy holati.

Integral (*lotin tilida integer — bir butun, yaxlit*) yoki **kompleks** shakldagi Ekologiya huquqining ob’yektlariga muayyan hududlarda tabiiy ob’yektlarning majmuali muhofazasini amalga oshirish. Ularga — qo‘riqxona (jumladan, biosfera qo‘riqxonasi), milliy va dendrologik bog‘, buyurtma qo‘riqxona, botanika va zoologiya bog‘lari, kurort va rekratsion tegralar, yer usti va osti suvlari to‘planadigan tegralar (daryo vodiylari, adirlar, tog‘ yonbag‘irlari), suv ob’yektlarining sohilbo‘yi mintaqalari va suvni muhofaza etish joylari (mintaqalari), alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning qo‘riqlanadigan (bufer) tegralari (zonalari), baliqchilik xo‘jaliklari joylashgan yerlar, o‘rmonlarning taqiqlangan mintaqalari.

Individual (*lotin tilida individium — xususiy, alohida*) shakldagi Ekologiya huquqi ob’yekti — alohida bir ko‘rinishdagi yoki qiymatdagi tabiiy ob’yektlar. Ular jumlasiga — tabiat yodgorliklari, Xalqaro va O‘zbekiston Respublikasi Qizil kitoblariga kiritilgan tabiiy turdagi hayvonlar va o‘simliklar, nodir va qimmatbaho metall konlari kiradi.

O‘zbekiston Respublikasida ekologik-huquqiy munosabatlar aynan ana shu tabiiy ob’yektlarga nisbatan qaratilgan bo‘ladi va ushbu 3 turdagi ob’yektlar bo‘yicha ekologik qonun va qonunchilik hujjatlari ishlab chiqiladi. Lekin fan va jamiyat taraqqiyoti Ekologiya huquqi ob’yektlari tasniflanishini takomillashtirishga, yuzaga kelayotgan ekologik holat va jarayonlarni inobatga olishga hamda yangi shakldagi ekologik munosabatlarni shakllantirishga undamoqda. Xususan, antropogen o‘zgargan (shahar, agrar sanoat...) hududlarni yoki Orol bo‘yi, Orol, Denov-Uzun kabi inqirozli tegralarni alohida bir ekologik-huquqiy ob’yekt sifatida qarash va ularga nisbatan huquq manbalarini ixtisoslashtirish, ularda davlat boshqaruvi, nazorati va javobgarlikning o‘ziga xos tamoyillarini ishlab chiqishni talab etmoqda.

3. EKOLOGIK-HUQUQIY MUNOSABAT SUB’YEKTLARI

Ekologiya huquqi — ijtimoiy fanlar turkumiga kiruvchi fan tarmog‘i sifatida kishilarning o‘zaro ekologik munosabatlarini tartibga solishga qaratilgandir. Agar ekologik munosabat qaysi bir tabiat unsurlariga qaratilgan bo‘lsa — ekologiya huquqining ob’yekti, kimlar tomonidan qaratilgan

bo‘lsa — ushbu munosabat sub’yekti bo‘ladi. Aniqrog‘i, *ekologik-huquqiy munosabat ishtirokchilari hamda sub’yektiv huquq va majburiyatlar egasi — **ekologiya huquqining sub’yektlari** hisoblanadi.*

Ekologik-huquqiy munosabat qatnashchilari bo‘lib, jismoniy va yuridik shaxslar hamda davlat va uning tashkilotlari kiradi. Bizga ma’lumki, O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksiga binoan ***jismoniy shaxslarga*** fuqaroligi bo‘lgan, fuqaroligi bo‘lmagan va chet el fuqarolari kiradi. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 50-moddasiga binoan barcha fuqarolar atrof tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo‘lishga majburdirlar. Ularning harakatlari yoki harakatsizliklari o‘zga shaxslarning toza va sog‘lom atrof-muhitga ega bo‘lish huquqini, ya’ni Konstitutsiyaning 24-moddasida aks ettirilgan ularning yashash huquqlari zid bo‘lmasligi kerak.

Yuridik shaxslar jamoaviy sub’yektlar[1] toifasiga kirgazilib, O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 39-moddasiga binoan o‘z mulkiga, xo‘jalik yuritishda yoki kundalik boshqaruvida alohida mol-mulkka ega bo‘lgan hamda o‘z majburiyatlari yuzasidan ushbu mol-mulk bilan javobgar, o‘z nomidan mulkiy va shaxsiy nomulkiy huquqlarga ega bo‘la oladigan va ularni amalga oshira oladigan, majburiyatlarini bajara oladigan, sudda da’vogar va javobgar bo‘la oladigan tashkilotdir.

Yuridik shaxsning ekologik majburiyatlari Konstitutsiyamizning 54-moddasida aks ettirilgan bo‘lib, u o‘z mol-mulkini o‘z xohishicha egallash, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqini amalga oshirishi, o‘zga shaxs va davlatning ekologik xavfsizlikka ega bo‘lish huquqini buzmasligi kerak.

O‘zbekistonda davlat barcha tabiiy ob’yektlarning egasi sifatida ekologik-huquqiy munosabat ishtirokchilaridan hisoblanadi. Konstitutsiyamizning 55-moddasi va tegishli ixtisoslashtirilgan qonunlarga binoan u tabiiy unsurlar egasi sifatida umummilliy boyliklarni muhofaza qilish majburiyatini oladi. Uning huquqi esa davlatning milliy xavfsizlik elementlaridan biri bo‘lgan ekologik xavfsizlikka ega bo‘lishidadir. Davlat ekologik-huquqiy munosabatlarda o‘zining hokimiyat organlari va tegishli idoralari orqali ishtirok etadi.

4. EKOLOGIK-HUQUQIY MUNOSABATLARNI TARTIBGA SOLISH USULLARI

Ekologiya huquqi tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishga oid ekologik munosabatlarni huquqiy jihatdan tartibga solishda o‘ziga xos usullardan foydalanadi. Usul yoki metod (grekchada

[1] Davlat va huquq nazariyasi. — T.: Iqtisod va huquq dunyosi, 2000. — 297-b.

methodos — tadqiq qilish) biror jarayon, hodisa yoki munosabatlarni tadqiq qilish, o'rganish, boshqarish, tartibga solish yo'lidir.

Tabiatni muhofaza qilish uchun davlat, jamiyat va inson turli usullardan foydalanadilar. Ularga tabiiy-ilmiy, iqtisodiy, sanitar-tozalik, tashkiliy-boshqaruv, madaniy-tarbiyaviy va albatta, huquqiy usullar kiradi.

Ma'lumki, huquqshunoslikda huquqiy normalar orqali ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishni huquqiy usullar deb ataladi. Lekin huquqiy usullar turli adabiyotlarda turlicha tasniflanadi. Ekologiya huquqidagi usullarni ham turlicha tasniflash bundan istisno emas. Ayrim olimlar man etish, oldini olish, majburlash, moddiy manfaatlarni ifoda etishga oid huquqiy normalarni ishlab chiqish va ularni amalda tatbiq etish — Ekologiya huquqining usullari deyishsa, boshqalari ekologik boshqaruv yo'llari — ma'muriy (avtoritar), fuqaroviy (avtonomiya), aralash (fuqaroviy + ma'muriy), ekologizatsiyalashtirish uning usullari bo'ladi, deyishadi[1].

Birinchi yondashuv, bu huquq normalarining ichki mazmunidan kelib chiqadigan huquqni amalga oshirish shakllari hisoblanadi[2], lekin usullari emas. Ikkinchi yondashuv esa ekologiya huquqining o'ziga xos jihatlarini inobatga olmagan tarzdagi umumyuridik usul hisoblanadi. Ekologizatsiyalashtirilgan, to'g'rirog'i, ekologiyalashtirilgan usulni alohida ajratib ko'rsatish maqsadga muvofiq emas. Chunki ekologiya huquqida ekologiyalashtirish usul emas, balki maqsaddir.

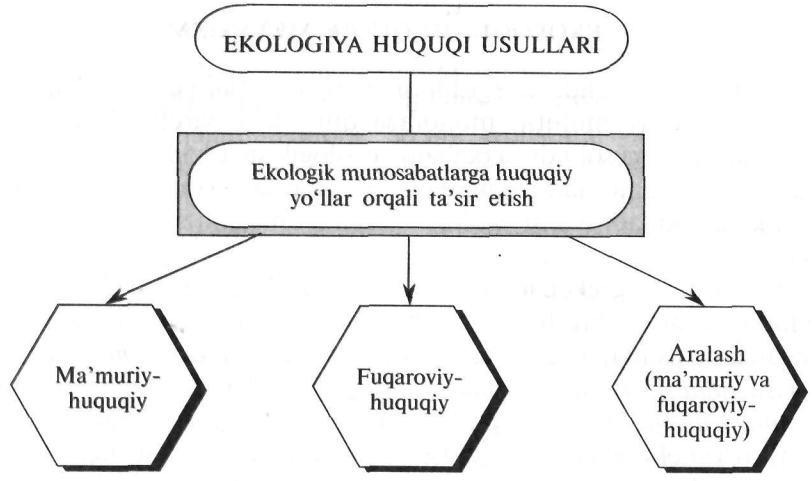
Ekologiya huquqi usuli *— ekologik munosabatlarga ta'sir etish yoki ularni huquqiy tartibga solish yo'li.* Ushbu yo'llar umume'tirof etilgan tarzda ma'muriy-huquqiy, fuqaroviy-huquqiy va aralash (ma'muriy va fuqaroviy-huquqiy) usullardan iboratdir (4-rasm).

Ma'muriy-huquqiy usul *— davlatning tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishda yuzaga keladigan munosabatlarni taqiqlovchi, oldini oluvchi (profilaktik) va majburlovchi me'yor va qoida normalarini ishlab chiqish va amalda tatbiq etish yo'li.* Bu usul ekologik munosabat qatnashchilarining tengsizligi, bunday holatda davlat — hokim va qolgan sub'yektlar (yuridik va jismoniy shaxslar) — bo'ysinuvchi, itoat etuvchilar sifatida qatnashadi. Masalan, davlat barcha tabiiy ob'yektlarning egasi (davlat mulki bo'lgan holda) sifatida fuqarolar yoki ularning uyushmasini ushbu mulkdan oqilona foydalanishlari va uni muhofaza qilishlarini majburlov normalari orqali tartibga soladi.

Fuqaroviy-huquqiy usul *— tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishda yuzaga keladigan munosabatlarni uning*

[1] *N. V. Kuznetsova.* Ekologicheskoye pravo. Sxemi i kommentarii. — M.: Yurisprudensiya, 1999; *A. N. Nig'matov.* Ekologiya huquqi: sxemalar va tushunchalarda. — T.: Iqtisod va huquq dunyosi, 1999; Ekologiya huquqi. — T.: Adabiyot jamg'armasi, 2001.

[2] *A. Saidov, U. Tojixonov.* Davlat va huquq asoslari. — T.: IIV Akademiyasi, 1999. — 414-b.

4-rasm. **Ekologik-huquqiy munosabatlarni tartibga solish usullari.**

ishtirokchilarida moddiy (iqtisodiy) manfaatdorlik me'yor va qoida normalarini ishlab chiqish va amalda tatbiq etish yo'li. Ushbu usul Ekologiya huquqi sub'yektlarining tengligi asosida amalga oshiriladi. Bunday holat faqatgina chinakam demokratik davlat o'rnatilgan va fuqarolik jamiyati shakllangan mamlakatlarda amalga oshiriladi. Unda tabiiy ob'yektlarga nisbatan nafaqat davlat mulkchiligi, balki turli mulk shakllarining yuzaga kelishi va uning daxlsizligi davlat organlari hamda yuridik va jismoniy shaxslarning o'z ekologik faoliyatlarini moddiy rag'batlantirilganligi va iqtisodiy jazo sanksiyalarini ustuvorligi prinsiplari amal qiladi.

Aralash (ma'muriy va fuqaroviy-huquqiy) usul *— tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishda bir paytning o'zida ham fuqaroviy, ham ma'muriy-huquqiy normalarni ishlab chiqish va amalda tatbiq etish yo'li.* 1998-yil 30-aprelda qabul qilingan Yer kodeksiga muvofiq yerlarni tasarruf etish davlatning ma'muriy faoliyatiga kirsada, undan foydalanuvchilarning xo'jalik faoliyatlariga erkinlik berish va yerga oid nizolarni nafaqat ma'muriyat tomonidan, balki sud va o'zini o'zi boshqaruv organlari orqali hal qilinishi bunga misol bo'la oladi. Bu usul bozor iqtisodiyoti shakllanayotgan davlatlarga xos bo'lgan holatdir. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 2001-yil 29-avgustdagi qaroriga muvofiq Jinoyat, Jinoyat protsessual, Fuqarolik protsessual kodekslarini liberallashtirish (yengillashtirish) chora-tadbirlari va mazkur qonunlarga tegishli o'zgartirishlar kiritish Respublikamizda ma'muriy-huquqiy usullarni bosqichma- bosqich fuqaroviy-huquqiy usullar bilan almashtirish tomon amalga oshirilayotgan dadil qadamdir.

5. EKOLOGIK-HUQUQIY MEXANIZM

Qonun qabul qilindi va tegishli me'yoriy hujjatlar yuzaga keldi, degan so'z, atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishdagi barcha ijtimoiy munosabatlar tartibga solindi va oqibatda ekologik xavfsizlik yaratildi, degani emas. Uning uchun juda keng qamrovli va o'ta serxarajat masalani hal qilish kerak bo'ladi, ya'ni ekologik-huquqiy mexanizmni yaratish talab etiladi.

Mexanizm — grekchada mechane — qurol, qurilma degan ma'noni anglatib, u biron-bir harakatni bajarish uchun zarur bo'lgan uzviy bog'langan qismlar tizimidir. ***Ekologik-huquqiy mexanizm*** — *ekologik munosabatlarni huquqiy jihatdan tartibga solinishini ta'minlovchi qismlar (zvenolar) tizimi.* Qismlar yig'indisi emas, aynan qismlar tizimidir. Masalan, avtomobilni normal holdagi harakatini ta'minlash uchun uning elektr, yog'lash, yonish, yurish kabi bir qator qismlarini bir me'yorda va bir paytning o'zida ishlashini ta'minlash talab etiladi. Aks holda avtomobil «xavfli mashina» yoki «quruq temir»ga aylanadi.

Ekologiya huquqida ham ekologik huquqiy normalar *«tishsiz qonunlar»*ga aylanmasligi va kishilar tomonidan inkor etilmasligi (*«huquqiy negilizm»*) uchun ekologik-huquqiy mexanizm yaratiladi.

Ekologik-huquqiy mexanizm muayyan davlatning ekologik siyosatiga, ekologik dunyoqarashiga, qurilish va boshqarish shakliga to'g'ridan-to'g'ri bog'liqdir. «Bizning pirovard maqsadimiz, — degan edi Prezidentimiz I. Karimov, — ijtimoiy yo'naltirilgan barqaror bozor iqtisodiyotiga, ochiq tashqi siyosatga ega bo'lgan kuchli demokratik davlatni va fuqarolik jamiyatini barpo etishdan iboratdir»[1]. Ekologik munosabatlarni huquqiy tartibga solish mexanizmi O'zbekistonda aynan ana shu tamoyillarni inobatga olgan tarzda tuzilishi va unga monand ravishda harakat qilishi maqsadga muvofiq, deb hisoblaymiz.

Ekologik munosabatlarni huquqiy tartibga solish unga huquqiy ta'sir etish, uni amalga oshirish, takomillashtirish va rivojlantirish orqaligina olib boriladi. Chunki zamon o'zgargan sari odamlar ham o'zgarib boradilar, atrof tabiiy muhit ham o'z «o'zgaruvchanlik» xususiyatini yo'qotib qo'ymaydi.

Ekologik-huquqiy mexanizm zanjirining «halqa»lari quyidagilardan iborat:

1) *ekologik xavfsizlikni ta'minlovchi konstitutsiyaviy me'yorlarni o'rnatish va ekologiyalashtirilgan qonunlarni qabul qilish;*

2) *ekologik qonunlar ijrosini ta'minlovchi qonun osti me'yoriy hujjatlarni tezkor ravishda ishlab chiqish;*

[1] *I. A. Karimov.* Kuchli davlatdan kuchli jamiyat sari. — T.: Sharq, 1998. 49-b.

3) *kafillik normalarini yaratish;*

4) *ekologik-huquqiy munosabatlarni tashkillashtirish;*

Ekologik xavfsizlikni ta'minlovchi konstitutsiyaviy me'yorlar — qat'iy (imperativ) normalardan iborat bo'lib, Konstitutsiyamizning 50, 54, 55, 100-moddalarida aks ettirilgan. Ular bozor iqtisodiyotiga o'tib borayotgan mamlakatimizning ekologik siyosatini mujassamlashtirgan tarzda ifodalaydi. ***Ekologik xavfsizlik*** esa *kishilarning hayotiy ehtiyojlarini qondira oladigan toza, sog'lom va qulay atrof tabiiy muhit holatidir.*

Ekologiyalashtirilgan qonunlarni qabul qilish Konstitutsiyada belgilangan imperativ normalarni kengaytirilgan tarzda ekologik qonunlarda ifodalash. Ushbu me'yor va qoidalar Tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunda yaqqol ifoda etilgan bo'lib, ular to'rt ko'rinishdagi normalardan iborat: *prinsip, birlamchi, imperativ, kafillik.*

Ekologiyalashtirilgan prinsip normalar — darslikning II bobi 4-paragrafida va Tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunning 4-moddasida ifoda etilgan. Ular ekologik munosabatlarni qanday qoidalar asosida huquqiy tartibga solish kerakligini ko'rsatadi.

Ekologiyalashtirilgan birlamchi normalar — tabiat unsurlari — yer, suv, yer osti boyliklari, atmosfera havosi, o'simlik va hayvonot dunyosini birinchi navbatda davlat — jamoa — fuqarolarning qaysi bir hayotiy ehtiyojlarini qondirish uchun yo'naltirilishi kerakligini ko'rsatadi. O'zbekiston Respublikasi Yer kodeksining 8-moddasiga binoan yerlar birinchi navbatda qishloq xo'jaligi maqsadlarida ishlatilishi kerak. Chunki yer, xususan, tuproq fuqarolarning oziq-ovqatga bo'lgan birlamchi talabini qondiradi. Suv va suvdan foydalanish to'g'risidagi qonunning 21-moddasiga binoan esa suv, avvalambor, aholining ichimlik suvga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish uchun xizmat qilishi kerak. O'rmon to'g'risidagi qonun esa o'rmonlarga, birinchi navbatda, ekologik xavfsizlikni ta'minlash manbai sifatida qaraydi.

Ekologiyalashtirilgan imperativ normalar — kishilarni o'rab turuvchi atrof tabiiy muhitga ta'sir etuvchi barcha harakat yoki harakatsizliklarni qat'iy me'yorlab qo'yadi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Chiqindilar to'g'risidagi qonunning 19—22-moddalarida chiqindilar (ishlab chiqarish yoki iste'mol qilish jarayonida xom ashyo, materiallar, xomaki mahsulotlar, boshqa buyumlar yoki mahsulotlarning hosil bo'lgan qoldiqlari, shuningdek, o'zining iste'mol xususiyatlarini yo'qotgan tovarlar) ekologik-sertifikatsiyalanishi, ularni tashish, olib kirish, saqlash va ko'mib tashlashga doir talablar qat'iy belgilangan. Bu belgilangan normalar hamma uchun majburiy — imperativ talablar hisoblanadi.

Ekologiyalashtirilgan kafillik normalar — imperativ normalarning bajarilishini ta'minlovchi me'yorlar va qoidalar. Kafillik normalarini

yaratish ekologiyalashtirilgan qonun hujjatlarining amal qilishini ta'minlashdan iborat. Ular iqtisodiy, ijtimoiy, ma'rifiy-madaniy, sanitar-gigiyenik nazoratni yuridik jihatdan ta'sir etuvchi yo'lini ko'rsatadi. Ushbu ta'sir etish yo'li protsessual huquq normalarida rag'batlantiruvchi yoki jazolovchi choralarni qo'llashda, huquqbuzarlarga nisbatan iqtisodiy, ma'naviy va moddiy noqulayliklarni keltirib chiqarishda namoyon bo'ladi.

Ekologik-huquqiy munosabatlarni tashkillashtirishda davlat va uning organlari nodavlat tashkilotlar, o'zini o'zi boshqaruv idoralari, yuridik va jismoniy shaxslar va ular o'rtasida yuzaga keladigan hamda yagona ekologik maqsadlarni amalga oshirishga yo'naltirilgan harakatlarini muvofiqlashtirishga qaratiladi. Masalan, shaharsozlikda uy-joy va kommunal xizmat ko'rsatish shaxobchalarini yaratish muayyan darajada ekologik xavfsizlik talablarini bajarish orqali olib boriladi. Bu talablar hamma xo'jalik yurituvchi va boshqa faoliyat olib boruvchi korxona, tashkilot, muassasa va shaxslardan yagona maqsad sari o'z rejalarini tuzish va ularni tatbiq qilishga undaydi. Aks holda shahar aholisining hayotiy zarur ehtiyojlarini qondirish imkoniyati bo'lmaydi. Shaharlarda yangi uy-joy massivlarini ko'kalamzorlashtirish nafaqat daraxt yoki buta ko'chatlarini yetishtiruvchilardan, balki suvchilardan ham, jamoat xavfsizligini ta'minlovchilardan ham va hattoki fuqarolarni ekologik ongi va madaniyatiga ta'sir etuvchi mutaxassislardan ham hamjihatlikni, ularning bir paytda va o'zaro kelishilgan tarzda harakat qilishlarini talab etadi. Bu esa yagona ekologik-huquqiy mexanizmning ajralmas halqalaridan biri bo'lib hisoblanadi.

6. EKOLOGIYA HUQUQINING TIZIMI

Ekologiya huquqining tizimini ta'riflashdan avval «tizim» so'ziga aniqlik kiritib olishni lozim deb bilamiz. Tizim — muayyan bir butunlikni ifoda etuvchi o'zaro bog'langan elementlar tuzilmasi[1]. Bunga qo'shimcha qilib aytish mumkinki, tizimlashda uning elementlari (qismlari, bo'linmalari) ma'lum bir qonuniyatlarga bo'ysungan holda joylashtiriladi. Xuddi ana shu muayyan ketma-ketlikda joylashtirish qism va bo'linmalarning birini ikkinchisidan kelib chiqqan holda bog'lab turadi. Uning hammasi esa bir butunlikni tashkil etadi. Shunday qilib, *tizim — ma'lum bir qonuniyatlarga asoslangan muayyan bir butunlikni ifoda etuvchi va ketma-ketlikda turuvchi, o'zaro bog'langan qismlar (bo'linmalar) tuzilmasi.*

Ekologiya huquqining tizimi *— ekologiya huquqining qonuniyatlariga asoslangan tarzda ekologik munosabatlarni tartibga soluvchi uning qismlari va institutlarini ma'lum bir ketma-ketlikda joylashgan tuzilmasi.*

[1] Filosofskiy slovar. — M.: Politicheskaya literatura, 1963.

Ekologiya huquqining tizimi fan tariqasida alohida va o'quv predmeti sifatida alohida bir qismlarga va institutlarga ajratilishi mumkin. Chunki fanda tizimlash ekologik-huquqiy tadqiq qilish qonuniyatlari asosida, ta'limda esa o'qitish qonuniyatlari asosida tuziladi. Shuning uchun ham biz ushbu darslikning 1—2-boblarida umumiy ekologik va huquqshunoslikka oid nazariy bilimlarni kengroq yoritib beruvchi institutlarni ko'rib chiqdik. Chunki yuridik o'quv yurtlarida umumiy ekologik fanlar alohida o'tilmaydi. Maktabda olingan nazariy bilimlar esa «sof, ekologik» jihatdan qaralmaydi.

Ekologiya huquqining tizimi ko'pgina huquqshunos olimlar tomonidan ikki qismga ajratish orqali tuziladi — umumiy va maxsus qism[1]. Lekin huquqshunoslikda huquq sohasi tizimini uch qismga — umumiy, alohida, maxsus qismga ajratish ham bor[2]. Biz bu amaliy tajribadan foydalangan holda Ekologiya huquqini uch qismga ajratishni maqsadga muvofiq deb bilamiz (5-rasm). *Birinchidan* — ekologiya huquqining o'ziga xos xususiyatlaridan biri ta'lim berishda tizimli yondashuv va mahalliy — milliy — xalqaro huquq normalarini moslashtirish yoki uyg'unlashtirish zarurligi. Bu degani O'zbekistonda ekologik munosabatlarni tartibga solish va ekologik xavfsizlikni ta'minlash uchun regional va global huquqiy-ekologik munosabatlarni amalga oshirish. Aks holda biz bu ezgu niyatlarimizga erisha olmaymiz, zero qo'shnilarning noekologik munosabatlari bizning ekologik munosabatlarga bevosita ta'sir etadi. Yangi «Barqaror rivojlanish konsepsiyasi» aynan ekologik globallashuv yo'lini targ'ib etmoqda[3].

Ikkinchidan — ekologiya huquqining alohida qismi alohida bir tabiiy ob'yektlar bo'yicha ekologik-huquqiy munosabatlarni tartibga solish masalalarini ko'rib chiqadi. Xalqaro ekologik masalalar yoki ilg'or «ekologiyalashtirilgan» mamlakatlarning tajribasini bilmay va solishtirmay turib ta'lim jarayonini zamon talabiga mos ravishda amalga oshirildi, deb aytolmaymiz.

Uchinchidan — xalqaro ekologiya huquqini aynan milliy ekologiya huquqi nuqtai nazaridan qarash va aynan ekolog-huquqshunoslar tomonidan o'qitilishi mantiqan to'g'ri bo'lsa kerak.

Huquqiy tizim go'yoki «uy»ga o'xshaydi. Uning «ustunlari» — qismlari bo'lsa, institutlari — terilgan «g'ishtlari»dir. Ekologiya huquqi ikki

[1] *V. N. Yakovlev.* Ekologiya huquqi. — T.: Adabiyot jamg'armasi, 2001. —44-b. Ekologicheskoye pravo. — Kishinev, 1988. — S. 39.

[2] Agrarnoye pravo. — M.: — Yuridicheskaya literatura, 1966. — S. 640.

[3] *A. N. Nig'matov, N. S. Shevaldova, R. N. Sultonov.* Barqaror rivojlanish konsepsiyasining ekologik jihatlari. — T., 2003. — 98-b.

5-расм. **Ekologiya huquqining tizimi.**

ustundan ko‘ra uch ustunda tursa «mustahkam» va turli ofatlarga «bardoshli» bo‘ladi, deb o‘ylaymiz.

Yuqorida keltirilgan dalillarga asoslangan holda biz ekologiya huquqini uch qismga ajratib olamiz — *umumiy, alohida va maxsus qismlar.*

Ekologiya huquqining ***umumiy qismi*** *— ekologiya huquqining umumnazariy asoslarini tadqiq qiluvchi va ta’lim beruvchi institutlarini ma’lum bir ketma-ketlikda joylashgan tuzilmasi.*

Umumiy qism umumiy ekologiya va huquqshunoslikning umume’tirof etilgan masalalaridan boshlanib, ekologik javobgarlikkacha bo‘lgan institutlarni o‘z ichiga oladi. Ushbu institutlar qolgan ikki qism uchun nazariy asos bo‘la oladi.

Ekologiya huquqining ***alohida qismi*** *mazkur huquq sohasi ob’yektlarini alohida-alohida tadqiq qiluvchi va ta’lim beruvchi institutlarining ma’lum bir ketma-ketlikda joylashgan tuzilmasi.* Bu institutlarning tarkibi va uning joylashish tartibi ekologiya huquqi ob’yektlarini qay darajada va nimalarga asosan guruhlashtirishga bog‘liqdir.

Ekologiya huquqining ***maxsus qismi*** *ayrim davlatlarda va xalqaro ekologiya huquqida ekologik munosabatlarning tartibga solinishiga doir institutlarining ma’lum bir ketma-ketlikda joylashgan tuzilmasi.* Bu o‘rinda, avvalambor, umumiylikdan xususiylikka tomon borish prinsipiga amal qilgan holda xalqaro ekologiya huquqi institutlaridan ayrim mamlakatlarning ekologiya huquqi institutlariga tomon borish yoki to‘xtalib o‘tish o‘rinli, deb o‘ylaymiz.

Qaytarish uchun savol va topshiriqlar

?

1. Ekologik munosabat bilan ekologik-huquqiy munosabat o‘rtasidagi farqni aytib bering.
2. Ekologik-huquqiy munosabat mazmuni nimadan iborat?
3. Ekologiya huquqining ob’yektiga qanday talablar qo‘yiladi?
4. «Integral» ob’yekt tushunchasiga ta’rif bering.
5. Ekologik-huquqiy munosabat qatnashchilari kimlardan iborat?
6. Ekologiya huquqining usuli, Sizning fikringizcha, qanday tasniflanganı ma’qul?
7. Ekologik-huquqiy mexanizm nima o‘zi?
8. Ekologiya huquqini nechta qismga ajratishni ma’qul deb bilasiz?

Fuqarolar irodasi — ekologik qonunlarda, qonunlar ustuvorligi — barqaror rivojlanishdadir.

N. A. N.

IV bob. EKOLOGIYA HUQUQI MANBALARI

1. EKOLOGIYA HUQUQI MANBALARI VA ULARNING TASNIFLANISHI

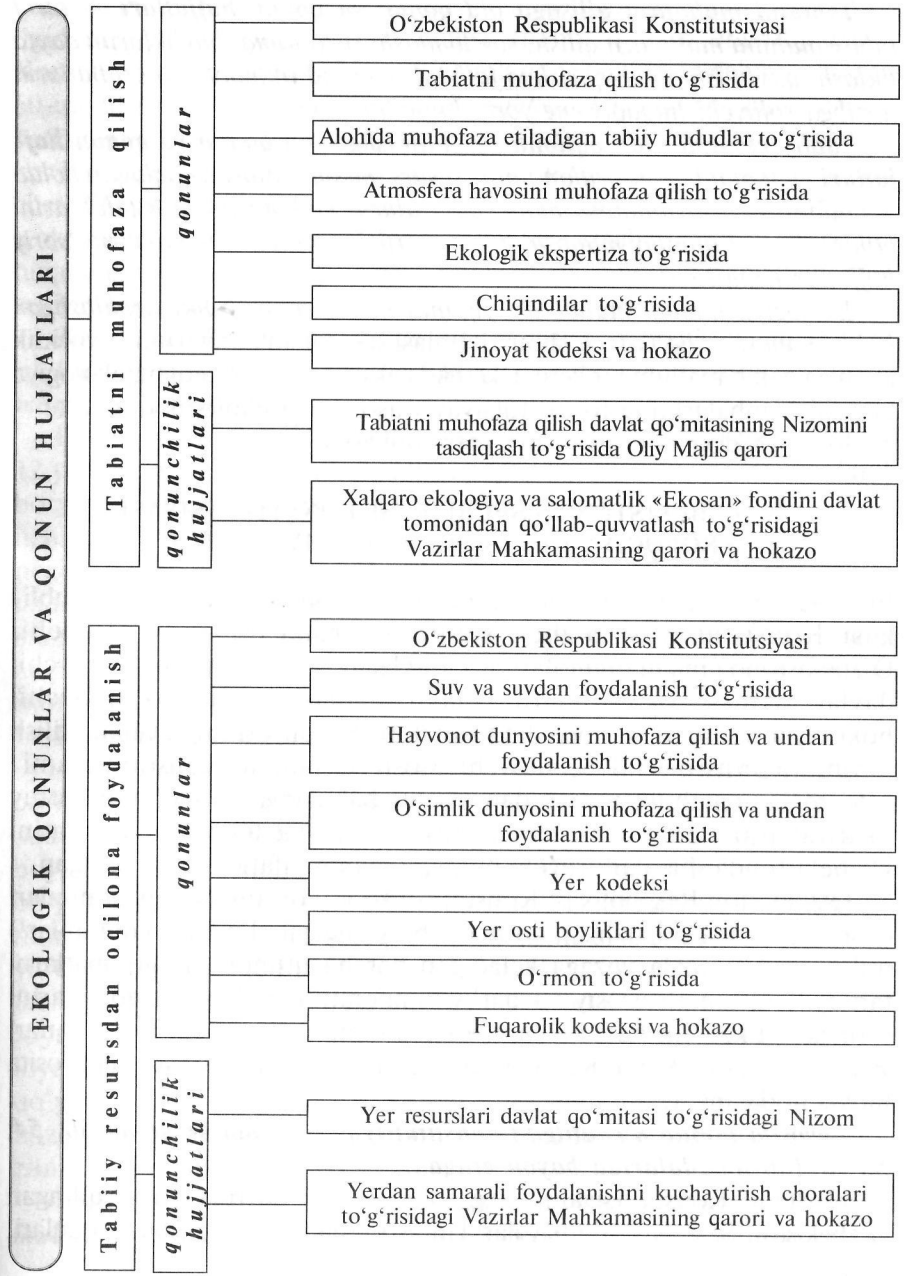
Mustaqil huquq sohalariga qo‘yiladigan talablaridan biri — ixtisoslashtirilgan manbalarga ega bo‘lishlikdir. Ekologiya huquqi ham bundan istisno emas. Uning umumlashtirilgan manbalaridan tashqari maxsus — ixtisoslashtirilgan manbalari ham bor.

Ekologiya huquqi manbai *— ekologik-huquqiy munosabatlarni tartibga solishda yuridik asos bo‘la oladigan qonun va qonunchilik hujjatlari tizimi.* Yuridik tusdagi qonun hujjatlari Ekologiya huquqining manbai bo‘lishi uchun, albatta, tabiatni muhofaza qilish, tabiat ob’yektlarining resurs qobiliyatini tiklash, tabiiy resurslardan oqilona foydalanishga doir ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan bo‘lishi talab etiladi.

Ekologiya huquqi manbalari mazmuni, mohiyati va ahamiyatiga ko‘ra turlicha tasniflanadi:

— *maqsadi va vazifasiga ko‘ra* — tabiatni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish;
— *qo‘llash doirasiga ko‘ra* — mahalliy, milliy, mintaqaviy (kurraviy);
— *yuridik kuchiga ko‘ra* — konstitutsiyaviy, qonuniy, qonun osti me’yoriy;
— *yo‘naltirilganligiga ko‘ra* — tabiatni muhofaza qilish, tabiatni qayta tiklash, resurs qobiliyatini qayta ishlab chiqarish, atrof-muhit sanitariyasi va sog‘lomlashtirish; tabiiy boyliklardan oqilona foydalanishga doir;
— *tartibga solishiga ko‘ra* — umumiy, maxsus;
— *ekologiyalashtirilganligiga ko‘ra* — ekologiyalashtirilgan, yetarli darajada ekologiyalashtirilmagan,ekologiyalashtirilmagan;
— *xalq xo‘jaligida ishlatilishiga ko‘ra* — umumlashtirilgan, sohalashtirilgan, funksiyalashtirilgan;
— *huquqiy normalarning holatiga ko‘ra* — moddiy, protsessual.

Ekologiya huquqi manbalari mazkur fan sohasining maqsadi va vazifasiga ko‘ra tabiatni muhofaza qilishga va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishga yo‘naltirilgan ekologik qonun va qonunchilik hujjatlariga ajratiladilar (6-rasm).

6-rasm. **Ekologiya huquqi manbalarining maqsadi va vazifasiga ko‘ra tasniflanishi.**

Tabiatni muhofaza qilishga oid qonun va qonun hujjatlari *— atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, sog'lomlashtirish, tabiat boyliklarini qayta tiklash, qayta ishlab chiqarishga jalb qilishga oid ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy-me'yoriy hujjatlar tizimi.*

Tabiiy resurslardan oqilona foydalanishga oid qonun va qonun hujjatlari *— tabiat boyliklaridan uning resurs imkoniyatlarini saqlagan holda foydalanish va foydalanish mobaynida ularni muhofaza qilish talablarini bajarishga oid ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy-me'yoriy hujjatlar tizimi.*

Ekologiya huquqi manbalari yig'indi holda emas, balki tizimlashgan holda namoyon bo'ladi. Ushbu tizimlashda uni manbalarining yuridik kuchiga qarab ma'lum bir ketma-ketlikda aks ettiriladi. Masalan, ekologiya huquqi manbalarining Konstitutsiyaviy asoslari → ekologik qonunlar → ekologiyaga doir qonunosti me'yoriy hujjatlar.

2. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI KONSTITUTSIYASI EKOLOGIYA HUQUQINING ASOSIY MANBAI

1992-yil 8-dekabrda qabul qilingan mustaqil O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi o'zbek xalqining irodasini aks ettiruvchi, O'zbekistonda inson huquqlari, erkinliklari va burchlarini ko'rsatuvchi, davlat tuzilishi va boshqaruv shakli asoslarini mustahkamlovchi, hokimiyat idoralari va nodavlat tashkilotlari faoliyatining tashkil etilish tartibi va prinsiplarini belgilovchi asosiy qonundir. Konstitutsiyamiz xalqaro jamoatchilik tomonidan yuqori baholangan va umuminsoniy qadriyatlarni ifodalovchi, demokratik davlat va fuqarolik jamiyatini O'zbekistonda shakllantiruvchi huquqiy manba sifatida e'tirof etilgan.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va konstitutsiyaviy qonunlari (konstitutsiyada belgilangan normalar bo'yicha qabul qilingan qonunlar[1]) milliy davlatimizda yuzaga keladigan barcha ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishning asosiy va qat'iy (imperativ) me'yor va qoidalarini o'rnatadi. Ekologik-huquqiy munosabatlarning asosiy va qat'iy me'yorlari va qoidalari O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida bevosita va bilvosita tarzda ifodalangan[2].

Bevosita tarzda o'rnatilgan konstitutsiyaviy normalar uning 50, 54, 55 va 100-moddalarida bayon etilgan.

Mustaqil Konstitutsiyamizning sobiq Ittifoq davrida qabul qilingan O'zbekiston SSR Konstitutsiyalaridan asosiy farqi unda inson huquqlari,

[1] Yuridik ensiklopediya. — T.: Sharq, 2001, 246-b.

[2] *M. B. Usmonov.* Tabiatni muhofaza qilishning Konstitutsiyaviy asoslari. — T.: TDYuI nashriyoti, 2002. — 42-b.

erkinliklari, burchlari jamoat va davlat huquqlaridan yuqori qo'yilganligidadir, ya'ni prioritet (birlamchi) ahamiyat kasb etganligidadir. Konstitutsiyamizning XI bobi — «Fuqarolarning burchlari» deb nomlangan 50-moddasida: *«Fuqarolar atrof tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lishga majburdirlar»*, deb belgilangan. Bu degani O'zbekistonda yashovchi har bir shaxs, xoh u fuqaro bo'ladimi yoki fuqaroligi bo'lmaydimi, yoxud chet el fuqarosi bo'ladimi, o'z huquqlari va erkinliklaridan foydalanar ekan, u o'zga shaxs, jamoat va davlatning ekologik xavfsiz tabiiy muhitga ega bo'lish huquqini poymol qilmasligi kerak. Chunki huquqshunoslikda hech bir majburiyat huquqsiz bo'lmaydi.

Bu o'rinda Konstitutsiyamizga fuqarolarning ekologik huquqlari ham alohida modda yoki 50-moddasining alohida bandi qilib kiritilishi maqsadga muvofiqdir.

Bozor iqtisodini shakllantirishga «bel bog'lagan» O'zbekistonda keyingi 12 yil davomida turli mulk shakllari paydo bo'lmoqda va ular rivojlanib boryapti. Lekin ular O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining uchinchi bo'lim — «Jamiyat va shaxs», XII bob — «Jamiyatning iqtisodiy negizlari», 54-moddasida *«Mulkdor mulkiga o'z xohishicha egalik qiladi, undan foydalanadi va uni tasarruf etadi. Mulkdan foydalanish ekologik muhitga zarar yetkazmasligi, fuqarolar, yuridik shaxslar va davlatning huquqlarini hamda qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini buzmasligi shart»*, deb bitilgan.

Konstitutsiyamizning 55-moddasida *«Yer, yer osti boyliklari, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy zaxiralar umummilliy boylikdir, ulardan oqilona foydalanish zarur va ular davlat muhofazasidadir»*, deyilgan. Tabiiy zaxira (ob'yektlarga) nisbatan «umummilliy boylik» so'zlar birikmasining kiritilishi, kelajakda Ekologiya huquqi ob'yektlariga nisbatan egalik qilish va tasarruf qilish imkoniyati kengayishi mumkinligini ko'rsatadi. Sobiq Ittifoq Konstitutsiyalarida, xususan 1991-yil O'zbekiston SSR Konstitutsiyasining 11-moddasida[1] tabiiy zaxiralar faqat «davlat mulki» qilib ko'rsatilgan. O'zbekistonda bu boyliklardan foydalanish qat'iyan oqilona foydalanishni talab etadi. Oqilona foydalanishni ta'minlash va ularni tabiiy xossa va xususiyatlarini yo'qotib qo'ymaslik, kelajak avlod oldidagi ekologik burchimizni bajarish nuqtai nazaridan davlat tabiiy zaxiralarini muhofazalash funksiyasini o'z zimmasiga oladi.

Mustaqil Konstitutsiyamizning yana bir ekologik jihatdan afzal tomoni *mahalliy hokimiyat organlari (viloyat, tuman va shahar hokimliklari) va*

[1] O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasining Konstitutsiyasi (asosiy qonun). — T.: O'zbekiston, 1991. — 7-b.

Qoraqalpog'iston Respublikasiga o'z vakolat doirasida va hududida ekologik munosabatlarni tartibga solish imkoniyatini berishidadir. Ushbu vakolat Konstitutsiyaning 100-moddasida belgilangandir.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining ko'pgina moddalari ekologik munosabatlarni huquqiy jihatdan tartibga solishda *«bilvosita»* xizmat qiladi. Masalan, uning 1-moddasida «O'zbekiston suveren demokratik respublika...» deyilgan. Bu 1962-yil 14-dekabrdagi BMT Bosh Assambleyasining «Tabiiy resurslarga nisbatan ajralmas suverenitet»lik prinsipini birinchi bor O'zbekistonda mustaqil qo'llash imkoniyatini berish demakdir. Konstitutsiyaning 17-moddasidan kelib chiqib O'zbekiston Qozog'iston, Tojikiston, Qirg'iziston, Turkmaniston Respublikalari bilan birgalikda Orol havzasida ekologik inqirozli holatni bartaraf etish maqsadida «Orolni qutqarish xalqaro jamg'armasini» tashkil etdi. Konstitutsiyamizning 78-moddasi Oliy Majlisga, 93-moddasi Prezidentga, 98-moddasi Vazirlar Mahkamasiga ekologik munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan qonun, farmon, farmoyish, qaror, yo'riqnomalar qabul qilish va uning ijrosini nazorat qilish vakolatini beradi.

3. QONUNLAR — EKOLOGIYA HUQUQINING MANBAI SIFATIDA

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va konstitutsiyaviy qonunlari uning qonunchilik tizimiga asos bo'ladi. Konstitutsiyamizda ifoda etilgan har bir ekologik shartlarning aksariyati umumlashtirilgan yoki ixtisoslashtirilgan ekologik qonunlarda kengaytirilgan tarzda yoritib berilgan.

O'zbekiston Respublikasi ekologiya sohasidagi qonunlari *— Oliy Majlis tomonidan yoki umumxalq ovoz berish (referendum) orqali qabul qilingan, o'zida uning amal qilish muddati, hududi va shaxslar doirasida ekologik munosabat sub'yektlari faoliyatining umumiy ko'rsatkichlarini mujassamlashtirgan normativ-huquqiy hujjatlari.*

Ekologik qonunlar umumiy ahamiyatga ega (umumlashtirilgan) va maxsus ahamiyatga ega (ixtisoslashtirilgan) bo'ladi.

Umumlashtirilgan *ekologik qonunlar muayyan davlatdagi bir qator ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish bilan birga ekologik munosabatlarni ham tartibga soluvchi qonunlardir.* Ularga Fuqarolik, Fuqarolik protsessual, Mehnat, Jinoyat, Jinoyat-protsessual, Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi, Soliq, Shaharsozlik kabi kodekslar; Korxonalar, Mulk, Davlat sanitariya nazorati, Mahalliy davlat hokimiyati, Vazirlar Mahkamasi to'g'risidagi kabi qonunlar kiradi. Masalan, Jinoyat kodeksi predmeti sifatida ekologik qonunbuzarlik ham olinadi. Fuqarolik kodeksida

shaxslarga yetkazilgan mulkiy va nomulkiy ekologik zarar qoplanishi ham ko'zda tutilgan. Fuqarolik protsessual huquqi ushbu ekologik zararni qoplash nuqtai nazaridan yuzaga keladigan nizolarni hal qilish jarayonini ko'rsatib beradi.

Ixtisoslashtirilgan qonunlarga *Konstitutsiyamizning 55-moddasida ko'rsatilgan va Tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunning 5-moddasida kengaytirilgan tarzda ifoda etilgan tabiiy ob'yektlar hamda aholining ekologik xavfsizligini ta'minlashga oid qonunlar kiradi.* Ularga Tabiatni muhofaza qilish, Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar, Suv va suvdan foydalanish, Atmosfera havosini muhofaza qilish, O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish, Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish, O'rmon, Ekologik ekspertiza, Chiqindilar, Davlat yer kadastri kabi qonunlar hamda Yer kodeksi kiradi. Ushbu Qonunlar tabiatni kompleks yoki alohida bir tabiiy ob'yektlar bo'yicha muhofaza qilish, ularni qayta tiklash, sog'lomlashtirish va oqilona foydalanishga doir normalarni o'zida mujassamlashtiradi. Kelajakda qonunchilik jarayoni ixtisoslashtirilgan qonunlarni zamon talabiga mos ravishda o'zgartirib borish, kodifikatsiyalash va tizimlashtirish masalalarini hal qilishga qaratilsa, jamiyat va tabiat o'rtasidagi ekologik-iqtisodiy munosabatdan ekologik munosabatga o'tish tomon qo'yilgan katta qadam bo'lur edi.

4. QONUN OSTI NORMATIV HUJJATLARNING EKOLOGIK MUNOSABATLARNI TARTIBGA SOLISHDAGI AHAMIYATI

2003-yilga kelib ekologiyaga doir O'zbekistonda 20 dan ziyod ixtisoslashtirilgan va 100 dan ziyod umumlashtirilgan qonunlar qabul qilindi. Ularning barchasi bevosita yoki bilvosita ekologik munosabatlarni huquqiy jihatdan hal qilishga yuridik asos bo'la oladi. Lekin Konstitutsiya, Konstitutsiyaviy qonunlar, Qonunlar qabul qilindi, atrof-muhit muhofazasiga oid barcha huquqiy muammolar hal etildi, desak adashgan bo'lamiz. Chunki qonunchilik jarayoni bilan ularni amalda qo'llash o'rtasida yuzaga kelayotgan jarga juda «katta ko'prik» qurish kerak. Ushbu «ko'prik» vazifasini esa qonun osti normativ hujjatlar yoki qonunchilik hujjatlari o'taydi.

O'zbekistonda ***ekologik qonun osti normativ hujjatlar*** *deb qonunlarda belgilangan ekologik me'yor va qoidalarni amalda qo'llanishini ta'minlash, mahalliy ijtimoiy-iqtisodiy-tabiiy sharoitlarni inobatga olish, ekologik boshqaruvning turli xil jihatlariga oydinlik kiritish, ularni zamon talabiga moslashtirish kabi vazifalarni bajarish uchun vakolatli davlat*

organlari, shaxslar va idoralar tomonidan qabul qilinadigan va ijrosi ta'minlanadigan normativ hujjatlar tizimiga aytiladi.

Qonun osti ekologik normativ hujjatlar son, shakl, tur va doira jihatdan juda xilma-xildir. Shuning uchun ham ularni tadqiq qilish va o'rganishda tasniflab olinadi: ***yuridik kuchiga ko'ra*** — Oliy Majlis qarorlari → Prezident farmonlari, qarorlari va farmoyishlari → Vazirlar Mahkamasi qarorlari, farmoyishlari va yo'riqnomalari → sud qarorlari, hukmlari → vazirlik, qo'mita; agentlik, boshqarmalarning buyruqlari, qarorlari, nizomlari, ko'rsatmalari, yo'riqnomalari, tavsiyanomalari → mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlari → nodavlat notijorat tashkilotlarining yuridik tusdagi hujjatlari → o'zini o'zi boshqaruv idoralarining normativ hujjatlari va hokazo. ***Hokimiyat bo'linish prinsipiga ko'ra*** — qonun chiqaruvchi hokimiyatning me'yoriy hujjatlari, ijro etuvchi hokimiyat organlarining me'yoriy hujjatlari, sud hokimiyatining me'yoriy hujjatlari. ***Ekologik funksiyasiga ko'ra*** — tabiatni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, ekologik nazoratlash, tabiiy ob'yektlarni qayta tiklash, ularni qayta ishlab chiqarish va shu kabi tasniflash yo'llari mavjud.

Qonun osti me'yoriy hujjatlar mahalliy davlat hokimiyati (viloyat, shahar, tuman) o'zini o'zi boshqaruv idoralari (mahalla, qishloq va ovul kengashlari) va nodavlat notijorat tashkilotlari tomonidan qabul qilinishining quyidagi ekologik ijobiy tomonlari mavjud:

- mahalliy tabiiy sharoitni inobatga olish;
- fuqarolarning ekologik ongi, madaniyati va mas'uliyatini o'stirish;
- axloq-odob normalarini huquqiy talablarga xizmat qildirish;
- inson huquqlarini ta'minlash;
- o'zgaruvchan tabiiy va texnogen sharoitlarga tez moslashish va hokazo.

Xulosa qilib aytganda, qonunchilik jarayoni nafaqat qonunlarni tayyorlash, muhokama qilish, qabul qilish, nazoratlashdan, yana ularni qonun osti me'yoriy hujjatlar tizimi bilan ta'minlash jarayonini ham qamrab olishi darkor, ya'ni ekologik-huquqiy mexanizmning boshlang'ich tizimini yaratishdan iborat. Aks holda qonunlar o'z yo'lida, hayot esa o'z yo'lida ketaveradi. Natijada qonuniylikni ta'minlash, demokratik islohotlarni o'tkazish va huquqiy nigilizmni kamaytirish imkoniyati pasayaveradi.

Qaytarish uchun savol va topshiriqlar

1. Ekologiya huquqining manbai deganda nimani tushunasiz?
2. Ekologiya huquqining manbalari qanday tasniflanadi?
3. Umumlashtirilgan qonunlarga misollar keltiring.
4. Ixtisoslashtirilgan manbalar Ekologiya huquqida kim tomonidan qabul qilinadi?
5. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida qaysi moddalari ekologik munosabatlarga bevosita qaratilgan?
6. Sizning fikringizcha Konstitutsiyamizning qaysi moddalari bilvosita tabiatni muhofaza qilishga qaratilgandir?
7. Oliy Majlis tomonidan qanday ekologik qonunlar qabul qilingan?
8. Qonun osti normativ hujjatlar yoki qonunchilik hujjatlari nima uchun kerak?

Tabiiy boyliklar ota-bobolarimizdan meros qolmagan, balki kelajak avlodlarimizdan qarzga olingandir.
Mingyillik deklaratsiyasidan

V bob. TABIIY OB’YEKTLARGA NISBATAN MULK HUQUQI

1. TABIIY OB’YEKTLARGA NISBATAN MULK HUQUQI TUSHUNCHASI VA O‘ZIGA XOS TOMONLARI

Har qanday moddiy yoki ma’naviy boyliklarning egasi bo‘lganidek, tabiat yaratgan barcha in’omlarning ham egasi bor, albatta. Yurisprudensiyada ushbu egalikni tabiiy ob’yektlarga nisbatan mulk huquqi, deb ataladi.

Tabiiy ob’yektlarga nisbatan mulk huquqi *— tabiiy resurslar, tabiiy komplekslar yoki tabiiy hududlarni kimga tegishliligi va mulkdorning unga nisbatan qanday vakolat (huquq)ga ega ekanligi.* Odatda mulk huquqi uchta vakolat nuqtai nazaridan qaraladi — egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqi.

O‘zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risidagi qonunning 2-moddasiga ko‘ra mamlakatimizda Ekologiya huquqining ob’yekti qilib tabiiy resurslar — yer, yer osti boyliklari, suv, o‘simlik va hayvonot dunyosi kabi tabiat unsurlari hamda ularning komplekslari — qo‘riqxona, buyurtma qo‘riqxona (zakaznik), milliy tabiiy bog‘, tarixiy-tabiiy yodgorlik, botanika va hayvonot bog‘lari, dendrologik bog‘lar, kurort va rekratsion hududlar kabi majmualar olinadi.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 55-moddasiga binoan hamma tabiiy zaxiralar umummilliy boylik hisoblanadi. Umummilliy boylik iborasi Mulkchilik va Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risidagi qonunlarda ham o‘z ifodasini topgan. Bu esa sobiq Ittifoq konstitutsiyalaridan farqli, tabiat boyliklarining mamlakatimizda egasi O‘zbekistonda yashovchi barcha xalqlar, ya’ni o‘zbek xalqi etib belgilangan. «Umummilliy boylik» iborasini mulk huquqida ishlatish bozor iqtisodiyotiga o‘tayotgan Respublikamiz uchun ayni muddao edi. Ushbu umumlashtirilgan konstitutsiyaviy norma o‘z tushunchasiga nafaqat «davlat mulki» va «jamoat mulki»ni, balki «shaxsiy mulk»ni ham qamrab oladi.

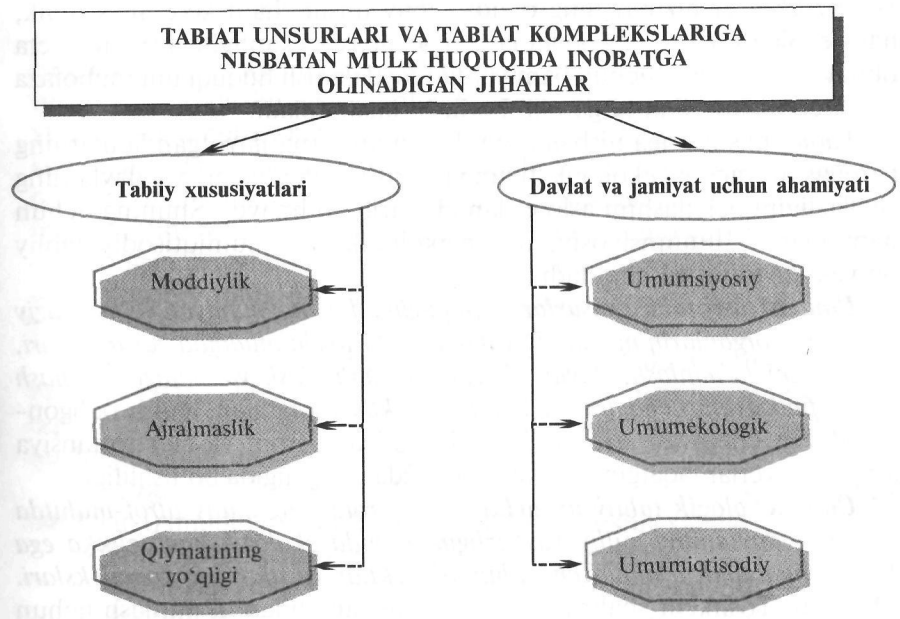
Huquqiy adabiyotlarda ta’kidlanganidek, tabiiy ob’yektlarga nisbatan mulk huquqi ular ustidan yuridik hokimlik qilish demakdir. Bu hokimlikni millat yoki xalq bevosita amalga oshira olmaydi, balki uning o‘zi tomonidan vujudga keltirgan siyosiy apparati, ya’ni davlati orqali amalga oshiradi[1]. Shu

[1] *M. Usmonov.* Tabiatni muhofaza qilishning konstitutsiyaviy asoslari. — T.: TDYuI nashriyoti, 2002. — 12-b.

sababdan barcha ixtisoslashtirilgan va muayyan tabiiy ob’yektlar bo‘yicha qabul qilingan qonunlarda ular davlat mulki — umummilliy boylikdir, deb ifodalangan. Masalan, Yer kodeksining 16-moddasi, Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risidagi qonunning 4-moddasi, O‘rmon to‘g‘risidagi qonunning ham 4-moddasi va hokazo.

Agarda biz tabiiy resurslarga nisbatan faqat davlat mulkchiligini konstitutsiyamizda qat’iy belgilab qo‘yadigan bo‘lsak, unda eski sobiq Ittifoq Konstitutsiyalari va ekologik qonunlaridan hech qanday farq qolmaydi. Lekin na konstitutsiyaviy sharhlar va na yuridik ensiklopediyada bunga aniqlik kiritilmagan. Amaldagi qonunlarga binoan barcha tabiiy ob’yektlar davlat mulki — umummilliy boylik hisoblanadi. Davlat ularni tasarruf qiladi, vakolatlangan organlari orqali egalik qiladi, foydalanadi va ijaraga beradi.

Ekologiya huquqining ob’yektlariga nisbatan mulk huquqining yuzaga kelishida tabiat qonunlarini va jamiyat manfaatlarining o‘ziga xos tomonlarini inobatga olmasdan iloji yo‘q. Ushbu o‘ziga xoslik *tabiiy unsurlarning moddiyligida, ajralmasligida va qiymatining yo‘qligida* namoyon bo‘ladi (7-rasm).

7- rasm. **Tabiiy ob’yektlarga nisbatan mulk huquqining o‘ziga xos xususiyatlari.**

deklaratsiya, kelishuv kabi me'yoriy hujjatlarda belgilangan tartibda amalga oshiriladi. O'zbekiston Respublikasi xalqaro hamjamiyatning mustaqil sub'yekti sifatida atrof-muhit muhofazasiga doir bir qator xalqaro hujjatlarga qo'shilgan va xalqaro ekologik huquq ob'yektlarini umuminsoniy boylik deb e'tirof etgan. Masalan, 1994-yil 14-mayda «Iqlimga ta'sir etishni chegaralash», 1995-yil 15-iyunda «Afrika — Osiyo qit'alarida ko'chib yuruvchi qushlarni muhofaza qilish», 1995-yil 13-oktabrda «Sahrolanishga qarshi kurash» va shu kabilar.

Mulk huquqi ob'yekti bo'lib ekologiya huquqida nafaqat tabiiy unsurlar, balki ularning majmualari (komplekslari) ham olinadi. 1993-yil 7-mayda qabul qilingan Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risidagi qonunning 4-moddasida tabiatni muhofaza qilish, sog'lomlashtirish, rekratsiya va tarixiy-madaniy ahamiyatga molik yerlardagi barcha tabiat komplekslari davlat mulki hisoblanadi. Faqatgina botanika, dendrologiya va hayvonot bog'lari boshqa shakldagi mulk asosida tashkil etilishi mumkin. Xuddi ana shunday huquqiy holat umummilliy boylikni ifoda etuvchi konstitutsiyaviy norma hisoblanadi.

Tabiiy ob'yektlarga nisbatan mulk huquqining yana bir jihati, uning foydalanish davomida o'zgarishidadir. Masalan, Hayvonot dunyosini muhofaza qilish to'g'risidagi qonunning 3-moddasiga ko'ra tabiiy turdagi hayvonlar davlat mulkidir. Lekin mazkur Qonunning 16-moddasiga binoan litsenziya (ruxsatnoma) asosida tutib olingan yoki ovlangan hayvonot dunyosi ob'yektlariga nisbatan yuridik va jismoniy shaxslarning mulk huquqi yuzaga keladi. Qonuniy ovlangan yoki tutib olingan hayvonlarni tasarruf etish, egallash va foydalanish huquqi davlatdan shaxslarga o'tadi. Aynan shunday huquqiy holat yer osti boyliklari va o'simlik dunyosiga nisbatan ham qo'llaniladi.

Yer huquqida yer uchastkasiga nisbatan yer-huquqiy munosabat qatnashchilari — yuridik va jismoniy shaxslarning mulkiy huquqi vujudga kelishi ko'rsatilgan. Yer kodeksining 18-moddasiga binoan savdo va xizmat ko'rsatish sohasi ob'yektlari ular joylashgan yer uchastkalari bilan birga xususiylashtirilganda mulk huquqi vujudga keladi. Xuddi shunday mulkchilik shakli diplomatiya vakolatxonalari va ularga tenglashtirilgan, O'zbekiston Respublikasida akkreditatsiya qilingan xalqaro tashkilotlar, chet ellik yuridik va jismoniy shaxslarning (diplomatiya korpusi xodimlarining, matbuot vakillari, firma, kompaniya va xalqaro tashkilotlarning doimiy vakolatxonalari xodimlari, chet el investitsiyasi ishtirokidagi korxonalarda doimiy ishlovchi shaxslar va shu kabilar) yer uchastkalaridagi uy-joy binolarini joylashgan yer uchastkalari bilan birga qonun hujjatlarida belgilangan tartibda realizatsiya qilinganda vujudga keladi.

Bozor iqtisodiyoti tamoyillari asosida milliy huquq normalari takomillashtirilayotgan O'zbekistonda tabiiy ob'yekt va komplekslarga nisbatan turli mulk shakllarining yuzaga kelish imkonini beradi. Bizlarda ham AQSH, Avstraliya, Italiya kabi rivojlangan yoki Rossiya Federatsiyasi va Qozog'iston Respublikasi kabi bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlar singari yerga nisbatan xususiy mulkchilik o'rnatilishi mumkin va bu haqda biz Ekologiya huquqining maxsus qismida alohida to'xtalib o'tamiz.

Qaytarish uchun savollar

?

1. Mulk nima va uning qanday tushunchasi bor?
2. Tabiiy ob'yektlarga nisbatan mulk huquqining o'ziga xos jihatlari bormi?
3. Tabiiy unsurlarni mulk sifatida o'zlashtirishda qanday tabiiy xususiyatlarga e'tibor beriladi?
4. Nima uchun umumekologik, umumsiyosiy, umumiqtisodiy ob'yektlar davlat tasarrufidan chiqarilmaydi?
5. Qanday tabiiy ob'yektlarni muhofaza qilish xalqaro huquq normalari orqali amalga oshiriladi?
6. Tabiat unsurlari qanday holatda bir mulk shaklidan ikkinchi bir mulk shakliga o'tishi mumkin?

Bozor iqtisodiyotida ekologik boshqaruv bilan ekologik tartibga solish nisbati tenglashadi.

Bozor qonuniyatlaridan

VI bob. EKOLOGIK BOSHQARUV

1. EKOLOGIK BOSHQARUV TUSHUNCHASI VA TIZIMI

Ekologik boshqaruv tushunchasi juda keng va ko‘p qirralidir. Chunki ekologik munosabatlarning o‘zi turli-tuman ko‘rinishga ega. Masalan, global ekologik boshqaruv — butun Yer kurrasida atrof- muhitni muhofaza qilish, regional ekologik boshqaruv — Markaziy Osiyo kabi mintaqalarda, milliy boshqaruv — muayyan davlatlarda atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishni tartibga soladi.

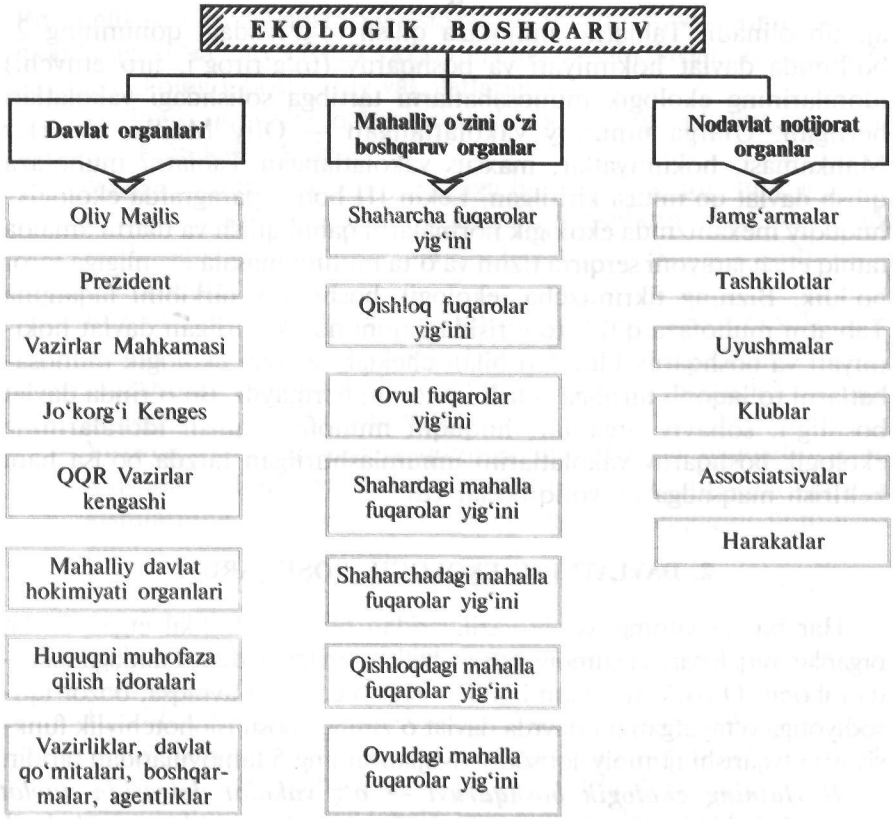
Mazkur bobda biz milliy boshqaruv masalasiga to‘xtalib o‘tamiz. ***Milliy davlat yoki O‘zbekistonda ekologik boshqaruv*** *— hokimiyat, organlar, birlashmalar, tashkilotlar va ularning tabiatni muhofaza qilish vakolatlari, funksiyalari va usullari majmuasi.* Nima uchun biz faqatgina organlar, to‘g‘rirog‘i, an’anaviy qabul qilingan[1] vakolatlangan davlat idoralari bilan cheklanib qolganimiz yo‘q. Chunki huquqiy-demokratik davlatda va fuqarolik jamiyatida barcha ijtimoiy munosabatlar qatori ekologik munosabatlarning boshqarilishi va tartibga solinishi nafaqat davlat organlari, balki jamoat birlashmalari va nodavlat tashkilotlari tomonidan olib boriladi (8-rasm). Prezident I. A. Karimov Oliy Majlisning 2-chaqiriq 6-sessiyasida jamiyatni demokratlashtirish masalasiga alohida urg‘u berib: «Ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar bilan bog‘liq ko‘p masalalarni hal qilishda davlat tuzilmalarining rolini kamaytirish va bu vazifalarni bosqichma-bosqich jamoat tashkilotlariga o‘tkaza borishni taqozo etadi», degan edi. Bu o‘rinda 2003-yilni mamlakatimizda «Obod mahalla yili» deb e’lon qilinishi ham bejiz emasdir.

Ekologik boshqaruvda, albatta, davlat va uning vakolatlangan organlarining ekologik funksiyasi juda katta[2]. Ayniqsa, bir ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyadan ikkinchi bir formatsiyaga, ya’ni bozor iqtisodiyotiga o‘tish davrida davlat o‘zining islohotchilik rolini yo‘qotib qo‘ymasligi kerak.

Davlatning ekologik boshqaruvi uning vakolatlangan organlari va ushbu organlarning tabiatni muhofaza qilishdagi funksiyasi va usullari majmuasi.

[1] Ekologiya. Yuridicheskiy ensiklopedicheskiy slovar. — M.: Izd. Norma, 2001. — S. 387-388.

[2] *M. Najimov.* Davlat va uning ekologik funksiyasi. — T.: Yangi asr avlodi, 2002. — 35-b.

8-rasm. **Ekologik boshqaruv tizimi.**

Adabiyotlarda[1] ekologiya sohasida davlat boshqaruvi deb vakolatli davlat organlarining tabiiy resurslardan foydalanish va atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish bo‘yicha ijro etish va farmoyish berish faoliyatidir, deyilgan. Davlatning ijro etishi ijroiya hokimiyat organlarining faoliyati, farmoyish berishi esa ularning yuridik va jismoniy shaxslarga majburiy ko‘rsatmalar berish huquqidir, deyilgan. Lekin bu yerda Oliy qonun chiqaruvchi hokimiyat, Prezidentlik instituti, Sud hokimiyati, Huquqni muhofaza qilish davlat organlarining ekologik funksiyalari inobatga olinmay qolinyapti. Vaholanki, ularning ham ekologik munosabatlarini tartibga solishdagi ahamiyati, ayniqsa, O‘zbekistonda juda beqiyosdir.

Ma’muriy huquqda davlatning ma’lum bir ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solishda umumiy va maxsus vakolat doirasidagi organlari

[1] Ekologiya huquqi. Darslik. — T.: Adabiyot jamg‘armasi, 2001. — 64-b.

ajratib olinadi. Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risidagi qonunning 2-bo‘limida davlat hokimiyati va boshqaruv (to‘g‘rirog‘i, ijro etuvchi) idoralarining ekologik munosabatlarni tartibga solishdagi vakolatlari berilgan. Ularga umumiy vakolatlangan — Oliy Majlis, Vazirlar Mahkamasi, hokimiyatlar, maxsus vakolatlangan Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi kiritilgan. Lekin III bob 5-paragrafda ekologik-huquqiy mexanizmda ekologik normalarni qabul qilish va ularni amalda tatbiq etish jarayoni serqirra tizim va o‘ta muhim masala ekanligiga iqror bo‘ldik. Bizning fikrimizcha, ekologik boshqaruv tarkibini faqatgina Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risidagi qonunda keltirilgan davlat hokimiyati va boshqaruv idoralari bilan cheklab qo‘yish ekologik munosabatlarni to‘laqonli tartibga solish imkonini bermaydi. Bu o‘rinda davlat boshlig‘i, sohaviy organlar, huquqni muhofaza qilish idoralarining ekologik boshqaruv vakolatlarini umumlashtirilgan tarzda bo‘lsa ham keltirish maqsadga muvofiq bo‘lar edi.

2. DAVLATNING EKOLOGIK BOSHQARUVI

Har bir davlatning asosiy vazifalaridan biri o‘zi tashkil etgan davlat organlari orqali barcha ijtimoiy munosabatlarni milliy hududda tartibga solishdan iborat. O‘zbekiston ham bundan istisno emas va ayniqsa, bozor iqtisodiyotiga o‘tayotgan bir davrda davlat o‘zining «bosh islohotchi»lik funksiyasini bajarishi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning 5 tamoyillaridan biridir.

Davlatning ekologik boshqaruvi *— o‘z vakolat doirasida davlat boshlig‘i, hokimiyati va ijro etuvchi davlat organlari va ularning ekologik munosabatlarni tartibga solishdagi faoliyati.* Uni huquqshunoslikda davlatning ekologik funksiyasi deb ham ataladi. *Funksiya* esa *vakolat doirasidan kelib chiqadigan faoliyatdir.*

Davlatning ekologik boshqaruvi ikki ko‘rinishda — umumiy va maxsus davlat organlarining funksiyasi orqali amalga oshiriladi (9-rasm).

Davlatning umumiy ekologik boshqaruvi — ***davlat boshlig‘i va hokimiyatining o‘z vakolatlari doirasida ekologik munosabatlarni tartibga solish funksiyasi.*** Ushbu faoliyat O‘zbekiston Respublikasi butun yer kengligi doirasida amalga oshiriladigan bo‘lsa —*davlatning markaziy organlarining ekologik boshqaruvi.* Agarda organlar muayyan ma’muriy-hududiy birliklarda ekologik boshqaruvni amalga oshirsa — *umumiy ko‘rinishdagi mahalliy ekologik boshqaruv,* deya e’tirof etiladi. Markaziy davlat boshlig‘i va hokimiyatining ekologik funksiyalari O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida, tegishli Konstitutsiyaviy qonun va qonunlarda aks ettirilgan. Masalan, O‘zbekiston Respublikasi ***Oliy Majlisi*** Konstitutsiyamizning 78-moddasi va 1994-yil 22-sentabrdagi «O‘zbekiston

Respublikasi Oliy Majlisi to‘g‘risida»gi Konstitutsiyaviy qonunning 4-moddasiga ko‘ra oliy vakillik va qonun chiqaruvchi davlat organi sifatida quyidagi ekologik boshqaruv vakolatlariga ega:

- ekologik qonunlar qabul qilish hamda ularga o‘zgartirishlar va qo‘shimchalar kiritish;
- Vazirlar Mahkamasining taklifiga binoan davlatimizning ichki va tashqi ekologik siyosatining asosiy yo‘nalishlarini belgilash hamda davlatning strategik (uzoqqa mo‘ljallangan) ekologik dasturlarini qabul qilish;
- O‘zbekiston Respublikasi hokimiyat organlari tizimi va vakolatlarini ekologik nuqtai nazardan Konstitutsiyaga muvofiqlashtirish;
- boj, valyuta va kredit ishlarini qonun yo‘li bilan ekologik tadbirlarni amalga oshirishga yo‘naltirish;
- Vazirlar Mahkamasining taqdimiga binoan davlat byudjetini qabul qilishda, soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlarni joriy qilishda kishilarning toza atrof-muhitga ega bo‘lish huquqini ta’minlash nuqtai nazaridan qarash;
- Konstitutsiyaviy sud, Oliy Sud va Oliy xo‘jalik sudlarini saylashda ularning ekologik bilimlarini ham inobatga olish;
- Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasining raisini tayinlash va vazifasidan ozod etish;
- Prezidentning ekologik boshqaruvga oid umumiy va maxsus vakolatlangan vazirliklar, davlat qo‘mitalari va boshqa organlarini tuzish va tugatish haqidagi farmonlarini tasdiqlash;
- Prezidentning ekologik tanglik yoki inqirozli hududlarda favqulodda holat joriy etish muddatini uzaytirish va to‘xtatish to‘g‘risidagi farmonlarini tasdiqlash;
- xalqaro ekologik shartnoma va bitimlarni ratifikatsiya (tasdiqlash) va denonsatsiya (barvaqt to‘xtatish) qilish;
- atrof-muhitni muhofaza qilish, sog‘lomlashtirish, ekologik xavfsizlikni ta’minlashda olib borilgan ulkan xizmatlari uchun fuqarolarga va jamoalarga davlat mukofotlari va unvonlarini ta’sis etish.

O‘z konstitutsiyaviy vakolat doirasida Oliy Majlis aholining ekologik xavfsizligini ta’minlashga ulkan hissa qo‘shmoqda. Masalan, Konstitutsiyamizga to‘rtta bevosita va o‘nlab bilvosita ekologik normalar kiritilgan. 20 dan ziyod ixtisoslashtirilgan va o‘nlab umumlashtirilgan ekologik qonunlar qabul qilindi, «1999—2005-yillarda O‘zbekiston Respublikasining atrof-muhitni muhofaza qilish ishlari Dasturi» tasdiqlandi, 1998-yil Yer resurslari davlat qo‘mitasi, Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Geodeziya, kartografiya va davlat kadastrlari bosh boshqarmasi tashkil etilishi ma’qullandi va hokazo.

Oliy Majlis tarkibida Atrof-muhit va tabiatni muhofaza qilish masalalari bo'yicha qo'mita faoliyat yuritmoqda. U Oliy Majlis to'g'risida konstitutsiyaviy qonunning 23-moddasiga muvofiq ekologik qonunlar va qarorlar loyihasini ishlab chiqadi, amaldagi qonunlarni takomillashtirish bilan bog'liq masalalarni tayyorlaydi va ularni Oliy Majlis sessiyasi kun tartibiga kirgazish taklifi bilan chiqadi. Qo'mita ekologik masalalarni davlat organlari va nodavlat tashkilotlari hamda o'zini o'zi boshqaruv idoralarining mutasaddi xodimlari bilan muhokama qiladi. Ekologik qonunlarni amalga tatbiq qilinishiga doir deputat nazoratini olib boradi va shu kabi muhim ekologik masalalarni hal qiladi.

2002-yil 27-yanvar kuni o'tkazilgan Referendumga binoan Oliy Majlis 2004-yil 1-iyuldan ikki palatadan — Qonunchilik (quyi palata) va Senatdan (yuqori palata) iborat bo'ladi. 2003-yil 24-apreldagi «O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritish to'g'risida»gi qonunga binoan bir palatali Oliy Majlisning ekologik funksiyasi ikki palataga ajratiladigan bo'ldi.

O'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritilgan Konstitutsiyamizning 78-moddasidan kelib chiqqan holda Qonunchilik va Senatga quyidagi ekologik tusdagi vakolatlar beriladi:

— Konstitutsiyaga ekologik normalar kiritish va qo'shimchalar qilish;
— ekologik qonunlar qabul qilish va ularga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish;
— O'zbekistonning ichki va tashqi ekologik siyosatining asosiy yo'nalishlarini belgilash hamda davlatning strategik ekologik dasturlarini qabul qilish;
— davlat hokimiyati organlarining ekologiya borasidagi vakolatlarini belgilash;
— yangi maxsus ekologik davlat tuzilmalarini tuzish va borini tarkibdan chiqishi haqidagi qarorlarni tasdiqlash;
— boj, valyuta va kredit ishlarini qonun yo'li bilan atrof-muhitni muhofaza qilishga yo'naltirish;
— Vazirlar Mahkamasining taqdimiga binoan davlat byudjetini qabul qilishda va uning ijrosini nazorat qilishda ekologik tadbirlarni amalga oshirish nuqtai nazaridan qarash;
— ekologik soliq va to'lovlarni joriy qilish;
— ekologik mukofot va unvonlarni ta'sis etish;
— Prezidentning tegishli ekologik organlarini tuzish hamda noekologiklarini tugatish to'g'risidagi farmonlarini tasdiqlash;
— Prezidentning ekologik inqirozga doir favqulodda holatni joriy etish, uni amal qilinishini uzaytirish yoki tugatish to'g'risidagi farmonlarini tasdiqlash;

— xalqaro ekologik-huquqiy hujjatlarni ratifikatsiya va denonsatsiya qilish — Konstitutsiyada nazarda tutilgan boshqa vakolatlarni amalga oshirish.

Oliy majlisning Qonunchilik palatasiga Konstitutsiyaning 79-moddasidan kelib chiqqan holda quyidagi vakolatlar beriladi:

— atrof-muhit muhofazasiga doir qo'mita raislari va o'rinbosarlarini saylash;
— ekologik sohada, davlatning ichki va tashqi ekologik siyosatiga doir qarorlar qabul qilish.

O'zgartirilgan va qo'shimchalar qilingan Konstitutsiyamizning 80-moddasidan kelib chiqqan holda ***Oliy Majlisning Senatiga*** quyidagi mutlaq vakolatlar beriladi:

— o'zining ekologik yo'sindagi qo'mitalarining raislari va o'rinbosarlarini saylash;
— Prezidentning taqdimiga binoan Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining raisini tayinlash hamda uni lavozimidan ozod etish;
— Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi raisining hisobotini eshitish;
— ekologik sohadagi davlatning ichki va tashqi siyosati masalalari yuzasidan qarorlar qabul qilish.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti davlat va hukumat boshlig'i sifatida Konstitutsiyamizning 93—94-moddalariga binoan bir qator o'ta muhim markaziy ekologik boshqaruv funksiyalarini amalga oshirmoqda. Sobiq Ittifoq respublikalari orasida O'zbekistonda birinchilar qatori Prezidentlik institutining joriy qilinishi uning tinch va osoyishta yo'l bilan bosqichma-bosqich bozor iqtisodiyotiga o'tib borishiga xizmat qilmoqda. U milliy xavfsizlikni ta'minlashning asosiy kafili sifatida ekologik xavfsizlikni tarkib toptirish uchun xizmat qiladi. ***Prezidentning*** ekologik boshqaruv vakolati juda keng qamrovlidir, masalan:

— fuqarolarni toza atrof-muhitda yashash huquqini ta'minlash, Konstitutsiya va qonunlardagi ekologik talablarga rioya etilishi kafilidir;
— ekologik xavfsizlikni muhofaza etadi;
— ichki va xalqaro tashqi ekologik munosabatlarni o'rnatishda O'zbekiston Respublikasi nomidan ish ko'radi; muzokaralar olib boradi, shartnoma va bitimlarni imzolaydi hamda ularga rioya etilishini ta'minlaydi;
— Oliy Majlisga har yili ichki va xalqaro ahvol, jumladan, atrof-muhit holatiga tegishli ma'lumotnoma taqdim etadi;
— huquqni muhofaza etuvchi organlarning ekologik qonunchilikni ta'minlashiga doir ishlarini muvofiqlashtiradi;

— Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining raisi nomzodini Oliy Majlisga taqdim etadi;
— ekologik qonun me'yorlari va qoidalarini buzgan hokimlarni lavozimidan ozod etadi;
— respublika boshqaruv organlari, shuningdek, hokimlarning qabul qilgan noekologik hujjatlarini to'xtatadi va bekor qiladi;
— ekologik qonunlarni imzolaydi, noekologik qonunlarni takroran muhokama qilish va ovozga qo'yish uchun Oliy Majlisga qaytaradi;
— ekologik xavf yuzaga kelgan taqdirda O'zbekiston Respublikasining butun hududi yoki uning ayrim joylarida favqulodda holat joriy etadi va Oliy Majlis tasdig'iga kiritadi;
— orden, medal, yorlig', malakaviy va faxriy unvonlar bilan tabiatni muhofaza qilishda jonbozlik ko'rsatganlarni mukofotlaydi;
— davlatning ekologik nazorat xizmatlarini tuzadi;
— Konstitutsiya va qonunlar ijrosi yuzasidan davlat ahamiyatiga molik farmonlar, qarorlar va farmoyishlar chiqaradi.

Qo'shimcha qilingan va o'zgartirishlar kiritilgan Konstitutsiyamizning 93—94-moddalariga binoan unga yuqorida zikr etilgan ekologik vakolatlarning deyarli hammasi saqlanib qolinadi.

Yaponiya, Hindiston, Germaniyada bo'lgani kabi O'zbekiston Respublikasida ham davlatning ijroiya hokimiyatining ekologik ahamiyati kattadir. ***Vazirlar Mahkamasi*** Konstitutsiyamizning maxsus XX bobi, 98-moddasi, 1993-yil 6-maydagi «O'zbekiston Respublikasining Vazirlar Mahkamasi to'g'risida»gi qonunining 1-moddasiga ko'ra davlatimiz hukumati — iqtisodiy, ijtimoiy va ma'naviy sohalarning samarali faoliyat ko'rsatishiga, qonunlar, Oliy Majlis va Prezident qarorlari, farmoni, farmoyishlarini ijro etilishiga rahbarlikni ta'minlovchi, ijro etuvchi organ hisoblanadi. Uning faoliyatisiz har qanday ekologiyalashtirilgan Konstitutsiya, qonun, qaror, farmonlar va boshqa huquqiy normativ hujjatlar o'z o'rnini hayotda topa olmaydi. Shuning uchun ham u ekologik-huquqiy mexanizmning muhim va asosiy zvenosi hisoblanadi.

Vazirlar Mahkamasi kollegiallik, demokratik va qonuniylik, O'zbekistonda yashovchi barcha millat va elatlarning manfaatlarini hisobga olish prinsiplaridan kelib chiqqan holda ekologik boshqaruvda ishtirok etuvchi barcha davlat, nodavlat, o'zini o'zi boshqarish va xalqaro hamjamiyatlar bilan atrof-muhit muhofazasi borasida hamkorlik qiladi va amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq ularga zarur yordam ko'rsatadi.

Vazirlar Mahkamasi tarkibiga Prezident (Vazirlar Mahkamasining raisi sifatida), bosh vazir, uning o'rinbosarlari, vazirlar, davlat qo'mitasining raislari, davlat va xo'jalik boshqaruvining boshqa organlarining rahbarlari, Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashining Raisi

kiradi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti har yili 2 marta (yarim va yillik) ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishga oid hisobotni Vazirlar Mahkamasiga taqdim qiladi. Jumladan, Respublikada ekologik hayotning barcha jabhalari bo'yicha keng qamrovli masalalarni ko'rib chiqadi.

Vazirlar Mahkamasi o'zi to'g'risidagi qonunning 6—7-moddalariga ko'ra Oliy Majlis bilan ekologik masalalar bo'yicha munosabatlarini muvofiqlashtiradi. U o'z ekologik faoliyat dasturini taqdim etadi. Respublikada ekologik rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari, byudjetdagi atrof-muhitni muhofaza qilishga oid asosiy ko'rsatkichlar va unga kiritiladigan o'zgarishlarni ishlab chiqadi, Oliy Majlis tasdig'iga taqdim etadi hamda bu borada unga hisob berib turadi. Vazirlar Mahkamasi a'zolari Oliy Majlis yig'ilishlarida qatnashish va axborot berish huquqiga ega. Oliy Majlisning Atrof-muhit va tabiatni muhofaza qilish masalalari qo'mitasi kabi, u barcha ekologik masalalarni hal qilish bilan bog'liq bo'lgan qo'mita va komissiyalarining Hukumat faoliyati masalalariga doir tavsiyalari va takliflarini ko'rib chiqadi va ular yuzasidan chora-tadbirlar ko'radi hamda axborot beradi. Deputatlar yoki komissiya va qo'mitalarning ekologik masalalar bo'yicha so'rovlariga 3 kun ichida yozma yoki og'zaki javob beradi.

Vazirlar Mahkamasi o'z vakolat doirasida Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashining ekologik masalalar bo'yicha davlat hokimiyati va boshlig'i tomonidan qabul qilingan me'yoriy hujjatlarni mazkur Respublikada bajarilishiga oid axborotlarni eshitadi, takliflarini ko'rib chiqadi, nizoli masalalarni hal etadi, uning noekologik qarorlari va farmoyishlarining ijrosini to'xtatadi. Vazirlar Mahkamasi tomonidan Qoraqalpog'iston Respublikasini ekologik jihatdan rivojlantirish, uning boyliklaridan oqilona foydalanishga taalluqli masalalar hal etilayotganda QR Vazirlar Kengashining fikri hisobga olinadi. Shuning uchun ham Vazirlar Mahkamasida uning Doimiy vakolatxonasi faoliyat yuritadi.

Vazirlar Mahkamasi o'zi to'g'risidagi qonunning 9-moddasiga binoan mahalliy hokimiyatlar (viloyat, tuman, shaharlar)ning ijro etuvchi organlari bilan doimo hamkorlikda faoliyat yuritadi. Mahalliy ijro etuvchi hokimiyat organlarining ekologik faoliyatini muvofiqlashtiradi, ularning atrof-muhit muhofazasiga doir takliflarini ko'rib chiqadi. Vazirlar Mahkamasining ekologik qarorlari, farmoyishlari, yo'riqnomalari, topshiriqlarining bajarilishini nazorat qiladi, ularni bajarish yuzasidan hokimiyat rahbarlarini yig'adi va axborotlarini tinglaydi. Markaziy apparat va organlar bilan mahalliy hokimiyat organlarining ekologiya borasidagi hamkorligini ta'minlaydi va nizoli masalalarni hal etadi. Mahalliy va regional miqyosda atrof-muhit muhofazasiga oid reja va dasturlarini ko'rib chiqadi va tasdiqlaydi. Mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan noekologik qaror va farmoyishlarni to'xtatib qo'yish va bekor qilish huquqiga ega.

Qonunning 10-moddasidan kelib chiqqan holda ekologiya bo‘yicha Vazirlar Mahkamasi:

— ekologik tadbirlarning iqtisodiy mexanizmini shakllantirish va realizatsiya qilish;
— tabiiy resurslardan oqilona foydalanishga qodir bo‘lgan turli mulk shakllarini yuzaga keltirish va ularning faoliyatini qo‘llab-quvvatlash;
— ekologik to‘lov va ekologik tadbirlarni kreditlashtirish tizimini mustahkamlash va uni amalda tatbiq qilish;
— Respublika byudjetida atrof-muhit muhofazasiga doir mablag‘ miqdorini aniqlash va uni Oliy Majlis tasdig‘iga kiritish;
— ekologik dastur va istiqbolli yo‘nalishni ishlab chiqish va ularning ijrosini tashkil etish;
— ekologik boshqaruv tuzilmasini takomillashtirish — vazirliklar, davlat qo‘mitalari, idoralari, davlat va xo‘jalik boshqaruvining boshqa organlarini tuzish, qayta tashkil etish va tugatish to‘g‘risidagi takliflarni ishlab chiqish;
— ekologiya fani va texnikasini rivojlantirish; tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilish chora-tadbirlarini amalga oshirish;
— fuqarolarni toza atrof tabiiy muhitga bo‘lgan talabini qondirish;
— ekologik ta’lim, ekologiya va salomatlikni rivojlantirish va takomillashtirishning asosiy yo‘nalishlarini belgilash, ekologik madaniyatni rivojlantirishga ko‘maklashish;
— milliy xavfsizlik elementi bo‘lgan ekologik xavfsizlikni oshirish;
— davlat boshqaruv organlarining tabiatni muhofaza qilish tadbirlarini birgalikda o‘tkazish;
— Respublika va xalqaro ahamiyatga ega bo‘lgan yirik ekologik dasturlarni amalga oshirish borasidagi ishlarni muvofiqlashtirish;
— atrof-muhit holatiga salbiy ta’sir qiluvchi katta avariyalar, falokatlar va tabiiy ofatlarning oqibatlarini tugatish chora-tadbirlarini ko‘rish;
— xorijiy davlat va xalqaro tashkilotlarda ekologiya sohasi bo‘yicha ham vakillikni ta’minlash;
— hukumatlararo ekologik shartnoma va bitimlar tuzish, ularni bajarish chora-tadbirlarini ko‘rish;
— ekologik jihatdan tashqi iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy va madaniy hamkorlik sohasida rahbarlikni amalga oshirish kabi vakolatlarga ega.

Vazirlar Mahkamasi tarkibidagi davlat va xo‘jalik boshqaruvi organlarida ekologik boshqaruvning umumiy masalalari bo‘yicha ishlarni muvofiqlashtiradi va yo‘naltiradi. Ularning Nizomlari, apparatlari soni va ularga sarflanadigan mablag‘lar miqdorini belgilaydi. Ularning rahbar

xodimlarini tayinlaydi va lavozimidan ozod etadi. Umuman olganda, o‘z tizimidagi barcha bo‘linmalarning ekologik boshqaruvida nazorat o‘rnatadi va tegishli qarorlar qabul qiladi.

Mustaqil Respublikamiz 12 yil mobaynida Vazirlar Mahkamasi tomonidan yuzlab ekologik tusdagi qarorlar, farmoyishlar, yo‘riqnomalar qabul qildi. Maxsus vazirliklar, davlat qo‘mitalari, agentliklar va assotsiatsiyalar tashkil etildi, ularning ekologik boshqaruv tizimi qayta ko‘rib chiqildi. Masalan, 1998-yil 1-aprelda VMning 139-sonli qarori bilan «O‘zbekiston Respublikasida biologik xilma-xillikni saqlashning milliy strategiyasi va harakatlar rejasi» qabul qilindi. Xuddi shu yil Yer resurslari davlat qo‘mitasi tashkil etildi.

«1998—2005-yillarda O‘zbekiston Respublikasida atrof-muhitni muhofaza qilish ishlari dasturi to‘g‘risida»gi 20-oktabr 1999-yil 469-sonli Vazirlar Mahkamasining qarori juda muhim ekologik-huquqiy manba bo‘lib qoldi. Unda keyingi 7 yil mobaynida atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishning quyidagi asosiy chora-tadbirlari belgilanib olindi:

* aholi yashashi uchun qulay sharoitlar yaratish;
* tabiiy resurslardan oqilona foydalanish;
* ekologik qonun hujjatlarini va uni amalga oshirish mexanizmini takomillashtirish;
* iqtisodiy mexanizmni amalga oshirish;
* monitoring va axborotlar, ekologik ta’lim tizimini takomillashtirish;
* xalqaro hamkorlikni chuqurlashtirish.

Qoraqalpog‘iston Respublikasi O‘zbekiston Respublikasi tarkibidagi mustaqil respublikadir. Uning huquqiy maqomi O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining XVII bobi 70—75-moddalarida hamda 1993-yilda qabul qilingan Qoraqalpog‘iston Respublikasi Konstitutsiyasida belgilab berilgan. Ushbu Konstitutsiyalarga binoan Qoraqalpog‘istonda mustaqil vakillik va qonun chiqaruvchi hokimiyat — Jo‘qorg‘i Kengesi va ijro etuvchi hokimiyat — Vazirlar Kengashi mavjud.

Qoraqalpog‘iston Respublikasi Jo‘qorg‘i Kengesi, Oliy Majlis qatori, ekologik qonunchilik jarayoni bilan shug‘ullanish huquqiga ega. Lekin uning ekologiyaga doir qonunlari O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga (71-moddasiga ko‘ra) zid bo‘lmasligi kerak. Markaziy davlat apparati chiqargan ekologik qonun hujjatlari Qoraqalpog‘iston Respublikasi hududida ham majburiy ahamiyat kasb etadi. Uning ekologik xavfsizligi O‘zbekistonning milliy xavfsizlik elementi sifatida qaraladi va Qoraqalpog‘iston Respublikasi O‘zbekiston Respublikasi tomonidan himoya qilinadi.

Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashi — ijro etuvchi hokimiyat sifatida mahalliy davlat hokimiyati organlarining barcha vakolatlariga tenglashtirilgan. Ekologik munosabatlarni tartibga solishda u

mahalliy hokimiyat va mahalliy ijroiya hokimiyat organlarining vakolatlari doirasida ish yuritadi. Shuning uchun ham biz Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyat, shahar, tuman hokimiyatlarining ekologik funksiyalari bilan bir qatorda ko‘rib chiqamiz.

Mustaqil O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining o‘ziga xos jihatlaridan biri, birinchi bor tariximizda mahalliy davlat hokimiyati organlariga o‘z hududlarida atrof-muhitni muhofaza qilish vakolati yuklatildi. Masalan, 1991-yil chop etilgan O‘zSSR Konstitutsiyasining yangi tahrirdagi qonunining 16-bob, 13-modda ikkinchi qismida xalq deputatlari mahalliy sovetlariga ekologik vakolat yuklatilmagan. Ushbu faoliyat turi faqatgina ittifoq va markaziy respublika organlari zimmasida turar edi.

Konstitutsiyamizning XXI bobidan kelib chiqqan holda 2-sentabr 1993-yilda «Mahalliy davlat hokimiyati to‘g‘risida»gi qonun qabul qilindi. Mazkur Qonunning 1-moddasiga binoan ***Mahalliy vakillik va Ijroiya hokimiyati organlari*** o‘z hududlarida ijtimoiy-iqtisodiy, jumladan, ekologik boshqaruvni amalga oshiradilar. Mahalliy hokimiyat tarkibiga viloyat, tuman, shahar hokimliklari kiritiladi. Ular davlat mulki — umummilliy boylik bo‘lgan tabiiy ob’yektlarni davlat nomidan o‘z vakolat doirasida tasarruf etilishini ta’minlaydi.

Mahalliy davlat hokimiyati to‘g‘risidagi qonunning 24-moddasiga muvofiq ravishda ***Xalq deputatlari kengashi*** *o‘z hududida quyidagi vakolatga egadirlar:*

— hokimning taqdimiga binoan mahalliy byudjetda atrof-muhit muhofazasiga oid xarajatlarni belgilash;
— hududiy-ekologik rivojlantirishning istiqbolga mo‘ljallangan dasturlarini, reja va loyihalarini tasdiqlash;
— mahalliy yer solig‘i, aksiz solig‘i, boj to‘lovi kabi yig‘imlar va to‘lovlarni ekologik nuqtai nazardan ishlab chiqish va unga imtiyozlar berilishini hal qilish;
— hokimning ekologik qarorlarini tasdiqlash;
— xalq deputatlari kengashining ekologiyaga doir doimiy muvaqqat komissiyalarini va organlarini tuzish, saylash va tugatish hamda tarkibini o‘zgartirish, hisobotlarini tinglash;
— xalq deputatlarining ekologiya borasidagi vakolatlarini e’tirof etish, muddatidan oldin to‘xtatish, ularni javobgarlikka tortish uchun rozilik berish;
— ijroiya hokimiyat bo‘linmalarining ekologiyaga doir hisobotlarini tinglash;
— xalq deputatlarining ekologiya borasidagi so‘rovlarini qarab chiqish va ular yuzasidan qarorlar qabul qilish;
— hokimning va quyi kengashning ekologik-huquqiy bo‘lmagan qarorlarini bekor qilish;

— fuqarolarning ekologik huquqlari, atrof-muhitni muhofaza qilishga doir o‘z vakolatidagi masalalarni hal etish.

Hokimlik instituti O‘zbekiston uchun tarixiy jihatdan yangilik emas, lekin uning vakolat doirasi mutlaq o‘zgachadir. Mahalliy davlat hokimiyati to‘g‘risidagi qonunning 25-moddasiga binoan ***viloyat, tuman va shahar hokimlariga*** *quyidagi vakolatlar yuklatilgan:*

— ekologik qonun hujjatlarining ijrosini o‘z hududida ta’minlash;
— ekologik huquqbuzarliklarning oldini olish va ularga qarshi kurash, ekologik xavfsizlikni ta’minlash, tabiiy ofat va texnogen jarayonlarning atrof-muhitga salbiy ta’sirini tugatish;
— ekologiya sohasidagi asosiy yo‘nalishlar, byudjetda tabiatni muhofaza qilishga mablag‘ ajratish va ularning ijrosini ta’minlashga doir hisobotlarni xalq deputatlari Kengashining tasdig‘iga taqdim etish;
— quyi turuvchi hokimlarning ekologiyaga doir qarorlarini (ekologik qonun hujjatlariga zid bo‘lsa) bekor qilish hamda quyi turuvchi halq deputatlari Kengashlarining noekologik hujjatlarini bekor qilish to‘g‘risida taqdimnoma kiritish;
— atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanayotgan shaxslarni davlat mukofotlari bilan taqdirlash haqida iltimosnomani ko‘rib chiqish va u bo‘yicha markaziy davlat organlariga takliflar kiritish;
— fuqarolarni toza atrof-muhitda yashash huquqini talab qilishga doir shikoyat, taklif va arizalarini qarab chiqish;
— tabiiy zaxiralardan oqilona foydalanish, tabiatni muhofaza qilish, huquq-tartibot va xavfsizlikni ta’minlash kabi masalalarni qonuniy hal etish.

Mahalliy davlat hokimiyati organlarining tabiatni muhofaza qilishni joylarda amalga oshirishlarida ularni Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi bo‘linmalari, huquqni muhofaza qilish va nazorat inspektorlari bilan hamkorlikda ishlashlari juda katta ahamiyat kasb etadi. Ichki ishlar, nazorat inspektorlari va adliya organlari hokimiyatlarga to‘g‘ridan-to‘g‘ri bo‘ysunadilar. Shuning uchun ham ekologik nazorat bo‘linmalarining joylardagi faoliyatlari bevosita hokimiyatlarning ekologik dunyoqarashlari va ularning mazkur masala bo‘yicha amaliy harakatlariga bog‘liqdir.

Davlatning maxsus ekologik boshqaruvi — ***ixtisoslashtirilgan davlat organlarining atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishga oid munosabatlarni vakolat doirasida bevosita tartibga solish faoliyati***. Ushbu maxsus boshqaruv 3 yo‘sinda olib boriladi — kompleks, tarmoq va funksional.

Davlatning maxsus kompleks ekologik boshqaruvi — *davlatning ixtisoslashtirilgan organlarini ekologik munosabatlarni tarmoqlararo majmuali tartibga solish funksiyasi.*

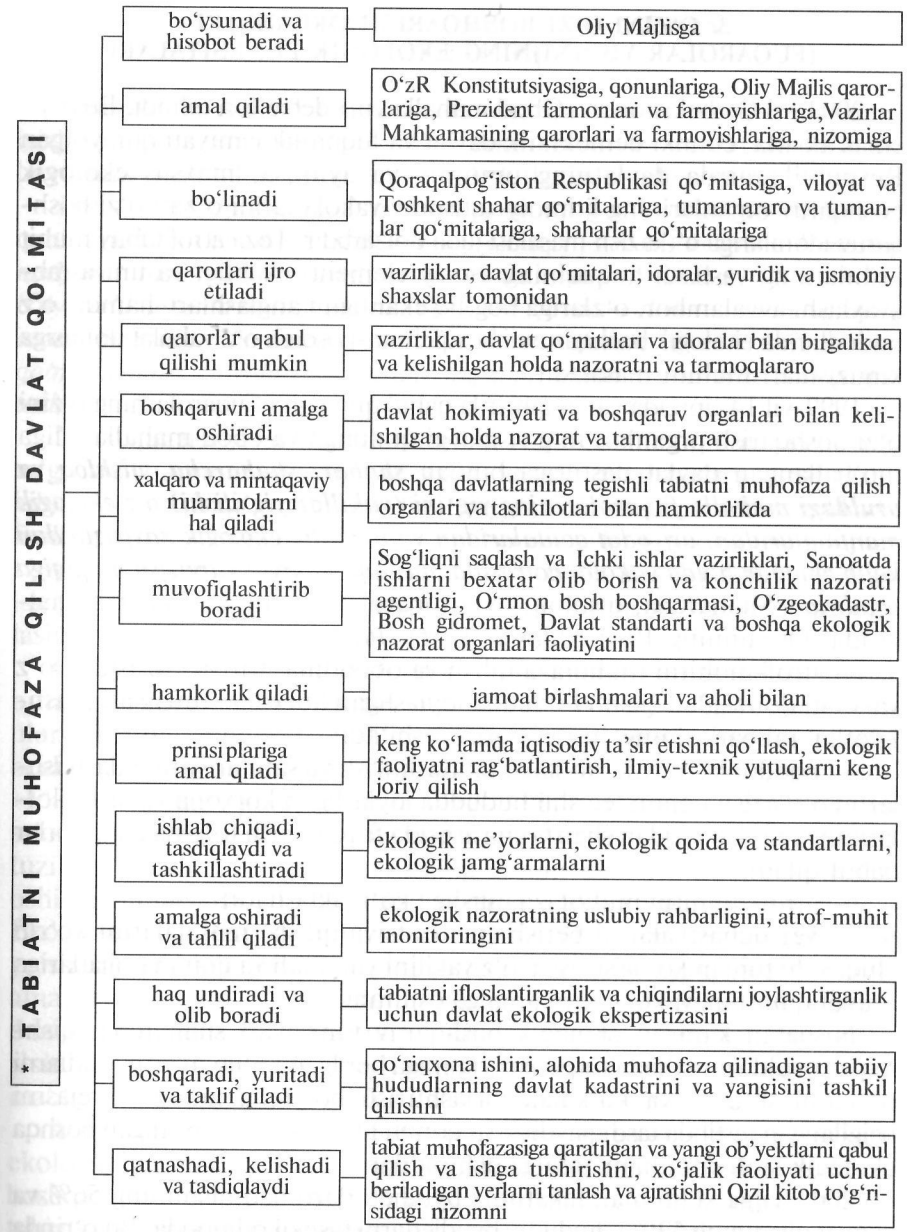
Kompleks vakolati yuklatilgan davlat organlari Ekologiya huquqi ob’yektlari qaysi mulk shaklida yoki qaysi xalq xo‘jaligi tarmog‘ida bo‘lishidan qat’i nazar, ularning atrof tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishga doir barcha faoliyatlarini huquqiy jihatdan tartibga solib turadilar, nazorat qiladilar va kuzatib boradilar hamda tegishli chora-tadbirlar qabul qiladilar. Bu o‘rinda Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasining alohida o‘rni bor.

Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi 1996-yil 26-aprelda Oliy Majlis tomonidan tasdiqlangan «O‘zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi to‘g‘risidagi nizom»ga muvofiq faoliyat yuritadi (9-rasm). Nizomning 11-moddasiga binoan Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi quyidagi asosiy kompleks vazifalarni bajaradi:

- ✓ atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan foydalanish va ularni qayta tiklash ustidan davlat nazoratini amalga oshirish;
- ✓ tabiatni muhofaza qilish faoliyatini tarmoqlararo kompleks boshqarish;
- ✓ tabiatni muhofaza qilish va resurslarni tejash borasida yagona siyosatni ishlab chiqish va amalga oshirish;
- ✓ atrof-muhitning ekologik holati qulay bo‘lishini ta’minlash, ekologik vaziyatni sog‘lomlashtirish.

Davlatning maxsus tarmoq ekologik boshqaruvi — *davlat tarmoq organlarining tegishli xalq xo‘jaligi sohalarida yoki ob’yektlarida ekologik munosabatlarni tartibga solish funksiyasi.* Hammamizga ma’lumki, xalq xo‘jaligining biron-bir sohasi yo‘qki tabiiy ob’yektlar — yer, suv, havo, yer osti boyliklari, o‘simlik va hayvonot dunyosidan o‘z xo‘jalik va boshqa faoliyatlarida foydalanmasalar. Ular davlatning umumiy va maxsus-kompleks ekologik boshqaruv organlari tomonidan beriladigan huquqiy ko‘rsatma, qoida va me’yorlar asosida o‘z tarmoqlarida ekologik munosabatlarni tartibga soladilar. Masalan, Yer resurslari davlat qo‘mitasi 1998-yil 27-iyulda Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlangan Nizomning 1-moddasiga muvofiq yerdan foydalanish va uni muhofaza qilishni nazorat qilish sohasidagi davlat boshqaruvini amalga oshiradi.

Davlatning maxsus funksional boshqaruvi — *ayrim davlat organlarining ish faoliyati yoki xizmat doirasidan kelib chiqadigan va ma’lum bir tabiiy ob’yektlarga doir muayyan ekologik munosabatlarni tartibga solishdagi funksiyasi.* Masalan, Ichki ishlar vazirligi tizimidagi «DYHXX Ekologiya» xizmatiga avtotransportlardan chiqadigan zaharli chiqitlarni (CO gazi, moy, turli xil tormoz suyuqliklari) va shovqindan atrof-muhit ifloslanishini nazorat qilish vakolati berilgan. Bu nazorat avtotransport kimga qarashli yoki qaysi tarmoqqa tegishli ekanligidan qat’i nazar avtomobillarning muayyan funksiyasiga doir nazoratni amalga oshiradi, xolos. Funksional vazifalarni Bojxona va Soliq qo‘mitalari ham bajaradilar.

9-rasm. **O‘zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasining huquqiy holati.**

* 26-aprel 1996-yilda Oliy Majlis tomonidan tasdiqlangan O‘zR Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risidagi Nizomga binoan boshqa faoliyatlarni ham yuritadi.

3. O‘ZINI O‘ZI BOSHQARISH ORGANLARI (FUQAROLAR YIG‘INI)NING EKOLOGIK FUNKSIYALARI

2003-yil O‘zbekistonda «Obod mahalla yili» deb e’lon qilindi. Bu bejiz emas albatta, chunki demokratik davlat va fuqarolik jamiyati qurayotgan Respublikamizda davlatning umumiy va ayniqsa, maxsus ekologik boshqaruv organlarining ijtimoiy-iqtisodiy vakolatlarini o‘zini o‘zi boshqaruv idoralariga o‘tkazish masalasi juda dolzarbdir. Toza atrof tabiiy muhit kishilarning yashash huquqining asosiy elementi ekanligi va uni asrab-avaylash, avvalambor, o‘zlariga bog‘liq ekanligini anglashlari hamda o‘z hududlarida ekologik boshqaruvni bosqichma-bosqich o‘z vakolat doirasiga kirgizishlari muhim masaladir.

1999-yil 14-aprelda yangi tahrirda qabul qilingan «Fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari to‘g‘risida»gi qonunga va obod mahalla yiliga mo‘ljallangan davlat dasturiga binoan ***shahar, shaharcha, qishloq va ovuldagi mahalla fuqarolarining yig‘ini (vakillar yig‘ilishi)*** *o‘z ekologik manfaatlaridan, urf-odat qoidalaridan va hududiy ekologik xavfsizlikdan kelib chiqqan holda vakolat doirasida mustaqil faoliyat yurgizish huquqiga egadirlar.* Shaharcha, qishloq, ovul fuqarolar yig‘ini va shahar mahallasida, Qonunning 10-moddasiga ko‘ra, *fuqarolar yig‘ini*:

— atrof-muhitni muhofaza qilish va obodonlashtirish yuzasidan o‘z vakolati doirasida tegishli hududda joylashgan korxona, muassasa, tashkilotlar rahbarlarining hisobotlarini eshitadi;

— obodonlashtirish, ko‘kalamzorlashtirish va sanitariya-tozalash ishlarini o‘tkazish uchun tegishli hududda joylashgan korxona va tashkilotlarining mablag‘laridan shartnoma asosida foydalanish to‘g‘risida qarorlar qabul qiladi;

— atrof-muhitni muhofaza qilishga ko‘maklashadi;

— yer uchastkalarini berish (realizatsiya qilish) masalalarini ko‘rib chiquvchi tuman komissiyasiga o‘z vakilini yuboradi va qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni amalga oshiradi.

Nisbatan kamroq ekologik boshqaruv funksiyasi shaharcha, qishloq va ovuldagi mahalla fuqarolar yig‘iniga berilgan bo‘lib, ular hududlarni obodonlashtirish va ko‘kalamzorlashtirish bo‘yicha tadbirlar rejasini belgilangan tartibda tasdiqlaydilar va qonun hujjatlarida ko‘rsatilgan boshqa ekologik faoliyatni ham amalga oshiradilar.

2003-yilga kelib mamlakatimiz byudjeti daromad qismining 56% va xarajat qismining 52% i hududiy byudjetlarni tashkil qilmoqda. Bu o‘rinda fuqarolar yig‘ini faoliyatining ta’minot qismini aynan ekologik masalalarni hal qilishga yo‘naltirish ayni muddao bo‘lur edi.

4. NODAVLAT NOTIJORAT ORGANLARINING EKOLOGIK BOSHQARUVI

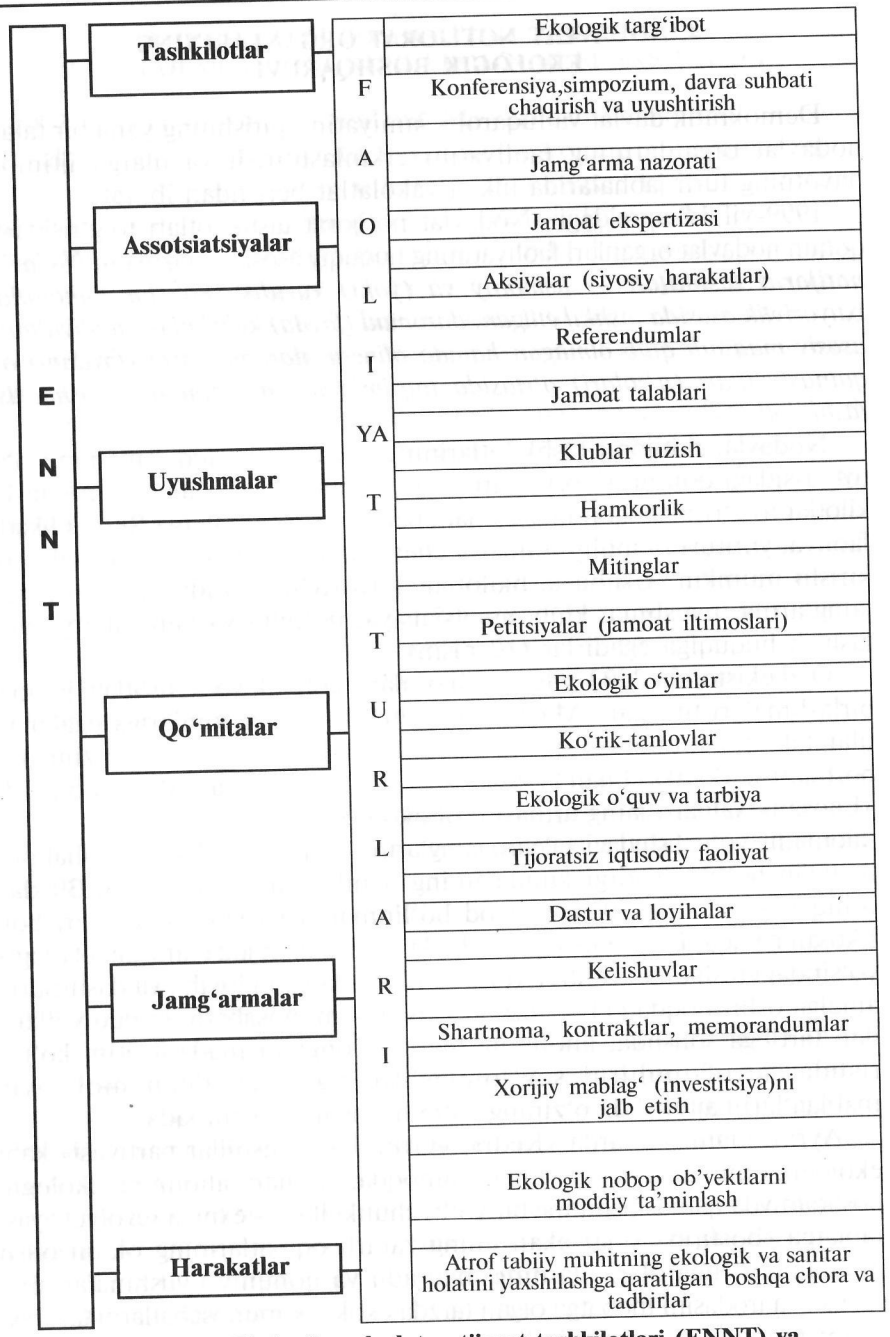
Demokratik davlat va fuqarolik jamiyatini qurishning yana bir talabi nodavlat organlarining faoliyatini erkinlashtirish va ularga ijtimoiy hayotning turli jabhalarida ulkan vakolatlar berishdan iborat.

1999-yil 14-apreldagi «Nodavlat notijorat tashkilotlari to‘g‘risida»gi qonun nodavlat organlari faoliyatining huquqiy asosi hisoblanadi. ***Nodavlat notijorat tashkiloti*** *— jismoniy va (yoki) yuridik shaxslar tomonidan ixtiyoriylik asosida tashkil etilgan, daromad (foyda) kelishni o‘z faoliyatining asosiy maqsadi qilib olmagan hamda olingan daromadlarni (foydani) o‘z qatnashchilari (a’zolari) o‘rtasida taqsimlaydigan o‘zini o‘zi boshqarish tashkiloti.*

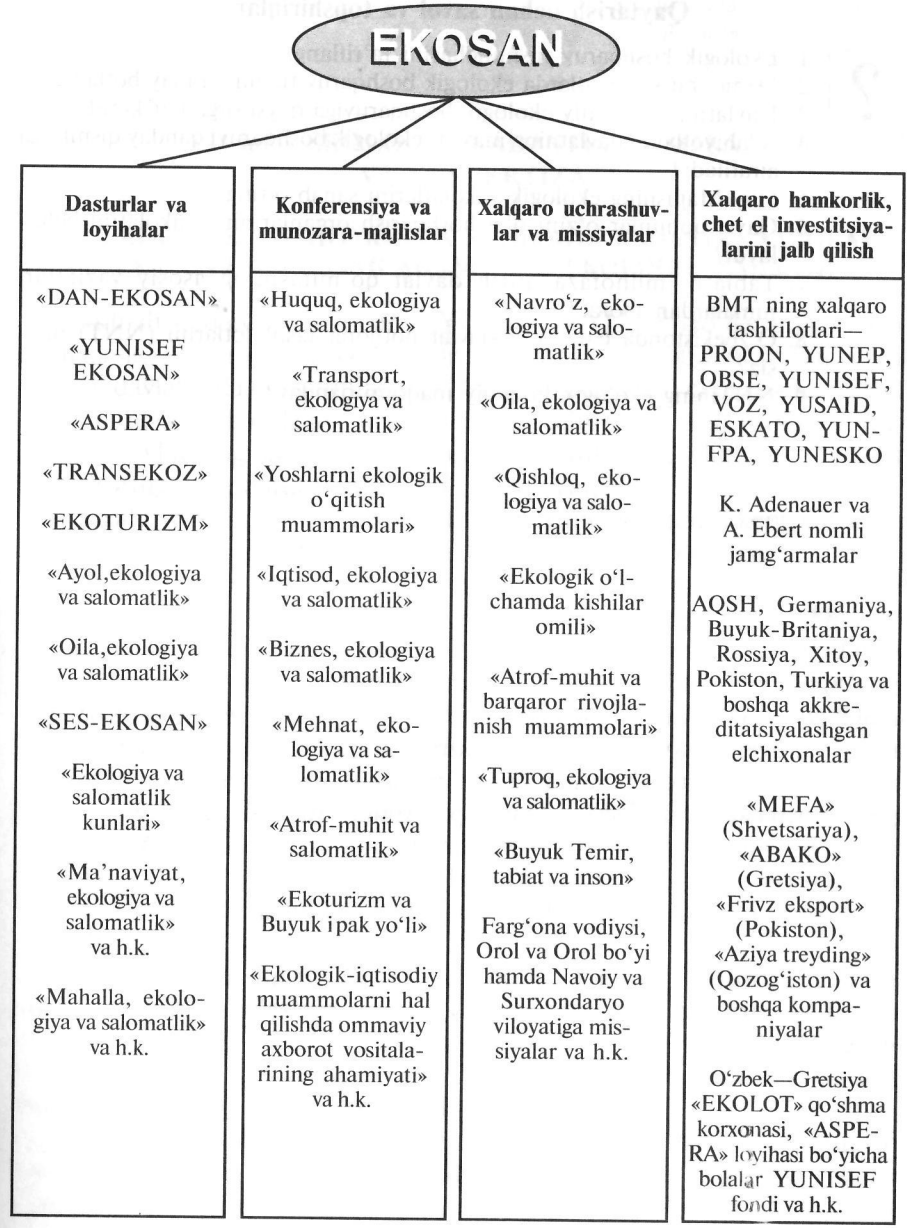
Nodavlat notijorat tashkilotlarining ekologik-huquqiy maqomi o‘zi to‘g‘risidagi qonun, siyosiy partiyalar, kasaba uyushmalari, diniy tashkilotlar to‘g‘risidagi qonunlarda ham belgilangandir. Ularga Respublikada faoliyat yurituvchi milliy, xalqaro, chet el nodavlat notijorat tashkilotlari kirishi mumkin. Ushbu tashkilotlar ixtiyoriylik asosida tashkil etilgan jamg‘arma, uyushma, klub, assotsiatsiya, qo‘mita va harakatlarga birlashish huquqiga egadirlar (10-rasm).

O‘zbekistonda 2003-yilga kelib o‘nlab ekologik yo‘nalishdagi jamoat birlashmalari tuzilgan. Mazkur birlashmalar o‘z nizomlariga egalar va ular tabiatni muhofaza qilish borasida davlat organlari va o‘zini-o‘zi boshqarish idoralari bilan faol harakat qilib kelmoqdalar. Misol tariqasida «Ekosan» xalqaro jamg‘armasini olsak bo‘ladi. Ekosan — ekologiya va salomatlik yo‘nalishidagi xalqaro jamg‘arma. U 1992-yil Toshkent shahrida tuzilgan bo‘lib, hozirgi kunda uning 3 mln dan ortiq a’zosi, 30 dan oshiq mamlakatda 70 dan ziyod bo‘linmalari va vakolatxonalari bor. Ekosan nafaqat Respublikamizda, balki xorijda ham juda tanilgan ekologik yo‘sindagi tashkilot bo‘lib, u turli yo‘nalishda katta loyiha va dasturlarni amalga oshirmoqda (11-rasm). U ekologik munosabatni huquqiy jihatdan tartibga solishda, aholining huquqiy ongi va madaniyatini ko‘tarishda, atrof-muhitni sog‘lomlashtirishga qaratilgan moliyaviy mablag‘larni ajratishda o‘zining katta hissasini qo‘shmoqda.

Ayrim mamlakatlarda «Kedr», «Grinpis», «Yashillar partiyasi» kabi ekologik oqimlar faoliyat yurgazishmoqda. Bu ham aholining ekologik boshqaruvda qatnashishining bir yo‘li, chunki ilmiy-texnika revolyutsiyasi tabiatga «bostirib» kelar ekan uning zararli oqibatlarining oldini olish avvalambor fuqarolar, ularning maqsadli va qonuniy uyushmalarining xohish va irodasini inobatga olgan tarzda ekologik munosabatlarni tartibga solinishi maqsadga muvofiqdir.

10-rasm. **Ekologik nodavlat notijorat tashkilotlari (ENNT) va ularning ekologik faoliyati.**

11-rasm. **Xalqaro «Ekosan» jamg‘armasining ekologik faoliyati.**

Qaytarish uchun savol va topshiriqlar

1. Ekologik boshqaruv tushunchasini ta’riflang.
2. Demokratik davlatlarda ekologik boshqaruv tizimi qanday bo‘ladi?
3. Davlatning umumiy ekologik boshqaruviga qaysi organlar kiradi?
4. Adabiyotlarda davlatning maxsus ekologik boshqaruvi qanday qismlarga ajratiladi?
5. Oliy Majlisning ekologik vakolatlarini sanab o‘ting.
6. Qaysi qonunlar o‘zini o‘zi boshqarish organlarining vakolatini belgilaydi?
7. Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasining asosiy vazifalari nimalardan iborat?
8. O‘zbekistonda qanday nodavlat notijorat tashkilotlarini (NNT) bilasiz?
9. NNTining ekologik-huquqiy maqomi qanday?

Ekologiyalashtirilgan tadbirlar iqtisodlashtirilgandir.

N. F. Reymers

VII bob. EKOLOGIK KADASTR, NAZORAT VA EKSPERTIZA

1. EKOLOGIK BOSHQARUVDA EKOLOGIK KADASTR, NAZORAT VA EKSPERTIZANING AHAMIYATI. EKOLOGIK KADASTR

Nufuzli xalqaro tashkilotlar — YUNEP va YUNESKOlarning tavsiyanomalariga ko‘ra rivojlanib borayotgan va bozor iqtisodiyotiga o‘tish bosqichida turgan davlatlarda (shu jumladan, O‘zbekistonda ham) ekologik xavfsizlikni ta’minlash uch dolzarb muammoning yechimini topish tavsiya etiladi:

1) davlatning ekologik boshqaruv, jumladan, ekologik kadastr, monitoring va nazorat tizimini yo‘lga qo‘yish;

2) xalq xo‘jaligiga ekologiyalashtirilgan texnologiyalarni keng jalb etish;

3) fuqarolarning ekologik ongi va madaniyatini ko‘tarish.

Keyingi ikki muammoning yechimi davlatning izchil ekologik boshqaruv va nazoratini yo‘lga qo‘yish bilan uzviy bog‘langan. ***Ekologik boshqaruvni amalga oshirish uchun****, albatta, atrof tabiiy muhit holati va tabiiy resurslardan foydalanish darajasi haqida kadastr ma’lumotlariga ega bo‘lish, ularning davriy o‘zgarishlarini kuzatib borish, ekologiya huquqi sub’yektlari faoliyatini tekshirib borish va mutaxassislarning tegishli ekologik faoliyatlari bo‘yicha xulosalashni talab etadi.* Qisqasi, ***ekologik kadastr → ekologik nazorat (monitoring ham) → ekologik ekspertiza tizimiga ekologik boshqaruv tayanadi***. Qayerda yoki qaysi bir mamlakatda ushbu tizim yaxshi yo‘lga qo‘yilgan bo‘lsa, ana shu yerda ekologik-huquqiy mexanizm harakatda bo‘ladi va real ekologik boshqaruv imkoniyati yuzaga keladi.

Ekologik boshqaruv aynan ekologik kadastr, aniqrog‘i, tabiiy ob’yektlarning kadastrini yuritishdan boshlanadi. ***Kadastr*** *— fransuz tilida «Cadastre» — reestr, ro‘yxat, degan ma’noni anglatadi.* Odatda ushbu ro‘yxatlash umumiy ob’yektlar bo‘yicha emas, balki aniq bir moddiy, jumladan, tabiiy ob’yektlarga nisbatan qo‘llaniladi.

2000-yil 15-dekabrdagi Davlat kadastrlari to‘g‘risidagi qonunning 3-moddasiga binoan ***ekologik kadastr*** *— muayyan tabiiy ob’yektning geografik joylashuvi, huquqiy maqomi, miqdor, sifat tavsiflari va bahosi to‘g‘risidagi yangilanib turiladigan (o‘zgaruvchan) ma’lumotlar va hujjatlar tizimi.* Ekologik kadastr Davlat kadastrlari yagona tizimining tarkibiy qismi hisoblanadi. Ushbu yagona tizim O‘zbekiston Respublikasi va uning ayrim hududlari tabiiy-iqtisodiy salohiyatining yagona umumdavlat hisob-

kitobi yuritilishini, baholanishini ta’minlashga mo‘ljallangan ko‘p maqsadli tizimi tarzida yaratiladi.

Davlat kadastrlari to‘g‘risidagi qonunning 5-moddasiga muvofiq *ekologik kadastr ob’yekti bo‘lib*:

- davlat yer kadastri;
- foydali qazilma konlari, belgilari va texnogen hosilalar davlat kadastri;
- davlat suv kadastri;
- davlat o‘rmon kadastri;
- o‘simlik dunyosi ob’yektlari davlat kadastri;
- hayvonot dunyosi davlat kadastri;
- alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar davlat kadastri;
- ishlab chiqarish va iste’mol chiqindilarini ko‘mib tashlash va utillashtirish joylari davlat kadastri;
- tabiiy xavfi yuqori bo‘lgan tegralar davlat kadastri;
- texnogen xavfi yuqori bo‘lgan tegralar davlat kadastri;
- hududlar davlat kadastri va boshqa tabiiy ob’yektlar kadastri ham kirishi mumkin.

Ekologik kadastrni yuritishda respublika bo‘yicha to‘liq qamrab olishlik, fazoviy koordinatlarining yagona tizimini qo‘llash, uslubiyatning umumiyligi, axborotning aniqligi va ommaviyligi kabi huquqiy prinsiplarga asoslaniladi. Uni Vazirlar Mahkamasi, uning qoshidagi Geodeziya, kartografiya va davlat kadastri bosh boshqarmasi hamda tegishli vazirliklar, davlat qo‘mitalari, idoralar va mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan davlat byudjeti hisobidan amalga oshiriladi. Shuning uchun ham u «Davlat kadastri» deb nomlanadi.

Ekologik kadastr ob’yektlarini baholash tabiiy unsur hamda komplekslarning sifat va qiymat jihatlarini o‘z ichiga oladi. Masalan, Davlat yer kadastri to‘g‘risidagi qonunning 17-moddasiga binoan yer sifati — qishloq xo‘jaligi bo‘yicha uni rayonlashtirishni, tuproq va yerlarni tasniflashni, ularni agronomik, ekologik, texnologik va shaharsozlik belgilari bo‘yicha tavsiflashni, tuproqni guruhlarga ajratishni o‘z ichiga oladi. Yerlarning qiymat bahosi 1998-yil 6-avgustda tasdiqlangan «O‘zbekiston Respublikasida qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlarni sifat, iqtisodiy va qiymat bahosini aniqlashning Muvaqqat uslubi»ga binoan yerlarning me’yoriy baholari, banklardan ipoteka qarzlari berishda, xususiy turarjoylar qurish uchun yer ajratib berish, dehqon xo‘jaligiga qo‘shimcha yer berish va yer solig‘i stavkalarini aniqlash kabi hollarda yer uchastkasining dastlabki (boshlang‘ich) bahosi belgilanadi.

Boshqa tabiiy ob’yektlarni kadastrlash bo‘yicha ham Nizomlar ishlab chiqilgan va amalda tatbiq qilinmoqda.

Ekologik kadastr ob’yektlari bo‘yicha hujjatlar — ularga nisbatan mulk huquqi va boshqa huquqlarni tasdiqlovchi hujjatlar, yig‘ma jildi, xaritasi (plani), kitobi, holati haqidagi hisobotlarni o‘z ichiga oladi.

Ekologik kadastr ob’yektlari bo‘yicha axborot davlat hokimiyati organlariga bepul, boshqa yuridik va jismoniy shaxslarga esa belgilangan tartibda haq evaziga taqdim etiladi.

2. EKOLOGIK NAZORAT

Tabiiy va tabiiy-antropogen ob’yektlar kadastri ekologik nazoratni olib borishning iqtisodiy, ijtimoiy, tabiiy, huquqiy asosi bo‘la oladi.

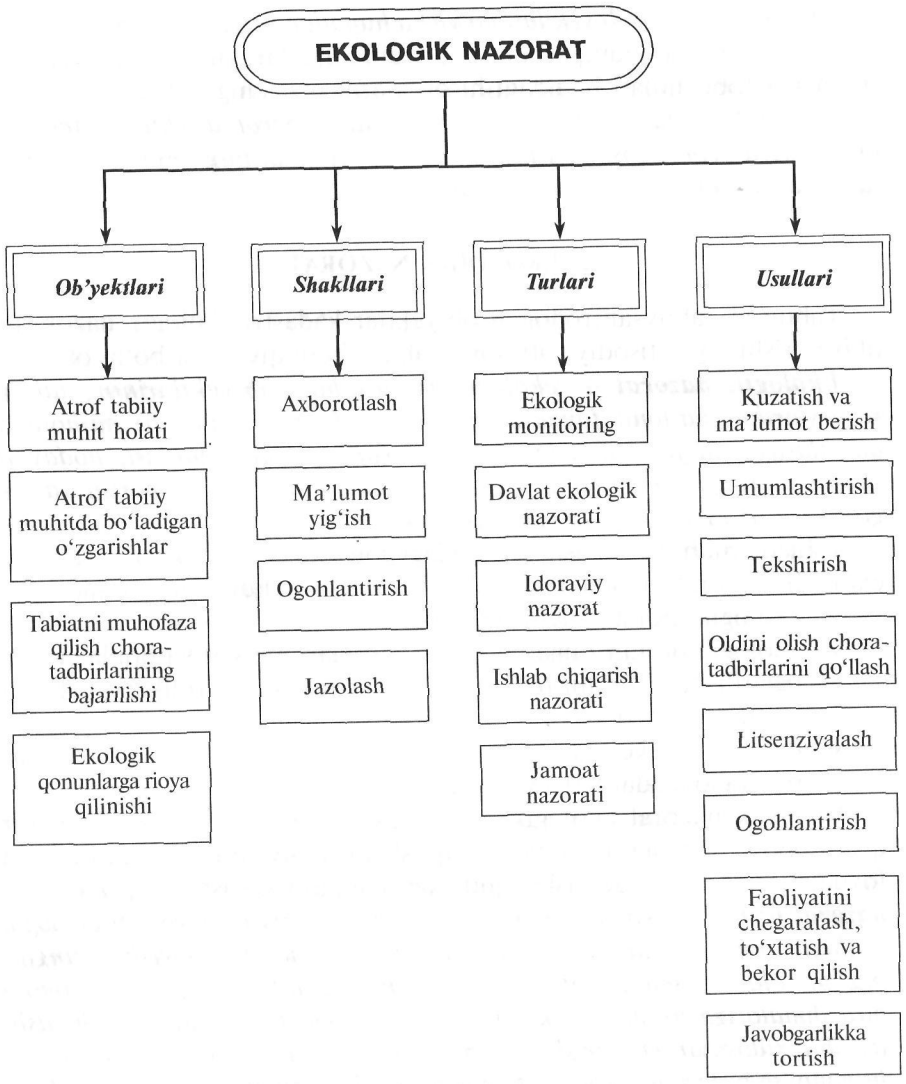
Ekologik nazorat *— ekologik munosabat sub’yektlarining tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishlariga oid faoliyatlarini vakolatlangan davlat organlari, nodavlat tashkilotlari va jamoat birlashmalari tomonidan tekshirib borish va tegishli chora-tadbirlarni amalga oshirish tizimi.*

Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risidagi qonunning 29-moddasiga binoan ekologik nazorat quyidagi vazifalarni bajarish uchun olib boriladi:

- ✓ ekologik monitoringni o‘tkazish;
- ✓ ekologik qonun hujjatlarida ko‘rsatilgan me’yor va qoidalarning bajarilishini tekshirib borish hamda tegishli yuridik oqibatlarni keltirib chiqarish;
- ✓ davlatning ekologik xavfsizligini ta’minlashga qaratilgan dastur, reja va loyihalarini ro‘yobga chiqarish.

Ekologik nazorat ekologik boshqaruv mexanizmining ajralmas bir qismi bo‘lib, u tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishni yo‘lga qo‘yishda juda katta ahamiyat kasb etadi. ***Ekologik nazorat tizimiga***: *ekologik munosabatlarning davriy o‘zgarishini ekologik kadastr ma’lumotlariga asoslangan holda kuzatib borish; olingan ma’lumotlarni umumlashtirish va tegishli davlat organlari va jamoat birlashmalariga topshirish; kishilarning ekologik faoliyatlarini baholash; tegishli xulosalar chiqarish va chora-tadbirlarni belgilash; yuridik va jismoniy shaxslarning ekologik faoliyatlariga litsenziyalar berish; noekologik faoliyat yurgizayotgan shaxslarning harakat yoki harakatsizliklarini ogohlantirish, huquqlarini cheklash, faoliyatlarini bekor qilish yoki to‘xtatib turish hamda tegishli javobgarlikka tortish* (12-rasm) kiradi.

Yuqoridagi fikrimizdan ko‘rinib turibdiki, ekologik nazorat juda keng qamrovli va turlicha yo‘nalishdagi faoliyat hisoblanadi. Shuning uchun ham u yagona tizimga birlashtiriladi. ***Ekologik nazorat xizmati tizimiga*** *ekologik monitoring xizmati → davlat ekologik inspeksiyalarining xizmati → huquqni muhofaza qilish davlat organlarining xizmati → ichki*

12-rasm. **Ekologik nazorat.**

idoraviy va ishlab chiqarish organlarining xizmati → jamoat birlashmalarining xizmati kiradi.

Ekologik monitoring *— ekologik nazoratning birinchi bosqichi bo‘lib, u atrof tabiiy muhit va tabiiy resurslarning davriy o‘zgarishini (kadastr ma’lumotlariga asoslangan tarzda) kuzatib borish, hisobga olish, baho berish va istiqbolini belgilash tizimi.* Ekologik monitoring milliy, regional (mintaqaviy) va global miqyosda olib boriladi. O‘zbekistonda milliy ekologik monitoring tizimi 1972-yil Birlashgan Millatlar Tashkilotining Stokgolm konferensiyasida qabul qilingan Atrof-muhitni muhofaza qilishga qaratilgan rezolyutsiyasida aks ettirilgan prinsiplarga mos ravishda olib borilmoqda. Uning huquqiy asosi bo‘lib Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risidagi qonunning 28-moddasi, 2002-yil 3-aprelda Vazirlar Mahkamasining 111-sonli qarori bilan tasdiqlangan «Atrof tabiiy muhitni davlat monitoringi to‘g‘risida»gi Nizom, maxsus vakolatlangan davlat organlarining Nizomlari (masalan, 2000-yil 23-dekabrdagi O‘zbekiston Respublikasi Yer monitoringi to‘g‘risidagi Nizom) hamda boshqa qonun osti normativ hujjatlar hisoblanadi. Lekin ekologik monitoring faqatgina davlat organlari tomonidan olib boriladi, deyish noto‘g‘ri bo‘ladi. Ekologik kadastrdan farqli, ekologik monitoring nodavlat tashkilotlari, o‘zini o‘zi boshqaruv idoralariga ham xos bo‘lgan nazorat turidir.

Ekologik monitoring xizmati davlat hokimiyatlari, boshlig‘i va ijroiya organlariga atrof-muhit holatiga doir ma’lumotlarni o‘z vaqtida yetkazib berish orqali ekologik yo‘nalishdagi maxsus vakolatlangan davlat inspeksiyasi xizmati faoliyatini aniq va jadal sur’atlarda olib borishga asos bo‘ladi. Ekologik monitoring ma’lumotlari Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risidagi qonunning 31-moddasiga ko‘ra ochiq-oshkora ravishda bo‘lishi kerak. Ushbu axborot, avvalo, ekologik boshqaruv organlarida umumlashtiriladi va baholanadi. Salbiy ekologik holat bo‘yicha monitoring ma’lumotlari darhol aholiga e’lon qilinishi shartdir.

Tabiiy resurslarning miqdori, sifat va boshqa xil ko‘rsatkichlari, ulardan foydalanish hajmi, tartib tamoyilini hisobga olib borish uchun davlat tabiiy resurslar kadastrini yuritadi. Atrof tabiiy muhit holatiga zararli ta’sir etishi mumkin bo‘lgan ob’yektlar, atrof tabiiy muhitni ifloslantiruvchi zararli moddalar va ularning miqdori, ishlab chiqarish va ro‘zg‘or (kommunal) chiqindilarining hajmlari, tarkibi ham nazorat etib boriladi va davlat hisobiga olinadi.

Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risidagi qonunning 30-moddasiga muvofiq ekologik nazorat xizmatining tarkibi, tashkil etilishi, faoliyati hamda ekologik kadastr va ekologik monitoring xizmati Vazirlar Mahkamasining maxsus qarorlari bilan belgilab boriladi va tasdiqlanadi.

Tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunning 31-moddasiga muvofiq ekologik nazorat inspeksiyasi davlat hokimiyati va boshqaruv idoralari hamda maxsus vakolatlangan davlat idoralari tomonidan amalga oshiriladi. Ular ham o'z ekologik boshqaruv vakolatlaridan kelib chiqqan tarzda umumiy va maxsus ekologik nazoratlovchi davlat organlariga ajratiladi.

Umumiy ekologik nazorat organlariga:

Oliy Majlis — ekologik qonunlar va o'z qarorlarining bajarilishini nazorat qiladi.

Prezident — ekologik xavfsizlik va davlat ekologik nazorati xizmatlarini tuzadi, ularning rahbarlarini tayinlaydi va lavozimlaridan ozod etadi.

Vazirlar Mahkamasi — ekologik qonun va qonun osti normativ hujjatlar, jumladan, dastur, reja va loyihalarning bajarilishini nazorat qiladi.

Mahalliy davlat hokimiyati organlari — o'z vakolat doirasida atrof-muhitni muhofaza qilish masalalari bo'yicha nazorat ishlarini olib boradi.

Maxsus ekologik nazorat organlariga:

Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi — atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ularni qayta tiklash ustidan kompleks davlat nazoratini amalga oshiradi.

Sog'liqni saqlash vazirligi — atrof tabiiy muhit sanitariyasi, gigiyenasi va epidemiologik holati bo'yicha nazoratni olib boradi.

Sanoatda va konchilikda ishlarning bexatar olib borilishini nazorat qilish agentligi — xalq xo'jaligi tarmoqlarida yer osti va usti mineral boyliklaridan foydalanish ishlarini atrof tabiiy muhit holatiga keskin zarar yetkazmaydigan qilib olib borilishini nazorat qiladi.

Ichki ishlar vazirligi — joylarda ekologik huquqbuzarliklarning oldini olishga qaratilgan profilaktik nazoratga ko'maklashish, jamoat joylari tozaligini nazoratlash, avtotransportdan atmosfera havosining ifloslanishini va shovqinlanishini nazorat qilish, tabiiy va xalq xo'jaligi ob'yektlarining yong'inga qarshi turish holatini nazorat qiladi.

Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi — qishloq xo'jaligi yer, suv va o'rmon fondlaridan unumli foydalanish va ularning muhofaza qilinishini nazorat qiladi.

Yer resurslari davlat qo'mitasi — yerdan foydalanish va uni muhofaza qilish ustidan nazoratni tashkil etadi va amalga oshiradi.

Tabiatni muhofaza qilish sohasidagi idoraviy nazorat — vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralarning ekologik xizmatlari o'z tasarrufidagi korxonalar va tashkilotlar ustidan tabiatni muhofaza qilish sohasidagi nazoratni olib boradi.

Tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunning 32-moddasiga ko'ra ***ishlab chiqarish ekologik nazorat*** *korxona, tashkilot, birlashma, muassasalardagi ekologik xizmatni amalga oshiradi.* Bu o'rinda qonunda aks ettirilmagan muassasani alohida ta'kidlab o'tish darkor. Chunki ta'lim sohasi yoki *ilmiy-tadqiqot muassasalarida* tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, yangi turdagi madaniy o'simliklar, ximikatlar va dorilarni yaratish, ularni sinab ko'rish mobaynida ishlab chiqarish faoliyatini ekologik talablarga javob berishini nazorat qilish ham ekologik xavfsizlikni ta'minlashda muhim ahamiyatga ega.

Tabiatni muhofaza qilish sohasidagi ***jamoat nazorati*** *nodavlat tashkilotlari, jamoat birlashmalari, o'zini o'zi boshqaruv organlarining ekologik boshqaruv funksiyasidan kelib chiqadi.* Unda ekologik nazoratni *Fuqarolar yig'ini kengashi, kengash qoshidagi maxsus Ekologik komissiyalar yoki shaxslar, ekologik nazorat bo'linmalari, mehnat jamoalari, faol mutaxassislar guruhi, fuqarolar* tomonidan amalga oshirilishi mumkin.

Idoraviy ishlab chiqarish va jamoatlarning ekologik nazoratini tashkil etilishi, faoliyat yuritishi, huquq va majburiyatlari tegishli qonun hujjatlari va jamoat nazorati to'g'risidagi nizomlarda berilgan bo'ladi.

3. EKOLOGIK EKSPERTIZA

Ekspertiza *so'zi lotinchada «expertus» — tajribali, degan so'zdan olingan bo'lib, u ma'lum bir masalani tajribali mutaxassis tomonidan yoritib berilishi degan ma'noni anglatadi.* Ekspertiza turli fan va xo'jalik sohalarida turlicha ko'rinishda bo'lib, voqea va hodisalarni to'g'ridan-to'g'ri belgilash, o'lchash va aniqlash imkoniyati bo'lmagan taqdirda ushbu sohadagi mutaxassislar xulosasiga muhtoj holatlarni inobatga oladi.

O'zbekiston Respublikasi ekologik qonunchiligida ilk bor ekologik ekspertiza 1992-yil 9-dekabrda qabul qilingan Tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunning maxsus VI bo'lim 24—27-moddalarida yoritib berildi. Ushbu qonunning 4-moddasida esa ekologik ekspertizaning majburiylik prinsipi belgilab qo'yildi. Lekin Tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonun ekologik ekspertizaning imperativ (qat'iy) shartlarini belgiladi, xolos. Uning asl mohiyati, turlari, olib borish usullari, muddatlari, prinsiplari va ob'yektlari esa yoritilmay qolgan edi.

Konstitutsiyamizda belgilangan ekologik shartlar (50, 54, 55-moddalar) kompleks va alohida bir tabiiy ob'yektlar bo'yicha qabul qilingan qonunlar va qonun osti me'yoriy hujjatlar hamda kafillik me'yorlaridan bo'lmish — Mehnat, Fuqarolik, Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi, Jinoyat kodekslaridagi yuridik javobgarliklar ham ekologik qonunbuzarliklarni keskin ravishda kamaytira olmayapti. Javobgarlikka tortilayotgan umumiy qonunbuzarliklar ichida ekologiya borasidagi javobgarliklar bor-yo'g'i 0,5—4,0% ni tashkil etmoqda, xolos. Tabiatning

tobora buzilib borishi va aksincha, qonunbuzarliklarning ko‘paya borishining sabablaridan biri ekologik ekspertiza to‘g‘risidagi qonunning yo‘qligidan ham edi.

2000-yil 25-mayda qabul qilingan va shu yilning 1 iyulidan kuchga kirgan Ekologik ekspertiza to‘g‘risidagi O‘zbekiston Respublikasi qonuni huquqiy-ekologik mexanizmni shakllantirishda va uni hayotga tatbiq qilishda katta hissa qo‘shdi, desak aslo mubolag‘a bo‘lmaydi.

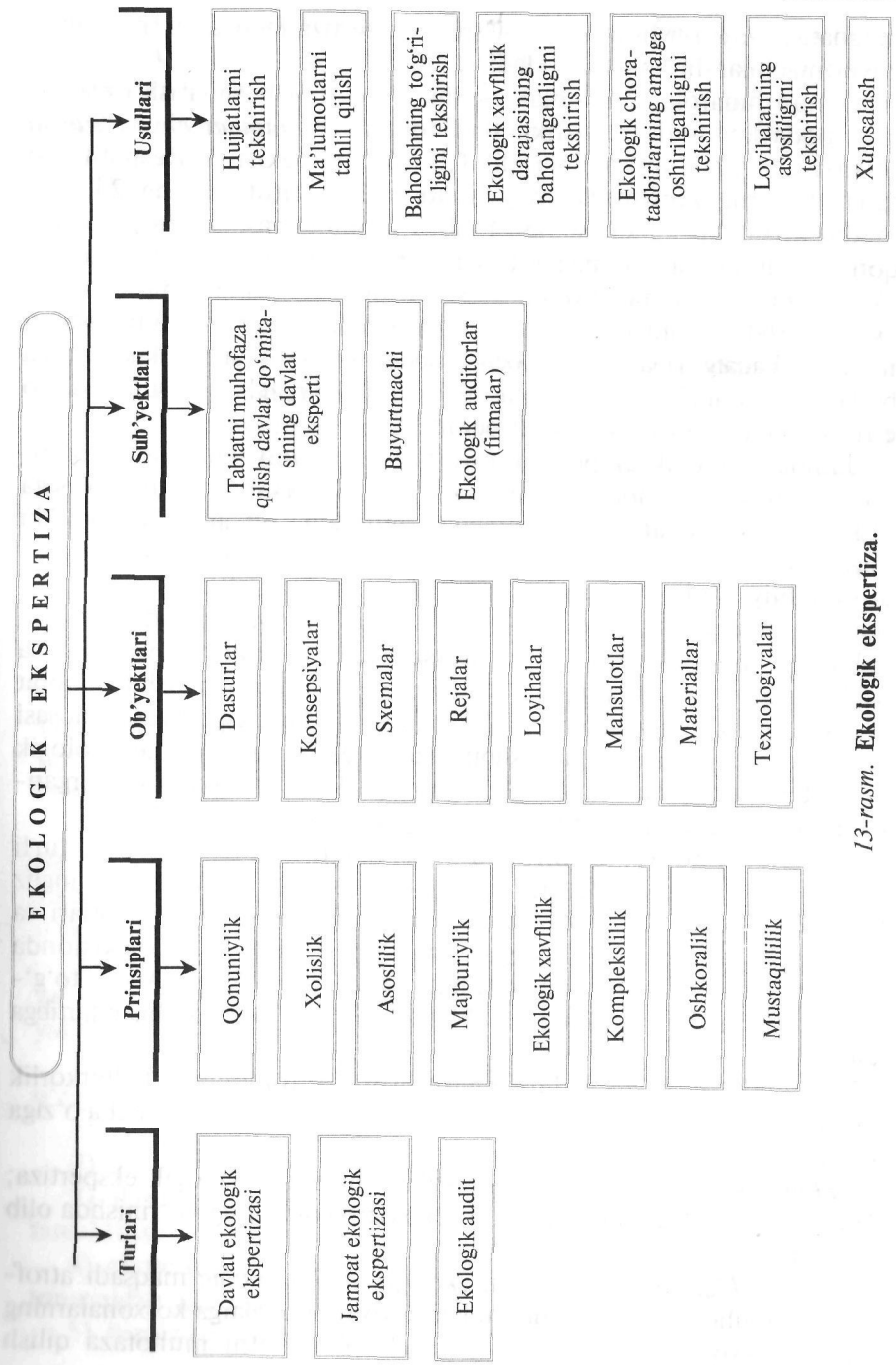
Ekologik ekspertiza *— rejalashtirilayotgan yoki amalga oshirilayotgan xo‘jalik va boshqa xil faoliyatning ekologik talablarga muvofiqligini belgilash hamda ekologik ekspertiza ob’yektini ro‘yobga chiqarish mumkinligini aniqlash.*

Ekologik ekspertiza to‘g‘risidagi qonunning asosiy maqsadi va vazifalari — mo‘ljallanayotgan xo‘jalik va boshqa xil faoliyatni rejalashtirish va amalga oshirishdan avval, ushbu faoliyatni ekologik talablar, xususan, fuqarolar sog‘lig‘iga qay darajada ta’sir etishi mumkinligini aniqlash hamda atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish bo‘yicha nazarda tutilayotgan tadbirlarning ekologik talablarga javob bera olishi yetarliligi va ilmiy asoslanganligini aniqlashdan iborat (13-rasm).

Qonunda belgilangan *«boshqa xil faoliyatga»*: davlat dasturlari, konsepsiyalarini ishlab chiqish, ishlab chiqarish kuchlari, ijtimoiy va iqtisodiy soha tarmoqlarini joylashtirish hamda rivojlantirish loyihalarini tuzish; barcha turdagi qurilishlar uchun yer uchastkalarini ajratish, hujjatlarni tayyorlash va o‘tkazish; texnika, texnologiya, materiallar, moddalar va mahsulotlarning yangi turlarini yaratishga doir hujjatlar tayyorlash; alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar va favqulodda ekologik vaziyat va ekologik ofat zona (tegra)lari maqomini berish; shaharsozlik hujjatlarini ishlab chiqish va ularni amaliy qo‘llash mexanizmi ham ekspertiza ob’yekti bo‘ladi va ular, albatta, mutaxassislar xulosasiga muhtojdir.

Ekologik ekspertiza *davlat, jamoat va ixtisoslashtirilgan firmalar* tomonidan o‘tkazilishi mumkin. (Qonunning 4, 12, 23, 24-moddalari.) Lekin ***davlat ekologik ekspertizasidan*** o‘tish inson faoliyatining yuqorida sanab o‘tilgan hamma jabhalari uchun majburiydir. Shuning uchun ham maxsus vakolatlangan — Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasining turli maqomdagi ekspert bo‘linmalari tomonidan o‘tkazilishi Qonunning 21-moddasida aks ettirilgan. Agarda xo‘jalik yoxud boshqa faoliyat yurgizuvchi sub’yekt (buyurtmachi) davlat ekologik ekspert komissiyasi xulosasidan qoniqmaydigan bo‘lsa, u o‘z e’tirozini umumiy yoki xo‘jalik sudlarida ko‘rib chiqish uchun da’vo bildirish huquqiga ega.

Davlat ekspertizasini o‘tkazish muddati 30 kundan oshmasligi va ayrim, o‘ta murakkab sharoitlarda, Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasining raisi — bosh davlat eksperti ruxsati bilan 2 oydan oshmagan

13-rasm. **Ekologik ekspertiza.**

muddatga uzaytirilishi mumkin. Ushbu ekspertiza faoliyatini moliyalash buyurtmachilar hisobidan bo'ladi.

Qonun fuqarolar, fuqarolar yig'ini, o'z-o'zini boshqarish organlariga, nodavlat notijorat tashkilotlari tomonidan ***jamoat ekspertizasini*** o'tkazishga ham imkon beradi. Chunki O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining konstitutsiyaviy huquqi (Konstitutsiyaning 24, 29-moddalari) qulay va xavfsiz atrof tabiiy muhitda yashash va bu haqda qonun bilan chegaralanmagan tarzda axborot olishi mumkin. Ekologik ekspertiza nuqtai nazaridan, ular o'z mablag'lari hisobiga, davlat ekspertizasidan tashqari mustaqil holda ekologik ekspertizani o'tkazishlari mumkin. Faqatgina jamoat ekologik ekspertiza xulosasi tavsiya kuchiga ega bo'ladi va davlat ekspertiza xulosasini tekshirib ko'rish hamda sudga da'vo e'tirozi bilan chiqish imkonini beradi.

Jamoat ekologik ekspertizasini o'tkazish uchun fuqarolar, fuqarolar yig'ini yoki jamoat tashkilotlari mustaqil ekspert komissiyasiga «Ekologik oqibat arizasini» berishlari mumkin. Bu arizada ular ikki masalani yoritishlari kerak: 1) ekologik tavakkallikni hisobga olgan tarzda atrof tabiiy muhit holatining buzilish oqibatlari; 2) ekologik zarar oqibatlarini tugatish, atrof-muhit holatini tiklash va mo'tadillashtirish uchun zaruriy chora-tadbirlarni ko'rsatish. Ekspertlarning vazifasi esa ushbu vaziyat yoki holatni to'g'ri yoki noto'g'riligini isbotlashdan iborat bo'ladi, xolos. Agarda jamoat ekspertizasi davlat ekspertizasi xulosasi bilan to'g'ri kelmasa, unda ushbu nizoli holat haqida davlat ekologik ekspertizasini tayinlovchi davlat organi, prokuratura yoxud sud organlariga murojaat etish orqali masalaga oydinlik kiritish mumkin.

Bozor munosabatlarining o'ziga xos tomonlaridan biri turli ko'rinishdagi *auditorlik faoliyatini* shakllantirishdan iborat. «Audit» ingliz tilida «audit» — tekshirish, ya'ni buxgalteriya kitoblari, hisobotlari va hujjatlarini reviziya qilish degan ma'noni anglatadi. O'zbekistonda auditorlik faoliyatini huquqiy tartibga solish 2000-yildagi «Audit to'g'risida»gi qonun va shu asosda qabul qilingan qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi.

Auditorlik faoliyati auditor (audit firma)lar tomonidan tadbirkorlik faoliyati ko'rinishida amalga oshiriladi. Ekologik audit birmuncha o'ziga xos ko'rinishga ega.

Ekologik audit — uch xil: 1) ishlab chiqarish ekologik ekspertiza; 2) hududiy ekologik ekspertiza; 3) ekologik konsalting ko'rinishda olib boriladi.

Ishlab chiqarish ob'yektlarini ekologik auditlashning maqsadi atrof-muhitni muhofaza qilishga doir talab va yo'riqnomalarga korxonalarning moliyaviy-xo'jalik faoliyati to'g'ri kelishi, tabiatni muhofaza qilish

tadbirlari bo'yicha tavsiyanomalarni tayyorlash hamda tabiiy resurslardan foydalanishdagi sarf-xarajatlarni tekshirishdir. Bunday tekshiruv Ekologik ekspertiza to'g'risidagi qonunning 11-moddasida qayd qilingan ishlarni moliyalashdan avval va nazoratlovchi organlar bilan bo'ladigan nizoli holatlarda amalga oshiriladi.

Hududiy ekologik audit — aniq bir yer uchastkalari yoki hududlarni tabiiy resurs imkoniyatlarini salbiy tabiiy hodisalar hamda atrof tabiiy muhitga texnogen jarayonlarning ta'sirini va ularning turlarini aniqlashni baholashda qo'llaniladi. Ushbu ekologik audit turi ko'chmas mulk va yer uchastkalari yuzasidan bajariladigan operatsiyalar bilan qo'shib baholanadi. Ish natijalari ushbu faoliyatni asoslash borasidagi ekspert xulosasi bilan yakunlanadi.

Ekologik konsalting — shahar va shaharlar aglomeratsiyasi (to'plami) ishlab chiqarishi texnologiyalari, shaharsozlik, ularda yerdan foydalanish huquqlari va boshqa xo'jalik faoliyati natijasida yuzaga keladigan atrof-muhit muammolarini moliyalash masalalarini tekshirishdan iboratdir. Konsalting — xo'jalik yurgizuvchi sub'yektlarga turli masalalar bo'yicha maslahat (konsultatsiya)lar berishdir. Ekologik konsalting, masalan, yer uchastkasidan foydalanish yoki uni egallashga berish borasidagi loyihalardan oldin ularni ekologik oqibat bo'yicha xulosalash, mavjud yoki loyihalashtirgan texnologiyalarni ekologik baholash, tabiat muhofazasiga doir tadbirlarning samaradorligini baholash; ekologik tadbirlarni qo'llash bo'yicha baholash; ruxsatlovchi hujjatlarni tayyorlashda ishtirok etish va hokazo.

Ekologik auditni olib borishga ruxsatnomani Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tavsiyasiga ko'ra Adliya vazirligi tomonidan beriladi. Ekologik audit buyurtmachilarning mablag'iga va ularning qaroriga binoan o'tkaziladi.

Ekologik ekspertizaning har qanday turi uning ob'yektlarini qo'llash va ularni amalga oshirish mumkinligi haqidagi xulosani berish bilan yakunlanadi.

Umuman olganda, ekologik ekspertizalash jarayoni 5 ta bosqichni o'ziga qamrab oladi:

1) ekspertizani belgilash;

2) axborotlarni to'plash, umumlashtirish va baholash;

3) dastlabki xulosani shakllantirish va u bilan jamoatchilikni tanishtirish;

4) ekspertiza xulosasini taqdim qilish va yuqori vakolatli organlar tomonidan tasdiqlash;

5) nizolarni hal qilish.

Ekologik ekspertiza to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzganlik uchun javobgarlik quyidagi holatlarda yuzaga keladi:

— ekspertlar o'z ishlariga sovuqqonlik bilan qarashlari va noto'g'ri xulosa berishlari. Bunday holatlarda Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning 15-moddasiga binoan mansabdor shaxslarga ma'muriy javobgarlik sanksiyalari qo'llanilishi mumkin. Agarda ushbu harakat yoki harakatsizliklar ijtimoiy xavfli oqibatlarga olib kelsa, u holda Jinoyat kodeksining V bo'limida keltirilgan sanksiyalar asosida huquqbuzarlar javobgarlikka tortilishlari mumkin;

— ekologik ekspertiza xulosa talablariga rioya etmagan korxona rahbarlari va fuqarolar Ma'muriy jivobgarlik to'g'risidagi kodeksning maxsus 96-moddasiga binoan javobgarlikka tortiladilar. Agarda bu xulosalarni inkor etish ijtimoiy xavfli harakat yoki harakatsizliklar bilan bog'liq bo'lsa Jinoyat kodeksining IV bo'limiga asosan javobgarlikka tortilishlari mumkin;

— ekologik ekspertiza xulosasini o'zgartirishga majbur etish va yoki o'zgartirmoqchi bo'lgan huquqbuzarliklari holati bo'yicha javobgar sub'yekt bo'lib mansabdor shaxslar chiqadilar.

Xulosa qilib aytganda, ekologik kadastr, nazorat va ekspertiza ekologik boshqaruvning samaradorligini oshiruvchi asosiy chora-tadbirlardan hisoblanadi.

Qaytarish uchun savol va topshiriqlar

1. Ekologik boshqaruvda ekologik kadastr, nazorat va monitoring tizimining ahamiyati nimada?
2. Ekologik kadastr ob'yektlarini sanab o'ting.
3. Nima uchun Respublikamizda kadastrlarga oid qonunlarda «Davlat» so'zi qo'shib ishlatiladi?
4. Ekologik nazorat tizimini ta'riflab bering.
5. Ekologik monitoringni qaysi davlat organlari olib boradi?
6. Jamoatning ekologik nazorati nima uchun kerak?
7. Ekologik ekspertiza nima?
8. Qaysi qonunda ekologik ekspertiza va uning turlari ajratilgan?
9. Ekologik auditni tushuntirib bering?
10. Ekologik ekspertizaga oid huquqbuzarliklar uchun javobgarlik qaysi qonunlarda berilgan?

Kimningdir saodati o'zganing
kulfatiga aylanmasligi kerak.
Ekologik manifest

VIII bob. EKOLOGIK JAVOBGARLIK

1. EKOLOGIK JAVOBGARLIK TUSHUNCHASI VA TURLARI

Atrof tabiiy muhitning buzilishi va ifloslanishi natijasida nafaqat tirik mavjudot, balki davlatlar ham katta zarar ko'rmoqda. Chunki ekologik inqirozli holat go'yoki inson badanidagi «yaraga» o'xshaydi. «Yara»ni davolash esa, albatta, davlatdan ma'lum miqdorda qo'shimcha moddiy va moliyaviy resurslarni sarf qilishga majbur etadi. Oilada bo'lgani kabi, har bir davlat yoki jamiyatda «yara»larning ko'payishi uning salohiyati va qudratini bunyodkorlikka va rivojlanishga emas, balki kasalliklarni tuzatishga ketkazadi.

Ekologik javobgarlik so'zining ma'nosini ifodalashdan oldin «Javobgarlik o'zi nima?» degan savolga javob berishni maqsadga muvofiq deb bildik.

Javobgarlik — *muayyan shaxs, jamoa yoki davlatning o'zga shaxslar, jamoatchilik, davlat va davlatlar oldidagi burchi, majburiyatidir.* Ushbu burch va majburiyatlar ularning xatti-harakatlarini yoki harakatsizliklarini belgilovchi qoida va me'yorlar asosida o'rnatiladi. Ijtimoiy munosabatlarni belgilovchi qoida va me'yorlar milliy yoki xalqaro huquqiy hujjatlarda belgilangan yo bo'lmasa har bir millat, elat yoki xalqlarning urf-odatlari, an'analari va qadriyatlaridan kelib chiqqan, lekin yuridik tarzda huquqiy normada aks ettirilmagan holda ham namoyon bo'lishi mumkin.

Mustaqillik tufayli O'zbekistonda milliy qadriyatlarimizga, o'z-o'zini anglashga va g'ururimizga alohida e'tibor bilan qaralmoqda. Tariximizga qaytadan, ob'yektiv ravishda nazar tashlashimizga to'g'ri kelmoqda. Ayniqsa, buning ekologiya faniga juda katta ta'siri bor, albatta. Masalan, Markaziy Osiyo xalqlarining qadimgi madaniyatini o'zida mujassamlantirgan birinchi yozma yodgorlik manbai bo'lgan zardushtiylarning «Avesto» kitobida atrof tabiiy muhitning sofligiga qarab insonlarning 800 yildan 1400 yilgacha umr ko'rganliklari bayon etiladi. «Avesto»ning «Vandidot» qismida suv va yerdan foydalanish, unda jinoyat va jazo, molmulk bilan bog'liq masalalarni tartibga solib turuvchi qoidalar bitilgan. «Vandidot»ning 13—14-boblarida har kuni kishilar ekinlarni ikki marotaba sug'orishlari mumkinligi, lekin sug'orish suvining miqdorini bir belku-

rak kengligidagi va chuqurligidagi ariq orqali amalga oshirishga haqli ekanliklari bayon etilgan.

«Navro'z» bayramida esa sharq xalqlari urf-odatlariga ko'ra har bir inson yangi yil munosabati bilan yerga ko'chat qadashi va urug' sepishi orqali tabiatni obodonlashtirishi, ariq, zovur, o'rmon va dalalarni tozalashi kerak bo'lgan. Bunday holat har bir kishining majburiyatiga aylantirilgan va jamoatchilik oldidagi javobgarligi hisoblangan.

Javobgarlikning yana bir muhim elementi — belgilangan qoida va me'yorlarga rioya etmaganlarni, ya'ni o'z burchlari va majburiyatlarini bajarmaganlarga nisbatan jamoat, davlat yoki xalqaro tashkilotlar tomonidan jazolovchi choralarni (sanksiyalarni) qo'llanishidir. *Bunday javobgarlikda 3 asosiy element: 1) davlat, davlatlararo tashkilotlar yoki jamiyat tomonidan o'rnatilgan qoida yoki me'yorlarning mavjudligi; 2) qoida yoki qonunbuzarliklar umummajburiy hisoblanishi; 3) jazo choralarining mavjud bo'lishi talab etiladi.*

Ushbu holatdan kelib chiqib biz ***ekologik javobgarlikni*** quyidagicha ta'riflasak bo'ladi — *axloqiy qadriyatlar, milliy va xalqaro huquq normalari tomonidan atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish maqsadida o'rnatilgan qoida va me'yorlarni biron-bir davlat, yuridik yoki jismoniy shaxslar tomonidan buzilishi oqibatida ularga nisbatan qo'llaniladigan noqulay kechinmalar.*

Ko'pgina mualliflar (B. F. Yerofeyev, Yu. G. Jarikov, O. S. Kolbasov, G. S. Bashmakov va boshqalar) ekologik-huquqiy javobgarliklar tarkibidan maxsus turdagi ekologik-huquqiy javobgarlikni ajratib ko'rsatadilar. Ularning ta'kidlashlariga ko'ra ushbu yuridik xususiyatga ega bo'lgan javobgarlik intizomiy, ma'muriy, fuqaroviy va jinoiy javobgarliklardan farq qilib, maxsus normativ-huquqiy aktlar orqali amalga oshiriladi. Masalan, O'rmon qonunchiligiga binoan ekologik nuqtai nazardan ulardan foydalanishni cheklash, uni to'xtatib qo'yish yoki tuproq unumdorligiga yetkazilgan zararni qoplash.

Davlat va huquq nazariyasida yuridik javobgarlik huquqbuzarliklarning to'rt ko'rinishiga ko'ra ajratiladi. Nazariya esa «dogma» emas, u ham rivojlana va takomillasha boradi. Lekin tuproq unumdorligini tiklash fuqaroviy, ya'ni davlat mulkiga yetkazilgan zararni qoplash, o'rmonlardan foydalanishni cheklash, bekor qilish va to'xtatib qo'yish ma'muriy-ekologik boshqaruv talablarini buzish, desak bo'ladi. Ayniqsa, ta'lim sohasida yuqorida aytib o'tilgan masalalarni yoritishda juda ehtiyot bo'lishimiz zarur, zero fan hali o'qitish predmeti emas.

Bizningcha, ekologik javobgarlik mazmun va mohiyatiga ko'ra 3 ko'rinishda namoyon bo'lishi mumkin:

1) ekologik-ijtimoiy javobgarlik;
2) ekologik-iqtisodiy javobgarlik;
3) ekologik-huquqiy javobgarlik.

Ekologik-ijtimoiy javobgarlik *ijtimoiy javobgarlikning bir turi bo'lib, u hozirgi zamon milliy yoki xalqaro huquq normalarida belgilanmagan, lekin millat yoki xalqlarning azaliy urf-odatlari, an'analari orqali avloddan-avlodga o'tib kelayotgan qoida va me'yorlar.* Masalan, «Navro'z» ayyomida tevarak-atrofni tozalash va ko'kalamzorlashtirish qoidasini inkor etgan shaxslarga nisbatan ma'naviy jazoni qo'llash odati. Jazo chorasi sifatida unda jamoatchilik tomonidan shaxsga nisbatan qo'llaniladigan sanksiya — axloqbuzarlarni to'y yoki ma'rakalarga qo'shmaslik, qizlarini kelinlikka olmaslik, o'g'liga qizlarini nikohlamaslik, umuman olganda, ularni jamoatchilik nazaridan qoldirish. Buyuk V. Shekspir: «Meni ko'pchilik nazaridan qoldirganlaridan ko'ra qatl qilganlari ma'quldir», degan edi.

Shunday qilib, *ekologik-ijtimoiy javobgarlik kishilarning jamoatchilik oldidagi javobgarligidir.*

Ekologik-iqtisodiy javobgarlik *iqtisodiy-huquqiy javobgarlikning bir turi bo'lib, u milliy yoki xalqaro huquq normalarida belgilangan, lekin ularga nisbatan faqatgina javobgarlik sanksiyalari sifatida iqtisodiy to'lov turini qo'llash borasidagi qoida va me'yorlar.* Iqtisodiy to'lov sifatida esa tabiiy resurslardan foydalanish va atrof-muhitni ifloslantirish uchun to'lovlar qo'llaniladi. Bu aksioma, chunki har bir inson, jamoat va davlatning gumanitar huquqi mavjud bo'lib, u tabiatdan foydalanmasdan va oxir-oqibatda uni ifloslantirmasdan turib yashay olmaydi. Lekin ushbu ifloslantirish yoki iste'mol qilish miqdori, albatta, tabiat qonunlariga bo'ysungan tarzda me'yorlangan bo'lishi kerak. Ushbu ruxsat etilgan me'yorlar PDK, PDVX, PDU kabi abbreviaturalar sifatida ishlatilib, ularning yuqori ko'rsatkichi tabiiy tizimlarning holati yoki ularning qayta tiklanish xususiyatlariga ko'ra turli davlatlarda, hududlarda yoki mintaqalarda tabaqalashgan (differensial) tarzda o'rnatiladi. Masalan, qurilish me'yorlari va qoidalari bo'yicha O'zdavarxitekturaqurilish davlat qo'mitasi tomonidan QMQ 20401-98 raqamli «Binolar va ichki vodoprovod hamda kanalizatsiyalar» bo'yicha belgilangan miqdorga binoan jon boshiga o'rnatilgan suvdan foydalanishlari mumkin bo'lgan me'yori 103 metr kubni, Toshkent shahar hokimi qarori bilan issiq suvdan foydalanish me'yori berilib boriladi. O'rnatilgan ushbu me'yorlar doirasida shaxslar uchun soliq imtiyozlari qo'llaniladi va belgilangan tarzda to'lovlar undiriladi. Aksincha, suvdan ruxsat etilgan me'yordan ortiqcha foydalanish shaxslarga hech qanday imtiyozlarni bermaydi va ular Tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunning 50-moddasiga asosan iqtisodiy javobgarlikka tortiladilar. Iqtisodiy javobgarlik tariqasida ulardan qo'shimcha to'lovlar undiriladi.

2000-yil 26-yanvarda O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan tasdiqlangan va har yili unga o'zgartirishlar (indeksatsiya) kiritib tu-

riladigan «O'zbekiston Respublikasi hududida atrof tabiiy muhitga chiqaziladigan (tashlanadigan) ifloslantiruvchi moddalar chiqarish va chiqindilarni joylashtirish to'lovlarini hisoblash va to'lash tartibi»ga binoan atmosfera havosiga, suv va mahalliy relyefga chiqaziladigan chiqitlar miqdori va ularga nisbatan qo'llaniladigan moliyaviy to'lovlar belgilangandir.

Bunday iqtisodiy javobgarlik faqatgina iqtisodiy to'lovni, ya'ni tabiatga keltirilgan ziyonni moliyaviy qoplashni inobatga oladi.

Mazkur javobgarlik kishilarning tabiat oldidagi javobgarligidir.

2. EKOLOGIK-HUQUQIY JAVOBGARLIK

Ekologik-huquqiy javobgarlik *ijtimoiy javobgarlikning bir turi bo'lib, u milliy va xalqaro huquq normalarida belgilangan ekologik talablarni buzganlar uchun yuridik tusdagi jazo sanksiyalari o'rnatilgan hamda ekologik munosabat qatnashchilari uchun majburiy kuchga ega bo'lgan qoida va me'yorlardir.*

Ekologik-huquqiy javobgarlik shaxslarning davlat oldidagi burchi va majburiyatidir. U davlat tomonidan o'rnatilgan ekologik-huquqiy me'yor va qoidalarni buzganligi natijasida ekologik zarar yetkazilgandan so'ng vujudga keladi. Aniqrog'i, atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishga doir qonun hujjatlarida o'rnatilgan normalarni buzuvchi aybli harakat yoki harakatsizliklar uchun qo'llaniladi.

Ekologik zarar ikki ko'rinishda namoyon bo'ladi:

Yuzaga kelgan oqibatlar xarakteriga ko'ra — atrof-muhitning ifloslanishi va bulg'anishi; tabiiy resurslarning kamayishi; tabiiy ob'yektlarning yo'q qilinishi, buzilishi va shikastlanishi; ekologik muvozanatning yo'qotilishi va ekologik tizimdagi tabiiy ob'yektlarning bog'lanish aloqalarining buzilishi.

Ob'yektlarga yetkazilgan zarari — atrof tabiiy muhit va alohida tabiiy unsurlarga; inson salomatligiga; yuridik va jismoniy shaxslar hamda davlatga.

Ekologik huquqbuzarlik aybli ekologik qilmish (ma'muriy, fuqaroviy, intizomiy) va ekologik jinoyat tariqasida tasniflanadi. Shunday qilib, ekologik-huquqiy javobgarlik, boshqa barcha ijtimoiy munosabatlarda bo'lgani kabi, to'rtta yuridik javobgarlik turini inobatga oladi: intizomiy, ma'muriy, fuqaroviy, jinoiy.

Ekologik huquqbuzarliklar ob'yekti bo'lib tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, ekologik tartibot va aholining ekologik xavfsizligiga doir ekologik munosabatlar kiradi.

Ekologik huquqbuzarlik predmeti esa tabiiy muhit yoki uning alohida bir ob'yektlari hamda inson salomatligi bo'lishi mumkin. Bunda inson

salomatligiga yetkazilgan zarar atrof-muhitning yomonlashuvi orqali yuzaga keladi, ya'ni bilvosita ta'sir qilishi inobatga olinadi.

Ekologik huquqbuzarlarga yuridik javobgarlikni qo'llash uchun to'rt ***javobgarlik elementi*** bo'lishi kerak, ya'ni:

1) ***Ekologik huquqbuzarlik ob'yekti*** — *kishilarning aybli noqonuniy harakati yoki harakatsizligi tabiiy ob'yekt, tabiiy resurs, tabiiy kompleks yoki tabiiy-antropogen hududlarning ekologik talablariga qaratilganligi.*

2) ***Ekologik huquqbuzarlikning ob'yektiv tomoni*** — *kishilarning xatti-harakatlarining noqonuniyligi, ekologik zararning yetkazilganligi yoki yetkazish xavfining borligi.*

3) ***Ekologik huquqbuzarlik sub'yekti*** — *noqonuniy xatti-harakatlarning kim tomonidan sodir etilganligi. Ular yuridik shaxs (korxona, tashkilot, muassasa, firma, jamiyat...) yoki jismoniy shaxs (fuqaro, fuqaroligi bo'lmagan shaxs, chet el fuqarosi, rahbar) lar bo'lishi mumkin.*

4) ***Ekologik huquqbuzarlikning sub'yektiv tomoni*** — *noqonuniy xatti-harakat qilgan shaxsning aybi. Ushbu aybning qasddan yoki ehtiyotsizliklar orqali sodir etilishi.*

Ekologik javobgarlikda huquqbuzarlarga nisbatan, odatda, yuridik jazolar qo'llaniladi. Jazo turlari ham, albatta, qonunlarda aks ettirilgan bo'lishi shart. Aks holda u yuridik tus olmaydi. Xohlagan shaxs yoki davlat organi qonunda belgilangan xohlagan jazo turini qo'llashga ham haqli emas. Ularning vakolat doirasi (chegarasi) belgilanib qo'yilgan.

Ekologik qonunchilikda, xususan, Tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunning 47-moddasiga ko'ra quyidagi huquqbuzarliklar ekologik tusdagi huquqbuzarliklar toifasiga kiradi:

— tabiatni muhofaza qilishning standartlari, normalari, qoidalari va boshqa normativ-texnik talablarini buzish, shu jumladan, korxonalar, inshootlar, transport vositalari va boshqa ob'yektlarni rejalashtirish, qurish, rekonstruksiyalash, ulardan foydalanish yoki ularni tugatish chog'ida, ekologiya nuqtai nazaridan xavfli mahsulotlarni chet ellarga chiqarish va chet ellardan olib kelishda hududning belgilab qo'yilgan ekologiya sig'imini, ekologiya normalari, qoidalarini buzish;

— tabiiy boyliklardan o'zboshimchalik bilan foydalanish, davlat ekologiya ekspertizasi talablarini bajarmaslik;

— tabiiy resurslardan foydalanganlik uchun, atrof tabiiy muhitga zararli moddalar chiqarganlik va oqizganlik, qattiq chiqindilar joylashtirganlik, bu muhitni ifloslantirganlik va unga zararli ta'sir ko'rsatishning boshqa turlari uchun belgilangan haqni to'lashdan bosh tortish;

— tabiatni muhofaza qilish ob'yektlarini qurish rejalarini, tabiatni muhofaza qilishga doir boshqa tadbirlarni bajarmaslik;

— atrof tabiiy muhitni tiklash, unga bo'ladigan zararli ta'sir oqibatlarini bartaraf etish va tabiiy resurslarni takror ishlab chiqarish choralarini ko'rmaslik;

— tabiatni muhofaza qilish ustidan davlat nazoratini amalga oshirayotgan idoralarning ko'rsatmalarini bajarmaslik;

— alohida muhofaza qilinadigan hududlar va ob'yektlarning huquqiy tartibotini buzish;

— atrof tabiiy muhitga zararli ta'sirni hisobga olish qoidalarini buzish;

— ishlab chiqarish va iste'mol chiqindilarini, kimyolashtirish vositalarini, shuningdek, radioaktiv va zararli kimyoviy moddalarni saqlash, tashish, ulardan foydalanish, ularni zararsizlantirish va ko'mib yuborish vaqtida tabiatni muhofaza qilish talablarini buzish;

— atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish sohasidagi davlat nazoratini amalga oshiruvchi mansabdor shaxslarning ob'yektlarga borishiga, ayrim shaxslar va tabiatni muhofaza qilish jamoat tashkilotlariga esa o'z huquq va vazifalarini ro'yobga chiqarishlariga to'sqinlik qilish;

— atrof tabiiy muhitning holati va uning resurslaridan foydalanish to'g'risida o'z vaqtida va to'g'ri axborot berishdan bosh tortishda aybdor bo'lgan shaxslar.

3. EKOLOGIK HUQUQBUZARLIKLAR UCHUN YURIDIK JAVOBGARLIKLARNI QO'LLASH ASOSLARI

Shunday qilib, yuqorida sanab o'tilgan ekologik huquqbuzarliklar uchun to'rtta yuridik javobgarlik turi qo'llaniladi:

Intizomiy javobgarlik — *mehnat munosabatlari yuzaga kelgan korxona, tashkilot va muassasalarda shaxsning o'z xizmat doirasida noqonuniy xatti-harakatlari tufayli atrof tabiiy muhitga zarar yetkazish yoki unga xavf tug'dirish.* Ushbu jazo turi ish beruvchi tomonidan xodimga nisbatan qo'llaniladi, qachonki xodimning vazifasiga tabiiy resurslardan foydalanish yoki uni muhofaza qilish majburiyati yuklatilgan bo'lsagina. Aks holda u boshqa turdagi, ya'ni ma'muriy, fuqaroviy, jinoiy javobgarlikka tortilishi mumkin.

Intizomiy jazoni Mehnat qonunchiligi (Mehnat kodeksining 181-moddasida ko'zda tutilgan jazo turlari) bo'yicha amalga oshiriladi. Ekologik huquqbuzarlik sodir etgan shaxsga nisbatan quyidagi intizomiy jazo qo'llaniladi:

— yozma ravishda hayfsan berish;

— o'rtacha oylik ish haqining 30%, ayrim hollarda 50% dan ortiq bo'lmagan miqdorida jarima solish;

— mehnat shartnomasini bekor qilish, ya'ni ishdan bo'shatish.

Intizomiy jazo bir yilgacha bo'lgan muddatda amal qiladi va shu davrda xodimga rag'batlantirish usullari qo'llanilmaydi.

Mehnat qonunchiligini buzgan shaxs atrof-muhitga yetkazilgan zararni qoplashi kerak bo'ladi. Agarda zarar yuridik shaxs tomonidan yetkazilgan bo'lsa, zararni uning o'zi qoplaydi va o'zining xodimini yuridik shaxs moddiy javobgarlikka tortishi mumkin. Moddiy javobgarlik mulkiy javobgarlik emas, chunki unda undiriladigan zararning miqdori belgilanishi va zararning faqat xodimning mehnat munosabatlari natijasida vujudga kelishi bilan farq qiladi. Xodimlarni ish beruvchi tomonidan atrof-muhitga yetkazilgan moddiy zararni qoplash masalasi maxsus komissiyalar tomonidan ko'rib chiqiladi va uning miqdori aniqlanadi. Ushbu miqdorga qarab moddiy javobgarlik yo ish beruvchi, yoki sud qarori asosida undirib olinadi.

Ma'muriy javobgarlik ekologik javobgarlikda eng ko'p qo'llaniladigan yuridik javobgarlik turi hisoblanadi. U davlat (ma'muriy boshqaruv organlari) tomonidan o'rnatilgan ekologik tartib-qoidalarni buzganlik uchun qo'llaniladi. ***Ekologiya sohasida ma'muriy javobgarlik*** *deb atrof tabiiy muhit holatiga tajovuz qiluvchi g'ayrihuquqiy (huquqqa qarshi), aybli (qasddan yoki ehtiyotsizlik oqibatida) sodir etilgan harakat yoki harakatsizliklarga aytiladi.*

Ma'muriy javobgarlik 1995-yil 1-apreldan kuchga kirgan va keyinchalik unga ba'zi o'zgartirishlar kiritilgan «Ma'muriy javobgarlik to'g'risida»gi kodeksda belgilangan tartibda amalga oshiriladi. Ma'muriy jazo ma'muriyat tomonidan mansabdor shaxsga alohida va fuqarolarga alohida jazo sanksiyalarini belgilaydi.

Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning maxsus VIII bobida 32 xil turdagi tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan foydalanishga doir huquqbuzarliklar uchun ma'muriy jazo belgilangan. Ekologik-huquqiy munosabat ob'yektlariga qarab ushbu *ma'muriy huquqbuzarliklarni quyidagicha tasniflash mumkin*:

- *yerga oid ma'muriy huquqbuzarliklar uchun javobgarlik* (65—69-moddalar);
- *yer osti boyliklariga oid* (71—72-moddalar);
- *suvga oid* (73—76-moddalar);
- *o'rmonga oid* (77—80, 83—84-moddalar);
- *Qizil kitobga kiritilgan noyob va kamyob o'simlik va hayvonot dunyosiga oid* (81, 93, 94-moddalar);
- *alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga oid* (82-modda);
- *hayvonot dunyosiga oid* (83, 90, 92-moddalar);
- *atmosfera havosiga oid* (85—88-moddalar);
- *atrof-muhitga zarar yetkazishga oid* (89, 95-moddalar);
- *ekologik ekspertizaga oid* (96-modda).

Afsuski, o'simlik dunyosiga oid ma'muriy huquqbuzarliklar uchun alohida bir ma'muriy jazo sanksiyasi o'rnatilmagan. Garchand, 1997-yilda qabul qilingan O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risidagi qonunda o'simlik dunyosi alohida bir Ekologiya huquqining ob'yekti qilib olingan va u ham davlatning ekologik xavfsizlik tizimini yaratishda muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, Chotqol tog' tizmasidagi yaylovlarda 1989-yil o'simlik dunyosining yo'q qilinishi kuchli sel ketishiga sabab bo'lgan. Natijada So'qoqsoy, Boshqizilsoy kabi daryolarning suvi loyqalanib, dambalarni to'ldirib yuborgan. Xalq xo'jaligiga katta moddiy zarar yetkazilgan va atrof tabiiy muhit holatiga putur yetgan. Bu esa ushbu hududlarda ma'muriy boshqaruvning noto'g'ri tashkil etilganligi natijasida yuzaga kelgan, deya e'tirof etilgan.

Ekologik huquqbuzarlarga nisbatan ma'muriy jazo sanksiyasining asosan jarima turi (eng kam oylik ish haqining 1/3 qismidan besh barobarigacha mansabdor shaxslarga, bir barobaridan yetti barobarigacha fuqarolarga) qo'llaniladi. Faqatgina Kodeksning 90 va 94-moddalaridagina maxsus huquqdan mahrum etish va ov qurolini olib qo'yish jazosini qo'llash nazarda tutilgan.

Fuqaroviy javobgarlik. Bozor iqtisodiyoti va demokratik davlat qurilishi O'zbekistonda fuqaroviy-huquqiy javobgarlikning rolini asta-sekin oshirib bormoqda. Fuqaroviy yoki mulkiy va shaxsiy nomulkiy xarakterga ega bo'lgan javobgarlik Fuqarolik kodeksida (FK) quyidagi ekologik huquqbuzarlikka oid holatlarni inobatga oladi. Avvalambor, FKning 116-moddasiga muvofiq agarda bitimlar ekologik qonun talablariga javob bermasa ular o'z-o'zidan haqiqiy emas, deb topiladi. Masalan, mulkdor yoki yerdan foydalanuvchi o'z yer uchastkasini noekologik maqsadlarda ijaraga berishi, ijara shartnomasini bekor qilishga va yerga yetkazilgan zararni Tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunning 51-moddasiga ko'ra qoplashga majburdir.

Mulkiy javobgarlikda asosiy o'rinni shartnomalarda ko'rsatilmagan faoliyatni olib borishi natijasida tabiatga zarar yetkazish egallaydi. Ushbu zarar natura yoki pul bilan to'liq hajmda FK 985-moddasiga muvofiq qoplanishi lozim. Lekin tabiatga, ya'ni davlat va shaxslarning mulkiga yetkazilgan zararni aniq hisoblash qiyin. Bunday holatda taksalar bo'yicha javobgarlik yuzaga keladi. *Taksa* — mol-mulkka belgilangan aniq narx, ya'ni zararni qoplash bo'yicha o'rnatilgan har bir mol-mulk yoki xizmatga belgilangan narx-navo. 1995-yil 27-iyuldagi Vazirlar Mahkamasining 293-sonli «O'simlik dunyosiga yetkazilgan zararni undirib olish taksalarini hisoblashni tasdiqlash to'g'risida»gi qarori asosida jismoniy va yuridik shaxslardan o'simlik dunyosiga yetkazilgan mulkiy zarar undirib olinadi.

Atrof tabiiy muhitga yetkazilgan zarar oxir-oqibatda insonlarning mulki bilan bir qatorda shaxsiy nomulkiy xarakterga, ya'ni salomatligiga ham ziyon keltirishi mumkin. Shuning uchun ham FK jismoniy va yuridik shaxslarning insonlarni toza atrof-muhitga ega bo'lish huquqini ham inobatga oladi.

Jinoiy javobgarlik. Jinoyat kodeksi (JK) bilan taqiqlangan, aybli ijtimoiy xavfli qilmish (harakat yoki harakatsizlik) uchun jazo qo'llash tahdidi jinoyat deb topiladi. JK *bilan qo'riqlanadigan ob'yektlar, jumladan, ekologik munosabat ob'yektlariga zarar yetkazadigan yoki shunday zarar yetkazish real xavfini keltirib chiqaradigan qilmish ijtimoiy xavfli deb topiladi* (JK, 14-m).

JKning IV bo'lim XIV bobining 12 ta moddasi ekologik sohadagi jinoyatlar deya e'tirof etiladi. Ularga:

193-modda. *Ekologiya xavfsizligiga oid normalar va talablarni buzish.*

194-modda. *Atrof tabiiy muhitning ifloslanganligi to'g'risidagi ma'lumotlarni qasddan yashirish yoki buzib ko'rsatish.*

195-modda. *Atrof tabiiy muhitning ifloslanishi oqibatlarini bartaraf qilish choralarini ko'rmaslik.*

196-modda. *Atrof tabiiy muhitni ifloslantirish.*

197-modda. *Yer osti boyliklaridan foydalanish shartlarini yoki ularni muhofaza qilish talablarini buzish.*

198-modda. *Ekinzor, o'rmon yoki boshqa dov-daraxtlarga shikast yetkazish yoki ularni nobud qilish.*

199-modda. *O'simliklar kasalliklari yoki zararkunandalari bilan kurash talablarini buzish.*

200-modda. *Veterinariya yoki zootexnika qoidalarini buzish.*

201-modda. *Zararli kimyoviy moddalar bilan muomalada bo'lish qoidalarini buzish.*

202-modda. *Hayvonot yoki o'simlik dunyosidan foydalanish tartibini buzish.*

203-modda. *Suv yoki suv havzalaridan foydalanish shartlarini buzish.*

204-modda. *Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning tartibini buzish* kiradi.

2001-yil 18-oktabrda davlatimiz rahbarining tashabbusi bilan Jinoyat, Jinoyat-protsessual va Fuqarolik protsessual kodekslari qayta ko'rib chiqildi. Ularga o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritildi. JKda Ekologik huquqbuzarliklar uchun iqtisodiy jazo sanksiyalari kuchaytirildi. Umuman olganda ekologiya sohasidagi huquqbuzarliklar eng ko'p uchraydigan, lekin eng kam javobgarlikka tortiladigan javobgarliklar toifasiga kiradi.

Jinoiy javobgarliklar o'z xususiyatiga va ijtimoiy xavfliligiga ko'ra: ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan, uncha og'ir bo'lmagan, og'ir va o'ta og'ir jinoyatlarga

bo'linadi. Ekologik javobgarlik esa, afsuski, ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan va uncha og'ir bo'lmagan jinoyatlar toifasiga kiritilgan. Lekin atrof tabiiy muhitning ifloslanishi jamoa, davlat va shaxsning xavfsizligini belgilovchi omil hisoblanadi[1]. Shuning uchun ham ayrim ekologik jinoyatlarni og'ir va o'ta og'ir jinoyatlar toifasiga kiritish maqsadga muvofiqdir.

Ekologiya sohasida jinoyatchilarga nisbatan JKning 43-moddasida belgilangan 8 jazo turidan 5 turi qo'llaniladi: *jarima, muayyan huquqdan mahrum qilish, axloq tuzatish ishlari, qamoq va ozodlikdan mahrum qilish.* Ekologik jinoyatlar uchun xizmat bo'yicha cheklash, intizomiy qismga jo'natish va o'lim jazolari qo'llanilmaydi.

Jinoiy jazo turi va uning og'irligi ijtimoiy xavfli qilmishning qaysi bir tabiiy ob'yektga qaratilganligi, tirik organizmlar va insonlarning hayoti va muhitiga ta'sir etganlik darajasi, zararning miqdori va ko'lami, kim tomonidan amalga oshirilganligi, qasddan yoki ehtiyotsizliklar orqali sodir etilganligi, xizmat mavqeidan foydalanganligi, uyushganligi, texnik yoki boshqa vositalardan foydalanganligiga qarab o'rnatiladi.

Jarima — aybdordan davlat hisobiga pul undirish ekologiya sohasidagi jinoyatda eng kam oylik ish haqining ellik baravarigacha (JKning 198, 202, 204-moddalar); ellik baravaridan to yuz baravarigacha (197, 199, 200—204-moddalar); yuz baravaridan ikki yuz baravarigacha (193—196-moddalar bo'yicha) bo'lgan miqdorda qo'llaniladi.

Muayyan huquqdan mahrum qilish — aybdorning ma'lum bir muddatga korxona, muassasa yoki tashkilotlarda u yoki bu mansabni egallashdan yoxud u yoki bu faoliyat bilan shug'ullanishini taqiqlashdan iborat. Ushbu jazo JKning 197—198, 202—203-moddalari bo'yicha qo'llanilmaydi. Muayyan huquqdan mahrum qilish aybdorning mansabi yoki ish faoliyati bilan bog'liq bo'lib, asosiy jazo sifatida qo'llanilsa, bir yildan besh yilgacha muddatlarni (194—196, 199—201, 204-moddalar), agarda qo'shimcha jazo tariqasida tayinlansa, bir yildan uch yilgacha (193-modda) bo'lgan muddatlarni o'z ichiga oladi.

Axloq tuzatish ishlari — shaxs ish haqining 10% dan 30% gachasini davlat daromadi hisobiga ushlab qolgan holda uni mehnatga majburan jalb qilishdan iborat bo'lib, o'z ish joyi yoki mazkur jazo ijrosini nazorat qiluvchi organlar belgilab beradigan boshqa joylarda o'tash.

Ekologik tusdagi jinoyatlar uchun axloq tuzatish ishlari uning hamma moddalari bo'yicha qo'llaniladi. Lekin jazo muddati barcha ekologik sohadagi moddalar bo'yicha uch yilgacha belgilanadi va JK 46-moddasida ko'rsatilgan tarzda amalga oshiriladi.

[1] *I. Karimov.* O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va rivojlanish kafolatlari. — T.: O'zbekiston. — 34-b.

Qamoq — shaxsni batamom jamiyatdan ajratgan sharoit ostida saqlash. Ekologik huquqbuzarliklar uchun qamoq jazosi 194—196, 198, 202—204-moddalar bo'yicha bir oydan olti oygacha bo'lgan muddatga belgilanadi.

Ozodlikdan mahrum qilish — mahkumni jamiyatdan ajratgan holda jazoni ijro etish koloniyasi yoki turmaga joylashtirish. Ekologik huquqbuzarliklar uchun ozodlikdan mahrum qilish 204-moddadan tashqari JKning barcha moddalarida qo'llaniladi. Uning muddati jinoyatning ijtimoiy xavflilik darajasiga qarab besh yilgacha bo'lishi mumkin.

Jinoiy jazo faqatgina sud hukmi bilan ado etiladi. JKning 198, 202-moddalari bo'yicha agarda huquqbuzar shaxs tabiat va u orqali insonlarga yetkazilgan *moddiy zararni uch karra miqdorida qoplaydigan bo'lsa,* aybdorga nisbatan ozodlikdan mahrum qilish tariqasidagi jazo qo'llanilmaydi.

Jinoiy jazoga tortilishning umumiy e'tirof etilgan qoidalariga alohida to'xtalib o'tilmasdan, biz e'tiborimizni aynan ekologik jinoyatlarga qaratdik. Ekologiya sohasida jinoyatlarning mazmuniga ko'ra ularni ikki guruhga ajratish mumkin:

1) Ekologiya xavfsizligi talablarini buzuvchilarga belgilangan jazolar (JKning 193—196, 199—201-moddalarida aks ettirilgan).

2) Alohida bir tabiiy ob'yektlardan foydalanish va ularni muhofaza qilish talablarini buzganlar uchun belgilangan jazolar (JKning 197, 198, 202, 203, 204-moddalarida keltirilgan).

Hayotiy tajriba tariqasida shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, *ekologik madaniyat, ong va bilimni ko'tarish hamda ekologik qonun talablariga rioya qilganlarga nisbatan rag'batlantirish usullarini qo'llash huquqbuzarlikning kamayishi, intizomiy, ma'muriy, fuqaroviy va jinoiy jazoni kamroq qo'llashga olib kelishi mumkin.* Yuridik tusdagi jazo, albatta, huquqbuzarliklarning oldini olishga xizmat qiladi. Lekin u aholining ekologik ongi, madaniyati va ta'limiga ijobiy ta'sir etmasligi ham mumkin. Buyuk amerika psixologi *Deyl Karnegi: «Rag'batlantirilgan insonlarninggina xatti-harakatlarini oldindan aytib berish mumkin»,* — deya xulosa qilganligi bejiz emas.

Xulosa qilib, ushbu aksiomani shior tarzida keltirish mumkin. «Tabiat ustidan g'alaba — inson falokatidir». Ushbu oddiy haqiqat kishilarni tabiat in'omlaridan o'ta oqilona va samarali foydalanishlarini talab etadi. Chunki ona tabiat bizning yashayotgan uyimiz, uni obod qilish va asrash har birimizning ham ma'naviy, ham ma'rifiy, ham konstitutsiyaviy burchimizdir. Burch esa ma'lum darajada javobgarlikni keltirib chiqaradi. Javobgarlik, o'z navbatida, u xoh qonun normalarida, xoh axloq me'yorlarida belgilanmasin, baribir, ekologik inqiroz va falokatning oldini olishga qaratilgandir. O'zligimizni anglash, milliy davlat va mustaqil diyorda yashash bizlarga nasib etgan ekan inson — jamiyat — davlat oldidagi javobgarlikni his etishimiz kerak, uning samaradorligini oshirish esa davr talabidir.

Qaytarish uchun savol va topshiriqlar

1. Javobgarlik nima?
2. Qanday ekologik javobgarliklar bor?
3. Ekologik-huquqiy javobgarlik qolgan javobgarliklardan nimasi bilan farq qiladi?
4. Moddiy javobgarlik bilan mulkiy javobgarlik bir xilmi?
5. Intizomiy javobgarlik ekologiya sohasida qanday holatlarda qo‘llaniladi?
6. Atrof-muhitni muhofaza qilish talablarini buzganlik uchun qanday ma’muriy jazo qo‘llash ko‘zda tutilgan?
7. Ma’muriy tusdagi ekologik-huquqbuzarliklarni tasniflang.
8. Tabiatga yetkazilgan zarar qanday qoplanadi?
9. Ekologiya sohasidagi jinoiy javobgarlik deganda nimani tushunamiz?
10. Ekologik jinoyatlar uchun qanday va qay miqdorda jinoiy jazo qo‘llaniladi?
11. Ekologik huquqbuzarliklarni kamaytirish uchun kelajakda nimalar qilish kerak?

Ekologik-iqtisodiy-ijtimoiy muammolar yagona bir zanjirda turadi, ularni alohida-alohida hal etib bo‘lmaydi.
Gro Xarlem Brundtlend komissiyasi hisobotidan

ALOHIDA QISM

IX bob. YERLARNI EKOLOGIK-HUQUQIY MUHOFAZA QILISH

1. YER MUAMMOLARI VA ULARNI YECHISH YO‘LLARI

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I. Karimovning 2002-yil 14-fevral Vazirlar Mahkamasining «2001-yilda Respublikani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va iqtisodiy islohotlarning borishi to‘g‘risida» qilgan ma’ruzasida shunday deyiladi: *«Shu narsa barchamizga ma’lum bo‘lishi kerakki, mamlakatimiz aholisi asosiy qismining daromadi va farovonligi mana shu yerdan samarali foydalana olishimizga, uning hosildorligini qay darajada saqlab turishimizga bog‘liq ekanini anglagan holda bu muammo naqadar muhim ekanini tushunishimiz qiyin emas, deb o‘ylayman. So‘nggi paytlarda o‘tkazilgan tekshiruvlar natijasida yerdan foydalanish masalasida toqat qilib bo‘lmaydigan xo‘jasizlik faktlari, yer haqidagi qonunchilikni qo‘pol ravishda buzish holatlari aniqlandi».*[1]

Boshqa tabiiy boyliklar singari yer ham Ollohning bizlarga tortiq qilgan buyuk ne’matidir. Yer insonlarning nafaqat yashash makoni va ishlab chiqarish vositasi, u milliy xavfsizlikni va inson hayotini belgilab beruvchi omil hamdir. U bizni to‘ydiradi, boqadi va xo‘jalik faoliyatimiz uchun zarur bo‘lgan tabiiy xom ashyoni beradi. Yer ekologik tizimdagi tabiiy unsurlarning ajralmas bo‘lagidir. Usiz tabiatda na modda va na energiya almashuvining zanjirsimon, aylanma harakati amalga oshadi.

Yer muammolari (nazariy va amaliy jihatdan hal qilinmagan yer masalalari) juda xilma-xil va ko‘lami ham kengdir (14-rasm). Ushbu masalalarni yechishning turli xil usullari va yo‘llari mavjud. Demokratik davlat va fuqarolik jamiyatini o‘rnatayotgan O‘zbekistonda yerga oid munosabatlarni huquqiy va ayniqsa, ekologik-huquqiy tartibga solish ayni muddaodir (15-rasm).

Yer tuproq tushunchasining sinonimi, lekin aynan o‘zi emas. Chunki yer yuzasi nafaqat tuproqlardan, balki o‘simlik bilan qoplanmagan qumli, toshli, sho‘rxok, toshloq kabi sof mineral jinslardan ham iborat bo‘lishi mumkin. Uning inson faoliyatida turli xil maqsadlarda

[1] *I. Karimov.* «Iqtisodiy erkinlashtirish, resurslardan tejamkorlik bilan foydalanish — bosh yo‘limiz». — Xalq so‘zi. 2002-yil 15-fevral.

MUAMMOLAR	YECHISH YO‘LLARI	HUQUQIY CHORALAR
Noqishloq xo‘jaligi uchun unumdor yerlarning ajratilishi	Ilmiy asoslangan yer tuzish ishlari, shahar va sanoat qurilishini intensifikatsiyalash va h.k.	Yerlardan oqilona va maqsadli foydalanish uchun javobgarlik normalarini kuchaytirish
Yerlarning texnogen buzilishi	Texnik, biologik, kimyoviy rekultivatsiyalash va h.k.	Yerlarni rekultivatsiya qilishning huquqiy mexanizmini yaratish va h.k.
Sahrolanish jarayonidagi maydonlarning kengayishi	Tez o‘zgaruvchan dinamik dehqonchilik tizimini yaratish va h.k.	Yerlarni muhofazalash va ulardan foydalanishni, davlat monitoringi va nazoratini kuchaytirish va h.k.
Yerlarning ifloslanishi	Dehqonchilik madaniyati, biologik usullarni keng qo‘llash va h.k.	Keng qamrovli yer ekspertizasini tashkil qilish va h.k.
Suv va shamol eroziyasi	Texnik rekonstruksiyalash, tubdan melioratsiya qilish va h.k.	Sho‘rlangan yerlar melioratsiyasiga doir rag‘batlantirish normalarini joriy qilish va h.k.
Tuproqda chirindi miqdorining kamayishi	Tuproq-suv muhofazali dehqonchilik, o‘rmon-gidro-agromelioratsiya va h.k.	Tuproq eroziyasiga doir maxsus farmon va qarorlarni qabul qilish va h.k.
Degumifikatsiya va tuproq tuzilishining buzilishi	Almashlab ekish, organik o‘g‘itlarni ishlatish va h.k.	Jamoat va davlat monitoringi va nazoratiga doir normalarni kuchaytirish va h.k.
Tuproq qatlamining zichlanishi	Q/x ishlab chiqarishini qayta texnik jihozlash, minimal ishlov berish va h.k.	Q/x ishlab chiqarish va unga chet el kapitalining kirib kelishiga imkon beruvchi imtiyozli huquqiy bazani yaratish va h.k.
Yerlarning botqoqlanishi	Suv berishni me’yorlash, texnik rekonstruksiyalash va h.k.	Suv qonunchiligini buzganlik uchun yuridik javobgarlikni kuchaytirish va h.k.

14-rasm. **Yer muammolari va ularni yechish yo‘llari.**

YERLARNI MUHOFAZA QILISH TADBIRLARI

Yerlardan oqilona va maqsadli foydalanish, tuproq unumdorligi, o‘rmon va yaylov yerlarini ishlab chiqarish xususiyatini oshirish va qayta tiklash, sug‘oriladigan, alohida qiymatli va muhofazalanadigan yerlarni asossiz oborotdan chiqarish, yerlarni tabiiy va antropogen salbiy jarayonlardan himoyalashning yo‘llari:

Tashkiliy	Huquqiy	Iqtisodiy	Texnologik
Ilmiy asoslangan yer tuzish	Tabiatni muhofaza qilish qonunchilik normalarini takomillashtirish	Yomon yerlardan foydalanuvchilarni imtiyozli soliqqa tortish	Yerlarni tubdan melioratsiyalash va rekultivatsiyalash texnologiyalarini ishlab chiqarish
Hududiy ishlab chiqarish kuchlarini oqilona joylashtirish	Tabiiy resurslar qonunchiligi normalarini takomillashtirish	Tuproq muhofazasi tadbirlarini kreditlash	Shahar qurilishi loyihalariga yer muhofazasi elementlarini joriy etish
Yagona monitoring tizimini olib borish	Tadbirkorlikni kafolatlash normalarini takomillashtirish	Ekologik toza mahsulotlarni ishlab chiqishni rag‘batlantirish	Noqishloq xo‘jalik va sanoat o‘zlashtirishni yagona texnologiyasini yaratish
Davlat kadastrini to‘liq amalga oshirish	Yerdan foydalanish normalarini ekologiyalashtirish	Yerlarni rekultivatsiya va tubdan melioratsiya qilishga davlat dotatsiyasini berish	Suvlarni muhofaza qilish texnologiyasini joriy etish
Davlat va jamoat ekspertizasini yo‘lga qo‘yish	Ekologik-huquqiy mexanizmni yaratish		
Yerdan foydalanish va uni muhofazalash nazoratini kuchaytirish va h.k.	Yer huquqbuzarligiga nisbatan jazoning muqarrarligini ta’minlash va h.k.	Yer jamg‘armasini joriy qilish va h.k.	Yerlarni qayta tiklash texnologiyalarini joriy etish va h.k.

15-rasm. **Yerlarni muhofaza qilish.**

ishlatilishi turlicha ma'no kasb etishga olib kelgan. Masalan, astranomiyada yer — planeta, geografiyada — quruqlik yuzasi, qishloq xo'jaligida — tuproq qatlami; ekologiyada — ekologik tizimdagi tabiiy ob'yekt, iqtisodda — xo'jalik yuritish ob'yekti, huquqda — mulk ob'yekti. Ekologiya huquqida yer — inson yashashi uchun zarur bo'lgan ekologik-huquqiy munosabatlarning mustaqil ob'yektidir.

Ekologik-huquqiy munosabat nuqtai nazaridan ***yer*** — *muhofaza qilish, sog'lomlashtirish, qayta tiklash, qayta ishlab chiqarish va oqilona foydalanish ob'yektidir. Yer huquqidan farqli, Ekologiya huquqida yerlarni yer fondi yoki yer uchastkalariga ajratgan tarzda iqtisodiy xarakterdagi munosabatlardan, Qishloq xo'jaligi huquqidagi — faqatgina qishloq xo'jalik tovar mahsuloti ishlab chiqarish munosabatlaridan, Fuqarolik huquqidagi — mulkiy va shaxsiy nomulkiy munosabatlardan farqli aynan ekologik nuqtai nazardan, ya'ni ekotizmning ajralmas bo'lagi sifatida huquqiy jihatdan ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishni maqsad qilib qo'yadi.* Lekin bu maqsadga yer — yer agrar, fuqarolik huquqiy munosabatlari bilan bog'liq ravishda ekologik-huquqiy munosabatlarni tartibga solishni amalga oshiradi. Shuning uchun ham Yer kodeksi, Fuqarolik kodeksi, Shirkat xo'jaligi to'g'risidagi qonunlar kabi huquq manbalari uning ham manbalari turkumiga kiradi.

Yer to'g'risidagi qonun hujjatlarining maqsadi yerni umummilliy boylik sifatida O'zbekiston xalqi hayoti, farovonligi va faoliyatining asosi sifatida undan oqilona foydalanish bilan bir qatorda muhofaza qilishni ta'minlashdir.

30-aprel 1998-yildagi Yer kodeksining 1-moddasidan kelib chiqqan holda davlat — jamoat — shaxs yer qonun hujjatlariga qo'yiladigan talabiga erishish uchun quyidagi ekologik-huquqiy vazifalarni bajarishlari kerak bo'ladi:

— yerlardan oqilona foydalanish va muhofaza qilish;
— tuproq unumdorligini saqlash, tiklash va oshirish;
— yerni tabiiy muhit elementi sifatida asrash va yaxshilash.

Yer huquqidan farqli Ekologiya huquqi prinsiplari mazkur darslikning umumiy qismida berilgan bo'lib, ular yerga ham tegishlidir. Yer kodeksining 2-moddasida ifoda etilgan yer — huquqiy prinsiplar asosiy qoida emas, balki vazifa sifatida aks ettirilgan va u tahrirga muhtojdir.

Yerga oid qanday ekologik muammolar bor va ular huquqiy jihatdan qanday qilib hal qilinmoqda, degan o'rinli savol tug'iladi. O'zbekiston Respublikasida atrof-muhitni muhofaza qilish milliy harakat rejasi (AMMQMHR) 1998-yilda Jahon rivojlantirish bankiga moliyaviy ko'mak so'rab ishlab chiqilgan va unda asosiy ekologik muammolar hamda ularning ko'lami ko'rsatilgan. AMMQMHRda yer bilan bog'liq bo'lgan ekologik

muammolar faqatgina tuproq sho'rlanishi va degradatsiyasi bilan cheklangan. Bizning fikrimizcha, yerlarni ekologik-huquqiy jihatdan muhofaza qilishda asosiy e'tiborni quyidagi muammolarni hal qilishga qaratish kerak:

1) unumdorlik xususiyatiga ega bo'lgan tuproq qatlamini saqlab qolish va uni qayta ishlab chiqarishga jalb etish;

2) yer toifalarini ajratish va ularning birini ikkinchisiga o'tkazishda yer kadastri ma'lumotlariga tayangan holda amalga oshirish;

3) tuproq degradatsiyasi (unumdorligining pasayishi)ga olib keluvchi tabiiy-antropogen jarayonlar (sho'rlanish, eroziyaga uchrash, botqoqlanish, ifloslanish, qattiqlashish) va hodisalar (sel ketish, o'pqonlashish, surilish, suv toshish, yong'in ketish...)ning oldini olish choralarini ko'rish;

4) yerlarni asossiz ravishda texnogen buzilishi (yo'l qurish, tog'-kon sanoatini ekstensiv holda olib borish, qurilish kabi xo'jalik faoliyatida)ga yo'l qo'ymaslik;

5) yerlarni melioratsiya va rekultivatsiya qilishni keng ko'lamda yo'lga qo'yish;

6) yer qonunchiligini ekologiyalashtirish;

7) yerga oid ekologik munosabatlarning prioritet (birlamchi) me'yorlarini hamma qonunchilik tizimida belgilab olish;

8) davlat boshqaruvi bilan bir qatorda jamoat, nodavlat va xalqaro boshqaruv tizimini yaratish;

9) yer qonunchiligi normalarini buzuvchilarga nisbatan yuridik, iqtisodiy va ma'naviy tusdagi javobgarlikning muqarrarligini ta'minlash;

10) bozor infrastrukturasi va mulkchilikning turli ko'rinishlarini yerga oid ekologik munosabatlarda ham keng joriy qilish.

Albatta, mustaqillik davrida qabul qilingan qonun va qonunosti me'yoriy hujjatlar bu muammolarni hal qilishning yuridik asosini yaratgan. Lekin u to'lig'icha ta'minlab beryapti, deb aytolmaymiz. Chunki O'zbekistonda sho'rlanish, eroziyaga uchrash, tuproq zichlanishi va ifloslanishi kabi jarayonlar hanuzgacha davom etmoqda.

2. YERLARNI EKOLOGIK-HUQUQIY MUHOFAZA QILISHNING UMUMIY QOIDALARI

Yerga oid munosabatlar nafaqat yer qonunchiligi (Yer kodeksi, 3-modda), balki ekologik qonunchilik (Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida, 17-modda) asosida ham tartibga solinadi. Modda va energiya almashinuvi hamda organizmlarning ozuqa zanjirida tuproqning o'rni beqiyosligini inobatga olgan holda ***«tuproq to'g'risida»*** *alohida qonun qabul qilish* va *uni Konstitutsiyamizning 55-moddasiga asosan* ***alohida bir tabiiy ob'yekt*** *sifatida qarash kerak bo'ladi.*

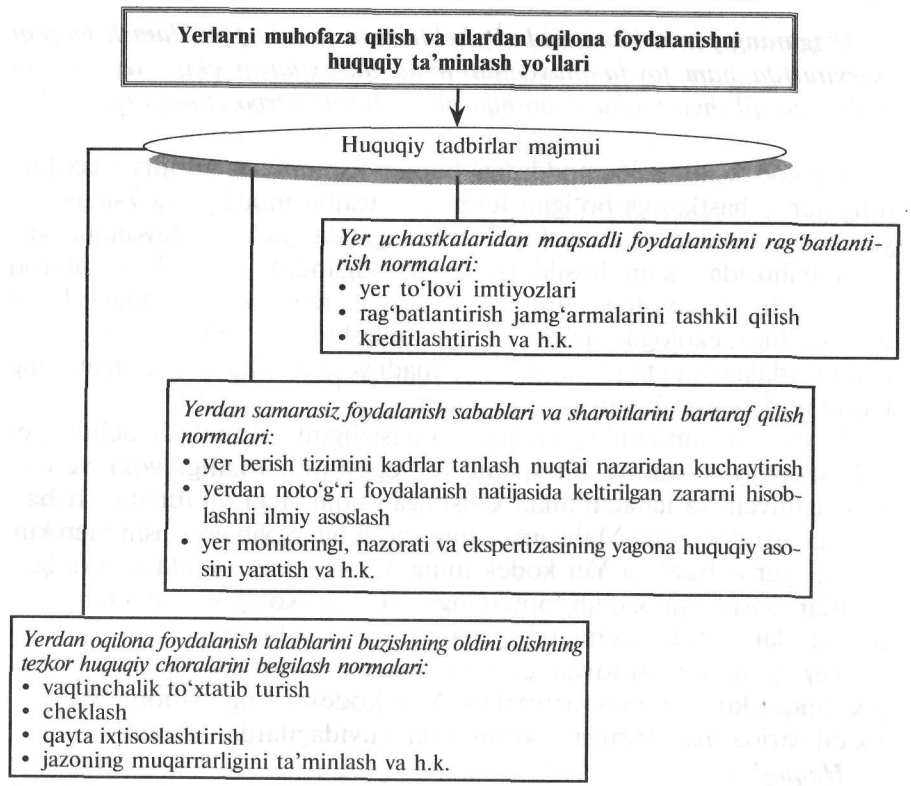
Yer munosabatlarini tartibga solishda Vazirlar Mahkamasi va mahalliy davlat hokimiyati organlarining vakolatlari Yer kodeksining 4—7-moddalarida aks ettirilgan.

Yer qonunchiligida yerlarni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanishning huquqiy ta’minlash yo‘llari 16-rasmda ko‘rsatilgan, yerlarni ekologik-huquqiy muhofaza qilish, avvalambor, ularning son, sifat va miqdor ko‘rsatkichlari hamda aholining yerga bo‘lgan talabini qondirish nuqtai nazaridan toifalarga ajratiladi. Yer kodeksining 2-bobi yer fondi toifalarini ushbu ko‘rsatkichlarga ko‘ra 8 qismga ajratib beradi. Unda to‘rtinchi toifa — tabiatni muhofaza qilish, sog‘lomlashtirish, rekratsiya maqsadlariga mo‘ljallangan yerlar alohida ajratib olingan. Yer toifalarining birini ikkinchisiga o‘tkazish, uning qimmatiga va davlat-jamoat ahamiyatiga qarab boshqarish markaziy va mahalliy davlat organlari tomonidan amalga oshiriladi. Har bir toifa uning kadastr ko‘rsatkichlariga qarab yer uchastkalarini egallash, foydalanish va mulkchilik qilish maqsadida bo‘lib beriladi.

Yer fondi va yer uchastkalari ajratilgandan so‘ng ularda yer tuzish ishlari olib boriladi. ***Yer tuzish*** (Yer kodeksining 12-moddasiga ko‘ra) — *yerlardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilishni tashkil etishga, yer resurslarini hisobga olish va baholashga, qulay ekologik muhitni vujudga keltirishga va tabiiy landshaftlarni yaxshilashga, yer tuzishning hududiy va ichki xo‘jalik rejalarini tuzishga qaratilgan tadbirlar tizimidir.* Yer tuzish ishlari 1999-yil 11-noyabrda tasdiqlangan «Asosiy Nizom»iga muvofiq olib boriladi. Yer tuzish ishlari davlat yer kadastri (Davlat yer kadastri to‘g‘risidagi qonun) va yer monitoringini (Yer kodeksi, 14-modda) olib borishga asos bo‘la oladi.

Yer tuzish, kadastrini yuritish va monitoringini olib borish jismoniy va yuridik shaxslarning Yer kodeksining 16-moddasida aks ettirilgan yerga nisbatan bo‘lgan huquqlarini aslo inkor etmaydi. Faqatgina egallovchi yoki foydalanuvchilarning majburiyatlarini ham aniqlashtiradi. Unga binoan har bir shaxs yer uchastkasidan mulk huquqi, umrbod egalik qilish va meros qilib qoldirish, doimiy, muddatli yoki birgalikda foydalanar ekan ekologik xavfsizlik nuqtai nazaridan yerga ehtiyotkorona munosabatda bo‘lishga majburdir. Bunday ekologik talab yer uchastkasini realizatsiya qilish (egalik qilish va foydalanish uchun berish), ijara (shartnoma asosida haq evaziga muddatli egalik qilish va foydalanishga berish), qidiruv ishlari (geologik suratga olish va qidirish, geodeziya va shu kabilar), imorat qurish, yakka tartibda uy-joy qurish va uni obodonlashtirishda yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan bajarilishi shart.

Yerlardan oqilona va samarali foydalanish, unga yetkazilgan antropogen zararni qoplash, tuproq unumdorligini ko‘tarish kabi chora-tadbirlarni

16-rasm. **Yerlarni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanishni huquqiy ta’minlash yo‘llari.**

amalga oshirish maqsadida yerdan maxsus foydalanganlik uchun *to‘lovlar* undirib olinadi. ***Yer to‘lovi*** *yuridik va jismoniy shaxslar uchun alohida yer solig‘i yoki ijara haqi sifatida undirib olinadi.* ***Yer solig‘i stavkalari*** *(Soliq kodeksining 96—98-moddalariga binoan) yer uchastkasining sifati, joylashgan manzili va suv bilan ta’minlanganlik darajasiga qarab belgilanadi.*

Yer uchastkasini saqlashda ekologik talablar Yer kodeksining 29-moddasida bayon etilgan. Ularga: yer uchastkasidan foydalanish maqsadini o‘zgartirmaslik, yer unumdorligini saqlash va oshirish; irrigatsiya va melioratsiya tizimlarini soz holatda saqlash chora-tadbirlarini amalga oshirish; tabiatni muhofaza qilish talablariga rioya qilish yoki muayyan ishlarni bajarish, shu jumladan, tuproq qatlami, noyob o‘simliklarni, tabiat yodgorliklarini asrash. Ushbu ekologik talablar yer uchastkasining huquqiy maqomiga kiritiladi va tegishli qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

O‘zganing yer uchastkasidan cheklangan tarzda foydalanish huquqi (servitut)*da ham foydalanuvchilar ihota daraxtlarini ekish va tabiatni muhofaza qilishga taalluqli boshqa ob’yektlarni barpo etishga ruxsat beriladi.*

Yer kodeksining 36-moddasiga binoan jismoniy va yuridik shaxslarning yer uchastkasiga bo‘lgan huquqlari ushbu moddaning 7-bandi — yer uchastkasidan oqilona foydalanilmaganda (uch yil davomida kadastr bahosidan kam hosildorlikka erishilganda), 8-bandi — tuproq unumdorligi pasayishiga, uning kimyoviy va radioaktiv moddalar bilan ifloslanishiga, ekologik vaziyatning yomonlashuviga olib keladigan usullar bilan foydalanilgan taqdirda bekor qilinadi yoki tegishli davlat organining taqdimnomasiga binoan olib qo‘yiladi.

Davlat va jamoatning ekologik xavfsizligini ta’minlash uchun yer uchastkasi yoki uning bir qismi yer egasining roziligi yoki yerdan foydalanuvchi va ijarachi bilan kelishilgan holda tegishli tuman, shahar, viloyat yoxud Vazirlar Mahkamasining qarori bilan olib qo‘yilishi mumkin. Agarda yer uchastkasi Yer kodeksining 37, 41-moddalarida ko‘rsatilgan shartlar asosida mulk qilib sotib olingan bo‘lsa, ekologik nuqtai nazardan ham davlat va jamoat ehtiyojlari uchun qayta sotib olinadi.

Yer egasi, yerdan foydalanuvchi, ijarachi va mulkdorlarning ekologik huquqlari va majburiyatlari Yer kodeksining 5-bob, 39—42-moddalarida aks ettirilgan bo‘lib, ular quyidagilardan iborat:

Huquqlari:

- tabiiy zaxiralardan qonun hujjatlarida belgilangan tarzda foydalanish va foydali xususiyatlarini ishga solish;
- yerlarni sug‘orish, zaxini qochirish, agrotexnika va melioratsiya ishlarini o‘tkazish;
- qishloq xo‘jalik ekinlarini, dov-daraxtlarni sug‘orish (limitlarga muvofiq ravishda).

Majburiyatlari:

- belgilangan maqsadda oqilona foydalanish;
- tuproq unumdorligini oshirish;
- ishlab chiqarishda tabiatni muhofaza qiluvchi texnologiyalarni qo‘llash;
- o‘z xo‘jalik faoliyati natijasida hududda ekologik vaziyatning yomonlashuviga yo‘l qo‘ymaslik;
- yerlarni muhofaza qilishga oid Yer kodeksining 79-moddasida ko‘rsatilgan va quyida yoritib o‘tiladigan tadbirlarni amalga oshirish;
- foydali qazilma konlarini ishlatish, qurilish, xalq xo‘jaligi kommunikatsiyalarini o‘tkazish va boshqa ishlarni amalga oshirish uchun berilgan qishloq va o‘rmon xo‘jaligi yerlarini ularga ehtiyoj qolmagandan keyin o‘z hisobidan qishloq va o‘rmon xo‘jaligi yoki baliq xo‘jaligida foydalanish uchun yaroqli holatga keltirish hamda atrofidagi yer uchastkalarining tabiiy holatiga zarar yetkazmaslik va h.k.

Yuqorida sanab o‘tilgan huquq va majburiyatlarning o‘z vaqtida bajarilishi uchun davlat kafolat sifatida xizmat qiladi. Ushbu kafolat qonun hujjatlarida belgilangan tartibda huquqlarini tiklash, yetkazilgan zarar (jumladan, boy berilgan foyda)ni qoplash, kadastr bahosi teng bo‘lgan yer uchastkasini boshqa joydan ajratib berish va inshoot hamda binolarni qurib berish, qayta sotib olish kabilardan iboratdir.

3. YER FONDI TOIFALARI BO‘YICHA YERLARNI EKOLOGIK-HUQUQIY MUHOFAZA QILISH

O‘zbekistonda yerlarni ekologik-huquqiy muhofaza qilish talablari sakkiz toifadagi yer fondi uchun ham alohida o‘rnatilgan. Bularning ichida eng ko‘p tarqalgani (25,8 mln ga yoki umumiy yer fondining 58%) qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlar hisoblanadi.

Qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlarning ekologik-huquqiy holati nafaqat Yer kodeksi (6-bob, 43—58-moddalar), Tabiatni muhofaza qilish, Qishloq xo‘jalik kooperativi (Shirkat xo‘jaligi), Fermer xo‘jaligi, Dehqon xo‘jaligi, Korxonalar, Mulkchilik, Qishloq xo‘jalik korxonalarini sanatsiya qilish kabi o‘nlab qonunlar hamda «Yerlardan samarali foydalanishni oshirish to‘g‘risida»gi Prezidentning 1994-yil 24-noyabrdagi farmoni, «O‘zbekiston Respublikasida qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlarni sifat va pullik bahosini belgilashning vaqtinchalik metodikasi» (1998-yil 6-avgust), «O‘zbekiston Respublikasida tuproq bonitirovkasi ishlarini olib borish va ma’lumotlarini tasdiqlash» (1998-yil 18-may. 732-sonli VMQ) kabi o‘nlab me’yoriy hujjatlar asosida ham o‘rnatilgan.

Qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlarga uning ehtiyojlari uchun berib qo‘yilgan va ana shu maqsadlar uchun belgilangan yerlar kiradi. Mazkur yer fondiga nafaqat haydalgan yerlar, balki pichanzorlar, yaylovlar, tashlandiq yerlar, ko‘p yillik dov-daraxtlar (bog‘lar, tokzorlar, tutzorlar) bilan qoplangan yerlar, jumladan, qishloq xo‘jaligi uchun zarur bo‘lgan ichki xo‘jalik yo‘llari, kommunikatsiyalar, o‘rmonlar, yopiq suv havzalari, binolar, imoratlar va inshootlar egallagan yerlar ham kiradi.

Qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlarning eng qimmatlisi sug‘oriladigan yerlar hisoblanadi. ***Sug‘oriladigan yerlar*** — *qishloq xo‘jaligida foydalanish va sug‘orish uchun yaroqli bo‘lgan, suv resurslari,shu yerlarni sug‘orishini ta’minlay oladigan sug‘orish manbai bilan bog‘langan doimiy va muvaqqat sug‘orish tarmog‘iga ega bo‘lgan yerlardir.* Ularning umumiy

maydoni 4,3 mln ga bo'lib, butun tovar qishloq xo'jalik mahsulotining 95% dan ortig'ini beradi. Shuning uchun ham O'zbekistonda sug'oriladigan yerlarning alohida ekologik-huquqiy maqomi belgilangandir.

Yer kodeksining 44-moddasiga ko'ra sug'oriladigan yerlarni sug'orilmaydigan yerlar sirasiga o'tkazish alohida zarurat tug'ilganda Vazirlar Mahkamasi bilan kelishgan holda viloyat hokimining qaroriga binoan amalga oshiriladi. Kadastr bahosi o'rtacha tuman bonitet balidan (sifat ko'rsatkichidan) 20 foiz ko'p bo'lsa, «alohida qimmatga ega bo'lgan unumdor sug'oriladigan yerlar» jumlasiga kiradi va ularni sug'orilmaydigan yerlar jumlasiga o'tkazishga yo'l qo'yilmaydi yoki Vazirlar Mahkamasining alohida qarori kerak bo'ladi.

Qishloq xo'jalik yerlaridan foydalanilayotgan shirkat xo'jaliklari, dehqon va fermer xo'jaliklari, fuqarolar, jamoa bog'dorchiligi, polizchiligi va uzumchiligini yuritayotgan shaxslar o'z yer uchastkalaridan belgilangan maqsadlarda qishloq xo'jalik tovar mahsulotlarini ishlab chiqarish huquqiga egadirlar. Lekin ular biznes rejalarda tuproq unumdorligini yaxshilash va yerlardan oqilona foydalanish yuzasidan aniq tadbirlarni nazarda tutishlari shart. Mulkchilikning qaysi shaklida bo'lishidan qat'i nazar jismoniy va yuridik shaxslarga (Yer kodeksining 49—58-moddalarida ko'rsatilganidek) yer berish tartibi tuproqlarning tabiiy iqlim sharoiti, ekologik holati va kelajak istiqbollari hamda mahalliy ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlariga qarab o'rnatiladi.

Aholi punktlari (shaharlar, posyolkalar va qishloq aholi punktlari) yerlarining sifat va son ko'rsatkichlariga ko'ra uning ichida daraxtzor va alohida muhofaza etiladigan hududlar uchun aholini toza atrof-muhitga bo'lgan talabini qondirish maqsadida yerlar ajratiladi. 2002-yil 4-apreldagi Shaharsozlik kodeksining 36, 47, 51-moddalarida aholi punktlari hududlarini rivojlantirish tarhlarida atrof-muhitni muhofaza qilish, rekratsion zonalarni yaratish, shahar atrofi yashil tegralarini barpo qilish majburiy holat qilib kiritilgan. Shahar va aholi punktlarini qurish va rivojlantirish loyihalari (Ekologik ekspertiza to'g'risidagi qonunning 11-moddasiga ko'ra) mutaxassis ekologlarning xulosalash ob'yekti hisoblanadi.

Sanoat, transport, aloqa, mudofaa va boshqa maqsadlarga mo'ljallangan yerlarda ularning atrof tabiiy muhitga yetkazadigan zararini kamaytirish, tabiiy-texnogen hodisalar va jarayonlardan buzilishining oldini olish uchun yashil muhofaza polosalari va zonalarini barpo etish talab qilinadi.

Alohida muhofaza etiladigan hududlarning yerlari tarkibidan tabiatni muhofaza qilish maqsadlariga mo'ljallangan yerlar ajratilib olinadi. Yer kodeksining 72-moddasida ushbu yerlarni ajratish, berish va ularni muhofazalashning umumiy talablari berilgan. Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risidagi qonunda esa ushbu talablar kengaytirilgan va

aniqlashtirilgan tarzda ifoda etilgan. Mazkur darslikning XVI bobida biz alohida muhofaza etiladigan hududlarning ekologik-huquqiy tartiboti haqida atroflicha to'xtalib o'tamiz.

Sog'lomlashtirish, rekratsiya va tarixiy-madaniy ahamiyatga molik yerlarda ham atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish aholining salomatligini tiklash, dam olishini yuqori darajada uyushtirish va tarixiy yodgorliklarning saqlab qolinishini ta'minlash uchun ham kerakdir. Aks holda ushbu maqsadlarni amalga oshirishning iloji ham bo'lmaydi.

O'rmon, Suv va suvdan foydalanish to'g'risidagi qonunlar Yer kodeksining 10-bob 76—78-moddalariga muvofiq ***o'rmon fondi, suv fondi va zaxira yerlardan*** foydalanishning ekologik-huquqiy normalari o'rnatilgan. O'rmon va suvning o'zi ekologik tizimda turuvchi tabiiy ob'yekt hisoblanadi. Shuning uchun ham ularni bus-butun saqlash ekologik-huquqiy talabning bir qismidir.

4. YERLARNI EKOLOGIK-HUQUQIY MUHOFAZA QILISHNING MAZMUNI VA MOHIYATI

Yerlarni muhofaza qilish *deb ulardan belgilangan maqsadda oqilona foydalanish, tuproq unumdorligini, o'rmon fondi yerlarining samaradorligini tiklash va oshirish, qishloq xo'jalik oborotidan va alohida muhofaza etiladigan hududlarning yerlari tarkibidan yerlarning asossiz ravishda olib qo'yilishining oldini olish, ularni zararli antropogen ta'sirdan himoya qilishga qaratilgan huquqiy, tashkiliy, iqtisodiy, texnologik va boshqa tadbirlar tizimiga aytiladi.*

Yerlarni muhofaza qilish yerlarga murakkab tabiiy hosilalar (ekotizmlar) tariqasida, ularning tabiiy hudud va mintaqaga xos xususiyatlarini e'tiborga olgan tarzda atroflicha yondashish asosida amalga oshiriladi.

Yer kodeksining 79-modda 4-qismiga binoan yer munosabati qatnashchilari, ya'ni yer egalari, foydalanuvchilar va ijarachilar:

* hududni oqilona tashkil etadilar, ya'ni yerlarni yer fondi toifalari va yer uchastkalariga ajratishda ular, avvalambor, yerni muhofaza qilish nuqtai nazaridan qaraydilar;
* tuproq unumdorligi, tuproq osti ona jinslarni xossa va xususiyatlari kabi zaruriy tabiiy jarayonlarning kechuvini ta'minlaydilar;
* yerlarni suv va shamol eroziyasidan, sellardan, suv bosishdan, zaxlanishdan, qayta sho'r bosishdan, qaqrab qolishdan, ishlab chiqarish chiqindilari, kimyoviy va radioaktiv moddalar bilan ifloslanishdan, xarob qiladigan boshqa jarayonlardan himoya qiladilar;
* hosildan qolgan qishloq xo'jalik yerlaridagi tuproq unumdorligini boshqa usullar bilan qayta tiklashning iloji bo'lmasa, bu yerlarni konservatsiya (saqlab qolish) qiladilar;

* buzilgan (jarlangan, o‘pirilgan, yemirilgan, texnogen buzilgan) yerlarni qaytadan ekinzorlarga aylantiradilar, ularning unumdorligi va boshqa foydali xususiyatlarini (xossalarini) oshiradilar;
* yerlarni buzish bilan bog‘liq bo‘lgan ishlarni amalga oshirish chog‘ida tuproqning yuqori unumdor (chirindiga boy qatlami 20—30 sm) qatlamini sidirib oladilar (transplantatsiyalaydilar), undan foydalanadilar va uni saqlab qoladilar.

Davlat, jamoat va nodavlat tashkilotlari esa ushbu ekologik-huquqiy talablarning bajarilishi yuzasidan dastur, reja, loyihalar ishlab chiqadilar, chet el sarmoyasini kiritadilar va uni amalga oshirish uchun butun kuch va idroklarini sarflashlari ham qonunchilikda aks ettirilgan.

Masalan, 1999—2005-yillarda O‘zbekiston Respublikasining atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish ishlari dasturini amalga oshirish tadbirlarida[1] o‘pirilishlar, ko‘chki va sel kelish xavfini baholash uchun davlatning tegishli organlariga Respublika byudjetidan 26 mln so‘m ajratilgan. Atrof-muhit monitoringiga esa idoralar va korxonalar mablag‘laridan 1,3 mlrd so‘mdan ortiq mablag‘ sarflanishi ko‘zda tutilgan.

2003-yilga kelib O‘zbekistonda sug‘oriladigan yerlarning yarmidan ko‘pi sho‘rlangan, tuproqda chirindi miqdori (gumus) 30—50% kamaygan, 30 mln gektar yerda suv va shamol eroziyasi o‘z salbiy oqibatlarini ko‘rsatmoqda, cho‘l va chala cho‘l mintaqalarida yer degradatsiyasi, tog‘ oldi hududlarda esa cho‘llanish jarayoni ketmoqda. Respublikamizda jon boshiga to‘g‘ri keladigan ekin maydoni 0,22 gektardan 0,17 gektarga tushib qoldi. Aholisi jadal sur’atlarda (12 yil ichida 5 mln kishiga ko‘paygan, bu degan so‘z Turkmanistondan yoki Qirg‘izistondan ko‘p aholiga shu davrda o‘sgan) o‘sib kelayotgan O‘zbekistonda yer va suv muammosi o‘ta muhim va dolzarbdir. Shuning uchun ham bizda yerlarni muhofaza qilishga alohida e’tibor qaratiladi.

Ob’yektlar, imoratlar va inshootlarni joylashtirish, loyihalash, qurish va ulardan foydalanishda yuqorida qayd qilingan yerlarni muhofaza qilish tadbirlarini nazarda tutish, ularni ekologik ekspertizalash, yer tuzish va ularni ilmiy asosda joylashtirish Yer kodeksining 80-moddasiga muvofiq talab etiladi.

Kimyoviy va radioaktiv moddalar bilan ifloslantirish va ifloslangan yerlardan 1992-yil 3-iyulda qabul qilingan «Davlat sanitariya nazorati to‘g‘risida»gi qonunning 11-moddasiga binoan oldini olish va Yer kodeksining 81-moddasiga asosan foydalanish tartibi o‘rnatilgan.

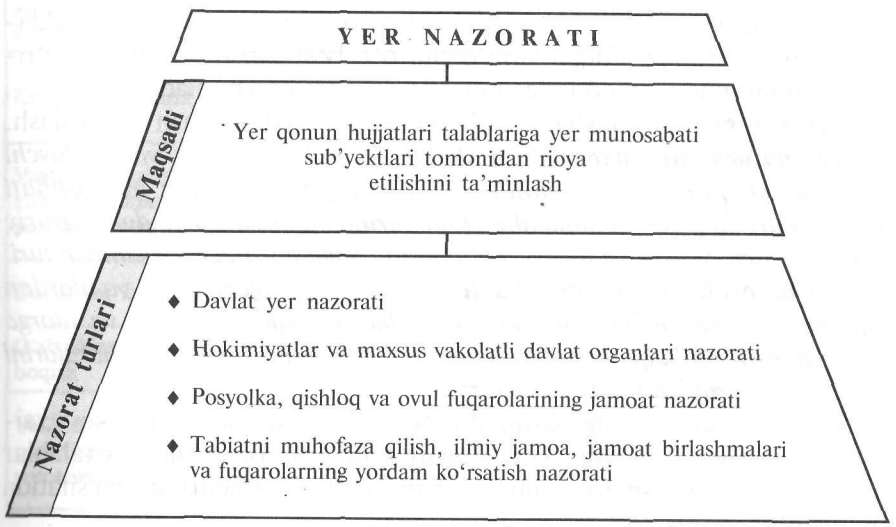
Yerlardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilish uchun, albatta, moddiy va moliyaviy baza bo‘lishi kerak. Yer kodeksining 82-moddasida ko‘rsatilgan talablar bo‘yicha Davlat byudjetidan, mahalliy hokimiyat

[1] Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 20-oktabrdagi 469-sonli qaroriga 2-ilova.

byudjetidan, ekologik jamg‘arma, xalqaro ekologik jamg‘arma, loyiha, grant kabilarga millionlab so‘m miqdorida mablag‘ ajratilmoqda. Birgina mahalliy ekologik davlat jamg‘armalariga 2001-yilda 254 mln so‘m kelib tushgan, lekin sarflangan 237,4 mln so‘mdan 135 mln so‘m tashkiliy va ma’rifiy ishlarga sarflanishini[1] ijobiy holat deb bo‘lmaydi. Afsuski ekologik to‘lov va soliqlardan tushayotgan mablag‘ning 80 foizi davlat byudjetiga, atigi 20 foizi mahalliy tabiatni muhofaza qilish jamg‘armalariga tushishi yerlarni muhofaza qilishga qaratilgan tadbirlarning moliyalanishini kamaytirib yubormoqda. Chet davlatlarda ekologiya to‘lovi va soliqlardan tushadigan mablag‘ — Rossiyada 60:40, Germaniyada esa 50:50 nisbatdadir.

5. YER MUHOFAZASI VA FOYDALANISH USTIDAN NAZORAT. YURIDIK JAVOBGARLIK

Yerlardan foydalanish va ularni muhofaza qilish ustidan nazorat nafaqat davlatning maxsus vakolatlangan organlari (Tabiatni muhofaza qilish va Yer resurslari davlat qo‘mitalari, Geodeziya, kartografiya va davlat kadastrlari bosh boshqarmasi, Davlat sanitariya nazorati, mahalliy davlat hokimiyati organlari), balki jamoat va nodavlat tashkilotlarning nazoratidan ham iboratdir (17-rasm).

17-rasm. **Yerlarni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanishni nazorat qilish.**

[1] Natsionalniy doklad «O sostoyanii okrujayushey sredi i ispolzovanii prirodnix resursov v Respublike Uzbekistan». — T.: Chinor ENK, 2002. — Str. 143.

Yer nazorati *— yerlarni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanishga oid, yer qonun hujjatlari talablarini yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan bajarilishini davlat organlari, jamoat birlashmalari hamda vakolatlangan idoralar va shaxslar tomonidan tekshirish.*

Davlat yer nazorati (inspeksiyasi) *esa davlatning mahalliy hokimiyat va maxsus vakolatli organlarining yer munosabati qatnashchilari (sub'yektlari)ning yer uchastkalaridan foydalanish va ularni muhofaza qilishga doir faoliyatlarini tekshirish.* Ushbu faoliyat tegishli davlat organlarining Nizomlariga muvofiq amalga oshiriladi va yer nazorati inspektorlariga muayyan vakolatlarni beradi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 118—121-moddalari va «Prokuratura to'g'risida»gi qonunning mohiyatidan kelib chiqqan holda davlatning maxsus nazoratini Bosh prokuror va unga bo'ysinuvchi prokurorlar amalga oshiradilar. ***Prokuror nazorati*** *deb prokuratura tomonidan yer munosabatlari sub'yektlari (jumladan, davlat organlari va mansabdor shaxslar) faoliyati yer qonun hujjatlariga mosligini tekshirishga aytiladi.*

Fuqarolik jamiyatida har bir ijtimoiy munosabatlar kishilarning uyushgan qismi tomonidan ham tekshirilishi nazarda tutiladi. ***Jamoat yer nazorati*** *— yerlarni muhofaza qilish hamda ulardan oqilona foydalanish borasidagi yer qonunchiligi talablariga rioya etishni nodavlat notijorat tashkilotlari va fuqarolarni o'zini-o'zi boshqarish organlari tomonidan tekshirish.* Jamoat yer nazorati nodavlat notijorat tashkilotlari to'g'risidagi qonunning 7-moddasi va yangi tahrirdagi Fuqarolarni o'zini-o'zi boshqarish organlari to'g'risidagi qonunning 10-moddasiga muvofiq ravishda olib boriladi.

Yer nazorati ikki xil shaklda olib boriladi — axborotlash va jazolash.

Yer nazoratining axborotlash shakli *— ogohlantiruvchi va jazolovchi choralarini qo'llash maqsadida davlat nazoratining yer munosabati sub'yektlarining yer qonunchiligi talablarini bajarishlariga doir zaruriy ma'lumotlarni yig'ish va ularni umumlashtirishga qaratilgan tekshirish turi.*

Yer nazoratining jazolash shakli *— yerlarni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanish bo'yicha qonun talablarini bajarmaydigan va ularga rioya etmaydigan huquqbuzarlarga nisbatan davlatning majburlov choralarini qo'llashga qaratilgan tekshirish turi.*

Yer nazoratini amalga oshirishning umumiy qoidalari Yer kodeksining 84—85-moddalarida aks ettirilgan. Unda ekologik-huquqiy talablar bo'yicha tekshiruv ishlarini olib borish prioritet (birlamchi) norma sifatida berilgandir.

Yer qonunchilik talablarining buzilishi yer munosabati qatnashchilarini yuridik javobgarlikka tortishga asos bo'la oladi.

Yer nazoratini olib borish yer egalari, foydalanuvchilar, ijarachilar va mulkdorlarga yetkazilgan zararni, jumladan, ekologik zararni qondirish

(Yer kodeksi, 86-modda), qishloq va o'rmon xo'jaligi ishlab chiqarishi nobudgarchiliklarining o'rnini qoplash (Kodeksning 87-moddasi), yuridik javobgarlik sanksiyalarini qo'llashga (Kodeksning 90-moddasi) hamda o'zboshimchalik bilan egallab olingan yerlarni qaytarishga asos bo'la oladi.

Tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunning 47-moddasi, Yer kodeksining 90-moddasi, Mehnat, Fuqarolik, Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi, Jinoyat kodekslariga muvofiq ravishda yer to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzganlar uchun intizomiy, fuqaroviy, ma'muriy va jinoiy jazo qo'llaniladi. 18-rasmda ekologik-huquqiy munosabatlarga doir huquqbuzarlik turlari, tegishli javobgarlik va maxsus qonunlarning muayyan moddalari ko'rsatib o'tilgan.

Yer qonunchiligining buzilish turlari	***Javobgarlik****
Yerlardan belgilangan maqsadlarda foydalanmaslik	MJK-105—106 JK-197, 270 YEK-90, TMQQ-47—48, 52
Yerlarni yaroqsiz holatga keltirish, ularni kimyoviy va radioaktiv moddalar, ishlab chiqarish chiqindilari va oqova suvlari bilan ifloslantirish	MJK-77, 89, 91, 104 JK-193—197, 201 FK-985.TMQQ-47—51 MK-181
Yer holatiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi ob'yektlarni joylashtirish, qurish, loyihalashtirish va foydalanishga topshirish	MJK—96 TMQQ-47 JK-193
Ekologik talablarni bajarmaslik	MJK-91. MK-181 JK-172, 197 TMQQ-47—52
Vaqtincha egallab turilgan yerlarni qaytarish muddatini buzish yoki yerlarni belgilangan maqsadlarda foydalanishga yaroqli holatga keltirishga oid majburiyatlarni bajarmaslik	MJK-67 JK-197 TMQQ-47—51 FK-985
Davlat yer kadastri ma'lumotlarini buzib ko'rsatish	MJK-68. JK-209 TMQQ-47
O'zboshimchalik bilan pichan o'rish va chorva mollarini boqish	MJK-82. JK-197 TMQQ-47. FK-985
Yerlardan xo'jasizliklarcha foydalanish, tuproq unumdorligini pasaytiruvchi omillarga yo'l berish, yerlarning holatini yomonlashtirish	MJK-65, 95 JK-195, 197 MK-181 FK-985

18-rasm. **Yer muhofazasiga oid qonunchilikni buzganlik uchun javobgarlik.**

* JK — Jinoyat kodeksi, FK — Fuqarolik kodeksi, MJK — Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeks, MK — Mehnat kodeksi, YEK — Yer kodeksi, TMQQ — Tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonun; 175, 985... — kodekslar va qonun moddalari.

Qaytarish uchun savol va topshiriqlar

?

1. «Yer»ning yuridik ma’nosi qanday?
2. Qanday yer muammolari sizga ma’lum?
3. Yer muammolarini huquqiy jihatdan yechimini topish uchun nimalar qilinadi?
4. Yerlarni ekologik-huquqiy muhofaza qilish deganda nimani tushunasiz?
5. Yerlardan oqilona foydalanish tartibi qanday?
6. Ekologiya huquqi qanday yerga oid munosabatlarni tartibga soladi?
7. Yer fondi toifalari bo‘yicha ekologik-huquqiy munosabatlar o‘rnatiladimi?
8. Yer resurslari davlat qo‘mitasiga qanday vakolatlar berilgan?
9. Davlat yer kadastrini olib borishning ekologik-huquqiy jihatlarini sanab o‘ting.
10. Yerga oid qanday huquqbuzarliklar ekologiya sohasidagi javobgarliklar toifasiga kiradi?

Suv o‘z «servituti» (yo‘li)ni o‘zi topadi, agarda uni avvaldan belgilab berilmasa.

N. A. N.

X bob. SUV VA SUVDAN FOYDALANISHNI EKOLOGIK-HUQUQIY TARTIBGA SOLISH

1. SUV RESURSLARI VA ULARNI EKOLOGIK-HUQUQIY JIHATDAN TARTIBGA SOLISH ZARURATI

Sayyoramizda garchand suv bilan egallangan maydon quruqlikka nisbatan ikki barobar ko‘p bo‘lsa-da, uning ekologik muammosining yechimini topish juda dolzarbdir. Bunga sabab:

Birinchidan. Suv tirik organizmlar, jumladan, inson massasining 90% dan ortig‘ini tashkil qilgan holda u doimo aylanma (sirkulyativ) harakatda. Aylanma harakatdagi suv chuchuk, toza va musaffo bo‘lishi talab etiladi. Aks holda tirik organizmlar nobud bo‘ladi.

Ikkinchidan. Chuchuk suvlar zaxiralari Sayyoramizda bir tekis tarqalmagan. Yer usti suvlari (daryo, ko‘l, suv omborlaridagi suvlar)ning 70% i aholi yashashi noqulay bo‘lgan shimoliy sovuq yoki baland tog‘ mintaqalaridadir. Ayrim mamlakatlar (Kanada, Norvegiya, Rossiya...)da suv toshqinlari muammosi yuzaga kelayotgan bo‘lsa, ayrimlarida (O‘zbekiston, arab mamlakatlari, Turkmaniston...) suv tanqisligi juda katta muammodir.

Uchinchidan. Toza suv doimo harakatdadir. U ko‘pincha daryolar orqali bir davlatdan ikkinchi bir davlatga o‘tib boradi. Bu degan so‘z daryo suvining muhofazasi xalqaro muammolar toifasiga kiradi va davlatlardan juda katta diplomatik mahorat talab qiladi.

To‘rtinchidan. Okean suvlarining keskin ravishda ifloslanishi atmosfera havosida kislorodning kamayishiga sabab bo‘lmoqda. Chunki kislorodni «ishlab chiqaruvchi» okean yuzasidagi planktonlar ifloslanayotgan okean suvlarida kamayib boryapti.

Beshinchidan. Deyarli barcha xalq xo‘jaligi sohalarida suv ishlatiladi. Gidroresurslarning imkoniyati kamayib, unga talab esa ko‘payib bormoqda. Xo‘jalikda ishlatilayotgan suv ham, afsuski, toza — chuchuk bo‘lishi kerak ekan. Agrar respublika bo‘lgan O‘zbekistonda xalq xo‘jaligining asosiy tarmog‘i — qishloq xo‘jaligi. Qishloq xo‘jaligi mahsulotining 96% i sug‘oriladigan yerlardan olinadi.

Oltinchidan. Markaziy Osiyoda chuchuk suv zaxirasi — 183 km kub (undan Amudaryoda 78 km kub va Sirdaryoda 36 km kub). Uning aksariyati sug‘orish uchun ishlatiladi va turli sun’iy suv havzalari (kollek-

tor, drenaj, suv omborlari, tashlandiq ko'llar)da va yer ostida yig'ilib, Orol ko'li muammosini yuzaga keltiradi.

Xalqimiz «Suv — hayot manbai, suv bor joyda hayot bor», deb bejiz aytmagan. Suvlardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilish nafaqat global, regional, balki o'ta dolzarb milliy masaladir.

Suv resurslarini ekologik-huquqiy jihatdan tartibga solish uchun *mustaqil O'zbekistonimizda bir qancha ishlar qilingan.* Masalan:

* Suv va suvdan foydalanishga oid 20 dan ziyod maxsus va umumiy qonunlar qabul qilindi.
* Orol dengizi muammosi BMT va uning tashkilotlari tomonidan xalqaro darajadagi masalalar toifasiga ko'tarildi.
* Suvlardan foydalanish va ularni muhofaza qilishga yo'naltirilgan me'yoriy hujjatlar qabul qilinib, dastur va loyihalar ishlab chiqildi.
* Milliy, regional, global miqyosda shartnomalar tuzildi va h.k.

Kelajakda, bizning fikrimizcha, *O'zbekiston qonunchilik tizimida:*

✓ Orol va Orol bo'yiga iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik jihatdan «alohida muhofaza etiladigan hudud» maqomini berish;
✓ Orol dengizi to'g'risidagi qonunni ishlab chiqish va qabul qilish;
✓ xalqaro suv havzalari va daryolarni muhofaza qilishga doir shartnomalar, monitoring — nazorat — ekspertiza — javobgarlik tizimini yaratish;
✓ suvlardan foydalanishni qat'iy hisobga olish va to'lovini shakllantirish kabi *ishlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq bo'ladi.*

Tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunning 19-moddasida bayon etilganidek, O'zbekiston Respublikasida *suv va suv havzalaridan foydalanishning ekologik-huquqiy shartlari* quyidagilardan iborat:

* yer usti, yer osti va dengiz suvlaridan zarur miqdordagi suvning tabiiy aylanishini saqlash, uning normativda ko'rsatilgan darajada tozaligini ta'minlash;
* suv o'simliklari va hayvonlarini asrash;
* suv havzalarining ifloslanishiga yo'l qo'ymaslik;
* suvda ekologik muvozanatni saqlash va suv havzasiga landshaft elementi sifatida ziyon yetkazmaslik;
* maxsus vakolatli davlat organlari daryo irmoqlari hosil bo'ladigan joylarda, suv sohili mintaqalarida daraxtzorlarni tiklashlari va dov-daraxtlarni ko'paytirishlari hamda ularning saqlanishini ta'minlashlari shart.

Konstitutsiyamizning 55-moddasi, Tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunning 5-moddasiga muvofiq suv, boshqa tabiiy ob'yektlar singari umummilliy boylik — davlat mulkidir, undan oqilona foydalanish zarur va u davlat tomonidan muhofazalanadi.

2. DAVLAT SUV FONDI VA UNI BOSHQARISH

Yurisprudensiyada suv huquqi mustaqil huquq sohasi sifatida qaraladi. Lekin u O'zbekistonda to'liq shakllanmagan fan sohasidir. Mamlakatimizda suv muammolarining ortib borayotganligi suv huquqini ham rivojlantirishni talab etmoqda. Sobiq Ittifoq respublikalari ichida birinchi bor Toshkent Davlat yuridik institutida Suv huquqi darsligi ishlab chiqilmoqda va magistrlarga mustaqil huquq predmeti sifatida o'tilmoqda.

Yer singari suvni muhofaza qilish va undan foydalanishni ham huquqiy jihatdan tartibga solish uchun turli xil toifalarga ajratib olinadi. Aynan o'sha toifalar bo'yicha ijtimoiy munosabatlar ekologik-huquqiy jihatdan tartibga solinadi.

1993-yil 6-maydagi «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi qonunning 4-moddasiga ko'ra O'zbekistonda yagona suv fondi uch toifaga ajratilgan:

— *yer usti suvlari* (daryolar, ko'llar, suv omborlari, kanallar, hovuzlardagi suvlar);
— *yer osti suvlari va muzliklar;*
— *xalqaro suvlar* (Amudaryo, Sirdaryo, Orol dengizi, Zarafshon va shu kabi ikki va undan ortiq davlat hududlaridan oqib o'tadigan yoki ular hududida joylashgan suv havzalari va suv manbalari).

Suv davlat mulki bo'lganligi uchun ham suvga oid munosabatlar davlatning umumiy va maxsus vakolatlangan organlari tomonidan tartibga solinadi.

Oliy Majlis to'g'risidagi konstitutsiyaviy qonun hamda Suv va suvdan foydalanish to'g'risidagi qonunning 5-moddasiga binoan Oliy qonun chiqaruvchi hokimiyat sifatida suvga doir munosabatlarni tartibga solishda tegishli qonunlar ishlab chiqadi, qabul qiladi va ularning bajarilishini nazorat qiladi, suvga oid davlat siyosatining asosiy yo'nalishlarini belgilaydi va strategik dasturlarni qabul qiladi.

Vazirlar Mahkamasi o'zi to'g'risidagi qonundan kelib chiqqan holda, Suv va suvdan foydalanish to'g'risidagi qonunning 6-moddasida belgilangan vakolatlariga binoan: suvlardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilish sohasida yagona davlat siyosatini o'tkazadi; maxsus vakolatlangan davlat organlarining faoliyatini uyg'unlashtiradi; suvdan foydalanishning me'yorlari va limitlarini tasdiqlaydi; suv kadastri — monitoringi — nazorati tizimini yaratadi va uning yuritilishini ta'minlaydi; suvga tegishli yirik hodisa va jarayonlar yuzasidan chora-tadbirlar ishlab chiqadi; suv to'lovlari va haq undirish tartibini belgilaydi; davlatlararo munosabatlarni rivojlantiradi va qonunlarda nazarda tutilgan boshqa chora-tadbirlarni amalga oshiradi. Vazirlar Mahkamasi tomonidan keyingi 10 yil mobaynida 200 dan ziyod suv munosabatlarini tartibga solishga doir qaror, yo'riqnoma va ko'rsatmalar ishlab chiqildi va tasdiqlandi.

Suvdan foydalanish va uni muhofaza etish ustidan *davlat nazoratini* mahalliy hokimiyat va boshqaruv organlari, Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi, Sanoatda va konchilikda ishlarning bexatar olib borilishini nazorat qilish agentligi, Qishloq va suv xo‘jaligi vazirligi o‘zlari to‘g‘risida qabul qilingan qonunlar va nizomlar asosida olib boradilar. *Idoraviy nazorat* esa Geologiya va mineral resurslar davlat qo‘mitasiga topshirilgan.

Suvga oid munosabatlarni tartibga solishda nodavlat notijorat tashkilotlari, jamoat birlashmalari va jamoalarning vakolatlari tegishli qonunlarda belgilangan va ular davlatga ko‘makdosh ekanligi ifoda etilgan. Bizningcha, o‘zini-o‘zi boshqarish organlari va jamoat birlashmalari nafaqat ko‘makdosh, balki mustaqil nazorat olib boruvchi sub’yekt bo‘lishi demokratik jamiyat talablarini bajarish va fuqarolik jamiyatini o‘rnatishda katta xizmat qiladi.

3. SUVDAN OQILONA FOYDALANISHNING EKOLOGIK-HUQUQIY ASOSLARI

Suvdan oqilona foydalanish *— suvning foydali xususiyatlaridan jismoniy va yuridik shaxslarning qonun talablari asosida foydalanishi.*

Suvdan foydalanuvchilar qatoriga barcha mulk shaklidagi korxona, muassasa, tashkilotlar va fuqarolar kiradi. Suv munosabati ob’yekti yuqorida sanab o‘tilgan barcha suv fondi toifalaridir. Ularga xalq xo‘jaligining barcha sohalarida umumiy yoki maxsus ravishda suvdan foydalanishga ruxsat beriladi. ***Umumiy foydalanish*** *— suvning holatiga ta’sir qiladigan inshootlar yoki texnik qurilmalarni qo‘llamay foydalanish. Agarda ularni qo‘llab foydalanilsa* ***maxsus foydalanishga*** *tegishli bo‘ladi.* Ularning ro‘yxati maxsus davlat boshqaruv organlari tomonidan belgilab qo‘yiladi. Suvdan foydalanish *birgalikda* va *tanho* (yuridik shaxslarga butunlay yoki qisman berib qo‘yilsa), *birlamchi* (tanho foydalanuvchilarga boshqa sub’yektlarga foydalanish uchun berish huquqi bilan) yoki *ikkilamchi* tarzda amalga oshiriladi.

Suv ob’yektlarini, avvalambor, prioritet norma asosida aholining ichimlik suviga bo‘lgan talabini qondirish uchun beriladi. Suvlarni foydalanishga berish tartibi (tegishli o‘zgartirishlar va qo‘shimchalar kiritilgan holda) Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risidagi qonunning 26—31-moddalarida aks ettirilgan. Ushbu talablar suvning ekologik tizimlarda turuvchi unsur sifatida qarashni nazarda tutib ruxsatnomalar berish, milliylashtirish, haq to‘lash va muddatlarini belgilash orqali amalga oshiriladi.

Suvdan foydalanuvchilarning ***huquqlari*** quyidagilardan iborat:

- maqsadli foydalanish;
- zarur bo‘lgan inshootlar, qurilmalar va boshqa ob’yektlarni Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risidagi qonunning IV bobida ko‘rsatilgan talablar asosida qurish;

- beriladigan suvning miqdori va sifatini tekshirish;
- olinmay qolgan suv uchun tovon to‘lashni talab qilish (tegishli shartnomada nazarda tutilgan hollar bundan istisno). Masalan, 2001—2002-yillarda suv tanqisligi tufayli Qoraqalpog‘iston Respublikasi va Xorazm viloyatida sug‘orish normalari qisqartirilgan hamda ekin turini tanlash cheklangan;
- qonunda taqiqlanmagan boshqa huquqlardan foydalanishlari ham mumkin.

Suvdan foydalanuvchilar huquqlari davlat tomonidan muhofaza etiladi. Lekin davlat va jamoat ehtiyojlari, ekologik xavfsizlik, muayyan ijtimoiy-iqtisodiy holatlarda foydalanuvchilarning huquqlari cheklanishi mumkin.

Suvdan foydalanuvchilarning ekologik nuqtai nazardan qaralgan ***burchlari:***

- suvdan oqilona foydalanish, suv sifati hamda tozaligini qayta tiklash va yaxshilash to‘g‘risida qayg‘urish;
- suv olishni belgilangan me’yorlariga rioya etish;
- ifloslangan suvlarni suv ob’yektlariga oqizishni tamomila to‘xtatish chora-tadbirlarini ko‘rish;
- tabiiy ob’yektlarga zarar yetkazilishiga yo‘l qo‘ymaslik;
- suv muhofazasi ob’yektlarini soz holda tutish, ularning ishlatish sifatlarini yaxshilash, olinayotgan suvni hisob-kitob qilib berish;
- suvga oid to‘lovlarni o‘z vaqtida to‘lash.

Yuqorida qayd etilgan talablar bajarilmasa yuridik va jismoniy shaxslarning suvdan foydalanish huquqlari tegishli qonun hujjatlari asosida bekor qilinishi mumkin. Yetkazilgan zarar Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risidagi qonunning 39-moddasiga asosan chiqarilgan Nizom, yo‘riqnomalar asosida Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilangan hollarda va tartibda undirib olinadi.

Suv qonunchiligiga binoan *suv ob’yektlaridan foydalanish*:

* aholining iste’moli, maishiy va boshqa ehtiyojlari;
* davolash, kurort va sog‘lomlashtirish;
* qishloq xo‘jaligi ehtiyojlari;
* sanoat maqsadlari va issiqlik energetikasi ehtiyojlari;
* baliqchilik xo‘jaligi ehtiyojlari;
* ovchilik xo‘jaligi ehtiyojlari;
* alohida qo‘riqlanadigan hududlarda joylashgan suv ob’yektlari;
* suv transporti ehtiyojlari;
* oqova suvlarni oqizish;
* yong‘inga qarshi kurash ehtiyojlari;
* davlat va jamoat ehtiyojlari;

* suv omborlari, gidrouzellar va boshqa suv inshootlari;
* Orol dengizi havzasidagi suvdan davlatlararo foydalanish bo‘yicha alohida-alohida olinadi. Mamlakatimizda ularning har biri bo‘yicha alohida me’yoriy hujjatlar qabul qilinadi va ekologik-huquqiy foydalanish hamda muhofaza qilish ta’minlanadi.

4. SUVNI EKOLOGIK-HUQUQIY MUHOFAZA QILISH

Suv — hayot manbai bo‘lgani uchun ham undan foydalanishda birlamchi huquqiy talab sifatida ekologik jihatdan muhofaza qilish me’yorlari o‘rnatiladi. Suv qonun hujjatlarida, xususan, Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risidagi qonunning 24-bobida aynan shu masalani huquqiy jihatdan tartibga solish qoidalari va me’yorlari o‘rnatilgan. Unga binoan *suv ob’yektlari kishilar sog‘lig‘iga, suvda yashovchi tirik organizmlarning kamayishi, suvning xossa va xususiyatlari (hattoki o‘zini o‘zi tozalab turish), suv rejimining buzilishi natijasida sodir bo‘ladigan boshqa ko‘ngilsiz holatlarning kelib chiqishini muhofaza qilishni belgilovchi va amalda tatbiq qiluvchi yagona tartibot suvni* ***ekologik-huquqiy muhofaza qilish*** *deb yuritiladi.*

1997-yil 25-aprelda Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risidagi qonunning 98-moddasiga o‘zgartirishlar kiritilib, suvlarni ekologik-huquqiy muhofaza qilishni ta’minlovchi tadbirlarni amalga oshiruvchi korxona, tashkilot va muassasalar mahalliy hokimiyat va davlatning maxsus vakolatlangan organlari bilan kelishgan holda texnologik, o‘rmon-meliorativ, agrotexnik (to‘g‘rirog‘i, agromeliorativ), gidrotexnik, sanitar-texnik tadbirlarni o‘tkazishlari shart deb qo‘yildi. Ushbu yuridik shaxslar suvga turli maishiy, sanoat, kimyoviy va fizik chiqit va chiqindilarni chiqarishlari taqiqlanadi. «Chiqindilar to‘g‘risida»gi qonunning 14-moddasiga binoan korxona, tashkilot va muassasalar chiqindi bilan bog‘liq ishlarni amalga oshirish huquqiga egalar, lekin ushbu huquqlari mazkur Qonunning 17-moddasida ko‘rsatilgan xavfsizlik talablari, ya’ni fuqarolar hayoti va sog‘lig‘iga yoki atrof-muhitga zarar yetkazmaydigan va ekologik xavfsizlikni ta’minlaydigan holatdagina ruxsat beriladi. Ularning burchlari Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risidagi qonunning 103-moddasida aks ettirilgandir.

Suv ob’yektlarini muhofaza qilish maqsadida muayyan alohida qo‘riqlanadigan okrug va tegra (zona)lar yoki hududlar ajratib olinadi. 1992-yil 7-apreldagi Vazirlar Mahkamasining 174-sonli qarori bilan tasdiqlangan «O‘zbekistonda ekologik-huquqiy rayonlashtirish, suv omborlari va boshqa suv havzalari, daryolar, magistral kanallar va kollektorlar, ichimlik va maishiy suv ta’minoti ob’yektlari, davolash va madaniy sog‘lomlashtirish tegralariga doir Nizom»ga muvofiq ravishda olib boriladi.

O‘zbekistonda So‘qoqsoy, Boshqizilsoy, Nuvalisoy kabi kichik daryolar yer usti oqar suvlarning aksariyatini tashkil qiladi. Ularda ekologik-huquqiy talablar Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi va maxsus vakolatlangan organlari bilan birgalikda amalga oshirilishi kerak.

Suv toshqini va sel ketishi natijasida yuzaga keladigan zararli ta’sirlarning oldini olish uchun tuman hokimligi tegishli chora-tadbirlar ko‘radi. Katta talafotlarga olib keladigan suv bilan bog‘liq bo‘lgan tabiiy hodisalarning oldini olish va ularni bartaraf etish 1999-yil 20-avgustdagi «Aholini va hududlarni tabiiy hamda texnogen xususiyatli favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish to‘g‘risida»gi qonunda belgilangan tartibda Vazirlar Mahkamasi, viloyat, tuman va shahar hokimiyatlari qoshida tuziladigan komissiyalar orqali hal qilinadi. Ilmiy, metodik va amaliy ishlarni Favqulodda vaziyatlar vazirligi va uning bo‘linmalari olib boradi. Moliyaviy ta’minot va moddiy yordam esa tashkilot, korxona, muassasa, xo‘jaliklar va mahalliy byudjet hisobidan, Respublika va mintaqaviy dasturlar bo‘yicha amalga oshiriladigan tadbirlar esa Respublika byudjetidan amalga oshiriladi.

Yer osti suvlarini ekologik-huquqiy muhofaza qilish birinchi navbatda suvni chiqaruvchi va undan foydalanishni ta’minlovchi idoralarning huquq va majburiyatini belgilash bilan boshlanadi. Chunki yer osti suvlari joylanishining o‘ziga xos tomonlari yer qa’ridan foydalanuvchilarning xatti-harakatlariga bevosita bog‘liqdir. Yuridik va jismoniy shaxslar yer qa’ridan yoki yer osti suvlaridan foydalanishda ularning kamayib ketishi, foydali xususiyatlarini yo‘qotishi yoki ifloslanishiga yo‘l qo‘ymasliklari shart.

Suv qonunchiligi suvlarni ekologik-huquqiy muhofazalash normalarining amalda bajarilishini iqtisodiy ta’minlash maqsadida: suvdan maxsus foydalanganlik, suv ob’yektlarini ifloslantirganlik va ularga zararli ta’sir ko‘rsatishning boshqa xil to‘lovlari undirib olinadi. Ushbu to‘lov turi, miqdori va tartibi Soliq kodeksi, Vazirlar Mahkamasining qarorlari, Moliya vazirligi va tegishli davlat organlarining qonun osti me’yoriy hujjatlariga muvofiq ravishda amalga oshiriladi. Suvdan tejab-tergab, yangi texnologiyalar asosida foydalanuvchilar uchun Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risidagi qonunning 106-moddasiga muvofiq ravishda huquqiy (masalan, birlamchi foydalanuvchi), iqtisodiy (imtiyozli kredit), tashkiliy (qo‘shimcha korxonalar tashkil etish), ijtimoiy (tajribalarni keng targ‘ib qilish), ekologik (ekologik to‘lovlardan ozod etish) va boshqa rag‘batlantirish omillarining samarali tizimini qo‘llash mumkin.

Suvdan oqilona foydalanishni yo‘lga qo‘yish maqsadida suv zaxiralari davlat yo‘li bilan hisobga olinadi. Uning tarkibiga yagona suv fondini tashkil etuvchi suvlarning miqdori, sifati, aholi va xalq xo‘jaligining ehtiyojlari uchun suvdan foydalanishga oid ma’lumotlar kiritiladi. 1990—

2001-yillar mobaynida O‘zbekistonda toza suvdan foydalanish 52,4 kub km dan 44 kub km ga kamaygan. Undan qayta ishlatiladigani 5,9 kub km dan 4,0 kub km, ifloslangan suvlarni suv shaxobchalariga tashlash 327,3 kub km dan 168,6 kub km, tozalab tashlangan suvlar 1209 kub km dan 1053,4 kub km ga kamaygan[1]. Bu degan so‘z xalq xo‘jaligida suvdan foydalanish va uni tozalash, oqova suv sifatini oshirish mustaqil Respublikamizda kundan-kunga yaxshi yo‘lga qo‘yilmoqda.

Suvdan ekologik jihatdan foydalanish va uni muhofaza etishni rejalashtirishda prioritet masala bo‘lib aholining ichimlik va maishiy xizmati inobatga olinadi. Rejalashtirish ilmiy va kadastr ma’lumotlariga asoslangan, suv xo‘jaligi balanslari, kompleks foydalanish, suvga va, so‘ngra, maishiy xizmatga bo‘lgan talabi muhofaza qilish jadvallarini hisobga olgan holda bajarilishi kerak.

Davlat suv kadastri «Davlat kadastrlari to‘g‘risida»gi qonun va Vazirlar Mahkamasi tomonidan 1998-yil 7-yanvarda 11-son qarori bilan tasdiqlangan... «O‘zbekiston Respublikasida davlat suv kadastrini ishlab chiqish va yuritish tartibi to‘g‘risidagi Nizom»ga muvofiq olib boriladi. Suvning mavjud miqdori va undan foydalanish darajasini baholash esa daryo havzalari va tumanlar bo‘yicha suv xo‘jaligi balanslari asosida belgilanadi. Suvdan kompleks foydalanish va uni muhofaza qilishning *bosh va havza (hududiy) jadvallarida* aks etgan bo‘ladi. Bularning hammasi, jumladan, suv monitoringi ham Vazirlar Mahkamasi belgilab bergan tartibda davlat byudjeti hisobidagi tegishli davlat idoralari tomonidan olib boriladi.

Suvdan oqilona foydalanish va uni muhofaza qilish talablarini buzgan yuridik va jismoniy shaxslar tegishli javobgarlikka tortiladilar. Masalan, Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risidagi qonunning 114-moddasiga muvofiq suvdan foydalanish huquqini boshqalarga berish hamda davlatning egalik huquqini oshkora yoki yashirin tarzda buzadigan boshqa xil bitimlar haqiqiy hisoblanmaydi.

Suv qonunchiligiga oid javobgarlik va tegishli yuridik jazo quyidagi hollarda qo‘llaniladi:

* suv ob’yektlarini o‘zboshimchalik bilan egallab olgan yoki suvdan o‘zboshimchalik bilan foydalanganda;
* suvdan foydalanish limitlarini buzgan holda suv olganda;
* daryolarni bulg‘agan va ifloslaganda;
* suvni bulg‘ash va ifloslanishining yoki suv yetkazadigan zararli ta’sirning oldini oladigan inshootlari va qurilmalari bo‘lmagan korxonalarni, kommunal ob’yektlarni va boshqa ob’yektlaridan ishga tushirganda;

[1] Natsionalniy doklad «O sostoyanii okrujayushey sredi i ispolzovanii prirodnix resursov v Respublike Uzbekistan». — T.: Chinor ENK. — Str. 47.

* suvdan (suv ob’yektlaridan chiqarib yoki ajratib olingan suvdan) xo‘jasizlik bilan foydalanganda;
* suv havzalarida suvni muhofaza qilish rejimini buzib, uning bulg‘anishiga, tuproqni suv yuvib ketishiga va boshqa zararli hodisalar ro‘y berishiga sabab bo‘lganda;
* suv xo‘jaligi inshootlari va qurilmalariga shikast yetkazgan va ularni vayron qilganda;
* suv xo‘jaligi inshootlarini va qurilmalarini ishlatish qoidalarini buzganda;
* suvning holatiga ta’sir qiluvchi to‘siqlar, nasos stansiyalari va boshqa inshootlarni o‘zboshimchalik bilan qurganda;
* suv haqi va suvdan foydalanish qoidalarini buzganlik uchun solingan jarimalarni o‘z vaqtida to‘lamaganda;
* rejalarda ko‘zda tutilib, suvni bulg‘anish, ifloslanish va kamayib ketishdan saqlashni, shuningdek, suv holati va rejimini yaxshilashni ta’minlovchi gidrotexnika, texnologiya, o‘rmon-melioratsiya, sanitariya-texnika tadbirlari va boshqa tadbirlarni amalga oshirmaganda;
* vodoprovod va kanalizatsiya tarmoqlariga o‘zboshimchalik bilan ulaganda;
* foydalanish va kuzatish quduqlarini yo‘q qilib tashlagan yoki ularga zarar yetkazganda;
* suv quduqlarini burg‘ilashning belgilangan qoidalari va texnologiyasini buzganda;
* suvni muhofaza qilish inshootlari va qurilmalarini qurishning me’yoriy muddatlarini barbod qilganda;
* qurilishi tugallanmagan suvni muhofaza qilish inshootlarini ularning samarali ishlashiga salbiy ta’sir etuvchi, kam-ko‘stini bitirmay va loyihadan chetga chiqishlar bilan foydalanishga topshirganda;
* suvni muhofaza qilish tegralariga rioya etmaganda;
* suvdan foydalanganlik haqidagi davlat hisobotlarini taqdim etmagan yoki ushbu ma’lumotlarni buzib ko‘rsatganda;
* tabiatni muhofaza qilish ustidan nazoratni amalga oshiruvchi organlarning ko‘rsatmalarini bajarmaganda;
* alohida qo‘riqlanadigan suv ob’yektlari rejimini buzganlikda

aybdor bo‘lgan shaxslar qonunlarga muvofiq jinoiy, ma’muriy va o‘zga tarzdagi javobgarlikka tortiladilar. Qonunlarda suvga oid boshqa turdagi huquqbuzarliklar uchun ham javobgarlik belgilab qo‘yilishi mumkin.

Korxonalar, tashkilotlar, muassasalar, dehqon xo‘jaliklari va fuqarolar suv to‘g‘risidagi qonunlarni buzish natijasida yetkazilgan zararlarni qonunlarda belgilangan miqdorda va tartibda qoplashlari shart.

O‘zboshimchalik bilan egallab olingan suv ob’yektlari va qonunsiz foydalanish vaqtida qilingan xarajatlar qoplanmagan holda o‘z egasiga qaytarib olib beriladi. Yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan yetkazilgan zararni qoplash tegishli qonunlarda belgilangan miqdorda va tartibda amalga oshiriladi. Suv ob’yektlari, shaxslar va davlatga zarar yetkazishda aybdor bo‘lgan mansabdor shaxslar va boshqa xodimlar ma’muriy javobgarlik qoidalariga muvofiq ravishda moddiy javobgarlikka tortiladilar.

«Suv bor yerda hayot bor», deydi dono xalqimiz. Shuning uchun ham uni ekologik-huquqiy jihatdan muhofaza qilish hozirgi va kelajak avlodlarimiz oldidagi burchimizdir.

Qaytarish uchun savol va topshiriqlar

?

1. Suv resurslarini nima uchun ekologik-huquqiy muhofaza etish zarur?
2. Suv ob’yektlariga nimalar kiradi?
3. Suvga oid munosabatlarda umumiy va maxsus davlat boshqaruv organlarining funksiyalari qanday?
4. Suvlarni ekologik-huquqiy muhofaza qilishning huquqiy asoslarini keltiring.
5. Suvdan foydalanuvchilarning huquqlari nimalardan iborat?
6. Suvdan foydalanuvchilarga qanday majburiyatlar yuklatiladi?
7. Markaziy Osiyoda suv muammolari va ularning ekologik-huquqiy yechimi qanday?
8. Qanday suv ob’yektlari O‘zbekistonda xalqaro-huquqiy normalar asosida tartibga solinadi?
9. Jinoyat kodeksida suvga oid huquqbuzarliklar uchun qanday sanksiyalar o‘rnatilgan?
10. Suvdan foydalanish me’yorlari bormi?

Yer osti boyliklari yer usti
«boyliklari»ni belgilaydi.
Rokfeller

XI bob. YER OSTI BOYLIKLARINI EKOLOGIK-HUQUQIY MUHOFAZA QILISH

1. YER OSTI BOYLIKLARI TUSHUNCHASI VA ULARNI EKOLOGIK-HUQUQIY MUHOFAZA QILISH ZARURATI

Yer osti boyliklari *nisbiy tushuncha bo‘lib, me’yoriy hujjatlarda u nafaqat tuproq ostidagi, balki yer yuzasi va suv ob’yektlari tubida, ya’ni yer qa’rida joylashgan mineral moddalardir.* ***Mineral*** *— yer yuzida va qa’rida fizik va kimyoviy jarayonlar natijasida vujudga kelgan, kimyoviy tarkibi va fizik xususiyatlari jihatdan deyarli bir xil bo‘lgan jins (modda)*[1]. Shunday qilib, mineralning tuproq yoki tuproq hosil qiluvchi ona jinsdan farqi uning kimyoviy tarkibi (kimyoviy elementlar soni va uning o‘zaro birikmasi) va fizik xususiyatlari (suv va temperatura rejimi, katta-kichikligi, sinishi, qattiqligi) bilan farq qiladi. Masalan, toshko‘mir — 97% gacha ugleroddan va qolgani esa uchuvchi moddalardan tarkib topgan. Issiqlik berishi 7200—8750 kkal kg. Ohaktosh — karbonli birikma, fizik xususiyatlaridan biri suvda eruvchanligi va uning natijasida katta miqdorda energiya ajratib chiqaradigan jinsligi.

Ayrim mutaxassislar[2] yer osti boyliklarini «yer osti qazilmalari» deb ham yuritadilar. Lekin bu fikrga to‘liq qo‘shilib bo‘lmaydi. Chunki planetamizda uchraydigan 3 ming turdan oshiq minerallarning atigi 200—300 xil turi inson faoliyatida «qazilma» boylik sifatida ishlatiladi, xolos. Undan tashqari, minerallar nafaqat iqtisodiy, balki ekologik va madaniy-sog‘lomlashtirish vazifalarini ham bajaradi.

Yer osti boyliklarining ekologik funksiyasi *— ekologik tizimda turuvchi, yer ustining tabiiy fundamenti, tuproq va ularni hosil qiluvchi ona jinslarning tarkib topishidagi mineral asosi ekanligi.* Mineralning kimyoviy, fizik va biologik yemirilishi natijasida ona jinslar hosil bo‘ladi va tirik organizmlarning faoliyati natijasida ular tuproqqa aylanadi. Bunday tabiiy jarayon yer osti minerallarini ekologik tizimlarda ishtirok etishini ta’minlab beradi.

Yer osti boyliklarining iqtisodiy funksiyasi *— insonlarning kundalik hayotidagi (energetika, qurilish, sanoat va h.k. jabhalarida) moddiy ehtiyojlarini qondirish maqsadidagi mineral xom ashyoligi.*

[1] Ensiklopedik lug‘at. 1-tom. — T.: O‘SEBR, 1987. 522-b.
[2] *X. T. Tursunov.* Ekologiya asoslari va tabiatni muhofaza qilish. — T.: Saodat RIA, 1997, 5-b.

Yer osti boyliklarining madaniy — sog‘lomlashtirish funksiyasi — *yer qa’ri va minerallarning foydali xususiyatlarini insonlarning dam olishi va salomatligini tiklashda ishlatilishi.*

Yer osti boyliklarining o‘ziga xos tomonlaridan biri ularni tugallanadigan va qayta tiklanmaydigan tabiiy resurslar toifasiga kirishidir. Agarda o‘simlik va hayvonot dunyosining qayta tiklanish davri bir necha daqiqadan bir necha o‘n yillarni, tuproq — yuzlab yillarni, suv — 10 yildan 5000 yilni o‘z ichiga olsa, minerallarning tiklanish davri yuz minglab yoki millionlab yillarni talab etadi. Insoniyat tarixida bu jarayon juda uzoq muddatli davr bo‘lgani uchun ham biz ularni tiklanish imkoniyati yo‘q yoki tiklanmaydigan tabiiy resurslar toifasiga kirgizamiz.

Bizga ma’lumki, ayrim minerallar (qum, tosh, toshko‘mir va h.k.) yer usti va suv ostida ham uchraydi. Lekin ularning aksariyati (90% dan ortig‘i) yer qa’rida uchragani uchun ham biz shartli ravishda ularni — «yer osti boyliklari» deb ataymiz. Ular nafaqat tabiiy resurs sifatida, balki tabiiy boylik (ob’yekt) sifatida ham qaralib, ularni muhofaza qilish esa ekologik tizimlarning harakatini saqlab qolish demakdir.

O‘zbekistonda yer osti boyliklaridan 100 dan ortig‘i mineral resurslar sifatida ishlatilib kelinmoqda. Ularning moliyaviy potensiali 3,3 trln, yillik qazib olishning iqtisodiy ko‘rsatkichi 5,5 mlrd AQSH dollariga tengdir. Shuning uchun ham mineral xom ashyo bizning asosiy boyligimiz hisoblanadi. Ulardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilish haqida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I. A. Karimov o‘zining «O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» degan asarida O‘zbekiston sobiq Ittifoqning mineral xom ashyo bazasi bo‘lgani va undan o‘ta shafqatsizlarcha — «tagi yo‘q bochka» kabi foydalanganliklarini alohida ta’kidlab o‘tgan. Natijada ular ekologik tizimlarning buzilishiga, «oy landshafti»ga o‘xshash chiqindi moddalar tepaliklarini paydo qilishga, radioaktiv xavfli tegralarni vujudga keltirishga sabab bo‘lganini aytib o‘tgan. Endilikda bunday qayta tiklanmaydigan zaxiralardan qat’iy mezon asosida foydalanish, ularni qazib olish va qayta ishlash chog‘ida isrofgarchilikka yo‘l qo‘ymaslik kerak. Buning uchun eskirgan qayta ishlash va qazib olish uskunalarini yangi texnologiyalar bilan almashtirish, rekonstruksiya qilish zarur. Tog‘-kon sanoatining chiqindilarini o‘zlashtirishni yanada kengaytirish hamda buzilgan yerlarni qayta yaroqli holga keltirish talablarini amaliy qo‘llash lozim.

Yuqorida keltirilgan va davlatimizning yer osti boyliklaridan foydalanish va muhofaza qilishdagi davlat siyosatini amalga oshirmoq uchun, avvalambor, ushbu munosabatlarni tartibga soladigan huquqiy-me’yoriy zamin yaratmoq kerak. Chunki yosh va mustaqil Respublikamiz endilikda

o‘z mineral boyliklariga o‘zi egalik qilish huquqiga ega bo‘ldi. O‘n ikki yillik mustaqillik davrida O‘zbekistonda yer osti boyliklarini muhofaza qilish va ulardan foydalanishga oid bir qator qonun va qonun osti me’yoriy hujjatlar qabul qilindi. Lekin bu bilan jamiyatdagi ushbu munosabatlarning huquqiy zamini yaratildi, deb bo‘lmaydi. Mustaqil Respublikamiz bozor munosabatlariga o‘tib borar ekan, tabiiy boyliklardan foydalanish va ularni muhofaza qilishni huquqiy tartibga solish o‘zgarib va takomillashib boraveradi. Eng asosiysi, yer osti boyliklaridan foydalanish va ularni muhofaza qilishga doir huquqiy me’yorlarni amaliyotda qo‘llash mexanizmini to‘liq ishlab chiqishdir. Aks holda qonunlarimiz «tishsiz» bo‘lib qolishi va jamiyatda huquqiy negilizm holati vujudga kelishi mumkin.

Yer osti boyliklarining huquqiy holati — *yer osti boyliklarini muhofaza qilish, mineral xom ashyodan o‘ta samaradorlik bilan foydalanish va uning natijasida buzilgan tabiiy komplekslarni qayta tiklashda yuzaga keladigan munosabatlarni huquqiy tartibga solinishi.*

O‘zbekiston Respublikasida yer osti boyliklarining huquqiy holati Konstitutsiyada belgilangan imperativ normalar va uning asosida ishlab chiqilgan umumlashtirilgan normalar (Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risida, Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to‘g‘risida...), kodifikatsiyalangan (Yer kodeksi, Jinoyat kodeksi, Ma’muriy javobgarlik to‘g‘risidagi kodeks, Fuqarolik kodeksi...) va ixtisoslashtirilgan (Yer osti boyliklari to‘g‘risida, Konsessiyalar to‘g‘risida...) qonunlar va qonun osti normativ hujjatlar asosida tartibga solinadi.

Yer osti boyliklaridan huquqiy foydalanish va ularni muhofaza qilishga doir ijtimoiy munosabatlar ushbu huquq tarmog‘ining ***predmetidir.*** Yer osti boyliklarini huquqiy tartibga solish mazmuni ruxsat beruvchi, oldini oluvchi va taqiqlovchi huquqiy me’yorlar orqali ularni muhofaza qilish va ulardan o‘ta samaradorlik bilan foydalanishdir.

2. YER OSTI BOYLIKLARIDAN FOYDALANISH VA ULARNI MUHOFAZALASHNING EKOLOGIK-HUQUQIY TALABLARI

Yer osti boyliklaridan foydalanish va ularni muhofazalashning ekologik-huquqiy talablari O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 50, 54 va 55-moddalarida imperativ shaklda o‘z aksini topgan. Ularga binoan har bir fuqaro yoki mulkdor atrof tabiiy muhitga (jumladan, yer osti boyliklariga) nisbatan ehtiyotkorona munosabatda bo‘lishi va ulardan oqilona foydalanishi zarur. Ushbu shartlar kengaytirilgan tarzda Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risidagi qonunda berilgan bo‘lib, unga muvofiq (18-modda) yer osti boyliklaridan yuridik va jismoniy shaxslar quyidagi ekologik talablar asosida foydalanishlari mumkin: qazilma

boyliklarni qazib olishda mineral xom ashyodan kompleks va oqilona foydalanish ta'minlansa; atrof tabiiy muhit va yer osti boyliklari ifloslanishining oldi olinsa; foydalanilgan yer uchastkalarini rekultivatsiya (qayta tiklash yoki buzilgan yerlarni qayta madaniylashtirish ishlarini) qilinsa; qayta tiklanadigan foydali qazilmalardan tabiiy qayta tiklanishga erishilsa.

Umumlashtirilgan ekologik-huquqiy talablar ixtisoslashtirilgan holda yangi tahrirdagi[1] 2002-yil 13-dekabr «Yer osti boyliklari» va 1995-yil 30-avgustdagi «Konsessiyalar to'g'risida»gi qonunlarda o'z aksini topgan va ular quyidagilardan iborat:

* tog'-kon sanoatidagi ishlarni (qidiruv, kovlash va rekultivatsiya qilish) yer qa'ridan foydalanish loyihasiga muvofiq olib borish va uni ekologik ekspertizadan o'tkazish;
* yer qa'rini to'la-to'kis o'rganish, yer osti boyliklaridan oqilona va kompleks foydalanish hamda ularni muhofaza qilish;
* konlarning foydali qazilmalar mo'l uchastkalarini tanlab ishlatish, mineral xom ashyo qazib olish va uni qayta ishlashda foydali qazilmalarning normativdagidan ortiq nobudgarchiligiga yo'l qo'ymaslik;
* yer osti boyliklaridan foydalanish bilan bog'liq ishlarning zararli ta'siridan atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish;
* yer osti boyliklaridan foydalanish chog'ida buzilgan yer uchastkalarini ulardan keyinchalik boshqa maqsadlarda foydalanish uchun yaroqli holatga keltirish;
* ichimlik suvi sifatida foydalaniladigan suv to'plash va yer osti suvlari to'planadigan maydonlarda tog'-kon sanoati va maishiy chiqindilarning yig'ilib qolishiga yo'l qo'ymaslik;
* alohida ilmiy va madaniy qimmatga molik yer osti boyliklari uchastkalarini davlat qo'riqxonalari va yoxud tabiat yoki madaniyat yodgorliklariga mo'ljallab ajratib olish;
* chet ellik investorlar yer osti boyliklaridan foydalanish davomida atrof-muhitni muhofaza qilish va ishlarni ekologik jihatdan bexatar olib borishlari hamda yer usti yoxud yer osti uchastkalarini bosqichma-bosqich bexatar qilib qaytarib berishlari va qonun-hujjatlarda nazarda tutilgan boshqa ekologik-huquqiy chora-tadbirlarni olib borish.

Yer osti boyliklaridan foydalanish va ularni muhofaza qilishdagi ekologik-huquqiy talablar bevosita yoki bilvosita Chet el investitsiyalari, Mulkchilik, Suv va suvdan foydalanish, O'simlik va hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risidagi qonunlar, Yer kodeksi,

[1] Eski tahrirdagi Yer osti boyliklari to'g'risidagi qonun 1994-yil 23-sentabrda qabul qilingan.

Soliq kodeksi hamda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Konchilik tashlanmalarini foydali qazilma konlari ishlab chiqish uchun berish tartibi to'g'risida», «Qazib olingan va qazib olish jarayonida yo'qotilgan foydali qazilmalarning zaxiralarini yer osti boyliklaridan foydalanuvchilar hisobidan o'chirish tartibi to'g'risida», «Foydali qazilmalarni ishlab chiqish paytida yer osti boyliklarini muhofaza qilishning yagona qoidalari»ga bag'ishlangan qarorlarda aks ettirilgan.

Amaldagi me'yoriy hujjatlarda aks ettirilgan yer ostidagi boyliklardan foydalanishdagi ekologik-huquqiy talablarning mohiyati va vazifalariga ko'ra 4 guruhga ajratish mumkin:

1) yer osti boyliklarini to'liq va kompleks holda o'rganish orqali ularni ishlatish yoki konservatsiya qilish orqali muhofazalash;

2) mineral xom ashyolarni qidirish, qazib olish va rekultivatsiya qilishni faqatgina ixtisoslashtirilgan davlat organlari nazoratida olib borish va ularni amalga oshirish davomida atrof tabiiy muhitning boshqa ob'yektlariga zarar yetkazmaslik;

3) ishlatilgan konlarni yoki ularni ekspluatatsiya qilish davomida yer uchastkalarini o'z vaqtida rekultivatsiya qilib borish;

4) noyob turdagi mineral boyliklarni va ularning komplekslarini alohida muhofaza qilish tartibini o'rnatish.

3. KONCHILIK MUNOSABATLARINI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLISH

O'zbekiston Respublikasi bozor munosabatlariga o'tishning besh tamoyilidan biri — davlatning bosh islohotchiligidir. Davlat islohotlarning ustuvor yo'nalishlarini belgilab berar ekan, yer osti boyliklaridan foydalanish va ularni muhofaza qilishning hozirgi zamon talablariga mos tushadigan siyosiy yo'lini ishlab chiqishi va uni izchillik bilan amalga oshirishi kerak. Chunki «ijtimoiy jihatdan yo'naltirilgan hozirgi bozor — davlat tomonidan tartibga solib turiladigan bozordir»[1].

Konchilik munosabatlarini davlat tomonidan tartibga solish vazifalari Yer osti boyliklari to'g'risidagi qonunning II bobiga binoan quyidagilardan iborat:

- ✓ yer osti boyliklarini geologik jihatdan o'rganish va muhofaza qilish, mineral resurslardan oqilona, kompleks foydalanish, ular bilan bog'liq bo'lgan ishlarni bexatar yuritishga doir me'yorlar va qoidalarni belgilash;
- ✓ mineral xom ashyo bazasini rivojlantirishni ta'minlash;

[1] *I. A. Karimov.* Bizdan ozod va obod vatan qolsin. — T.: O'zbekiston. 1994. — 37-b.

- ✓ foydali qazilmalarning asosiy turlarini qazib olishning hozirgi paytdagi va istiqbolga mo'ljallangan hajmlarini belgilash;
- ✓ yer osti boyliklaridan foydalanganlik uchun to'lovlarni belgilash va undirish;
- ✓ yer osti boyliklari kadastrini o'tkazish, monitoringini olib borish;
- ✓ yer osti boyliklarini muhofazalash va ulardan oqilona foydalanish ustidan davlat nazoratini o'rnatish va h.k.

Yuqorida sanab o'tilgan vazifalarni bajarishda davlat hokimiyati va boshqaruv organlari O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, davlat organlarining o'zi to'g'risidagi qonunlar yoki nizomlariga muvofiq konchilik munosabatlarini tartibga solib turadi. Ularning vakolatlari mohiyati va mazmuniga ko'ra 2 katta guruhga: umumiy va maxsus boshqaruv vakolatidagi davlat organlariga ajratiladi.

Umumiy boshqaruv vakolatidagi davlat organlariga O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, Oliy Majlis, Vazirlar Mahkamasi va mahalliy hokimiyat organlari kiradi. ***Maxsus davlat boshqaruv organlari*** o'z navbatida — kompleks, sohalar va funksional boshqaruv organlariga ajratiladi.

Yer osti boyliklarining huquqiy holatini belgilovchi ko'rsatkich O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining faoliyatiga to'g'ridan-to'g'ri bog'liqdir. Konstitutsiyamizning 78-moddasi va 1994-yil 22-sentabrdagi konstitutsiyaviy qonunning 4-moddasiga binoan ***Oliy Majlis*** quyidagi vakolatlarga ega:

- — yer osti boyliklaridan foydalanish va ularni muhofaza qilishga doir qonunlarni ishlab chiqadi, qarorlar qabul qiladi va ularning ijrosini nazorat qilishni tashkillashtiradi;
- — unga hisobot beruvchi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi orqali yer osti boyliklaridan foydalanishda ekologik xavfsizlikni ta'minlashning kompleks nazoratini tartibga solib turadi;
- — davlatning yer osti mineral xom ashyo bazasidan foydalanish dasturlarini qabul qiladi, bu borada ichki va tashqi siyosatning asosiy yo'nalishlarini tasdiqlaydi;
- — mineral resurslardan foydalanganlik uchun to'lovlarni joriy qiladi va ularga oid imtiyozlarni belgilaydi;
- — konchilik sanoatini rivojlantirish bo'yicha byudjet xarajatlarini qabul qiladi;
- — yer osti boyliklaridan foydalanish va ularni muhofaza qilish bo'yicha bitimlarni ratifikatsiya (tasdiqlaydi) hamda denonsatsiya (barvaqt to'xtatadi) qilish kabi ishlarni amalga oshiradi.

Oliy Majlis tomonidan 1998-yil 30-aprelda qabul qilingan «Chet el investitsiyalari to'g'risida»gi qonunning yangi tahriri Respublikamiz

iqtisodiyotini rivojlantirishda tog'-kon sanoatiga chet el investitsiyalarini jalb qilishning huquqiy asosini yaratdi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 93-moddasiga muvofiq ***Prezident*** — yer osti boyliklarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish borasidagi ichki va xalqaro siyosatni belgilaydi; ushbu sohadagi ishlar fuqarolarning ekologik xavfsizligiga salbiy ta'sir ko'rsatmasligiga kafillik beradi; yer osti mineral xom ashyodan foydalanish va uning muhofazasiga doir qonunlarni imzolaydi hamda farmon, farmoyish va qarorlar qabul qiladi; ekologik talafot ko'rgan tog'-kon sanoatining hududlari bo'yicha favqulodda holat joriy etadi va shu kabi boshqaruv masalalarni hal qiladi.

O'zbekiston Respublikasi ***Vazirlar Mahkamasi*** davlatimizning ijro etuvchi organi sifatida Konstitutsiyamiz, Yer osti boyliklari to'g'risidagi qonunning 8-moddasiga ko'ra, bir qator o'ta muhim vazifalarni bajaradi:

- — yer osti boyliklaridan foydalanish va ularni muhofaza qilishga doir qonunlar ijrosini ta'minlaydi;
- — yer osti boyliklari kadastrini ishlab chiqadi va amalga oshiradi;
- — konchilik va u bilan bog'liq bo'lgan inqirozli holatni bartaraf etadi va yer ostida bo'layotgan tabiiy ofatlarning (endogen jarayonlarni) kelib chiqish sabablarini aniqlaydi va ularni ekologik xavfsizlik darajasini ta'minlashning chora-tadbirlarini ishlab chiqadi va amalga oshiradi;
- — yer osti boyliklaridan samarali foydalanish, ularni muhofaza qilish va qayta tiklash (rekultivatsiyalash) bo'yicha targ'ibot, o'quv, ta'lim va malaka oshirishni yo'lga qo'yadi;
- — mineral xom ashyolardan foydalanish tartibini tasdiqlaydi va shunga o'xshash o'z vakolati doirasida faoliyat yuritadi.

Vazirlar Mahkamasining 1997-yil 13-yanvardagi «Konchilik tashlamalarini foydali qazilma konlarini ishlab chiqish uchun berish tartibi to'g'risida»gi qaroriga muvofiq O'zbekiston Respublikasida «Zarafshon — Nyumont», «WMC Zarmitan LTD», «Nyumont — O'zbekiston LTD — Mitsun» kabi qo'shma korxonalar sovet davridan qolgan konchilik chiqitlarini qayta boyitish orqali turli qimmatbaho rangli metallarni olmoqdalar. Chet el firmalarining 15 yillik muddatda va qulay huquqiy negizda ishlashi tog'-kon sanoatiga yuqori unumdorlikka ega bo'lgan texnologiyalarning kirib kelishiga sabab bo'lmoqda.

Mustaqil O'zbekiston Respublikasida konchilik munosabatlarini tartibga solishda, sobiq Ittifoqdan tubdan farqli o'laroq, ***mahalliy davlat boshqaruv organlarining*** faoliyatida to'laqonli namoyon bo'la boshladi. Konstitutsiyamiz, Mahalliy davlat hokimiyati va Yer osti boyliklari to'g'risidagi qonunning 9-moddasiga muvofiq ular shahar, tuman va

viloyat ahamiyatiga molik bo'lgan konchilik munosabatlarini tartibga solishda faol ishtirok etmoqdalar. Ular:

— yer osti va usti mineral xom ashyo resurslaridan foydalanish va ularni ekologik xavfsizlik darajasini ta'minlash bo'yicha hududiy boshqaruv dasturlarni ishlab chiqadilar va amalga oshiradilar;
— yer osti boyliklari kadastrini va monitoringini amalga oshiradilar hamda ularga binoan mahalliy to'lovlarni undirib oladilar;
— konchilik sanoatidan chiqqan chiqitlarni tashlash, ko'mish uchun ruxsatnomalar beradilar va ularni bekor qiladilar;
— mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan qurilish, tog'-kon sanoati korxonalarining ekologik faoliyatini nazorat qiladilar va asosli ravishda uni to'xtatib qo'yadilar hamda Konstitutsiyaga va boshqa qonunlarga zid bo'lmagan huquqiy-ekologik tadbirlarni olib boradilar.

Davlatning yer osti boyliklarini muhofaza qilish va ulardan foydalanishdagi maxsus vakolat tizimidagi ***kompleks boshqaruvni*** *Geologiya va mineral resurslar davlat qo'mitasi, Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi, Sanoatda va konchilikda ishlarni bexatar olib borilishini nazorat qilish agentligi, Favqulodda hodisalar bo'yicha vazirlik* olib boradi. Ushbu davlat organlari mulk shaklidan qat'i nazar yer osti boyliklaridan foydalanilayotgan yuridik va jismoniy shaxslarning faoliyatlarini inson salomatligi va atrof-muhit holatiga bezarar olib borayotganlarini boshqarib va nazorat qilib turadilar.

Bizlarga ma'lumki, yer osti boyliklaridan bir qator xalq xo'jaligi sohalarida ham foydalanadilar. Shuning uchun har bir sohada o'zining boshqaruv va nazorat bo'linmalari mavjud bo'lib, davlatning maxsus boshqaruv organlariga yordam berish uchun ular maxsus ko'rinishdagi ***sohaviy boshqaruv*** vakolatiga egadirlar. Ularga *O'zsanoatqurilish, Qishloq va suv xo'jaligi, Mudofaa va Avtomobil yo'llari vazirliklari* kabi davlat organlari kiradi.

Davlat boshqaruv organlarining maxsus boshqaruv tizimida ***funksional*** vakolatga ega bo'lgan davlat idoralarining yer osti boyliklarini muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanishni tartibga solishdagi ahamiyati kattadir. Masalan, alohida muhofaza qilishga molik tog' sanoatiga qarashli ob'yektlarni huquqni muhofaza qilish organlarining harbiylashtirilgan idoralari tomonidan qo'riqlanishi, ulardagi xo'jalik ishlarining bexatar olib borilishiga va oqibatda, ekologik inqirozli holatning oldini olishga olib kelmoqda. *Davlat standartlashtirish va metereologiya qo'mitasi* o'z funksional vazifasiga ko'ra mineral xom ashyolarni qidiruv va qazib olishlarning xalqaro ekologik standartlarga mos kelishini tartibga solib turadi. *Soliq inspeksiyasi* esa o'z vakolati doirasida yer osti va usti mineral boyliklaridan foydalanganlik yoki bu foydalanish davomida atrof-muhitni ifloslantirganliklari uchun xo'jalik yurituvchi sub'yektlardan soliqlar va to'lovlarni o'z muddatida undirib olish orqali tabiatga yetkazilgan zararni moliyaviy qoplashga imkon beradi. *Huquqni muhofaza qilish davlat idoralarining* funksional boshqaruv vazifalari yer osti boyliklaridan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilish qonunchiligi buzilishining profilaktik chora-tadbirlarini ishlab chiqish hamda konchilik qonun hujjatlarini buzganlarga nisbatan jazo choralarini qo'llashdan iboratdir.

4. YER OSTI BOYLIKLARIDAN FOYDALANISH HUQUQI

Yer osti boyliklaridan foydalanish huquqi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining (respublika ahamiyatiga molik ob'yektlar uchun) litsenziya (ruxsatnoma)si asosida yuridik va jismoniy shaxslarga berilishi mumkin. Yer osti boyliklaridan foydalanish muddatlari Yer osti boyliklari to'g'risidagi qonunning 22-moddasiga muvofiq *muddatli va muddatsiz* bo'lishi mumkin. Agarda foydalanish muddati oldindan belgilanib qo'yilmagan bo'lsa, u muddati cheklanmagan hisoblanadi. Aksincha, agarda yer osti boyliklaridan foydalanish litsenziyada belgilab qo'yilgan bo'lsa — cheklangan bo'ladi. Masalan, chet el yuridik va jismoniy shaxslarga Konsessiyalar to'g'risidagi qonunning 3, 15, 17-moddalariga binoan tanlov va auksion o'tkazish orqali 15 yil muddatga Vazirlar Mahkamasining qarori asosida yer osti boyliklari foydalanish uchun beriladi. Zaruriyatga qarab bu muddat muayyan davrga, lekin 15 yildan oshmagan holda, uzaytirilishi mumkin.

Yer osti boyliklaridan foydalanishning olti turi mavjud:

1) geologik jihatdan o'rganish;
2) foydali qazilmalarni kavlab olish;
3) texnogen mineral hosilalardan foydalanish;
4) foydali qazilmalar bilan bog'liq bo'lmagan yer osti inshootlarini qurish hamda ulardan foydalanish; chiqindilarni saqlash va ko'mib tashlash;
5) alohida muhofaza etiladigan geologik ob'yektlarni barpo qilish;
6) nodir tosh xom ashyosi namunalarini, paleontologik qoldiqlarni va boshqa geologik kolleksiyabop materiallarni to'plash.

Geologik o'rganish uchun berib qo'yish Qonunning 25-moddasida belgilangan tartibda tasdiqlangan yer qa'rini geologik o'rganish loyiha — sxema hujjatlariga binoan amalga oshiriladi. Yer qa'rini geologik jihatdan o'rganishga doir ekologik ekspertiza talab qilmaydigan ishlar ro'yxati Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tomonidan tasdiqlanadi.

Yer qa'ri uchastkalaridan foydalanish huquqi maxsus litsenziyalar asosida amalga oshiriladi. Uning uchun yer osti mineral boyliklardan foydalanish maqsadi, kon joylashgan maydon, texnogen hosilalardan

foydalanish bilan bog‘liq bo‘lgan korxona loyihalari, qazib olish bilan bog‘liq bo‘lmagan inshootlarni qurish va ulardan foydalanish, zararli moddalar, radioaktiv chiqindilarni va ishlab chiqarish chiqitlarini joylashtirish huquqlari bo‘lishi lozim.

Yuridik va jismoniy shaxslarga yer osti boyliklaridan foydalanishning bir yo‘la bir necha turi uchun litsenziyalar berilishi mumkin. Vazirlar Mahkamasi tomonidan berilgan litsenziya Yer kodeksining 17-moddasiga muvofiq yer osti boyliklaridan foydalanuvchilar uchun yer uchastkasini ajratishga asos bo‘la oladi. Kon ajratmalari Sanoatda va konchilikda ishlarning bexatar olib borilishini nazorat qilish agentligi tomonidan beriladi.

Foydali qazilma konlarini tajriba-sanoat yo‘sinida ishlatish (neft va gaz konlari bundan mustasno), yer osti chuchuk suvlarini chiqarib olish, nodir tosh xom ashyosi namunalarini, paleontologik qoldiqlarni va boshqa kolleksiyabop geologik materiallarni to‘plash uchun litsenziyaga muvofiq berib qo‘yiladigan yer osti boyliklari uchastkalariga kon ajratmasi talab qilinmaydi.

Geologiya va qidiruv ishlari moliyaviy ta’minlagan yuridik va jismoniy shaxslar qidirib topilgan konni ishlatish uchun litsenziyalar olishda mutlaq huquqqa egadirlar.

Xo‘jalik va ro‘zg‘or ehtiyojlari uchun foydalanishga yer osti boyliklarini berib qo‘yish Yer osti boyliklari to‘g‘risidagi qonunning 31-moddasi bilan alohida belgilab qo‘yilgan. Unga binoan mahalliy xo‘jalik ahamiyati uchun zarur mineral xom ashyo va yer osti suvlarini qazib olish, yer osti inshootlarini qurish maqsadida Vazirlar Mahkamasining maxsus litsenziyasisiz, lekin qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshirish mumkin.

Yer osti boyliklaridan foydalanish uchun tayyorlangan loyihalar Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasining ekspertizasidan o‘tishi lozim.

Aholi punktlarida, shahar atrofidagi yashil zonalarda, sanoat, transport, aloqa ob’yektlari, yer osti mineral suvlarini chiqarib olish zonalarida va alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar doirasida yer qa’rining ayrim uchastkalaridan foydalanish cheklab yoki taqiqlab qo‘yilishi mumkin.

Yer osti boyliklaridan foydalanuvchilar Yer osti boyliklari to‘g‘risidagi qonunning 32—33-moddalariga muvofiq bir qator huquqlar va majburiyatlarga egadirlar.

Yer osti boyliklaridan foydalanish huquqini cheklash, to‘xtatib turish va tugatish Yer osti boyliklari to‘g‘risidagi qonunning 34-moddasida ko‘rsatilgan hollarda va Vazirlar Mahkamasi belgilagan tartibda amalga oshiriladi.

Qaytarish uchun savol va topshiriqlar

?

1. «Yer osti boyliklari» iborasini tushuntirib bering.
2. Nima uchun yer osti boyliklarini huquqiy muhofaza qilish zarur?
3. O‘zbekiston Respublikasi «Yer osti boyliklari to‘g‘risida»gi eski va yangi tahrirdagi qonunlarning asosiy farqi nimada?
4. Konsessiya shartnomasi qanday shartnoma hisoblanadi?
5. Yer osti boyliklaridan foydalanishni qanday davlat organlari nazorat qiladi?
6. Konchilik munosabatlariga qanday ijtimoiy munosabatlar kiradi?
7. Chet el investitorlariga milliy mineral boyliklardan foydalanishda qanday imtiyozlar beriladi?
8. Yer osti boyliklaridan foydalanuvchilarga qanday ekologik-huquqiy talablar qo‘yiladi?
9. Yer osti boyliklari qonunchiligini buzganlik uchun qanday javobgarliklar mavjud?

Insonlar tabiat qonunlariga bo‘ysinadilar, hattoki unga qarshi borganlarida ham.
I. V. Gyote

XII bob. O‘SIMLIK DUNYOSINI EKOLOGIK-HUQUQIY MUHOFAZA QILISH

1. O‘SIMLIK DUNYOSI VA UNI EKOLOGIK-HUQUQIY MUHOFAZA QILISH ZARURATI

O‘simlik dunyosi tirik organizmlar qatoridan joy olgan holda ekologik tizimlarda o‘z o‘rni va ahamiyatiga ega. Avvalambor, u tirik organizmlar, xususan, inson uchun o‘ta zarur kislorod (O_2) ishlab beruvchi manba hisoblanadi. O‘simliklar inson va hayvonot dunyosini fotosintez jarayoni orqali organik ozuqa bilan ta’minlaydi (180 mlrd tonna yiliga). «Yashil do‘stlarimiz» atmosfera havosidagi SO ni yutib, o‘zidan O_2 chiqarish hisobiga undagi SO: O_2 o‘rtasidagi mutanosiblikni ushlab turadi. Ma’lumotlarga ko‘ra o‘simlik dunyosi yiliga 20—30 mlrd tonna uglerod yutar ekan.

Inson o‘z hayoti davomida o‘simlik dunyosiga ijobiy va salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Kishilarning ijobiy ta’siri tabiiy o‘simliklar o‘sadigan sharoitlarni muhofaza qilish, yo‘qolib ketayotgan turlarini ko‘paytirish, madaniy o‘simliklar maydonini kengaytirish, shahar va qishloqlarni ko‘kalamzorlashtirish va hokazo. Kishilarning o‘simlik dunyosiga salbiy ta’siri — yaylov va o‘rmon maydonlarini sanoat, transport, shahar va qishloqlarga aylantirish, atrof-muhitni ifloslantirish orqali o‘simliklarning yashash muhitini inqiroziy holatga olib kelish, madaniy-oqartuv ehtiyojlarini qondirish uchun ularni toptab, yulib va ko‘chirib tashlash kabilar.

Ma’lumotlarga ko‘ra keyingi 200 yil mobaynida o‘simlik dunyosi roppa-rosa ikki barobarga qisqargan. Undan foydalanuvchi insonlar soni esa bir necha 10 barobarga ko‘paydi va hozir 6 mlrd kishidan ortib ketdi. Yer kurrasida uchraydigan 600000 turdan ortiq yovvoyi o‘simlik turlaridan O‘zbekistonda bor-yo‘g‘i 4000 turi uchraydi, xolos. O‘simliklarning har birini o‘ziga xos morfologik va morfometrik xususiyatlari bor va tabiiy landshaftlarga qarab ularning tarqalish qonuniyatlari aniqlanadi. O‘zbekiston Respublikasining Qizil kitobidan olingan ma’lumotlarga ko‘ra[1] keyingi 14 yil ichida 138 tur yovvoyi o‘simliklar noyob va yo‘qolib ketish xavfi ostidagi turlar qatoridan joy oldi. 1984-yilda ularning soni 163 ta bo‘lsa, 1998-yilga kelib 301 tagacha ko‘paydi.

[1] Krasnaya kniga Uzbekskoy SSR. Tom II. Rasteniya. — T.: Fan, 1984. O‘zbekiston Respublikasi Qizil kitobi. 4-tom. O‘simliklar. — T.: Chinor ENK, 1998.

Yuqorida keltirilgan salbiy jarayonlarga misollar insonlarni va ayniqsa, davlatlarni «yashil do‘stlarimiz» oldidagi mas’uliyatimizni oshirishga undaydi. Barcha huquqiy, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy faoliyatlarimiz o‘simlik dunyosini muhofaza qilish va undan o‘ta samaradorlik bilan foydalanishimizni ko‘ndalang qilib qo‘yadi.

O‘simlik dunyosini muhofaza qilishda uning bir qator o‘ziga xos xususiyatlariga e’tibor qilish lozim:

Birinchidan — *o‘simliklar tuproqda, yer ustida, yer ostida va suvda uchraydi.*

Ikkinchidan — *ularning madaniy va yovvoyi turlari mavjuddir.*

Uchinchidan — *yovvoyi o‘simliklar ikki toifaga — o‘rmon va o‘rmon tashkil etmaganlarga ajratiladi.* O‘simlik dunyosini huquqiy jihatdan muhofaza etish yo‘llari aynan shu 3 xil xususiyatlariga e’tibor bergan tartibda olib boriladi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 1-apreldagi 139-sonli qarori bilan tasdiqlangan «Biologik rang-baranglikni saqlash bo‘yicha milliy strategiya va harakatlar rejasi»da o‘simlik dunyosini huquqiy jihatdan muhofaza qilish ustuvor yo‘nalishlar qatoridan joy olgan. Zero, o‘simlik dunyosi fuqarolarning yashash huquqini ta’minlash manbai ekan, davlat ushbu huquqlarni ta’minlashning kafili sifatida maxsus qonunlar qabul qilish va uning ijrosini ta’minlashni birlamchi masala qilib qo‘ymoqda.

2. O‘SIMLIK DUNYOSINI MUHOFAZALASHNING HUQUQIY TARTIBI

O‘simlik dunyosi O‘zbekiston Respublikasida Ekologiya huquqining mustaqil ob’yekti sifatida e’tirof etilgan. Shuning uchun ham 1997-yil 26-dekabrda Oliy Majlisning 1-chaqiriq X sessiyasida «O‘simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to‘g‘risida»gi maxsus qonun (quyida Qonun deb yuritiladi) qabul qilindi. Ushbu Qonunning 1-moddasiga binoan ***o‘simlik dunyosi ob’yekti*** *bo‘lib tabiiy sharoitda o‘sadigan, takror yetishtirish va genetik fondini saqlash uchun ekib o‘stiriladigan yovvoyi o‘simliklar hisoblanadi.* Aynan ana shu turdagi o‘simliklarni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanishga oid munosabatlar ekologik-huquqiy munosabatlar toifasiga kiritiladi.

O‘rmonlar Ekologiya huquqining mustaqil ob’yekti sifatida alohida qonun hujjatlari bilan huquqiy tartibga solinadi.

Qoraqalpog‘iston Respublikasida o‘simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish sohasidagi munosabatlar mazkur Respublikaning qonun hujjatlari bilan ham tartibga solinadi. Agarda ushbu masala

bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi xalqaro shartnomalarda ishtirok etsa va ularda boshqacha qoidalar belgilangan bo‘lsa, unda xalqaro shartnoma normalari ustuvorlikka ega.

O‘simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish vazifalari 19-rasmda ko‘rsatilgan bo‘lib, u qonun hujjatlari orqali floraning tur bo‘yicha tarkibini va genetik fondini tabiiy sharoitlarda saqlab qolishdir.

O‘zbekiston Respublikasida o‘simlik dunyosi davlat mulki — umummilliy boylik bo‘lib, undan oqilona foydalanish zarur va u davlat muhofazasidadir (Qonun, 3-modda).

O‘simlik dunyosi ob’yektlaridan foydalanish umumiy va maxsus yo‘nalishda olib boriladi. Umumiy foydalanish jismoniy shaxslar tomonidan hayotiy zarur ehtiyojlarni qondirish uchun bepul amalga oshiriladi. Qonunning 7-moddasiga ko‘ra jismoniy shaxslar chorvachilik ehtiyojlari uchun yovvoyi ozuqa mahsulotini tayyorlash va chorva mollarini o‘tlatish kabi huquqlarga egadirlar.

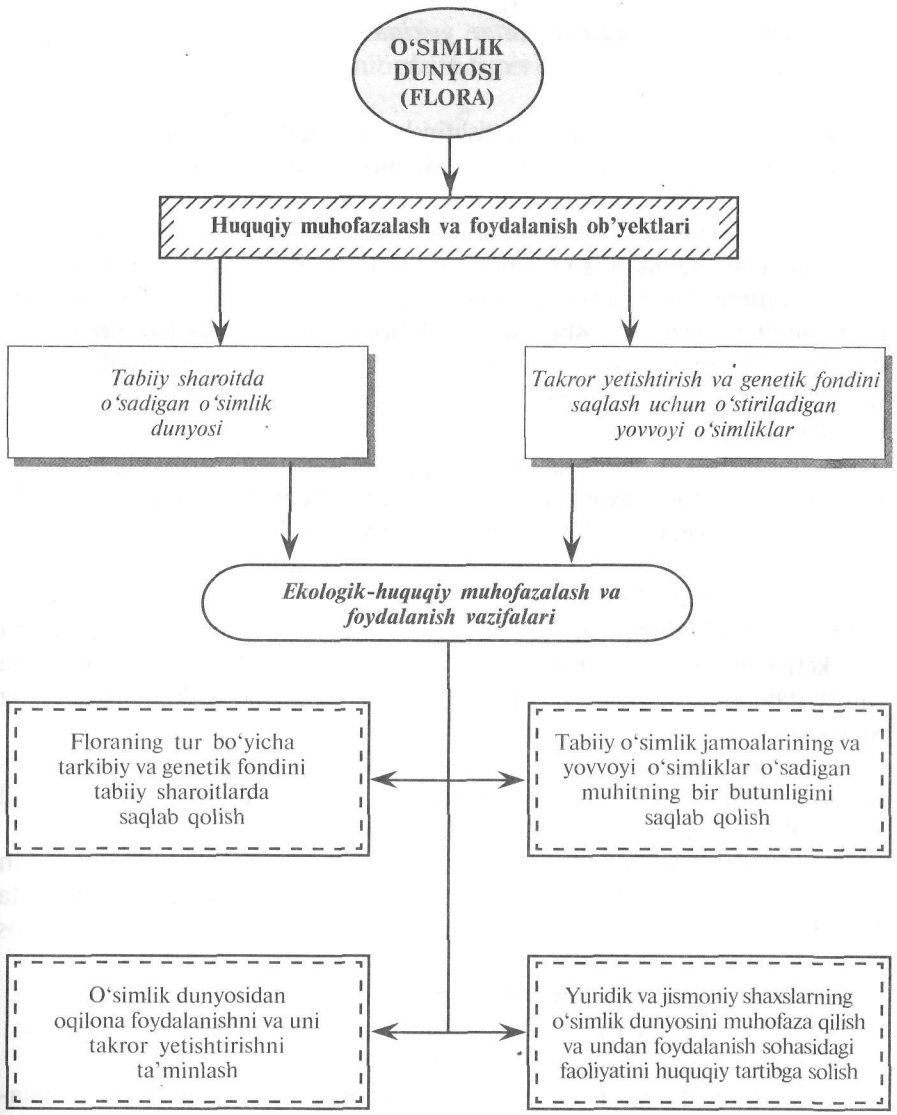
O‘simlik dunyosidan maxsus foydalanish yuridik va jismoniy shaxslarni ishlab chiqarish va boshqa faoliyatni amalga oshirish uchun haq evaziga ruxsatnomalar asosida berib qo‘yishdir. Maxsus foydalanish Qonunning 7-modda 4-qismida berilgan bo‘lib, ularga: ovchilik xo‘jaligi ehtiyojlari; texnik va dorivor xom ashyoni tayyorlash; oziq-ovqat maqsadlari uchun tayyorlash; daraxt va butalarni kesish; ilmiy-tadqiqotlar olib borish; madaniy-ma’rifiy, tarbiyaviy, sog‘lomlashtirish, rekratsion va estetik maqsadlarda foydalanish; tabiatni muhofaza qilish maqsadlarida foydalanish kabi faoliyat turlari kiradi.

Soliq kodeksining 31-moddasiga muvofiq o‘simlik dunyosidan foydalanishda yangi tashkil qilingan dehqon va fermer xo‘jaliklari ikki yil muddatga, ilmiy-tadqiqotlar va ekologik vazifalarni bajaruvchi tashkilotlar, madaniy-ma’rifiy, tarbiyaviy va sog‘lomlashtirish maqsadlarini ko‘zlagan notijorat yuridik shaxs maqomidagi jamoa uyushmalari esa tegishli pul to‘lashdan ozod qilinadilar.

O‘simlik dunyosini doimiy va vaqtincha (uzoq muddatli — 10 yilgacha, qisqa muddatli — 3 yilgacha) foydalanishga berib qo‘yiladi. Foydalanish normativlari (Qonunning 9-moddasiga binoan) Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi va Respublika Fanlar akademiyasi bilan kelishilgan holda hamda Qishloq va suv xo‘jaligi vazirligi tomonidan belgilanadi.

O‘simlik dunyosi ob’yektlaridan foydalanuvchilar Qonunning 10-moddasiga ko‘ra quyidagi ***huquqlarga*** *egadirlar:*

- berib qo‘yish shartlariga muvofiq foydalanish;
- belgilangan tartibda olingan mahsulotni tasarruf etish;
- buzilgan huquqlarini tiklatish va yetkazilgan zararni qoplatish.

19-rasm. **O‘simlik dunyosi ob’yektlari va uni ekologik-huquqiy muhofaza qilish vazifalari.**

*Ularga quyidagi **majburiyatlar** yuklatiladi:*

- belgilangan qoidalarga rioya etish;
- oqilona foydalanish;
- muhofaza qilish va takror yetishtirish chora-tadbirlarini amalga oshirish;
- yong‘in xavfsizligiga rioya etish, unga qarshi choralar ko‘rish va yong‘in chiqqan taqdirda uni o‘chirish choralarini ko‘rish;
- foydalanganlik uchun o‘z muddatida haqini to‘lash va qonun hujjatlarida belgilangan boshqa huquq va majburiyatga egadirlar.

Davlatning siyosiy, ekologik va iqtisodiy xavfsizligini ta’minlash alohida bir tabiiy, texnogen va boshqa xavfsizlik holatlari yuzaga kelgan holda foydalanuvchilarning faoliyati davlatning umumiy va maxsus vakolatlangan organlari tomonidan cheklab qo‘yilishi, to‘xtatib turilishi yoki man etilishi mumkin.

Qonunning 11-moddasiga muvofiq alohida muhofaza etiladigan ayrim tabiiy hududlar (qo‘riqxona, qo‘riqlanadigan zonalar, tabiat yodgorliklari)da o‘simlik dunyosidan foydalanishga yo‘l qo‘yilmaydi.

Qizil kitobga kiritilgan o‘simliklardan foydalanish man etiladi. Lekin Qonunda Vazirlar Mahkamasining ruxsati bilan noyob va yo‘q bo‘lib ketayotgan o‘simlik dunyosidan foydalanish, ular bilan savdo qilish, chetga olib ketish amalga oshirilishi mumkin. Bunday holatda Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasining taqdimnomasi va Fanlar Akademiyasining xulosasi kerak bo‘ladi.

O‘simlik dunyosidan foydalanuvchi shaxslarning umumiy va maxsus turdagi foydalanish tartibi Qonunning 12—18-moddalarida batafsil ko‘rsatib o‘tilgan.

Xo‘sh, qanday hollarda shaxslarning o‘simlik dunyosi ob’yektlaridan foydalanish huquqi bekor qilinadi? Unga Qonunning 19-moddasida hamda boshqa ekologik me’yoriy hujjatlarda ko‘rsatilgan holatlar asos bo‘lishi mumkin. Masalan:

- o‘simlik dunyosidan foydalanish huquqidan voz kechilganda;
- belgilangan foydalanish muddati tugaganda;
- yuridik shaxs faoliyati tugatilganda;
- o‘simlik dunyosi ob’yektlarini muhofaza qilish, ulardan foydalanish va ularni takror yetishtirish qoidalari, normativlari va boshqa talablari buzilganda;
- o‘simlik dunyosi ob’yektlaridan foydalanganlik uchun haq belgilangan muddatda to‘lanmaganda;
- foydalanish ta’sirida tabiiy o‘simliklar jamoalarida asliga qaytarib bo‘lmaydigan o‘zgarishlar xavfi tug‘ilganda;
- yer uchastkalari davlat va jamoat ehtiyojlari uchun olib qo‘yilganda va hokazo.

O‘simlik dunyosidan foydalanish tartibi zamon talabiga mos ravishda doimo o‘zgarib, takomillashib va rivojlanib borishi tabiiy holdir.

3. O‘SIMLIK DUNYOSINI MUHOFAZA QILISH CHORA-TADBIRLARI

O‘simlik dunyosidan oqilona foydalanish, albatta, bir paytning o‘zida yuridik va jismoniy shaxslardan ularni muhofazalash chora-tadbirlarini qo‘llashni talab etadi. O‘simlik dunyosini muhofazalash chora-tadbirlari Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risidagi qonunning mazmun va mohiyatidan kelib chiqqan holda va O‘simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to‘g‘risidagi qonunning 20—24-moddalarida ko‘rsatilgan me’yorlar va qoidalar asosida olib boriladi. Ushbu ***ekologik-huquqiy chora-tadbirlar*** quyidagilardan iborat:

* *sanitar-ekologik, iqtisodiy, ma’rifiy-madaniy ahamiyatga molik bo‘lgan o‘simliklarning tarqalish maydoni (areali) va ularning miqdorini tartibga solish.*

Ular shudgorlar, pichanzorlar va yaylovlarda tabiiy sur’atlarda bosib ketadigan zaharli, giyohvand moddalarni, karantindagi o‘simliklar, begona o‘tlar hamda boshqa yovvoyi o‘simliklarning tarqalishi va ularning miqdorini tartibga solish va o‘zga tabiat ob’yektlariga zarar yetkazmaslik, o‘simlik jamoalari va ular o‘sadigan muhitning saqlanishini ta’minlaydigan usullar bilan amalga oshiriladi.

Tarqalishi va miqdori tartibga solinishi lozim bo‘lgan yovvoyi o‘simliklarning turlari, shuningdek, tartibga solish qoidasi maxsus vakolat berilgan davlat organlari tomonidan Fanlar Akademiyasining xulosalari asosida belgilanadi.

1995-yil 31-avgustda qabul qilingan «O‘simliklar karantini» va 2000-yil 31-avgustdagi «Qishloq xo‘jalik o‘simliklarini zararkunandalar, kasalliklar va begona o‘tlardan himoya qilish to‘g‘risida»gi qonunlarning asosiy vazifalariga xalq xo‘jaligiga katta zarar yetkazishi mumkin bo‘lgan chetdan turli yo‘llar bilan kirib keladigan begona o‘tlardan muhofaza qilish ham kiradi. Mazkur Qonunlar yovvoyi o‘simliklarni normal o‘sishi va rivojlanishini ta’minlash maqsadida nafaqat begona o‘tlar, balki o‘simlik kasalliklari va hayvonot dunyosiga oid zararkunandalardan ham muhofaza qilish normalarini belgilaydi. Shuning uchun ham O‘zbekistonda Qishloq va suv xo‘jaligi huzurida O‘simliklar karantini bosh davlat inspeksiyasi tashkil etilgan va unga yovvoyi turdagi o‘sadigan o‘simliklarni muhofaza qilish vakolati topshirilgan.

* *Yovvoyi o‘simliklarni boshqa joyga ko‘chirish va duragaylash (irsiy xususiyatlari turlicha bo‘lgan o‘simliklarni chatishtirish).*

O‘simliklarning yangi turlarini yovvoyi floraga ko‘chirish va yovvoyi o‘simliklarni duragaylash Fanlar Akademiyasi va O‘simliklar karantini bosh boshqarmasining xulosasi asosida chiqarilgan Vazirlar Mahkamasining maxsus qaroriga binoan faqatgina ilmiy tadqiqot va xo‘jalik maqsadlarida va belgilangan tartibda yo‘l qo‘yiladi.

* *Botanika kolleksiyalarini to‘plash*

faqatgina davlat hisobidan o‘tkaziladi va ilmiy, madaniy-ma’rifiy, o‘quv-tarbiyaviy yoki estetik maqsadlarni ko‘zlagan holda amalga oshiriladi. Botanika kolleksiyalarini to‘plash maxsus ruxsatnomalar asosida yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan amalga oshiriladi. Uning egalari Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi tomonidan tasdiqlangan hisobga olish, to‘ldirib borish, asrash, sotib olish va sotish, jo‘natish, chet ellardan olib kirish va ularga olib chiqish qoidalariga rioya etishlari shart.

O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Botanika institutida bir mln dan ziyod o‘simlik nusxalariga ega bo‘lgan gerbariy bor. Unda nafaqat O‘zbekiston, balki butun dunyodan keltirilgan va davlat tomonidan muhofaza etiladigan flora kolleksiyasi to‘plangan.

* *O‘simlik dunyosining ob’yektlarini muhofaza qilish, ulardan foydalanish va ularni takror yetishtirish qoida va me’yorlarini zamon talabiga mos ravishda ishlab chiqish.*
* *O‘zbekiston Respublikasi Qizil kitobiga kiritilgan o‘simlik dunyosining tarqalish arealini yoki o‘sish sharoitlarini alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni yaratish orqali amalga oshirish.*

Ya’ni noyob va yo‘q bo‘lib ketayotgan o‘simlik dunyosi ob’yektlarida qo‘riqxona, buyurtma qo‘riqxona, biosfera qo‘riqxonasi kabi huquqiy maqomdagi muhofaza tegralarini barpo etish.

* *O‘simlik dunyosi ob’yektlaridan foydalanishni cheklash va taqiqlash.*
* *Davlat va jamoat nazoratini va ekspertizasini kuchaytirish, tegishli yuridik sanksiyalarni huquqbuzarlarga nisbatan qo‘llash mexanizmini yaratish.*
* *Ilmiy tadqiqot, ma’rifiy-madaniy, o‘quv-uslubiy ishlarni talab darajasida yo‘lga qo‘yish va ijobiy natijalarni ommalashtirish* va hokazo.

Bizningcha, har bir tabiiy ob’yektlarni, xususan, o‘simlik dunyosini muhofaza qilishning ekologik-iqtisodiy, ekologik-huquqiy, ekologik-ijtimoiy, ekologik-siyosiy mexanizmlarini yaratish ayni muddaodir.

4. O‘SIMLIK DUNYOSI OB’YEKTLARINI NAZORAT QILISH VA JAVOBGARLIK

O‘simlik dunyosini muhofaza qilish va undan oqilona foydalanishni huquqiy jihatdan tartibga solish uchun davlatning floristik kadastr-monitoring-nazorat-ekspertiza tizimini yo‘lga qo‘yish talab etiladi. Ushbu talab normalari O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risidagi, Ekologik ekspertiza to‘g‘risidagi, O‘simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to‘g‘risidagi umumlashtirilgan va ixtisoslashtirilgan qonunlarda belgilangan.

Masalan, ***o‘simlik dunyosi ob’yektlarining kadastri*** ushbu ekologik nazoratlash tizimining birinchi bo‘g‘iniga kirib, uni olib borish tartibi 2000-yil 19-dekabrda qabul qilingan Davlat kadastrlari to‘g‘risidagi qonunga muvofiq o‘rnatilgandir. Ushbu Qonunning 5-moddasiga binoan o‘simlik dunyosi ob’yektlari davlat kadastrlar tizimidagi alohida bir baholash ob’yekti hisoblanadi.

O‘simlik dunyosi ob’yektlarining kadastri Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Geodeziya, kartografiya va davlat kadastri bosh boshqarmasi tomonidan umumlashtiriladi va unda o‘simlik dunyosiga oid barcha iqtisodiy, huquqiy, tabiiy, informatik va kartografik materiallar berilgan bo‘ladi. Kadastr ma’lumotlari davlat organlariga bepul, yuridik va jismoniy shaxslarga esa pul evaziga beriladi.

Kadastr ma’lumotlariga asoslangan tarzda ***o‘simlik dunyosini monitoringi*** olib boriladi. O‘simlik dunyosidan foydalanuvchilar va uni muhofaza qiluvchilarning faoliyatini kuzatib borish Qishloq va suv xo‘jaligi vazirligi hamda tegishli hududlardagi mahalliy davlat idoralari tomonidan o‘tkaziladi (Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risidagi qonunning 28-moddasiga muvofiq).

Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi nizomining 11-moddasiga binoan o‘simlik dunyosini muhofaza qilish va undan oqilona foydalanishga doir ekologik-huquqiy munosabatlarning ***davlat nazoratini*** ushbu davlat organi olib boradi. Davlat nazorati monitoring ma’lumotlariga binoan operativ (rejalashtirilmagan) tarzda olib borilishi ham mumkin.

Ekologik-huquqiy nazorat nafaqat Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi, yana mahalliy davlat hokimiyati nazoratchilari tomonidan ham Qonunning 27-moddasi asosida o‘tkaziladi. Undan tashqari korxona, tashkilot, muassasalarda idoraviy, ishlab chiqarish va jamoatchilik nazoratini olib borish Qonunda nazarda tutiladi.

O‘simlik dunyosi ob’yektlari bo‘yicha ekspertizani 2000-yil 25-mayda qabul qilingan Ekologik ekspertiza to‘g‘risidagi qonunning 12-moddasiga ko‘ra Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasining maxsus ekspertiza guruhi tomonidan o‘tkaziladi. Bu holatda ekspertiza ob’yekti bo‘lib o‘simlik dunyosiga salbiy ta’sir etuvchi ishlab turgan korxonalar hisoblanadi.

Yagona nazorat tizimidagi o‘simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish tadbirlari asosida davlat yuridik va jismoniy shaxslarga nisbatan rag‘batlantirish yoki javobgarlikka tortish choralarini ko‘radi.

O‘simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to‘g‘risidagi qonun hujjatlarida belgilangan talablarning buzilishi aybdorlarga nisbatan ***yuridik javobgarlikni*** qo‘llashga asos bo‘la oladi.

Jinoyat kodeksining 202-moddasiga ko‘ra o‘simliklarning doridarmon, oziq-ovqat va manzarali (dekorativ) turlarini yig‘ish yoki tayyorlash, maxsus qo‘riqlanadigan tabiiy hududlardagi o‘simlik dunyosidan foydalanish tartibini buzish ancha miqdorda zarar yetkazilishiga sabab bo‘lsa, eng kam oylik ish haqining 50 barobarigacha miqdorda jarima yoki ikki yilgacha axloq tuzatish ishlari yoxud olti oygacha qamoq bilan jazolanadi. O‘sha qilmishlar Qizil kitobga kiritilgan turlarini nobud qilishga, ko‘p miqdorda zarar yetkazgan holda, bir guruh shaxslar tomonidan oldindan til biriktirib sodir etilgan bo‘lsa, eng kam oylik ish haqining 50 barobaridan 75 barobarigacha jarima yoki ikki yildan uch yilgacha axloq tuzatish yoxud 3 yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

O‘simlik dunyosiga yetkazilgan zararlarni qoplash 1995-yil 27-iyulda qabul qilingan «O‘zbekiston Respublikasida o‘simlik dunyosiga yetkazilgan zarar uchun undiriladigan jarima miqdorlarini hisoblash taksalarini tasdiqlash to‘g‘risida»gi Vazirlar Mahkamasining 293-sonli qarori asosida undirib olinadi. Undirilgan zarar mablag‘lari, agarda huquqbuzarlik Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasining inspektorlari tomonidan aniqlangan taqdirda, Tabiatni muhofaza qilishning mahalliy ekologik jamg‘armalariga tushiriladi va undan Vazirlar Mahkamasining 1993-yil 24-maydagi 246-sonli qarori bilan tasdiqlangan «Tabiatni muhofaza qilish jamg‘armalari to‘g‘risida»gi Nizomga muvofiq foydalaniladi. Agar mazkur turdagi huquqbuzarlik O‘rmon xo‘jaligi inspektorlari tomonidan aniqlansa respublika byudjetiga o‘tkaziladi. O‘simlik dunyosidan foydalanish va muhofazalash qoidalarini buzgan huquqbuzarliklar qo‘riqxona yoki milliy bog‘da sodir etilsa, u qaysi inspeksiya tomonidan aniqlanishidan qat’i nazar mazkur muassasalarning hisob-kitob raqamiga o‘tkaziladi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, barcha davlat organlari, jamoat birlashmalari va fuqarolarning asosiy faoliyati biologik xilma-xillikni saqlash maqsadida o‘simlik dunyosining kamayishiga yo‘l qo‘ymaslikdir.

Qaytarish uchun savol va topshiriqlar

?

1. Ekologiya huquqida qanday o‘simlik dunyosi ob’yektlari ajratiladi? Biologik xilma-xillikmi yoki rang-baranglikmi?
2. Nima uchun o‘simlik dunyosini ekologik-huquqiy jihatdan muhofaza qilish kerak?
3. O‘simlik dunyosidan foydalanish kimlarga va qanday talablarda beriladi?
4. O‘simlik dunyosining noyob va yo‘q bo‘lib ketayotgan turlari qayerda berilgan bo‘ladi?
5. Qizil kitob huquqiy manba bo‘la oladimi?
6. O‘simlik dunyosidan qanday maqsadlarda foydalanish uchun ruxsat beriladi?
7. O‘simlik dunyosini muhofaza qilishning huquqiy tamoyillarini sanab o‘ting.

Ekologik muammolar boshqa xavfsizlik muammolardan yashirin tarzda kechishi bilan farqlanib turadi.

Islom Karimov

XIII bob. O'RMONLARNI EKOLOGIK-HUQUQIY MUHOFAZA QILISH

1. O'RMON — ALOHIDA EKOLOGIYA HUQUQINING OB'YEKTI SIFATIDA

Garchand O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 55-moddasida O'rmon mustaqil tabiiy zaxira deb ifoda qilinmagan bo'lsa-da, dunyoning aksariyat mamlakatlarida u huquqiy jihatdan alohida tartibga solish ob'yekti hisoblanadi. Chunki o'rmon o'zining ekologik tizimda tutgan muhim ahamiyatiga ko'ra juda katta o'ziga xos majmua hisoblanadi. *O'rmon nafaqat o'simlik dunyosi, balki o'rmonlarsiz yerlarga nisbatan keskin ajralib turadigan hayvonot dunyosi, tuprog'i, atmosfera havosi va, hattoki, suviga ham ega.* O'rmonlarda uchraydigan bo'ri bilan yaylovdagi bo'ri, podzal o'rmon tuprog'i bilan och qo'ng'ir rangli cho'l tuprog'i, kislorod bilan boyitilgan o'rmon havosi bilan baland tog' havosining tarkibiy qismida farq bor, albatta.

Inson faoliyatiga tabiiy ob'yektlar ichida eng ko'p ta'sir qilgani ham aynan o'rmonlardir. Kishilik sivilizatsiyasi davrida Yer yuzidagi butun o'rmonlarning 2/3 qismi kesilib ketdi. Bu esa atmosfera havosidagi kislorod va is gazi nisbati, tuproq eroziyasi, hayvonot dunyosining xilma-xilligiga keskin salbiy ta'sir ko'rsatdi. O'rmonlarning yo'qotilishi qishloq xo'jaligi yerlarining 60% ini xalq xo'jaligi oborotidan chiqib ketishiga olib keldi.

O'zbekistonda o'rmonlar Yevropa, Shimoliy Amerika yoki Amazonkadagi singari juda rang-barang va zich, deb aytolmaymiz. Ularning tarqalishi, o'sishi va rivojlanishiga qarab mamlakatimizda *uch mintaqa ajratib olinadi — tog', cho'l va sohil o'rmonlari.*

Tog' o'rmonlari 311 ming gektar yoki o'rmonli yerlarning 11% ini (204 ming ga archazorlar), 2,7 mln ga cho'l o'rmonlari yoki 87% ni (saksovul va psammofitlar turkumiga kiruvchi butalar), 25 ming ga yoki 1% dan kam (to'qayzorlar — mayda tol, terak va turli butalar) o'rmonlar mavjud. Keyingi 100 yil davomida garchand o'rmon fondi yerlari ko'paysa-da, lekin o'rmonlar maydoni 4—5 barobarga kamaygan[1] va ayniqsa, sohildagi o'rmonlarning yo'qolib ketayotgani achinarli holdir.

[1] Natsionalniy doklad «O sostoyanii okrujayushey prirodnoy sredi i ispolzovaniya prirodnix resursov v Respublike Uzbekistan». — T.: Chinor ENK, 1998. — S. 143.

O'rmonlar atrof-muhit musaffoligini ta'minlashi, insonlarning ekologik xavfsizligi va madaniy boyligi sifatida alohida e'tibor bilan huquqiy muhofazalanadi. Chunki o'rmonlar turli mintaqalarda turli xil funksiyalarni bajaradi. Qalin o'rmonlar bilan qoplangan mintaqalarda ***o'rmonlar,*** avvalambor, ***jamiyatning iqtisodiy talablarini*** (Kanada, Finlyandiya, Rossiya, Belorussiya kabi mo'tadil iqlimli davlatlarda), chiroyli manzara va turizmni rivojlantirish imkoniyati keng bo'lgan hududlarda o'rmonlar ***jamiyatning ijtimoiy talablarini*** (Fransiya, Ispaniya, Gretsiya, Kipr kabi subtropik iqlimli davlatlarda), iqlimi keskin kontinental bo'lgan hududlarda o'rmonlar jamiyatning ***ekologik talablarini*** (O'zbekiston, Turkmaniston, Meksika, Isroil, arab mamlakatlari) qondiradi.

Shunday qilib, O'zbekistonda o'rmonlar tirik organizmlar uchun ekologik barqarorlikni ushlab turuvchi omil sifatida xizmat qilar ekan. Ular tirik organizm, xususan, insonlar uchun kislorod manbai, tuproqdagi mineral xom ashyo uchun organik manba, yerlarni yemirilishdan saqlovchi «qalqon», mikroiqlim hosil qiluvchi «konditsioner», biosferadagi va yer ostidagi namlikni bir me'yorda ushlab turuvchi «balanser», minglab turdagi jonzotlar uchun «yashash makoni», qolaversa, go'zal landshaftlarning asosiy ko'rsatkichidir. O'rmonlarning ushbu muhim ijtimoiy-ekologik ko'rsatkichlarini inobatga olgan holda uni O'zbekistonda qolgan o'simlik dunyosidan ajratilgan tarzda alohida ekologik-huquqiy muhofaza qilish tartibi o'rnatilgan.

1999-yil 15-aprelda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi «O'rmon to'g'risida»gi qonunning 3-moddasida «O'rmonlar asosan ***ekologik*** (*suvni muhofaza qilish, qo'riqlash, sanitariya-gigiyena, sog'lomlashtirish, rekratsion),* estetik va boshqa vazifalarni bajaradi, cheklangan darajadagi foydalanish ahamiyatiga ega», deb ifodalangan. O'rmonlarning mazkur prioritet (birlamchi) funksiyasiga ko'ra ekologik-huquqiy tartiboti o'rnatiladi.

2. O'RMONLARGA OID MUNOSABATLARNI TARTIBGA SOLISHNING UMUMIY JIHATLARI

O'rmonlarning ekologik, estetik va xo'jalik ahamiyatiga ko'ra qonunchilik tizimi shakllanadi. O'rmon to'g'risidagi qonunning 2-moddasiga binoan o'rmonlarga oid qonun hujjatlarining quyidagi ***vazifalari*** belgilangan (ahamiyatiga ko'ra ketma-ketlikda berilgan):

- ✓ o'rmonlarni muhofaza qilish;
- ✓ qo'riqlash va ulardan oqilona foydalanish;
- ✓ takroriy ko'paytirishni ta'minlash;
- ✓ o'rmon mahsuldorligini oshirish.

Ana shu qonuniy vazifalar o'rmonlarni davlat mulki — umummilliy boylik sifatida e'tirof etish, ulardan oqilona foydalanish mexanizmini yaratish va davlatning alohida e'tibori bilan muhofazalanish normalarini o'rnatishga olib keldi.

O'rmonlarni ekologik-huquqiy jihatdan tartibga solish uchun davlat o'rmon fondi ajratib olinadi. O'rmon to'g'risidagi qonunning 5-moddasiga ko'ra davlat ***o'rmon fondiga*** *barcha toifadagi o'rmonlar kiradi.* O'rmon fondi o'z navbatida davlat ahamiyatiga molik bo'lgan o'rmonlardan (davlat o'rmon xo'jaligida turgan) va idora, muassasa, tashkilot, korxona va shu kabi yuridik shaxslarning foydalanishidagi o'rmonlariga bo'linadi.

2000-yilga kelib O'zbekistonda 90 dan ziyod davlat o'rmon xo'jaligi mavjud bo'lgan. Ulardan 70 dan ziyodi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi huzuridagi O'rmon xo'jaligi bosh boshqarmasi qaramog'ida, 6 tasi davlat qo'riqxonasi maqomida. O'rmon xo'jaliklarining 2 tasi dorivor va ozuqa o'simliklarini yetishtiruvchi va qadoqlovchi, 2 tasi o'rmon ovchilik xo'jaligi, 2 tasi Zomin va Ugam-Chotqol milliy bog'lari, 2 tasi xo'jalik hisobidagi o'rmon uchastkalari, 2 tasi bosh o'rmon korxonasi, 1 tasi ishlab chiqarish o'quv markazidadir[1].

Davlat o'rmon fondiga — qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlardagi daraxt va ularning to'plari, ekinzorlarning ihota daraxtzorlari va boshqa turdagi butazor va daraxtzorlar; temir yo'l, avtomobil yo'llari, kanallar va boshqa suv fondi yerlaridagi daraxtzorlar; aholi punktidagi daraxtzorlar va ko'kalamzorlashtirish uchun ekilgan o'simliklar; tomorqalardagi va bog'lardagi daraxtlar va ularning to'plami *kirmaydi.*

Davlat o'rmon fondiga kirmaydigan daraxtzor va butazorlar O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish qonuni yoki boshqa qonun hujjatlari asosida tartibga solinadi.

O'rmon fondidan tashqari ***«O'rmon fondi yerlari»*** degan alohida tushuncha bor. Yer kodeksining 8,76-moddalariga muvofiq *O'rmon xo'jaligi ehtiyojlari uchun berilgan yerlar o'rmon fondi yerlaridir.* O'rmon fondi yerlariga nafaqat o'rmon bilan qoplangan, shuningdek, o'rmon bilan qoplanmagan, lekin o'rmon xo'jaligini yuritish uchun berilgan yerlar ham kiradi.

Yer kodeksining 10-moddasiga asosan o'rmon fondi yer uchastkasini ajratish tartibi amalga oshiriladi. Ushbu yer uchastkalaridan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilish davlat boshqaruvida umumiy va maxsus yo'sinda olib boriladi.

[1] *F. S. Namozov.* O'zbekistonda o'rmonlardan foydalanish huquqi. — T.: NPO Vostok, 2000. — 3-b.

Davlatning o'rmonga oid munosabatlarni tartibga solishning umumiy vakolati Vazirlar Mahkamasi, Mahalliy hokimiyat va Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasiga topshirilgan.

Vazirlar Mahkamasining «O'rmonlarni muhofaza qilish, qo'riqlash, ulardan foydalanish va ularni takroriy ko'paytirish» sohasidagi vakolatlari 1993-yil 6-maydagi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi to'g'risidagi va O'rmon to'g'risidagi qonunning 10-moddasida belgilangandir.

Mahalliy davlat hokimiyatlari 1993-yil 2-sentabrdagi Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida, 1994-yil 5-maydagi Xalq deputatlari viloyat, tuman, shahar kengashlariga saylovlar to'g'risida va O'rmon to'g'risidagi qonunning 11-moddasiga muvofiq o'rmonga oid barcha munosabatlarni boshqa ijtimoiy munosabatlar qatori o'zining hududida va vakolat doirasida hal etishi mumkinligi ko'rsatilgan.

Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi ham davlatning o'rmonga oid munosabatlarni tartibga solishda umumiy vakolatlangan organlar qatoridan joy oladi. Chunki u nafaqat o'rmonlarni, shuningdek, barcha tabiiy ob'yektlarni muhofaza qilish va undan oqilona foydalanish ustidan davlat nazoratini o'rnatadi. Ushbu kompleks ekologik nazorat funksiya 1996-yil 26-apreldagi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining Nizomida aks ettirilgan.

O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi O'rmon xo'jaligi bosh boshqarmasi, o'rmonga oid barcha munosabatlarni tartibga solib turuvchi maxsus vakolatlangan organ hisoblanadi. 2000-yil 7-fevraldagi «O'zbekiston Respublikasi Davlat o'rmon qo'mitasini O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi huzuridagi O'rmon xo'jaligi bosh boshqarmasiga aylantirish to'g'risida»gi Prezident farmoniga binoan tashkillashtirilgan.

O'rmon xo'jaligi Bosh boshqarmasining 12-may 2000-yildagi Nizomiga binoan umumlashtirilgan tarzda mazkur boshqarmaga quyidagi vakolatlar va vazifalar yuklatilgan:

- ✓ Davlat o'rmon qo'mitasi tasarrufiga kirgan o'rmon xo'jaligining barcha bo'linmalariga rahbarlik qilish va uning huquqiy vorisi hisoblanish;
- ✓ o'rmon qonunchiligi ijrosi davlat nazoratini olib borish;
- ✓ o'rmon fondini boshqarish, ulardan foydalanish, ularni tiklash, qo'riqlash va muhofaza qilishni tashkil etish;
- ✓ o'rmon xo'jaligidagi qo'riqxona va milliy bog'larning ishlarini yuritish;
- ✓ davlat o'rmon fondining yagona texnik siyosatini yuritish;
- ✓ o'rmon fondi monitoringini olib borish;
- ✓ o'rmon-meliorativ choralarini tashkil etish;

- ✓ o'rmonlarni yong'indan, kesishdan va o'rmon qoidalarini buzilishining oldini olish;
- ✓ qo'riqxona ishlari va ovchilik masalalariga doir ishlarni o'z vakolati doirasida nazorat qilish;
- ✓ o'rmon xo'jaligi korxonalari va tashkilotlarini malakali kadrlar bilan ta'minlash.

Mazkur farmondan kelib chiqqan holda O'rmon xo'jaligi bosh boshqarmasi uchun Vazirlar Mahkamasi va Qishloq va suv xo'jaligi vazirligining qarorlari qabul qilindi.

O'zbekistonda o'rmonlar avvalambor ekologik funksiyani bajarar ekan, ularni qo'riqlash asosiy huquqiy normalardan biri hisoblanadi. O'rmon to'g'risidagi qonunning 13-moddasiga asosan ***o'rmon qo'riqchiligi*** *o'rmon xo'jaligi korxonalarida o'rmonlarni qo'riqlash va muhofaza qilishni ta'minlaydi.* Korxonadagi mansabdor shaxs bo'lib o'rmon inspektori hisoblanadi va unga bir qator muhim qo'riqlash vakolatlari berilgandir.

O'rmon xo'jaligini tashkil etishning asosiy prinsiplari, ya'ni yo'naltiruvchi qoidalari quyidagilardan iborat: o'rmonlarni himoya etish, sog'lomlashtirish va boshqa foydali xususiyatlarini saqlash va kuchaytirishning afzalligi; o'rmonlardan oqilona foydalanish; ularni takroriy ko'paytirish, ularning mahsuldorligini oshirish, nav tarkibi va sifatini yaxshilash va hokazo. Ammo O'rmon to'g'risidagi qonunning 14-moddasida aks ettirilgan ushbu qoidalar, to'g'rirog'i, prinsiplar (afsuski qoida sifatida emas), vazifa tariqasida berilgan. Ularni umumlashtirilgan hamda davlat va huquq nazariyasidan kelib chiqqan holda shunday ifoda etish mumkin:

- ✓ o'rmonlarning ekologik jihatlarining afzalligi;
- ✓ o'rmonlardan oqilona foydalanishning majburiyligi;
- ✓ davlatning islohotchilik funksiyasini yo'qotmaslik va shu kabi qoida tariqasida aks ettirilgan normalar.

O'rmonlarning ekologik jihatlarining afzalligi prinsipi O'rmon to'g'risidagi qonunning 3, 15, 26-moddalarida bevosita va qolgan barcha moddalarida bilvosita tarzda yoritilgan. Qonunning 15-moddasida o'rmonlarni ekologik funksiyasini saqlab qolish uchun 15 xil qo'riqlanish toifalari belgilangan. Masalan, daryo sohilini eroziyadan saqlaydigan, chala cho'l va cho'l mintaqasidagi o'rmonlar va hokazo.

Umuman olganda, o'rmon xo'jaligi faoliyatini to'g'ri tashkil etish uchun «O'rmon tuzish» ishlari olib boriladi. ***O'rmon tuzish*** *— o'rmonlarni muhofaza qilish, qo'riqlash, o'rmon xo'jaligi va o'rmonlardan foydalanishni oqilona yuritilishini ta'minlashga qaratilgan tadbirlar tizimi.* O'zbekistonda o'rmon tuzishning huquqiy asoslari Konstitutsiyamizning 50, 54, 55-moddalarida, O'rmon to'g'risidagi qonunning 16-moddasida, O'rmon xo'jaligi bosh boshqarmasi tomonidan 2000-yilda ishlab chiqilgan «O'rmon tuzish va loyiha-qidiruv ishlarini olib borish tartibi to'g'risidagi Yo'riqnoma»da ifodalangan. Ularda o'rmon tuzishning maqsadi va vazifalari, choratadbirlari, normativ hujjatlari, bosqichlari, olib borish tartibi, o'rmonlarning turlarga ajratilishi, o'rmon taksatsiyasi, baholanishi, karta — planlarga tushirilishi kabi masalalarning me'yoriy qoidalari berilgan.

O'rmon tuzish ishlarini olib borish o'rmonlarni davlat hisobiga o'tkazishga asos bo'ladi. Agar o'rmon tuzish ishlari o'rmon fondiga o'tkazilmagan bo'lsa Qonunning 17-moddasiga binoan o'rmon fondini hisobga olish va tekshirish materiallari asosida davlat byudjeti hisobiga olib boriladi.

O'rmon tuzish va o'rmon fondining davlat hisobi o'rmonlarga oid barcha kadastr ma'lumotlarini to'plashga xizmat qiladi. ***O'rmon kadastri*** 2000-yil 15-dekabrdagi Davlat kadastrlari to'g'risidagi qonunga binoan o'tkaziladi. O'rmon kadastri davlat byudjeti hisobiga o'tkazilgani uchun ham «Davlat» so'zi qo'shib ishlatiladi. U yagona tizim bo'yicha Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilangan tartibda davlatning maxsus tashkillashtirilgan organlari orqali o'tkaziladi.

3. O'RMONLARDAN FOYDALANISH HUQUQI

Yuqorida o'rmon inson hayotida juda katta ahamiyat kasb etishi haqida alohida to'xtalib o'tgan edik. Kishilar o'rmonlardan doimo foydalanar ekanlar, bir paytning o'zida ular o'rmonlarni muhofaza qilish choratadbirlarini ko'rishga majburdirlar.

O'rmonlardan foydalanish huquqi *deb o'rmonlarning foydali xususiyatlaridan yuridik va jismoniy shaxslarning o'z xo'jalik va boshqa hayotiy ehtiyojlarini qondirishlari uchun qonun hujjatlarida belgilangan tarzda foydalanishlari tushuniladi.*

Ekologiya huquqining prinsiplaridan kelib chiqqan holda va O'rmon to'g'risidagi qonunning 19, 30-moddalariga binoan o'rmondan foydalanish ma'lum *haq evaziga (maxsus foydalanish)* yoki *bepul (umumiy foydalanish)* amalga oshiriladi. To'lovlar miqdori va ularni undirish tartibi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi va unga doimo qo'shimcha hamda o'zgartirishlar kiritib turiladi.

O'rmonlardan foydalanish *doimiy* va *vaqtinchalik* bo'ladi. Doimiy foydalanish uchun o'rmon xo'jaligi korxonalari, muassasalari va tashkilotlariga, vaqtinchalik esa (qisqa muddatli — 3 yilgacha, uzoq muddatli — 10 yilgacha) o'rmon xo'jaligi kirmagan yuridik va jismoniy shaxslarga berilishi mumkin. Ushbu foydalanish huquqi O'rmon xo'jaligi bosh boshqarmasining bo'linmalari yoki ular vakolat bergan tashkilot,

muassasa yoki korxonalar tomonidan beriladi. O‘rmondan maxsus foydalanishga litsenziya yoki chipta asosida yo‘l qo‘yiladi.

O‘rmon to‘g‘risidagi qonunning 30-moddasiga muvofiq o‘rmondan ***doimiy foydalanuvchilar muayyan*** huquq va majburiyatlarga egadirlar. O‘rmon fondi uchastkasi belgilangan tartibda quyidagi ***huquqlardan*** *iborat:*

- mustaqil xo‘jalik yuritish;
- suv, yer va yer osti boyliklaridan foydalanish;
- yo‘l ochish;
- o‘rmon mahsulotlarini joylashtirish uchun maydonchalar jihozlash;
- ishlab chiqarish va uy-joy binolari hamda inshootlarini qurish;
- tayyorlangan mahsulotga va uni sotishdan olingan daromadga mulkdor bo‘lish.

Majburiyatlar:

- o‘rmonni muhofaza qilish va qo‘riqlash;
- o‘rmondan oqilona foydalanish;
- o‘rmonni takroriy (qayta) ko‘paytirish (tiklash);
- o‘rmonlarning davlat hisobini olib borish;
- o‘rmondagi barcha tabiiy ob’yektlarga zarar yetkazmaslik;
- o‘rmondan maxsus foydalanganlik uchun to‘lovni o‘z vaqtida to‘lash;
- alohida muhofaza etiladigan o‘rmon fondiga tegishli huquqiy holatni ta’minlash;
- o‘zga foydalanuvchi shaxslarning huquqlarini buzmaslik va qonun hujjatlarida belgilangan boshqa huquqlar.

O‘rmondan ***vaqtinchalik foydalanuvchilar*** o‘rmon fondi uchastkasida belgilangan tartibda quyidagi ***huquqlarga*** *egalar:*

- muddatli va tegishli faoliyat yuritish;
- yo‘l ochish;
- o‘rmon mahsulotlarini joylashtirish uchun maydonchalar jihozlash;
- ishlab chiqarish binolari va inshootlarini qurish.

Majburiyatlar:

- o‘zlariga berib qo‘yilgan yaylovlar, pichanzorlardan oqilona foydalanish;
- o‘rmondagi tabiiy boyliklarga salbiy ta’sir ko‘rsatmaslik;
- o‘rmondan foydalanganlik uchun to‘lovni o‘z vaqtida to‘lab borish;
- o‘zga shaxslarning huquqlarini buzmaslik.

Qonunning 23-moddasiga ko‘ra davlat o‘rmondan foydalanuvchilarning qonun bilan belgilangan faoliyatlariga aralashmaslik, huquqlari buzilgan taqdirda ularni tiklash va yetkazilgan zararni to‘la hajmda qoplash majburiyatini oladi. Qonunning 24-moddasida belgilangan tartibda o‘rmondan foydalanuvchilar o‘z huquqlaridan voz kechishi, uning bekor qilinishi, olib qo‘yilishi, mahrum qilinishi ham mumkin.

O‘rmondan quyidagi maqsadlarda foydalanish uchun ruxsat beriladi:

- ✓ daraxtzor va butazorlarni kesish;
- ✓ qo‘shimcha tarzda foydalanish (mol boqish, pichan o‘rish, asalarichilik, dorivorlar tayyorlash);
- ✓ ovchilik ehtiyojlari uchun foydalanish;
- ✓ ilmiy-tadqiqot olib borish;
- ✓ madaniy-ma’rifiy, tarbiyaviy, sog‘lomlashtirish, rekratsion va estetik maqsadlar va shu kabi qonun hujjatlarida belgilangan tartibda.

Fuqarolar Qonunning 30-moddasiga binoan o‘rmonda yovvoyi dorivor va ozuqabop o‘simliklar, mevalar, qo‘ziqorinlar yig‘ishni bepul amalga oshirishlari mumkin. Lekin ular yong‘in va ekologik xavfsizliklarga rioya etishlari, daraxt va butalarni sindirmasliklari, o‘rmon ekinlariga shikast yetkazmasliklari, o‘rmondagi atrof tabiiy muhit unsurlariga ehtiyotkorona munosabatda bo‘lishga majburdirlar. Davlat chegarasidagi o‘rmondan foydalanish tartibi Davlat chegaralarini himoya qilish davlat qo‘mitasi va O‘rmon xo‘jaligi bosh boshqarmasi bilan birgalikda belgilangan huquqiy tartibga amal qiladi.

4. O‘RMONLARNI HUQUQIY HIMOYALASH

O‘zbekistonda o‘rmonlar, avvalambor, ekologik funksiyani bajarar ekan, ularni qo‘riqlash, muhofaza qilish, tiklash, ko‘paytirish, mahsuldorligini oshirish, ya’ni himoyalashni huquqiy jihatdan ta’minlash o‘ta dolzarb masaladir.

O‘rmon to‘g‘risidagi qonunning 32-moddasiga binoan ***o‘rmonlarni qo‘riqlash*** — *tegishli davlat organlari tomonidan o‘rmonlardan noqonuniy tarzda foydalanish, ularga zararli ta’sir ko‘rsatishdan qo‘riqlash.*

O‘rmonlarni muhofaza qilish esa *ularga zararkunandalar, kasalliklar, tabiiy texnogen jarayonlar (eroziya, sel, deflyatsiya, solifluksiya, abraziya...)ning oldini olish chora-tadbirlarini qo‘llash orqali olib boriladi.* Ushbu huquqiy tartib O‘rmon xo‘jaligi bosh boshqarmasi tomonidan belgilanadi.

O‘rmonlarni tiklash *uchun kesilgan o‘rmon yoki o‘rmonsiz yer o‘rniga daraxt va butalar ekish, nav tarkibini yaxshilash, ularning mahsuldorligi va muhofazalash xususiyatini oshirish, genetik fondi va biologik xilma-xilligini saqlab qolish.*

O'rmonlarni ko'paytirish *o'z ichiga daraxtzorlarning zichligini oshirish, nav tarkibini yaxshilash, qimmatli navlarni ko'paytirish, boshqa yer fondi toifalaridan* (masalan, qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlardan) *o'rmon fondi yer toifasiga kiritish kabi tadbirlarni oladi.*

O'rmonlarning mahsuldorligini oshirish *ularni takroriy ko'paytirish, nav tarkibini yaxshilash, o'rmon melioratsiyasi va plantatsiyasini tashkil etish orqali amalga oshiriladi.*

O'rmonlarni huquqiy jihatdan himoyalash, yuqorida keltirilgan tadbirlar bilan bir qatorda, Qonunning 37—41-moddalarida belgilangan normalar asosida ham olib boriladi. Masalan, noqonuniy ravishda qo'lga kiritilgan o'rmon mahsulotlarini (daraxt, buta, hayvonot va o'simlik dunyosi turlari) olib qo'yiladi yoki keltirilgan zarar to'liq qoplanadi.

O'rmon fondi yerlarida o'rmonlarning holatiga va ularni takroriy ko'paytirishga ta'sir etadigan korxonalar, inshootlar va boshqa ob'yektlarni joylashtirish, loyihalash, qurish va ishga tushirish, yangi texnologiyalarni joriy etishga ruxsat berilmaydi. Insonlarning o'rmonlarga salbiy ta'sir etishi mumkin bo'lgan barcha faoliyat turi ekologik ekspertizadan o'tkazilishi va tegishli davlat organlari bilan kelishilgan holda amalga oshirilishi shart.

O'rmon fondi yerlarida o'rmon xo'jaligini yuritish bilan bog'liq bo'lmagan qurilish va portlatish ishlari, foydali qazilmalarni qazib olish, kabellar, quvurlar va boshqa kommunikatsiyalarni o'tkazish, parmalash va shu kabi ishlar davlat o'rmon xo'jaligi va mahalliy davlat hokimiyati organlari bilan birgalikda amalga oshiriladi.

O'rmonlarni huquqiy jihatdan muhofazalash o'rmon to'g'risidagi qonun hujjatlarining talablarini buzuvchilar faoliyatlarini to'xtatib qo'yish, cheklash yoki taqiqlash orqali amalga oshirilishi mumkin. Ushbu yuridik tusdagi davlat organlarining harakatlari qurg'oqchilik, yong'inlar, ko'chmalar, zilzila, toshqin kabi tabiiy va texnogen salbiy oqibatlardan o'rmonlarni saqlash maqsadida ham qo'llanilishi mumkin.

O'rmonlarni huquqiy muhofaza qilishning yana bir jihati o'rmonlarni muhofaza qilish, qo'riqlash, ulardan oqilona foydalanish va ularni takroriy ko'paytirishni moliyalashtirish hamda o'rmon huquqi sub'yektlarini iqtisodiy rag'batlantirish orqali amalga oshiriladi. Bunday holat Ekologiya huquqida tabiatni muhofaza qilishning ekologik-iqtisodiy mexanizmini yaratish, deb aytiladi.

O'rmonlardan foydalanish va ularni muhofaza qilish doirasida kelib chiqadigan nizolar xo'jalik, fuqarolik, ma'muriy va jinoiy protsessual tarzda hal qilinadi va tegishli huquqbuzarliklar uchun yuridik javobgarlikni qo'llash orqali amalga oshiriladi. Masalan, Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning 77—80-moddalarida o'rmon fondidan foydalanish qoidalari, o'rmonda daraxt va butalarni kesish yoki ularni payhon qilish yoxud o'rmonlarni tiklash qoidalarini buzish, mansabdor shaxs yoki fuqarolarga ma'muriy jazoni qo'llashga asos bo'la oladi. Ma'muriy jazo mazkur moddalar bo'yicha Tabiatni muhofaza qilish va O'rmon xo'jaligi inspektorlari tomonidan qo'llanilishi mumkin.

Qaytarish uchun savol va topshiriqlar

?

1. Nima uchun o'rmon Ekologiya huquqining alohida bir ob'yekti hisoblanadi?
2. O'rmonlar qanday funksiyalarni bajaradi?
3. O'zbekistonda o'rmonlardan foydalanishning prioritet normasi nimada?
4. O'rmonga oid qanday ekologik-huquqiy munosabat yuzaga keladi?
5. Davlatning maxsus o'rmon boshqaruv vakolati qaysi idoralarga yuklatilgan?
6. O'rmon tuzish deganda nimani tushunasiz?
7. O'rmonlardan foydalanish tartibi va muddati qanday?
8. «O'rmon fondi» bilan «O'rmon yer fondi»ning farqi bormi?
9. O'rmonlarni muhofaza qilishning ekologik-huquqiy jihatlarini keltirib o'ting.

Har bir jonzotning tabiatda o'z o'rni va ahamiyati bor.

Biologik xilma-xillik konvensiyasidan

XIV bob. HAYVONOT DUNYOSINI EKOLOGIK-HUQUQIY MUHOFAZA QILISH

1. HAYVONOT DUNYOSI VA UNI EKOLOGIK-HUQUQIY MUHOFAZA QILISHNING MAQSADI VA VAZIFALARI

Hayvonot dunyosi o'simlik dunyosidan ekologik tizimlarda aynan turi va sonining ko'pligi, ya'ni biologik xilma-xilligi (rang-barangligi emas) bilan ajralib turadi. Hozirgi kunda Yer sayyorasida o'simlik dunyosining atigi 400 mingdan ortiq turi ma'lum bo'lsa, hayvonot dunyosining 2 mln ga yaqin turi mavjud. Lekin uning biologik massasi bor-yo'g'i 2% ni tashkil qilsa-da, hayvonot dunyosi o'zining energetik jarayonlarining juda yuqoriligi bilan ajralib turadi. Ular o'simlik dunyosidan ko'ra jadal harakatda va aktiv faoliyatda bo'ladi. Masalan, 1 sm^3 tuproqda 1 mln dan ortiq mayda jonivorlar yashaydi. Mikroorganizmlar o'simlik dunyosi uchun zarur bo'lgan barcha mineral moddalarni organik moddalarni parchalash orqali yetkazib beradi. Ushbu jarayonda azotni parchalovchi mikroorganizmlar o'rnini hech qachon fosforni parchalovchi organizmlar bosa olmaydi. Har bir mineral moddaning o'zini transformatsiya qiluvchi (o'simlik ozuqasi sifatida yetkazib beruvchi) mikroorganizmlari mavjud. Faqatgina mikroorganizmlarning *xilma-xilligi orqaligina* tuproq unumdorligini ta'minlovchi va o'simlik dunyosini oziqlantiruvchi turli zaruriy moddalar yetkaziladi. Moddalarning parchalanishi esa katta miqdorda issiqlik energiyasini ajratadi. Natijada tuproqda modda va energiya almashuvining jadal sur'atdagi jarayoni yuzaga keladi.

Modda va energiya almashuv jarayoni nafaqat tuproqda, balki yer ustida, suv havzalarida va hattoki atmosfera qobig'ida ham hayvonot dunyosi va uning turli-tumanligi orqali tez sur'atlarda ketadi. O'simlik dunyosining 10% dan ortig'i hayvonot dunyosi tomonidan iste'mol qilinadi va tuproqqa organik modda — gumus sifatida aralashtiriladi. Ana shunday aralashishda hayvonot dunyosining ahamiyati kattadir.

XIX—XX asrlarda Avstraliya qit'asida uy hayvonlarining ko'payib ketishi tuproq yuzasida qalin go'ng qatlamini hosil qilgan va uning tagidagi o'simlik issiqlikdan kuyib ketgan. Oqibatda hosildor yaylovlar kamaya borgan. Ekologlarning tashabbusi bilan Janubiy Afrikadan go'ng-qo'ng'izlarini olib kelishgan va Avstraliya yaylovlarida ko'paytirishgan.

Natijada go'ng jadal sur'atlarda parchalanib, chirindiga aylangan va tuproq unumdorligini oshirgan, yaylovlar ham sero't bo'lib ketgan.

Tropik o'rmonlarda yerning ustini qoplagan o'simlik dunyosining qoldiqlarini termitlar (chumolilar) tez parchalab yuboradilar. Ular qirilib yoki kamayib ketsa nima bo'lishini tasavvur eting.

Afsuski Yer yuzasida hayvonot dunyosi son va tur jihatdan kamayib bormoqda. O'zbekiston ham bundan istisno emas. Masalan, 1983-yil chop etilgan O'zbekiston Respublikasi Qizil kitobiga 63 turdagi umurtqali, 22 turdagi mayda jonivorlar, 31 turdagi qushlar, 5 xildagi sudraluvchilar va xuddi shuncha turdagi baliqlar kiritilgan edi. 2003-yilda chop etilgan O'zbekiston Respublikasi Qizil kitobiga esa sut emizuvchilarning 23 turi, qushlarning 48 turi, sudralib yuruvchilarning 16 turi, baliqlarning 17 turi, halqasimon chuvalchanglarning 3 turi, mollyuskalarning 14 turi, bo'g'imoyoqlilarning 61 turi kiritildi. Ma'lumotlar hayvonot dunyosi bo'yicha 20 yil ichida keskin o'zgardi. Bunga:

birinchidan — Qizil kitob maqomining o'zgarishi, olib borilgan maxsus muhofaza choralarini yangilanishi orqali ba'zi turlarning son jihatdan tiklanishi (olaqo'zan, qum chumchig'i) bo'lsa, ayrimlarining kamayishi orqali (manul, Tyanshan tog' qo'yi);

ikkinchidan — aynan 80-yillar davomida sobiq Ittifoq davrida hayvonot dunyosi ob'yektlarini muhofaza qilishga yetarli e'tibor berilmaganligi;

uchinchidan — tabiatga antropogen bosimning kuchayishi tufayli hayvonot dunyosining yashash muhitini yomonlashuvi sabab bo'ldi.

Hayvonot dunyosining yo'qolib ketishiga sabab bo'lib mutaxassislar quyidagi o'ta ahamiyatga moyil muammolarni ko'rsatmoqdalar:

— Orol dengizining qurishi va u orqali yuzaga kelgan salbiy ekologik holatlar;
— cho'llanish jarayonining tog' oldi hududlarga bostirib kelishi;
— sug'orma dehqonchilik va chorvachilikning kengayishi;
— yirik gidrotexnik inshootlarning qurilishi va suv havzalarining ifloslanishi;
— tog'-kon sanoatining jadal sur'atlarda rivojlanishi;
— qonunchilik asoslarining yetishmasligi va ularni amalda yetarli darajada qo'llanilmasligi.

Hayvonot dunyosi turlarini ekologik tizimlarda saqlab qolish nechog'li zarurligini his etgan holda 1995-yil O'zbekiston Respublikasi «Biologik xilma-xillik to'g'risida»gi xalqaro konvensiyaga qo'shildi. Konvensiya talablarini bajarish uchun 1998-yil «O'zbekiston Respublikasida biologik xilma-xillikni saqlashning milliy strategiyasi va harakatlar rejasi» Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlandi. Xalqaro huquq normalarining mil-

liy qonunchilikda tatbiq etilishi Konvensiya va Rejani ekologik munosabatlarni tartibga solishdagi ahamiyatini keskin oshirdi. Shuning uchun ham 1997-yil 26-dekabrda «Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonuni qabul qilindi. Ushbu Qonun xalqaro Konvensiyada ko'rsatilgan barcha talablarni o'zida aks ettirgan va xalqaro ekspertlar tomonidan yuqori baholangan.

Mustaqillik davrida O'zbekistonda hayvonot dunyosi va uning yashash muhitini saqlab qolish maqsadida biosfera qo'riqxonalari, milliy bog'lar, qo'riqxonalar va zakazniklar tashkil qilindi. Bojxona davlat qo'mitasi va Tabiatni muhofaza qilish nazorat inspektorlarining huquqiy maqomi oshirildi. Maxsus mahalliy va respublika jamg'armalari tashkil etildi. Juda katta miqdorda chet el sarmoyalari aynan hayvonot dunyosini muhofaza qilishga yo'naltirilmoqda.

Hayvonot dunyosining sayyoramizda kundan-kunga kamayib borishi davlat, jamoat va insondan unga nisbatan o'ta ehtiyotkorona munosabatda bo'lish, har bir harakatimizni ilmiy asoslangan tarzda, huquqiy me'yor va qoidalar orqali tartibga solinishini talab etmoqda. Zero, bu tabiiy boylik bizlarga ota-bobolarimizdan meros qolgan emas, balki kelajak avlodlardan qarzga olingandir.

Hayvonot dunyosini ekologik-huquqiy muhofaza qilish *— quruqlikda, suvda, atmosferada va tabiiy erkinlik holatida yashaydigan, O'zbekistonda doimiy yoki vaqtincha yashaydigan yovvoyi hayvonlarni, shuningdek, ilmiy yoki ekologik maqsadlarda yarim erkin sharoitda yoki sun'iy yaratilgan yashash muhitida boqilayotgan hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan oqilona foydalanishni huquqiy jihatdan tartibga solish.*

Maqsad esa hozirgi va kelajak avlod uchun hayvonot dunyosini huquqiy yo'llar orqali saqlab qolishga erishishdir.

Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risidagi qonunning 2-moddasiga binoan ushbu maqsadga erishmoq uchun quyidagi *vazifalarni* bajarish talab etiladi:

- ✓ hayvonot dunyosining yashash sharoitlarini ta'minlash;
- ✓ ularning xilma-xil turlarini, tabiiy galalari butunligi va yashash muhitini saqlash maqsadida hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish;
- ✓ hayvonot dunyosini tiklash va takror yetishtirish sohasidagi munosabatlarni tartibga solish.

Hayvonot dunyosining inson hayotida tutgan o'rnining juda beqiyosligini inobatga olgan holda O'zbekistonda u davlat mulki — umummilliy boylik deb e'tirof etilgan. Davlat o'zining umumiy va maxsus vakolatlangan organlari orqali hayvonot dunyosini ekologik-huquqiy jihatdan boshqaradi, tartibga soladi va muhofazasini ta'minlaydi.

2. HAYVONOT DUNYOSI OB'YEKTLARI VA ULARNI MUHOFAZA QILISH TALABLARI

Hayvonot dunyosidan unumli foydalanish va uning muhofazasini huquqiy jihatdan ta'minlash maqsadida mustaqil O'zbekistonimizda bir qator muhim qonun hujjatlari qabul qilindi hamda ularning ekologik-huquqiy mexanizmi yaratilmoqda.

Hayvonot dunyosining ekologik-huquqiy jihatlari Tabiatni muhofaza qilish, Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar, Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish kabi qonunlar, Oliy Majlisning «Noyob va yo'q bo'lib ketayotgan o'simlik va hayvon turlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanishni tartibga solish» (1993), Vazirlar Mahkamasining «Yovvoyi hayvonlar va o'simliklar muhofazasini kuchaytirish va ulardan foydalanishni tartibga solish choralari», «O'zbekiston Respublikasiga yirtqich qushlar olib kelinishini va ularning chetga chiqarilishini tartibga solish to'g'risida»gi qaror va yo'riqnomalarda to'liq aks ettirilgan.

O'zbekistonda barcha ko'rinishdagi hayvonlar Ekologiya huquqining ob'yekti bo'la olmaydi.

Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risidagi qonunning 4-moddasida *O'zbekistonda ekologik-huquqiy jihatdan* ***hayvonot dunyosi ob'yektlariga*** *quyidagilar kiradi:*

1) *kelib chiqishi hayvonlarga mansub bo'lgan sut emizuvchilar, parrandalar, sudralib yuruvchilar, quruqlikda va suvda yashovchi hayvonlar, baliqlar, umurtqasizlar va ularning populyatsiyalari;*

2) *yovvoyi hayvon galalari yoki ularning har qanday to'dalari;*

3) *Qizil kitobga kiritilgan kamyob yoki yo'qolib ketish xavfi ostida bo'lgan turlari;*

4) *yovvoyi hayvonlar yashash faoliyatining mahsulotlari.*

O'zbekistonda[1] yovvoyi turdagi sut emizuvchi hayvonlarning 6 turkumi mavjud bo'lib, ulardan 6 turi hasharotxo'rlar, 20 turi qo'lqanotlilar, 2 turi quyonsimonlar, 37 turi kemiruvchilar, 24 turi yirtqichlar, 8 turi tuyoqlilardir. Parranda yoki qushlarning — 424, suvda va quruqlikda yashovchilarning — 3, sudralib yuruvchilarning — 59, baliqlarning — 83, umurtqasizlarning — 58 turi mavjud.

Yovvoyi hayvonlar yakka, oila, gala yoki to'da bo'lib yashaydilar. Ularning bunday hayot kechirishlari minglab yillar davomida evolyutsion tarzda davom etib kelgan. Ularning yashash muhitining buzilishi hayvonlarning qirilib ketishiga sabab bo'la oladi. Shuning uchun hayvonot dunyosini ekologik-huquqiy muhofaza qilish tartibi ularning galalari va

[1] O'zbekiston Respublikasida biologik xilma-xillikni saqlashning milliy strategiyasi va harakatlar rejasi. — T.: PROON, 1998. — 36-b.

to‘dalari hamda yashash faoliyatining mahsuli (in va uyalari) bo‘yicha ham olib boriladi.

Alohida muhofaza etishga muhtoj bo‘lgan hayvonot dunyosi, ya’ni Qizil kitobga kiritilgan turlariga doir ijtimoiy munosabatlar davlatning huquqiy jihatdan katta e’tibor berish ob’yekti bo‘lib hisoblanadi.

Hayvonot dunyosi ob’yektlarini muhofaza qilish maqsadida Konstitutsiyamizning 50, 54-moddalaridan kelib chiqqan holda va Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to‘g‘risidagi qonunning 5-moddasiga binoan *jismoniy va yuridik shaxslarga quyidagi huquq va majburiyatlar belgilangan:*

- hayvonot dunyosi va uning yashash muhitini muhofaza qilish tadbirlarini amalga oshirish;
- mazkur masala bo‘yicha davlat dasturlarini ro‘yobga chiqarishga ko‘maklashish;
- jamoat ekologik ekspertizasini o‘tkazish;
- jamoat nazoratini olib borish;
- tegishli axborot olish;
- keltirilgan zararni qoplash masalasini qo‘yish.

Ushbu qonuniy huquq va majburiyatlarning fuqarolar va ularning jamoalariga yuklatilishi O‘zbekistonda demokratik davlatchilik elementlarini shakllantirish va fuqarolik jamiyatini qurishning yana bir muhim yo‘li hisoblanadi.

Hayvonot dunyosidan foydalanuvchi va uni muhofaza qiluvchi sub’yektlar faoliyatini davlat tomonidan yetarli darajada ekologik-huquqiy tartibga solish uning nazorat tizimini yo‘lga qo‘yishga bog‘liqdir. Davlatning mazkur masalada ekologik-huquqiy nazorati esa hayvonot dunyosi kadastri → monitoringi → nazorati→ ekspertizasi tizimi orqali olib boriladi.

Hayvonot dunyosi kadastri 2000-yil 15-dekabrda qabul qilingan Davlat kadastrlari to‘g‘risidagi qonunga muvofiq ravishda yagona davlat kadastrlari tizimi bo‘yicha o‘tkaziladi. Uni Vazirlar Mahkamasi tasdig‘iga binoan Geodeziya, kartografiya va davlat kadastrlari bosh boshqarmasi tomonidan mahalliy davlat hokimiyati organlari hamda tegishli vazirliklar, davlat qo‘mitalari, agentliklar hamda Fanlar Akademiyasi ishtirokida olib boriladi.

Hayvonot dunyosining kadastri uning monitoringi, ya’ni vaqt davomida o‘zgarib borishini kuzatish uchun asos bo‘ladi. *Hayvonot dunyosi monitoringi* Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to‘g‘risidagi qonunning 9-moddasiga va ixtisoslashtirilgan qonun osti normativ hujjatlar asosida olib boriladi. Unda hayvonot dunyosi ob’yektlarining kuzatish davridagi holatiga oid ma’lumotlar to‘planadi, umumlashtiriladi va tahlil etiladi. Ma’lumotlar davlatning umumiy va

maxsus vakolatlangan organlariga bepul, jismoniy va yuridik shaxslarga to‘lov asosida yetkazib beriladi.

Hayvonot dunyosi monitoringi ma’lumotlariga binoan davlat nazorat organlarining faol harakati yo‘nalishlari aniqlanadi. *Davlatning nazorat inspektorlari* o‘z vakolat doirasida hayvonot dunyosidan foydalanuvchilar va ularni muhofaza qiluvchi jismoniy va yuridik shaxslarning xo‘jalik va boshqa faoliyatlarini tekshirib turadilar. Tekshirish Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi tomonidan idoraviy, jamoatchilik va ishlab chiqarish nazorati yordamida amalga oshiriladi.

Hayvonot dunyosini davlat nazoratiga oydinlik kiritish, mazkur qonun hujjatlarida ko‘rsatilgan talablarini buzishning oldini olish, yuridik jihatdan sub’yektlar faoliyatini rag‘batlantirish yoki javobgarlikka tortish maqsadida davlat *ekologik ekspertizasi* o‘tkaziladi. Ekologik ekspertiza to‘g‘risidagi qonundan kelib chiqqan holda Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasining mutaxassislari yoki ularning guruhi Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to‘g‘risidagi qonunning 7-moddasida ko‘rsatilgan talablar asosida xulosalar beradi.

Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanishga oid asosiy talablar esa mazkur Qonunning vazifalaridan kelib chiqqan tarzda uning 11-moddasida aks ettirilgan. Ushbu talablarni bajarish maqsadida yaratilgan dastur, reja va iqtisodiy rag‘batlantirishning ekologik-huquqiy asoslari Qonunning 12—13-moddalarida berilgandir.

3. HAYVONOT DUNYOSIDAN FOYDALANISH TARTIBI

Hayvonot dunyosidan foydalanuvchilar *deb hayvonot dunyosi ob’yektlarining foydali xususiyatlaridan o‘z ehtiyojlarini qondirish maqsadida jismoniy va yuridik shaxslarning qonun hujjatlarida belgilangan shartlar va tartibda foydalanishlariga aytiladi.*

Hayvonot dunyosidan foydalanish umumiy va maxsus tarzda amalga oshiriladi. *Umumiy foydalanish* ekologiya huquqining prinsiplaridan kelib chiqqan holda bepul amalga oshiriladi hamda kishilarning foyda olishga yo‘naltirilmagan va insonlarning tabiiy huquqlaridan kelib chiqadigan faoliyati kiradi. Masalan, Qonunning 17-moddasida ko‘rsatilgan Hayvonot dunyosidan foydalanish turlari — ilmiy, madaniy-ma’rifiy, tarbiyaviy va estetik maqsadlarda foydalanish shular jumlasidandir.

Hayvonot dunyosidan maxsus foydalanish pullik to‘lov va ruxsatnomalar asosida amalga oshiriladi. Ularga: ov qilish, baliq ovlash, hayvonlarning foydali xususiyatlaridan tijorat maqsadida foydalanish, turli mahsulotlar olish, pullik xizmat ko‘rsatuvchi tadbirlar o‘tkazish va faoliyat olib borish kabi xo‘jalik va boshqa faoliyat turlari kiradi.

Hayvonot dunyosidan foydalanishda uning ob’yektlarini yashash muhitidan ajratib olib yoki ajratmasdan amalga oshirilishi mumkin. Qonunning 16-moddasiga binoan *hayvonot dunyosidan foydalanuvchilarga* quyida keltirilgan huquqlar beriladi va majburiyatlar yuklatiladi:

Huquqlar:

- hayvonot dunyosini berib qo‘yish shartlariga muvofiq foydalanish;
- tutib olingan hayvonot dunyosi ob’yektlariga va ulardan olingan mahsulotlarga mulkdorlik;
- yuridik shaxslarga belgilangan tartibda hayvonot dunyosidan foydalanish uchun ruxsatnomalar berish va shartnomalar tuzish;
- ov va baliq mahsulotini qayta ishlash va buyumlar ishlab chiqarish, ulardan foydalanish va sotish;
- sun’iy ravishda yetishtirilib, tabiiy yashash muhitiga chiqarib yuborilganlaridan foydalanish.

Majburiyatlar:

- foydalanish me’yorlari va muddatlariga rioya qilish;
- hayvonot dunyosini muhofaza etishni ta’minlash;
- hayvonlarning tabiiy galalarining buzilishiga yo‘l qo‘ymaslik va foydalanishga berib qo‘yilganlarini saqlab qolish usullarini qo‘llash;
- hayvonot dunyosi yashash muhitining buzilishiga yo‘l qo‘ymaslik;
- hayvonlar miqdori hamda ulardan foydalanish hajmlarini hisobga olish;
- hayvonot dunyosini tiklash va takror yetishtirishga qaratilgan tadbirlarni amalga oshirish kabilar.

Ov qilish — *tabiiy erkinlik holatida yashaydigan yovvoyi hayvonlarni tutish maqsadida izlash, iziga tushish va quvlab borish, tutishga intilish va tutish (otish, tutib olish).* Ov qilish sanoat, havaskorlik va sport maqsadida olib borilishi mumkin.

Baliq ovlash — *baliq va umurtqasiz suv hayvonlarini sanoat, havaskorlik va sport maqsadida tutish.*

O‘zbekistonda ov qilish va baliq ovlash tartibi mazkur bobda ko‘rsatilgan Qonun, Vazirlar Mahkamasining «O‘zbekiston Respublikasi hududida ov qilish va ovchilik — baliqchilik xo‘jaliklarini yuritish to‘g‘risidagi Nizom» (1991) hamda Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi tomonidan tasdiqlangan «O‘zbekiston Respublikasi hududida ov va baliqchilik qilish qoidalari» kabi me’yoriy hujjatlar asosida muvofiqlashtiriladi.

Ov qilish va baliq ovlashda umumxavfli qurollar va usullarni qo‘llash, falokatga uchragan va ular uchun tabiiy bo‘lmagan sharoitda olib borish man etiladi.

Hayvonot dunyosidan foydalanish miqdori (kvotasi) Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi tomonidan hisobga olinadi va Fanlar Akademiyasining xulosalari asosida qonun hujjatlariga muvofiq ravishda o‘rnatiladi. O‘zbekistonda 50 dan ortiq ov qilish va baliq ovlash xo‘jaliklari mavjud. Orol dengizi va Amudaryo deltasida ov qilish va baliq ovlashlar 1995-yildan buyon deyarli to‘xtatilgan. Yana bir huquqiy holat — *Qizil kitobga kiritilgan hayvonot dunyosini ov qilish yoki baliq ovlashga ruxsat etilmaydi.* Ilmiy, estetik va ma’rifiy-ma’naviy maqsadlarda ularni ovlash markaziy maxsus boshqaruv organlarining ruxsati asosida amalga oshiriladi.

Hayvonot dunyosini ovlash uchun litsenziyalar olish har bir jonzotning bahosini belgilash hamda har yili qiymatini indeksatsiya qilish orqali amalga oshiriladi. Ov qilish va baliq xo‘jaligini yuritish Fanlar Akademiyasining xulosalari, Yer resurslari, Qishloq va suv xo‘jaligi vazirligi, Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi kabi maxsus vakolatlangan organlarning kelishuvi va Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlangan Nizomlarga muvofiq ravishda olib boriladi.

Hayvonlarni boshqa joyga ko‘chirish, iqlimlashtirish va chatishtirish ilmiy-tadqiqot va xo‘jalik yuritish Fanlar Akademiyasining xulosasi va Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasining ruxsatnomasiga binoan amalga oshiriladi.

Qonunning 27-moddasida ko‘rsatilgan quyidagi hollarda yuridik va jismoniy shaxslarning hayvonot dunyosidan ***foydalanish huquqlari bekor qilinadi:***

- foydalanish zarurati qolmaganda va undan voz kechganda;
- foydalanish muddati tugaganda;
- tegishli qonun talablari buzilganda;
- hayvonot dunyosi ob’yektlarini muhofaza qilish maqsadida ularni foydalanishdan ajratib olinganda;
- foydalanish huquqi berilgan yuridik shaxs tugatilganda va qonun hujjatlarida belgilangan boshqa holatlarda.

4. HAYVONOT DUNYOSIGA OID QONUN HUJJATLARIDAGI NORMALARNI BUZGANLIK UCHUN JAVOBGARLIK

Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan oqilona foydalanish me’yorlari va qoidalarini buzganlik uchun yuridik javobgarlik belgilangan. Ushbu javobgarlik Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risidagi qonunning 47-moddasi va Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to‘g‘risidagi qonunning IV bob 39-moddalarida ko‘rsatilgan umumiy qoidalar hamda Mehnat, Fuqarolik, Ma’muriy javobgarlik to‘g‘risidagi va Jinoyat kodekslariga muvofiq amalga oshiriladi.

Mehnat kodeksining 181-moddasida ko‘rsatilgan huquqbuzarliklar uchun ***intizomiy jazo*** sanksiyasi qo‘llaniladi. Intizomiy jazo bevosita ichki mehnat qoidalarini buzgan va huquqbuzarning ish faoliyati bilan bog‘liq bo‘lgan holatlar uchun ishlatiladi. U uch turdagi, ya’ni hayfsan berish, ish haqining 30% dan 50% gacha ish haqidan jarima sifatida undirish hamda mehnat shartnomasini bekor qilish sanksiyasini ish beruvchi tomonidan xodimga qo‘llash orqali yuzaga keladi. Intizomiy jazo xodimning vazifasiga (agarda u ichki Nizom yoki mehnat shartnomasida ko‘rsatilgan bo‘lsa) hayvonot dunyosini muhofaza qilish, ularni qo‘riqlash, ko‘paytirish va saqlash kabi majburiyatlar yuklatilgan tarzda qo‘llanilishi mumkin.

Fuqarolik kodeksining 214-moddasiga binoan hayvonot dunyosi ob’yektlari ommaviy mulk — respublika mulki sifatida e’tirof etilgan. Ushbu mulkka yetkazilgan zarar ***fuqaroviy-huquqiy javobgarlik*** hisoblanadi. Ularni qoplash belgilangan taksalar asosida huquqbuzar — jismoniy va yuridik shaxslar tomonidan to‘lanadi. Lekin huquqbuzar fuqaro yoki mansabdor shaxsni fuqarolik javobgarlikka tortish unga nisbatan ma’muriy yoki jinoiy jazoni qo‘llashdan ozod etmaydi. Chunki hayvonot dunyosi ob’yektlariga yetkazilgan zararning doimo ham o‘rnini qoplash imkoniyati yo‘q va aybli qilmishning oldini olish hamda Konstitutsiyamizning 55-moddasida ko‘rsatilgan tabiiy zaxiralarni muhofaza etish davlat funksiyasini amalga oshirish nuqtai nazaridan qaralishi kerak.

Ma’muriy-huquqiy javobgarlik fuqaroga yoki mansabdor shaxsga nisbatan Ma’muriy javobgarlik to‘g‘risidagi kodeksning 83, 90, 92, 93, 94-moddalariga asosan amalga oshiriladi. Mazkur kodeksning 83-moddasida o‘rmon uchun foydali bo‘lgan hayvonot dunyosi — hasharotxo‘r qushlar, termitlar (chumolilar) va shu kabilarni yo‘q qilishga olib kelgan g‘ayrihuquqiy aybli (qasddan yoki ehtiyotsizlik oqibatida) sodir etilgan shaxslarning harakati yoki harakatsizligi uchun qo‘llaniladi.

Ma’muriy javobgarlik to‘g‘risidagi kodeksning 90-moddasi ov qilish yoki baliq ovlash hamda boshqa turdagi hayvonot dunyosi ob’yektlaridan foydalanish qoidalarini buzganlik uchun jazo sanksiyasini o‘rnatadi. Kodeksning 92-moddasi esa hayvonlar yashaydigan muhitni va ularning ko‘chib yurish yo‘llarini muhofaza qilish, zoologik kolleksiyalarini tashkil etish, ularni olib borish, savdo qilish hamda hayvonot dunyosini o‘zboshimchalik qilib ko‘chirish, iqlimlashtirish va chatishtirish qoidalarini buzganlar uchun qo‘llaniladi. 93-modda Qizil kitobga kirgan hayvonlarni tur sifatida saqlab qolishga zarari yetadigan hayvonot va o‘simlik dunyosini mamlakat ichkarisiga olib kirganlar uchun qo‘llaniladi. 94-modda esa O‘zbekiston Respublikasi Qizil kitobiga kiritilgan hayvonot dunyosini yo‘q qilib yuborish, o‘lja qilish yoxud ularning yashash muhiti

(boshpanasi va boshqa yashash joyi)ni yo‘q qilish yoki buzish, agarda ular sonining kamayishi, qirilishi yoki yashash faoliyatining o‘zgarishiga olib kelsa, huquqbuzarlik qurolini musodara qilish yoki musodara qilmay, fuqarolarga eng kam oylik ish haqining ikki baravaridan besh baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa uch baravaridan yetti baravarigacha jarima solishni ko‘zda tutadi.

Agarda hayvonot dunyosi ob’yektlariga nisbatan qilingan huquqbuzarlik aybli ijtimoiy xavfli qilmish bo‘lsa, u ***jinoiy jazoga*** tortish uchun asos bo‘la oladi. Jinoyat kodeksining 196-moddasiga binoan atrof-muhitni ifloslantirish hayvon, parranda yoki baliqlarning qirilib ketishiga sabab bo‘lsa va u sud hukmi bilan aybli qilmish deb topilsa, eng kam oylik ish haqining 100 baravaridan 200 baravarigacha miqdorda jarima yoki besh yilgacha muayyan huquqdan mahrum qilish yoxud uch yilgacha axloq tuzatish ishlari bilan jazolanadi. Mazkur kodeksning199-moddasiga binoan esa o‘simlik kasalliklari va zararkunandalari bilan kurashish maqsadidagi kishilar faoliyati hayvonot dunyosining yo‘q bo‘lib ketishiga olib kelsa, eng kam oylik ish haqining 50 dan 100 baravarigacha miqdorda jarima yoki 5 yilgacha muayyan huquqdan mahrum qilish, yoki 3 yilgacha axloq tuzatish ishlari, yoxud 3 yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

Jinoiy jazo Jinoyat kodeksining 201-moddasi — zararli kimyoviy moddalar bilan muomalada bo‘lish, 200-modda — veterinariya yoki zootexnika qoidalarini buzish,202-modda — hayvonot dunyosidan foydalanish va 204-modda — alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning tartibini buzish orqali sodir etilgan jinoyatchilar uchun qo‘llaniladi.

Hayvonot dunyosi ob’yektlaridan foydalanish va uni muhofaza qilish qoida va me’yorlarini buzganlar uchun yuridik javobgarlik sanksiyalarini qo‘llash nafaqat noqonuniy harakatlarni jazolaydi va ularning oldini oladi, avvalambor, hayvonot dunyosining xilma-xilligini saqlab qolishga xizmat qiladi.

Qaytarish uchun savol va topshiriqlar

1. Qanday hayvonlar ekologik-huquqiy munosabat ob’yekti bo‘la oladi?
2. Biologik xilma-xillik deganda nimani tushunasiz?
3. Qaysi qonunlarda hayvonlarni muhofaza qilish tartibi o‘rnatilgan?
4. Hayvonot dunyosidan foydalanish iborasiga tushuncha bering.
5. Hayvonot dunyosidan foydalanish nimalarga asosan olib boriladi?
6. Baliq ovlash nima?
7. Ov qilish o‘z ichiga nimalarni oladi?
8. Qanday hayvonot dunyosining turlarini ovlash yoki tutish man etiladi?
9. Hayvonot dunyosiga keltirilgan zarar qay tariqa qoplanadi?

Ifloslanishning oldini olish unga qarshi kurashdan arzonroq va yaxshiroqdir.
AQSH ekologlarining shiori

XV bob. ATMOSFERA HAVOSINI EKOLOGIK-HUQUQIY MUHOFAZA QILISH

1. ATMOSFERA HAVOSI — EKOLOGIYA HUQUQINING OB'YEKTI SIFATIDA

Atmosfera so'zi dastlab Aristotel tomonidan yoritilgan bo'lib, «atmos»— par, bug', «sfera» — shar, qatlam, *ya'ni yer sharini o'rab turuvchi bug'simon qatlam degan ma'noni anglatadi.* Atmosfera havosi tarkibiga yerdagi, suvdagi, tog' jinslari orasidagi havo kirmaydi. Tirik organizmlar har 10 yilda atmosfera havosini bir sidra to'liq o'zlashtirib, o'z organizmlaridan o'tkazadilar.

Atmosfera tarkibida nafaqat kislorod, balki is gazi, vodorod, suv bug'lari, nitrat kabi o'nlab uchuvchi moddalar uchraydi. Undagi har bir modda o'z funksiyasiga ega. Kislorod atmosferada oddiy (O_2) va ozon (O_3) tariqasida uchraydi. Erkin kislorod (O_2) havo tarkibida 20—21% ni tashkil qilgan holda u asosan dengiz va okean yuzidagi fitoplankton (80%) va yer ustidagi o'simlik dunyosi (20%) dan to'yinadi. Uning fiziologik vazifasi tirik mavjudot qonining harakatini gemoglabinlar hisobiga aylantirib turishdan iborat. Undan tashqari kislorod xalq xo'jaligining barcha sohalarida ishlatiladi, chunki u kimyoviy eng faol va yonishga yordam beruvchi gaz hisoblanadi.

Uglerod oksidi (karbonat angidrid), garchand atmosferada 0,03% ni tashkil etsa-da, 170 mln tonna biomassa hosil qilishda va quyosh energiyasini ushlab turishda xizmati kattadir. Atmosfera havosining asosiy sifat ko'rsatkichi aynan O_2:SO nisbatiga qarab baholaniladi.

Atmosferada azot — 78 %, argon — 0,9%, qolgan — kseson, geliy, vodorod, neon, kriptor va radonlar juda kam miqdorda uchraydi. Vodorod (H_2) tabiiy radioaktiv parchalanishni ta'minlasa, suv bug'lari (H_2O) namlikni yer shari bo'yicha bir tekisda tarqatadi, azot (N_2) bosimni ushlab turadi, ozon (O_3) ultrabinafsha nurlarni to'g'ridan-to'g'ri yer yuzasiga o'tishini ushlab qoladi. Umuman olganda, atmosfera tarkibidagi har bir tabiiy gaz va bug'lar ma'lum bir ekologik funksiyalarni bajaradi.

Atmosfera havosida tabiiy gaz va bug'lardan tashqari turli aerozol va ionlar ham bor. Aerozol — turli xil birikmalarning hidi, suvning havosi, bulutlar, tutun, quyun (smog), zaharli hidlar. Ionlar esa radioto'lqinlarning tarqalishi, magnit bo'ronlarining sababchisidir. Atmosfera havosini

ifloslantiruvchi moddalar qatorida oltingugurt (98%), uglerod oksidi, azot ko'p miqdorni tashkil etadi. Atmosfera havosi tarkibining o'zgarishi tirik organizmlar, xususan, inson hayotiga juda tez ta'sir etadi. Shuning uchun uni ham iqtisodiy-ijtimoiy, ham siyosiy-ma'rifiy, ham huquqiy yo'llar bilan muhofaza qilish dolzarb masala hisoblanadi. Atmosfera havosini Ekologiya huquqining alohida bir ob'yekti qilib olishga va unga oid munosabatlarni ixtisoslashtirilgan qonun hujjatlari asosida tartibga solishga da'vat etadi.

1996-yil 27-dekabrda mustaqil O'zbekiston Respublikasining «Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida»gi qonuni qabul qilindi. *Qonunning maqsadi — atmosfera havosini mustaqil tabiiy ob'yekt unsuri sifatida huquqiy jihatdan muhofaza qilish.* Mazkur Qonunning asosiy vazifalari: atmosfera havosining tarkibini saqlash; turli xil kimyoviy, fizik, biologik va boshqa xil ta'sirning oldini olish; davlat, yuridik va jismoniy shaxslarning mazkur sohadagi faoliyatini huquqiy jihatdan tartibga solishdir. Atmosfera havosi ham umummilliy boylik hisoblanadi va davlat tomonidan muhofaza qilinadi.

Mustaqil Respublikamizda atmosfera havosini ekologik-huquqiy muhofaza qilish nafaqat ushbu Qonun, balki Tabiatni muhofaza qilish, Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar, Suv va suvdan foydalanish, O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish kabi ixtisoslashtirilgan Korxonalar, Tadbirkorlik faoliyati erkinligini kafolatlash to'g'risidagi qonunlar, Yer, Jinoyat, Fuqarolik, Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodekslar kabi umumlashtirilgan qonunlar va boshqa me'yoriy huquq manbalari asosida olib boriladi.

1981-yilda qabul qilingan O'zbekiston SSRning Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risidagi qonunidan 1996-yilda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risidagi qonunining bir qator afzallik tomonlari bor. Avvalambor, yangi qonunda O'zbekiston Respublikasi xalqaro huquqning mustaqil sub'yekti sifatida qaraladi. U o'z mazmuni va mohiyatiga ko'ra bozor iqtisodiyoti va fuqarolik jamiyatining asosiy tamoyillariga tayanadi. Mustaqil Respublikamiz qonunida atmosfera havosi birinchi bor tabiiy resurslar tarkibidan joy olgan. Avvalgisida esa atmosfera havosi faqatgina tabiiy ob'yekt sifatida qaralgan edi, xolos. Atmosfera havosiga tabiiy resurs sifatida qaralishiga sabab bo'lib:

* atmosfera havosidan sanoat maqsadlarida (azot va kislorod xom ashyosidan) foydalanishlik;
* korxonalarning ma'lum bir qorishmani olishda atmosfera havosidan foydalanish orqali amalga oshirish;
* atmosfera havosi tarkibidagi azotdan ammiak olish va mineral o'g'itlar ishlab chiqarish;

* atmosfera havosidan issiqlik o'tkazish, efirga radiotelefon va televizion to'lqinlar tarqatish manbai sifatida foydalanish;
* atmosfera havosidan issiqlik elektrostansiyalarida, sanoatning yoqilg'i qozonlarida, avtomobillarda yonish manbasi sifatida foydalanish kabilardir.

Xullas, hozirgi zamon fan-texnika rivojlanishi davrida atmosfera havosi muhofaza ob'yekti bilan birga foydalanuvchi resursga aylandi. *Yangi qonun aynan atmosfera havosidan oqilona foydalanish jihatlarini ham tartibga soladi.*

Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risidagi qonun nafaqat insonlarning toza havoga ega bo'lish huquqi, balki butun tirik mavjudotlar uchun asosiy yashash makoni va ularning ham yashash muhiti ekanligini e'tirof etilishidadir. Chunki fuqarolarning ekologik xavfsizligi tirik organizmlarning xilma-xilligi va ularning xavfsizligi bilan bevosita bog'liqdir. Mayda yoki nozik jonivorlar insonlarga nisbatan atmosfera havosining o'zgarishiga juda ta'sirchan bo'lishadi, hattoki ularning yashab ketishiga qarab atmosfera havosining holati «diagnostika» qilinadi. 2003-yil mart oyidagi Iroq — Amerika urushida kimyoviy qurollarning ishlatilganligi haqidagi dastlabki ma'lumotlarni kabutarlarning xatti-harakatiga qarab aniqlashgan. Shuning uchun ham yangi Qonunda atmosfera havosiga fizik, kimyoviy, biologik va boshqa xil inson faoliyatining ta'sir etish standartlari va me'yorlari aynan butun tirik organizmlarning toza havoga talabi nuqtai nazaridan o'rnatilgan.

2. ATMOSFERA HAVOSINI MUHOFAZA QILISHNING UMUMIY QOIDALARI

Atmosfera havosining o'ziga xos xususiyati *— doimo harakatda bo'lishi va uni biron-bir sub'yekt tomonidan mulk sifatida o'zlashtira olish imkoniyatining yo'qligi.* Shuning uchun ham Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risidagi qonunning 1-moddasida u davlat mulki deb e'tirof qilinmagan. Atmosfera havosi — umuminsoniyat boyligi, desak aslo mubolag'a bo'lmaydi. Ekologiya huquqining boshqa manbalaridan farqli, unda ko'proq xalqaro huquq normalarini aks ettirish maqsadga muvofiqligi ham o'shandadir.

Konstitutsiyamizning 50-moddasi va mazkur Qonunning 4-moddasiga ko'ra fuqarolar o'z hayoti davomida qulay atmosfera havosiga ega bo'lish huquqi va uni saqlash sohasida imperativ majburiyatga egadirlar. Davlat o'zining vakolatlangan organlari (Vazirlar Mahkamasi, Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi, mahalliy davlat hokimiyati) orqali atmosfera havosini muhofaza qilish sohasidagi davlat boshqaruvini amalga oshiradi.

Atmosfera havosini muhofaza qilish standartlari va me'yorlari Sog'liqni saqlash vazirligi tomonidan tasdiqlanadi. Agarda kishilarga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi atmosfera havosi standarti Sog'liqni saqlash vazirligi tomonidan o'rnatilsa, iqlim, ozon qatlami va boshqa havo standartlari Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tomonidan o'rnatiladi. Atmosfera havosi sifatining normativlari Davlat standartlari boshqarmasi, Sog'liqni saqlash vazirligi, Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tomonidan quyidagi ko'rsatkichlar bo'yicha belgilanadi:

— atmosfera havosida ifloslantiruvchi moddalar va biologik organizmlarning inson va atrof tabiiy muhit ob'yektlari (tirik organizmlar) uchun yo'l qo'yiladigan darajada to'planishi;
— fizik omillar atmosfera havosiga akustik, elektromagnit, ionlashtiruvchi va boshqa xil zararli ta'sir ko'rsatishining inson va atrof tabiiy muhit ob'yektlari uchun yo'l qo'yiladigan darajalari;
— ayrim mintaqalar yoki ekologik inqirozli hududlar uchun alohida normativlarning belgilanishi

ham mumkinligini Qonun alohida e'tirof etadi. Chunki Orol va Orol bo'yi, Surxondaryoning shimoliy hududlarida atmosfera havosida tuz, fenol, ftor va uglerod oksidining ko'payishi tegishli moddalar bo'yicha atmosfera havosini ifloslantirish normativlarini juda qattiq me'yorlanishiga sabab bo'ladi.

Doimiy manbalardan atmosfera havosiga zararli ta'sir ko'rsatish normativlari alohida o'rnatiladi va ularni Sog'liqni saqlash vazirligi va tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tomonidan ishlab chiqiladi va tasdiqlanadi. O'zbekistonda atmosferaga 150 turdagi ifloslantiruvchi moddalar chiqariladi. Xavflilik darajasiga qarab ular klasslarga ajratiladi. 1-klass moddalariga: og'ir metallar, vanadiy, benzapiren, ozon, mishyak va shu kabilar kiradi. 2000-yilga kelib doimiy zararli ta'sir ko'rsatish manbalari 1971 tonnaga yetgan. Tozalagichlarning 85% normal holda faoliyat yuritmoqda. Qolganlarida ularning o'rnatilishi yoki yangisi bilan almashtirilishi talab etiladi.[1]

Yangi qonunning o'ziga xos tomonlaridan yana biri atmosfera havosidan foydalanishga doir normativlarning o'rnatilishidadir. Ushbu foydalanish normativlari ko'chma manbalar, doimiy ifloslantiruvchi manbalar, fizik omillar bo'yicha alohida o'rnatilgan. Normativlarning eng yuqori ko'rsatkichlari atmosfera havosining tabiiy tarkibining o'zgarishiga olib kelmaydigan darajada belgilanadi. Atmosfera havosidan foydalanish normativlari korxona, muassasa, tashkilotlar tomonidan ishlab chiqiladi va Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasida tasdiqlanadi.

[1] Natsionalniy doklad «O sostoyanii okrujayushey prirodnoy sredi i ispolzovanii prirodnix resursov v Respublike Uzbekistan». — T.: Chinor ENK, 2002. — Str. 29.

Ko'chma manbalardan atmosfera havosiga zararli ta'sir ko'rsatish normativlari Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi va Sog'liqni saqlash vazirligi tomonidan belgilab qo'yiladi. Ayniqsa, bu o'rinda yangi qonun avtomobil, traktor, tramvay, trolleybus, samolyot, poyezdlar tomonidan chiqariladigan tovushlarga birinchi bor alohida e'tiborni qaratgan. Rivojlangan G'arb mamlakatlarida harakatdagi texnika manbalarining tovushi uni milliy hududda yurishi, uchishi va suzishga ruxsat berilishini belgilovchi bosh me'yordir. Ushbu talablarga javob berish uchun ham O'zbekiston shovqinsiz O'zDEU avtomashinalarini ishlab chiqmoqda, A-300, Boing-474 kabi samolyotlarni sotib olmoqda. Ular barcha ekologik normativlarga javob beradi va dunyoning barcha chekkalarida ushbu texnikalardan foydalanish imkonini yaratadi.

Doimiy ifloslantiruvchi manbalardan atmosfera havosiga ifloslantiruvchi moddalar va biologik organizmlarni chiqarish va foydalanishni tartibga solish Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tomonidan beriladigan ruxsatnomalarga binoan yo'l qo'yiladi.

Qonunning 14-moddasida barcha turdagi yoqilg'i va yonilg'i-moylash materiallarini standartlashtirish talabi o'rnatilgan. Bu degan so'z Energetika vazirligiga qarashli issiqlik stansiyalari isitish va sanoat qozonlarida yoqilg'ini ishlatishni «O'zneftgaz» korporatsiyasi bilan kelishgan tarzda muayyan standartlarga muvofiq ravishda olib boradi. Yoqilg'i va yonilg'i-moylash materiallarining talabi Farg'ona va Sho'rtangazkombinat zavodlarida jahon standartlariga moslashtirilishi shart. Bu standartlarni o'rnatish va nazoratlash juda serchiqim tadbir bo'lib, u mazkur korxonalar tomonidan Tabiatni muhofaza qilish qo'mitasi bilan kelishgan tarzda olib boriladi. Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining ma'lumotlariga ko'ra shahar va aholi punktlarida atrof-muhitning ifloslanishi avvalambor yoqilg'i materiallari sifatining yomonligi va motor yoqilg'isining tarkibida oltingugurtning ko'pligida, deb xulosalangan. Yaqin kelajakda Buxoro neftni qayta ishlash zavodi etilsiz yoqilg'ilarni ishlab chiqarish niyatida. Ana o'shanda Yevropa, Yaponiya, Amerikada bo'lgani kabi O'zbekistonda ham atmosfera havosi nisbatan musaffolashadi, degan niyatdamiz.

Sobiq Ittifoq hududida mustaqil respublikalarning paydo bo'lishi ularda yaxshi amallarning ko'payishi bilan bir qatorda noekologik oqibatlarni ham keltirib chiqardi. Bunga misol qilib rivojlangan mamlakatlardan keltirilgan eski avtomobil parkining to'planishi va ularni nosoz ekspluatatsiya qilinishi. 1997-yildan boshlab ushbu holat O'zbekiston uchun qo'llanilmadi. Birinchi navbatda Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risidagi qonunda chetdan olib kiriladigan mashinalarga katta talablarning qo'yilishi (15-modda) va bojxona to'lovlarining ko'paytirilishi.

Ichki Ishlar vazirligi, DYHXBB va Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi Respublika hududida xalqaro standartlarga mos ravishda avtomobillarga oid ekologik normalarni tatbiq qilishga kirishilgan.

Suveren O'zbekiston Respublikasining ekologik qonunchiligida katta o'zgarishlar sodir bo'ldi. Chunki Asaka, Samarqand, Urganch shaharlarida yengil va yuk avtomashinalari, Toshkentda esa samolyot, traktor va boshqa qishloq xo'jalik mashinalari ishlab chiqarila boshlandi. Qonunning 16-moddasi aynan transport va boshqa qatnov vositalari hamda qurilmalarini ishlab chiqarish va ulardan foydalanishning ekologik talablarini o'rnatdi. Ushbu talablarga javob bermaydigan texnik vositalarni ishlab chiqarish taqiqlanadi. Xuddi ana shunday ekologik talab bundan buyon avtoservis xizmatlari uchun ham qo'llaniladigan bo'ldi (17-modda). Avtoservislarda, albatta, atmosferaga chiqariluvchi gazlarni va ovozni tekshirish bo'yicha diagnostik va tuzatish asboblari hamda mutaxassislarning bo'lishi talab etiladi. Qonunning 22-moddasida transport magistrallarida avtomobillarni nazorat qilish uchun yuridik asos yaratildi. Bu norma ham atmosfera havosini muhofaza qilishning xalqaro standartlariga mos tushadi.

3. ATMOSFERA HAVOSINI EKOLOGIK-HUQUQIY MUHOFAZA QILISH TALABLARI

Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasining Navoiy, Qo'qon, Chirchiq, Namangan, Buxoro kabi o'nlab shaharlarida yirik kimyoviy, neft-kimyoviy, gaz-kimyoviy korxonalar mavjud. Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risidagi qonunning 18-moddasida kimyoviy moddalarni ishlab chiqaruvchi va ulardan foydalanuvchi yuridik va jismoniy shaxslar uchun yo'l qo'yiladigan normativlar belgilangan, ularni nazorat qilish usullari va ekologik-taksokologik pasportlarini Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi va Sog'liqni saqlash vazirligi belgilagan tartibda ishlab chiqilishi ko'rsatilgan. Ishlatish taqiqlangan yoki ishlatishga yaroqsiz bo'lib qolgan har qanday kimyoviy moddalarning zararsizlantirilishi, borlarini esa xalq xo'jaligida va ayniqsa, qishloq xo'jaligida foydalanishning qattiq me'yorlari o'rnatilishi talab etiladi. *Yangi Qonun atmosfera havosini muhofaza qilish maqsadida osmondan turib (samolyot yoki vertolyot kabi uchuvchi vositalar yordamida) defolyatsiya yoki dezintikatsiya qilishni taqiqlaydi.*

Ozon qatlamini muhofaza qilishga doir Vena konvensiyasi va ozon qatlamini buzuvchi moddalarga doir Monreal protokoliga qo'shilgan O'zbekistonda ozon qatlami Atmosfera havosini ekologik-huquqiy muhofaza qilishning maxsus ob'yekti sifatida qaraladi. Qonunning 19-

moddasiga muvofiq ozonni buzuvchi moddalar bo'lgan buyumlardan foydalanuvchi va ularni ta'mirlovchi korxonalar, muassasalar hamda tashkilotlar bunday moddalarni hisobga olishi va ozon uchun xavfsiz moddalar bilan almashtirilishini ta'minlashlari lozim. Bu o'rinda freon moddasi ishlatiladigan muzlatgich va konditsionerlarni ta'mirlovchi maishiy xizmat ko'rsatish shaxobchalarining ishini tartibga solish alohida ahamiyat kasb etadi.

Ilgarilari yer qa'ridan foydali qazilmalarni qazib olish, texnogen tashlandiqlarni saqlash ishlarida atmosfera havosini muhofaza qilish talablari o'rnatilmagan edi. Yangi tahrirdagi Yer osti boyliklari to'g'risidagi qonunning IV bobi 35, 40-moddalariga binoan yer qa'ridan va uning hosilalaridan foydalanishda atmosfera havosining ifloslanishiga olib keluvchi ishlarning taqiqlanishi, mas'uliyatli shaxslarning esa majburiyatlari qonun bilan tartibga solinishi belgilab qo'yilgan. Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risidagi qonunning 21-moddasiga muvofiq shahar va aholi punktlari hamda ularning atrofida texnogen hosilalarni tashkil etish va tashlandiq chiqitlarni joylashtirish man etiladi. Aholi soni va iqlim sharoitlariga ko'ra aholi punktlarida tegishli maydonlarda muhofaza zonalari o'rnatiladi.

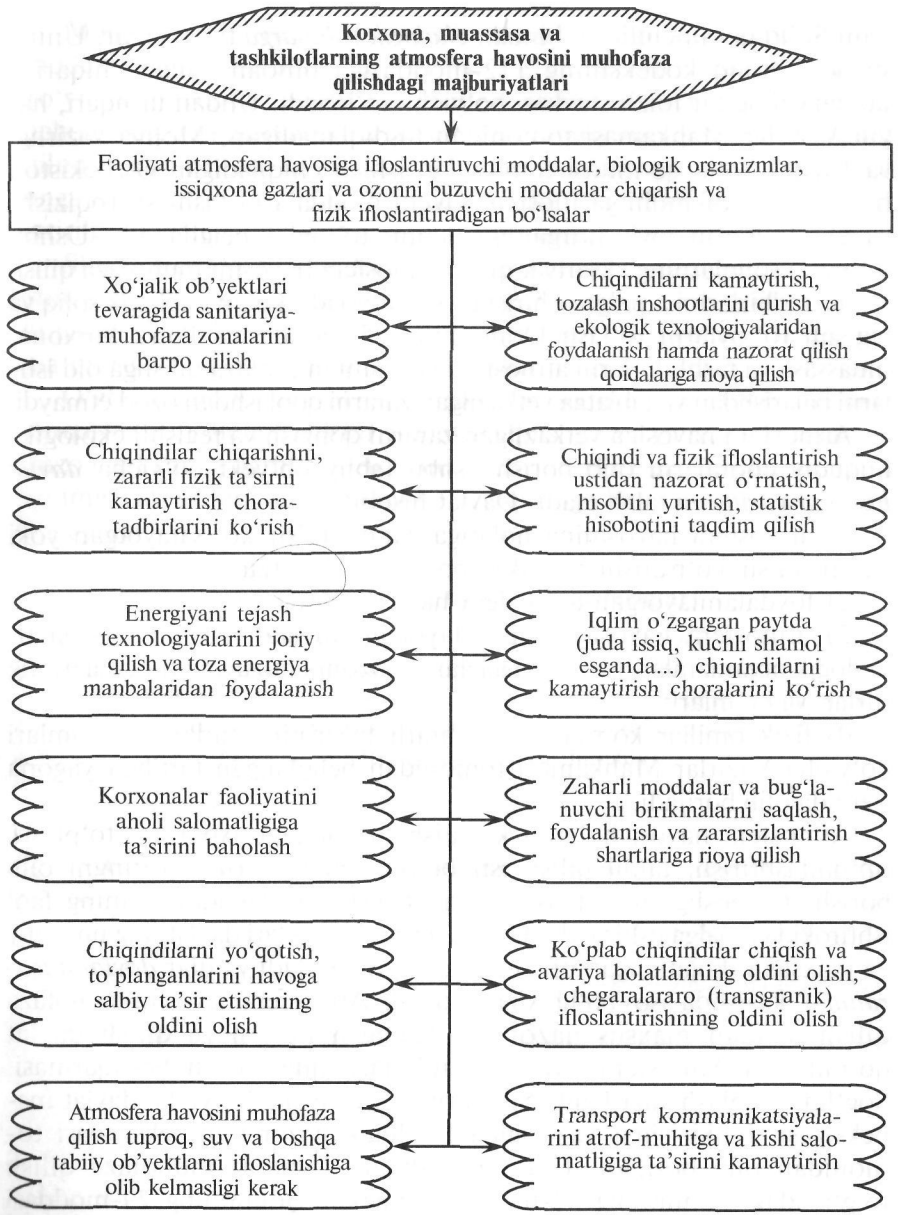
Atmosfera havosini muhofaza qilishda yangi Qonun barcha xo'jalik faoliyati, agarda u atmosfera havosiga ta'sir etishi mumkin bo'lsa, ekologik sertifikatsiyalanadi. Ekologik sertifikatsiyalash kashfiyotlar, ixtirolar, sanoat namunalari, texnika va texnologiyalarni joriy etish paytida ham qo'llaniladi. Bu talab O'zbekistonning xalqaro hamjamiyat oldidagi burchi hisoblanadi.

Korxona, tashkilot va muassasalar atmosfera havosini ekologik-huquqiy muhofaza qilish sohasida 20-rasmda bayon etilgan talablarni bajarishga majburdirlar. Aks holda ularning faoliyatlari to'xtatilishi, bekor qilinishi va tegishli yuridik javobgarlikka tortilishlari mumkin.

4. ATMOSFERA HAVOSINI MUHOFAZA QILISHNING KAFILLIK MEXANIZMI

Yuqorida qo'yilgan atmosfera havosini muhofaza qilishga oid ekologik-huquqiy talablarni amalga oshirish uchun davlat muayyan kafillik mexanizmini yaratishi kerak. *Kafillik mexanizmiga atmosfera havosiga yetkazilgan zararni qoplash uchun to'lovlarni uyushtirish → davlat hisobini olib borish → monitoringni tashkillashtirish → nazoratni o'rnatish → huquqbuzarlarni javobgarlikka tortish → xalqaro majburiyatlarni bajarish kiradi.*

Atmosfera havosiga zararli ta'sir ko'rsatgan korxona, muassasa va tashkilotlar, alohida muhofaza etiladigan hududlarda esa jismoniy shaxslar

20-rasm. **Yuridik shaxslarning atmosfera havosini muhofaza qilishdagi majburiyatlari.**

ham Soliq qonunchiligiga binoan *ekologik soliqlarga* tortiladilar. Uning stavkasi Soliq kodeksining 112-moddasiga binoan ishlab chiqarish tannarxining bir foizli stavkasi bo'yicha to'lanadi. Undan tashqari, har yili Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadigan, Moliya vazirligi va Davlat Soliq qo'mitasi tomonidan ishlab chiqiladigan O'zbekiston hududida atrof-muhitga ifloslantiruvchi moddalarni tashlash (oqizish) va chiqindilarni joylashtirganligi uchun to'lovlar belgilanadi. Ushbu to'lov va soliqlarning aksariyat qismi atmosfera havosini muhofaza qilish chora-tadbirlarini amalga oshirishga sarf qilinadi. Lekin ekologik soliq va tegishli to'lovlarni to'lash Qonunning 25-moddasiga ko'ra korxona, muassasa va tashkilotlarni atmosfera havosini muhofaza qilishga oid ishlarni bajarishdan va tabiatga yetkazilgan zararni qoplashdan ozod etmaydi.

Atmosfera havosiga yetkazilgan zararni qoplash va tegishli ekologik-huquqiy choralarni olib borish ushbu tabiiy ob'yekt bo'yicha *davlat hisobini yuritishni* talab etadi. Davlat hisobi:

1) atmosfera havosining holatiga zararli ta'sir ko'rsatayotgan yoki zararli ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan ob'yektlar;

2) foydalanilayotgan atmosfera havosi hajmlari;

3) atmosfera havosiga chiqarilayotgan ifloslantiruvchi moddalar, biologik organizmlar, issiqxona gazlari va ozonni buzuvchi moddalarning turlari va hajmlari;

4) fizik omillar ko'rsatadigan zararli ta'sirining turlari va hajmlari bo'yicha Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilangan tartibda yagona tizimda olib boriladi.

Atmosfera havosi holatini kuzatish, u haqdagi axborotni to'plash, umumlashtirish, tahlil qilish istiqbolini belgilash (monitoringni olib borish) O'zboshgidromet tomonidan tegishli davlat idoralarining faol ishtirokida amalga oshiriladi. *Monitoring* ma'lumotlari davlatning umumiy va maxsus vakolatlangan organlariga bepul beriladi va ular *davlat nazoratini* o'tkazishda asos bo'lib xizmat qiladi. Atmosfera havosini muhofaza qilish ustidan maxsus nazoratni Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasida Atmosfera havosini muhofaza qilish bosh boshqarmasi, Sog'liqni saqlash vazirligida Sanitariya va gigiyena bo'yicha davlat inspeksiyasi, Ichki ishlar vazirligida Ekologik nazorat inspeksiyalari tomonidan olib boriladi. Ulardan tashqari Tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunning 32-moddasi, mazkur Qonunning 29-moddasi va tegishli ixtisoslashtirilgan qonun hujjatlariga binoan idoraviy, ishlab chiqarish va jamoat nazoratini olib borish nazarda tutilgan.

Atmosfera havosiga oid qonun hujjatlaridagi talablarni buzgan shaxslarga nisbatan *intizomiy, fuqaroviy, ma'muriy va jinoiy jazo turlari qo'llaniladi.*

Masalan, Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksda 85—89-moddalar bo'yicha bevosita, 70, 78, 79, 82, 84, 91, 95, 96-moddalar bo'yicha bilvosita ravishda atmosfera havosiga salbiy ta'sir etganlari uchun fuqaro va mansabdor shaxslarga ma'muriy jazo qo'llaniladi. Agarda qilmish ijtimoiy xavfli bo'lsa, ya'ni kishilar hayotiga xuruj qilsa yoki unga sababchi bo'lsa, Jinoyat kodeksining 193—196-moddalarida aks ettirilgan jazolarni qo'llashga asos bo'la oladi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, yuridik va jismoniy shaxslarning atmosfera havosini buzish oqibatida yetkazilgan zarar o'rnini qonun hujjatlarida belgilangan tartibda qoplashlari aybdorlarni intizomiy, ma'muriy va jinoiy javobgarlikka tortishdan ozod etmaydi.

O'zbekiston Respublikasi xalqaro huquqning mustaqil sub'yekti tariqasida atmosfera havosini muhofaza qilishga oid to'rtta Konvensiyaga imzo chekkan. Ularni bajarish orqali davlatimiz umuminsoniyat mulki bo'lmish atmosfera havosini muhofaza qilishga katta hissa qo'shadi, deb o'ylaymiz.

Qaytarish uchun savol va topshiriqlar

?

1. Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risidagi qonun qaysi bir havo muhofazasining huquqiy normalarini o'rnatadi?
2. Qanday ko'rsatkichlar bo'yicha atmosfera havosi sifati aniqlaniladi?
3. Sobiq Ittifoq va mustaqillik davridagi Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risidagi qonunlarning asosiy farqi nimada?
4. Davlat standartlari qaysi turdagi ob'yektlar bo'yicha o'rnatiladi?
5. Atmosfera havosining qaysi bir o'ziga xos jihatlarini inobatga olgan tarzda huquqiy normalar o'rnatiladi?
6. Davlatning maxsus vakolatlangan boshqaruv organlarining funksiyalarini sanab o'ting.
7. Atmosfera havosini ekologik-huquqiy muhofaza qilish talablari nimalardan iborat?
8. Yuridik shaxslarni atmosfera havosini muhofaza qilishdagi majburiyatlari qanday?
9. Atmosfera havosini muhofaza qilishning kafillik mexanizmi deganda nimani tushunasiz?

Tabiat o‘z qonunlariga muvofiq harakat qiladi, insonlar esa — qonunlar to‘g‘risida o‘z tasavvuriga muvofiq.
Avgust Lesh

XVI bob. ALOHIDA MUHOFAZA ETILADIGAN TABIIY HUDUDLARNING HUQUQIY HOLATI

1. ALOHIDA MUHOFAZA ETILADIGAN TABIIY HUDUDLAR TUSHUNCHASI VA ULARNING TASNIFLANISHI

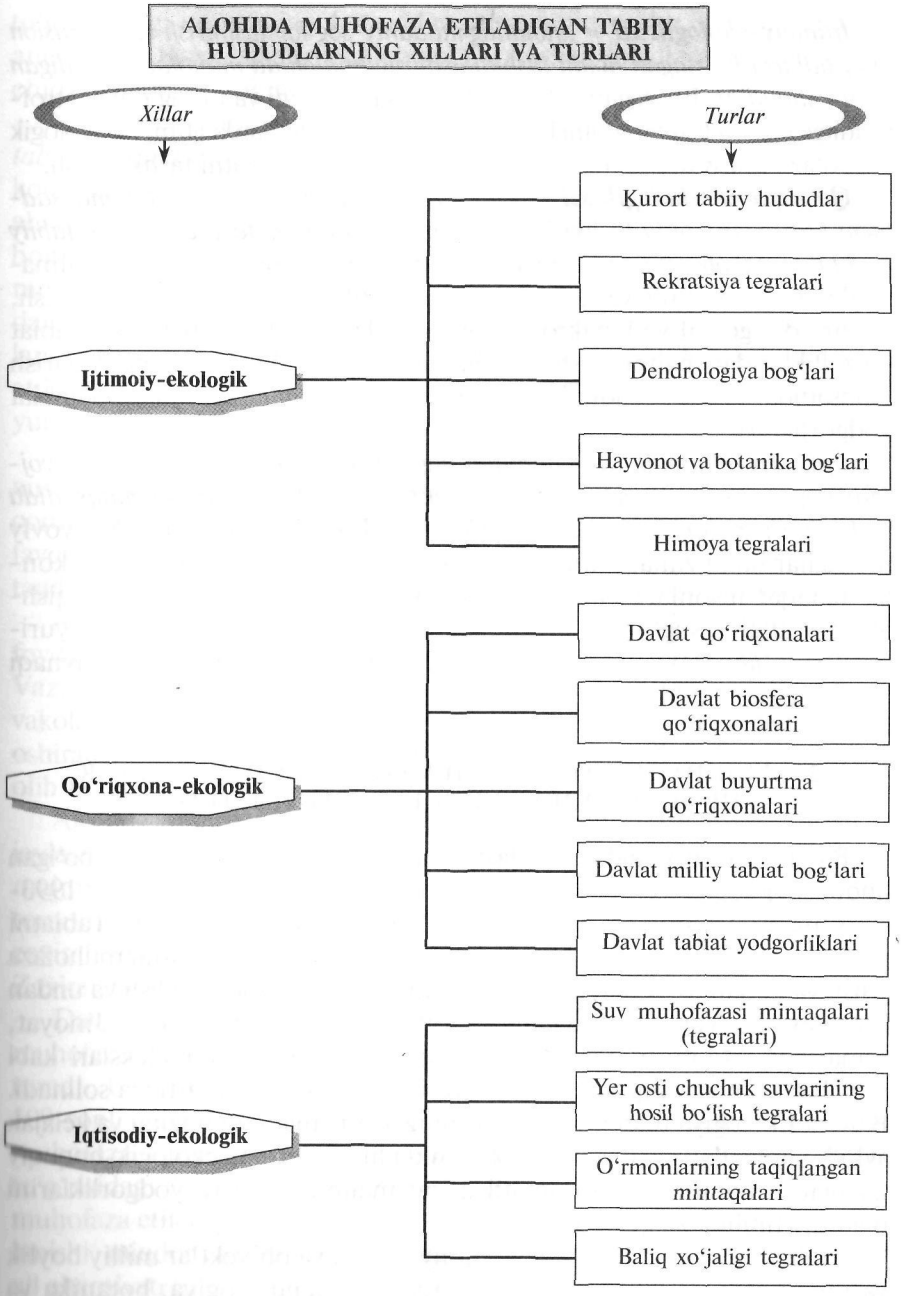
Mahalliy, regional va milliy ekologik xavfsizlikni ta’minlash uchun tuman, viloyat yoki respublika miqyosida ekologik rayonlashtirish olib boriladi. Ekologik rayonlashtirishda muayyan hududlarni ularning atrof tabiiy muhit holati va kelajak istiqbollariga qarab bo‘lib chiqiladi. Bo‘lingan konturlarda xalq, millat yoki davlatning tabiiy genofondini saqlash yoki ma’lum bir ekologik maqsadlarni ko‘zlagan holda alohida muhofaza etiladigan hududlar ajratib olinadi.

Alohida muhofaza etiladigan hududlar *deb tarixiy-madaniy, siyosiy va ekologik maqsadlarni ko‘zlagan holda davlatning alohida e’tibori bilan qo‘riqlanadigan hududlariga aytiladi.* Ular uch ko‘rinishda bo‘ladi: alohida muhofaza etiladigan *tarixiy-madaniy hududlar* — tarixiy yodgorliklar, ansambl va arxitektura majmualari, tarixiy ahamiyatga moyil bog‘lar; alohida muhofaza etiladigan *siyosiy hududlar* — harbiy va o‘quv poligonlari, davlat chegarasi yoki atom yadrosi bilan ishlovchi korxonalar atrofidagi kabi tegralar; alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar.

Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar *deb ekologik, madaniy-sog‘lomlashtirish, ilmiy, estetik, rekratsion (dam olish) maqsadlarni ko‘zlab davlatning alohida e’tibori bilan qo‘riqlanadigan tabiiy hudud va ob’yektlarga aytiladi.* Ularga yer uchastkalari, yer qa’ri, suv kengliklari, o‘rmonlar va milliy tabiiy merosga kiruvchi aniq bir tabiiy ob’yektlar kirishi mumkin.

Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar nafaqat o‘zlarining tabiiy xususiyatlarining noyobligi, balki o‘zga hududlarning ekologik barqarorligini ta’minlashda ham katta ahamiyat kasb etadi. Masalan, Chotqol-Ugam tog‘ tizmasida qo‘riqxonalarning tashkil etilishidan maqsad noyob tabiat boyligini saqlash bilan bir qatorda Toshkent shahri va uning atrofida yashovchi deyarli 3 milliondan ortiq aholini toza ichimlik suvi bilan ta’minlab beruvchi daryolarning to‘yinish manbalarini (qor va muzliklar, buloqlar va chashmalar) saqlab qolishdir.

Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning ekologik-huquqiy holatiga qarab, ularni ijtimoiy-ekologik, qo‘riqxona-ekologik, iqtisodiy-ekologik xillarga ajratiladi (21-rasm).

21-rasm. **Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar va ob’yektlarni ekologik-huquqiy holati bo‘yicha tasniflash.**

Ijtimoiy-ekologik xil — *aholining madaniy-sog‘lomlashtirish va rekratsion maqsadlarni ko‘zlagan holda tashkillashtirilgan alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar.* Bu degan so‘z, aholining salomatligi va uning qulay atrof-muhitga ega bo‘lish huquqini bevosita muayyan hududlarda ijtimoiy-ekologik muhofaza qilish uchun ularda alohida bir huquqiy holatni tashkil etish.

Qo‘riqxona-ekologik xil — *ilmiy, estetik va madaniy-oqartuv maqsadlarni ko‘zlagan holda tashkillashtirilgan alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar va ob’yektlar.* Tabiiy merosni saqlab qolish, biologik xilma-xillikni saqlash, ilmiy va reproduktiv (qayta tiklash) masalalarni hal qilish, aholini o‘z go‘zal va betakror diyoriga bo‘lgan mehrini uyg‘otish, tabiat go‘zalliklaridan bahra olish va Vatanni sevish kabi vazifalarni bajarish maqsadida alohida huquqiy maqomga ega bo‘lgan hududlar va tabiat yodgorliklari.

Iqtisodiy-ekologik xil — *davlatning iqtisodiy qudratini barqaror rivojlanishiga xizmat qiluvchi tabiiy ob’yektlarni muhofaza qilish maqsadida tashkillashtirilgan hududlar va ob’yektlar.* Ifloslanmagan yoki kimyoviy moddalar bilan zaharlanmagan suv hamda noyob va qimmatbaho konlar nafaqat insonlarga ijtimoiy yoki ekologik maqsadlarda, balki qishloq xo‘jaligini sug‘orish suvi bilan ta’minlash, baliq xo‘jaligini yuritish, qimmatbaho mineral boyliklarni saqlash va ularni davlat ravnaqi uchun xizmat qildirish maqsadlarini ham ko‘zlaydi.

2. ALOHIDA MUHOFAZA ETILADIGAN TABIIY HUDUDLAR HUQUQIY HOLATINING UMUMIY JIHATLARI

Barcha xildagi alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga xos bo‘lgan huquqiy qoidalar va me’yorlar mavjud. Ushbu huquqiy normalar 1993-yil 7-maydagi Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar, Tabiatni muhofaza qilish, Suv va suvdan foydalanish, Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish, O‘simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish, Yer osti boyliklari to‘g‘risidagi qonunlar, Yer, Jinoyat, Fuqarolik, Ma’muriy javobgarlik to‘g‘risidagi, Mehnat kodekslari kabi o‘nlab qonunlar va qonun osti me’yoriy hujjatlar orqali tartibga solinadi. Barcha Ekologiya huquqi manbalarining asosiy maqsadi hozirgi va kelajak avlod manfaatlarini ko‘zlab noyob hamda fuqarolarning ekologik-huquqiy talablarini qondiruvchi qimmatli tabiat majmualarini va yodgorliklarini huquqiy muhofaza qilishdir.

Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hudud va ob’yektlar milliy boylik va umumxalq mulki hisoblanadi. Faqatgina dendrologiya, botanika va hayvonot bog‘larini tashkil etish, ularda ekologik-huquqiy talablarni joriy qilish maxsus «Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar

to‘g‘risida»gi qonunning 4-moddasiga muvofiq ushbu 3 turdagi tabiiy-antropogen tashkillashtirilgan ob’yektlar boshqa shakllardagi mulk bo‘lib chiqishi ham mumkin.

Yer kodeksining 8-moddasiga binoan *alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning yerlari alohida bir yer toifasiga ajratiladi.* Soliq kodeksining 101-moddasi 3-bandiga ko‘ra tabiatni muhofaza qilish ahamiyatiga molik yerlar — davlat qo‘riqxonalari, milliy va dendrologiya bog‘lari, botanika bog‘lari, buyurtma qo‘riqxonalar (ov qilishga mo‘ljallangan zakazniklardan tashqari), tabiat yodgorliklari, ihota daraxtzorlari *yer uchastkalari yer solig‘idan ozod qilinadi.* Ularda belgilangan maqsaddan tashqari barcha faoliyat taqiqlanadi. Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarda foyda olish maqsadida xo‘jalik faoliyati yuritiladigan bo‘lsa, u holda yer solig‘i va ijara haqi undirib olinadi.

1999-yil 20-avgustdagi «Aholini va hududlarni tabiiy hamda texnogen xususiyatli favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish to‘g‘risida»gi qonunning IV bobiga muvofiq alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarda favqulodda vaziyatlar (suv toshqini, zilzila, ko‘chish va h.k.) ro‘y bergan taqdirda ularning *huquqiy holatiga o‘zgartirishlar kiritilishi mumkin.*

Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni tashkil etish, ulardan foydalanish va ularni muhofaza qilish sohasidagi davlat boshqaruvini Vazirlar Mahkamasi, mahalliy davlat hokimiyati organlari, maxsus vakolatlangan vazirliklar, davlat qo‘mitalari, agentliklar va idoralar amalga oshiradilar. Davlat nazoratini esa Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi olib boradi.

Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar ularni rivojlantirish va joylashtirishning bosh sxemasi yoki Tabiatni muhofaza qilishning hududiy majmua sxemasiga muvofiq barpo etiladi va Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadi. Ushbu tasdiqlanish tegishli yer maydonini zaxiralash (ajratish) to‘g‘risidagi qaror qabul qilinishiga asos bo‘la oladi. Zaxiralangan yer maydonida xo‘jalik faoliyati to‘xtatiladi yoki cheklanadi.

Davlat kadastrlari to‘g‘risidagi qonunning 5-moddasiga ko‘ra alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar davlat kadastrlarining yagona tizimida turadi. Uni yuritish tartibi 1998-yil 10-mart Vazirlar Mahkamasining 109-sonli qarori bilan tasdiqlangan «O‘zbekiston Respublikasining alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlari davlat kadastrini yuritish tartibi to‘g‘risidagi Nizomga» muvofiq o‘tkaziladi. Ushbu kadastrda alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning huquqiy maqomi, geografik joylanishi, miqdor va sifat ko‘rsatkichlari, ekologik, ilmiy, ma’rifiy va boshqa xil ahamiyati to‘g‘risidagi, yer egalari va yerdan foydalanuvchilar haqidagi ma’lumotlar aks ettiriladi. Tegishli davlat kadastri Geodeziya, kartografiya va davlat kadastrlari bosh boshqarmasi, Tabiatni muhofaza qilish davlat

qo‘mitasi va O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi bilan birgalikda amalga oshiriladi.

O‘zini o‘zi boshqaruv idoralari, nodavlat notijorat tashkilotlari va fuqarolar alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlardan foydalanish va ularni muhofaza qilishni yo‘lga qo‘yishda, ekologik, ma’rifiy, madaniy tadbirlarni o‘tkazishda davlat organlariga hamkorlik qilishlari mumkin.

3. ALOHIDA MUHOFAZA ETILADIGAN IJTIMOIY-EKOLOGIK VAZIFALARNI BAJARUVCHI HUDUDLARNING HUQUQIY HOLATI

Shunday qilib, alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning ijtimoiy-ekologik xili fuqarolarni bexatar atrof tabiiy muhitni yuzaga keltirish orqali ularning bevosita ekologik huquqlarini ta’minlab beradi. Ularga — kurort tabiiy hududlar, tabiiy sog‘lomlashtirish hududlari, rekratsion va himoya tegralar, dendrologiya, hayvonot va botanika bog‘lari kiradi.

Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to‘g‘risidagi qonunning 24—25-moddalariga binoan O‘zbekistonda ***kurort tabiiy hududlarga*** insonlarni davolash va salomatligini tiklash xususiyatlariga, mineral manbalarga, davolovchi balchiq qatlamlariga, qulay iqlim sharoitlari va boshqa tabiiy shart-sharoitlarga ega bo‘lgan zonalar kiradi. Ular mahalliy yoki respublika ahamiyatiga molik bo‘lishi mumkin. *Mahalliy ahamiyatga molik kurortlar* mahalliy davlat hokimiyatining Kasaba uyushmalar federatsiyasi kengashi va Sog‘liqni saqlash vazirligining qo‘shma taqdimnomasiga binoan qabul qilingan Qarori asosida tashkil etiladi. *Respublika ahamiyatiga molik kurortlar* Vazirlar Mahkamasi, Respublika kasaba uyushmalari federatsiyasi kengashi bilan Sog‘liqni saqlash vazirligining qo‘shma Taqdimnomasiga binoan tashkil etiladi.

Tabiiy sog‘lomlashtirish hududi uch xil bo‘ladi: 1) davolash xususiyatiga ega bo‘lgan manbalar; 2) sanatoriylar, pansionatlar, dam olish uylari; 3) sanatoriylar, pansionatlar va dam olish uylari atrofidagi (tutash) hududlar.

Davolash xususiyatiga ega bo‘lgan issiq va mineral suv manbalari hamda balchiq qatlamlari bor joylarda har qanday xo‘jalik faoliyatini yuritish taqiqlanadi. Ularda faqatgina davolashni ta’minlab beruvchi inshootlar qurish mumkin, xolos. Sanatoriylar, pansionatlar va dam olish uylari tegralarida ularni tashkil etish va faoliyat yuritishdan boshqa xo‘jalik faoliyati taqiqlanadi. Bu yerda tibbiyot va xizmat ko‘rsatuvchi xodimlardan boshqa aholining yashashi man etiladi. Ular atrofidagi hududlarda davolash manbalariga va atrof-muhitga zararli ta’sir etmaydigan faoliyat yuritishga ruxsat etiladi.

Rekratsiya tegralari — *turizm va aholining ommaviy dam olishini tashkil etish uchun qulay geografik va iqlim sharoitlariga ega hududlar.* Rekratsiya tegralari mahalliy davlat hokimiyati Kasaba uyushmalari federatsiyasi kengashi va Sog‘liqni saqlash vazirligining taqdimnomasiga binoan qabul qilingan qaror orqali tashkil etiladi. Ularda turizm va aholining dam olishiga xalaqit bermaydigan cheklangan tarzdagi xo‘jalik faoliyati yuritishga ruxsat etiladi.

Botanika bog‘i — *o‘simlik termalari (kolleksiyalari)ni tuzish, to‘ldirish va asrash, ilmiy, o‘quv-ta’lim ishlarini olib borish yo‘li bilan mahalliy va jahon miqyosidagi o‘simliklar majmualarining nodir va muayyan turkumga xos turlarini maxsus yaratilgan sharoitda asrash, o‘rganish, iqlimlashtirish, ko‘paytirish hamda ulardan samarali va oqilona foydalanish maqsadida tashkil etilgan bog‘.*

Toshkent botanika bog‘i ilmiy-tadqiqot muassasasi hisoblanadi. U Respublikada yagona botanika bog‘i bo‘lib, unda 1647 turdagi Sharqiy Osiyo, Uzoq Sharq, Shimoliy Amerika, Qrim-Kavkaz, O‘rta Osiyoga xos o‘simliklar 40 gektardan oshiq maydonda joylashtirilgan.

Dendrologiya bog‘i — *ilmiy, madaniy, rekratsiya va boshqa yo‘sinda g‘oyat samarali foydalanish uchun daraxtlar va butalarning har xil turlarini hamda ulardan tarkib topgan daraxtzor va butazorlarni maxsus yaratilgan sharoitda asrash va o‘rganish maqsadida tashkil etilgan bog‘.* Umumdavlat ahamiyatiga ega bo‘lgan dendrologiya bog‘i ilmiy tadqiqot muassasasi hisoblanadi.

Hayvonot bog‘i — *ekologik ta’lim-tarbiya ishlarini yo‘lga qo‘yish, hayvonlarning nodir ekzotik va mahalliy turlari ekspozitsiyalarini yaratish, ularning irsiy fondini saqlab qolish, yovvoyi hayvonlarni o‘rganish hamda ularni tutqunlikda ko‘paytirishning ilmiy asoslarini ishlab chiqish maqsadida tashkil etilgan bog‘.* Umumdavlat ahamiyatiga molik hayvonot bog‘i madaniy-ma’rifiy yo‘nalishdagi tabiatni muhofaza qilish muassasasi hisoblanadi. Hayvonot bog‘ida hayvonlarning ko‘chma ekspozitsiyalarini tashkil etish, jonivorlarni ozuqa bilan ta’minlash uchun yordamchi xo‘jaliklar barpo etishga ruxsat beriladi.

O‘zbekistonda Toshkent va Termiz hayvonot bog‘lari mavjud. Poytaxtdagi zoologiya bog‘ida 124 turdagi hayvonot dunyosining turlari saqlanmoqda.

4. QO‘RIQXONA — EKOLOGIK VAZIFALARNI BAJARUVCHI ALOHIDA MUHOFAZA ETILADIGAN HUDUDLAR VA OB’YEKTLARNING HUQUQIY HOLATI

Qo‘riqxona — ekologik vazifalarni o‘tovchi alohida muhofaza etiladigan hududlarga *qo‘riqxonalar, milliy bog‘lar, buyurtma qo‘riqxonalar (zakazniklar), tabiat yodgorliklari, qo‘riqlanma (oraliq) tegralar kiradi.* Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to‘g‘risidagi qonunning II bo‘limiga muvofiq, huquqiy holatiga ko‘ra ularda aksariyat ishlar davlat tomonidan moliyalashtirilgan tarzda olib borilsa, «davlat» so‘zi qo‘shib ishlatiladi.

Qo‘riqxona *— oddiy va noyob tabiiy majmualar, o‘simliklar va hayvonlarning irsiy fondlarini saqlab qolish va o‘rganish, tabiiy jarayonlar va hodisalar o‘zgarishi ustidan monitoring o‘tkazish maqsadidagi ilmiy tadqiqot muassasasi.* Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to‘g‘risidagi Qonunning II bo‘lim 10—14-moddalariga muvofiq qo‘riqxona hududi to‘liq va bir umrga xo‘jalik faoliyati yuritishdan tortib olinadi hamda doimiy foydalanish uchun muassasalarga bepul beriladi. Qo‘riqxona yer fondini ijaraga berish taqiqlanadi. Ular O‘zbekistonda maxsus ekologik funksiyalarni bajargani uchun «davlat» tasarrufida turadi.

Davlat qo‘riqxonalari Vazirlar Mahkamasining qarori bilan tashkil etiladi. Uni boshqarish esa Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilangan davlat organlari orqali amalga oshiriladi. Qo‘riqxona qaysi idoraning tasarrufida bo‘lishidan qat’i nazar, shu idora Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi bilan kelishilgan va Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlangan Nizom asosida faoliyat ko‘rsatadi.

O‘zbekistonda 9 ta davlat qo‘riqxonalari mavjud bo‘lib, ular 209,6 ming ga yerni qamrab olgan. Qo‘riqxonalardan biri (Chotqol tog‘-o‘rmon) davlat biosfera qo‘riqxonasi maqomini olgan.

Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi tasarrufida — Chotqol tog‘-o‘rmon biosfera qo‘riqxonasi (Toshkent viloyatida), Hisor tog‘-archa qo‘riqxonasi (Qashqadaryo viloyatida). *Qishloq va suv xo‘jaligi huzuridagi* O‘rmon xo‘jaligi bosh boshqarmasi tasarrufida Zomin tog‘-archa (Jizzax viloyatida), Baday — To‘qay tekislik-to‘qay (Qoraqalpog‘iston Respublikasida), Qizilqum qumli-to‘qay (Buxoro va Xorazm viloyatlarida), Zarafshon tekislik-to‘qay (Samarqand viloyatida), Nurota tog‘-yong‘oq (Jizzax viloyatida), Surxon tog‘-o‘rmon (Surxondaryo viloyatida) qo‘riqxonalari hamda *Geologiya va mineral resurslar davlat qo‘mitasi tasarrufida* — Kitob geologiya qo‘riqxonasi faoliyat yuritmoqda.

Davlat qo‘riqxonalari yuridik shaxs maqomidagi davlat muassasalaridan hisoblanib, ularning mablag‘lari nafaqat davlat byudjetidan, balki

ilmiy, madaniy-ma’rifiy, reklama-noshirlik, undirib olingan zarar va jarima pullaridan, fuqaro va yuridik (jumladan, xorijiy) shaxslarning beg‘araz yordamlaridan va boshqa xil tushum va yig‘imlardan iborat bo‘lishi mumkin. Qo‘riqxona hududlarida o‘simlik va hayvonot dunyosini ko‘paytirish, ko‘chirib keltirish va iqlimlashtirish taqiqlanadi. Qo‘riqxonalarda ilmiy ishlarni olib borishga ruxsat beriladi. Ularda ilmiy institutlarga xos bo‘lgan barcha faoliyat turi o‘z Nizomlariga muvofiq ravishda olib boriladi. Lekin «Tabiat solnomasi»ni yuritish majburiy hisoblanadi.

Davlat biosfera qo‘riqxonasi *— qo‘riqxonaning bir turi bo‘lib, ulardagi barcha ishlar xalqaro huquq norma talablari darajasida olib boriladi.* Chunki unda Yer kurrasi bo‘yicha kishilar xo‘jalik va boshqa faoliyatlarini YUNESKOning dasturiga asosan atrof-muhitga bo‘lgan ta’sirini o‘rganish va uni kuzatib borish (global monitoring yuritish) ga oid vazifalar bajariladi. *Biosfera qo‘riqxonasida xalqaro standartlarga mos ravishda uchta zona — qo‘riqxona yadrosi, bufer (muhofaza) tegrasi va xalqaro kuzatish shaxobchalariga ega bo‘lgan biosfera poligoni bo‘lishi talab etiladi.*

Chotqol tog‘-o‘rmon biosfera qo‘riqxonasi Markaziy Osiyo tabiatining eng go‘zal maskanlaridan biri bo‘lib, uning faoliyati Vazirlar Mahkamasining 2001-yil 22-iyundagi 262-sonli qarori bilan tasdiqlangan Nizom asosida olib boriladi.

Davlat milliy bog‘i *— tabiatni muhofaza qilish muassasasi bo‘lib, ular alohida ekologik, tarixiy va estetik qimmatga ega bo‘lgan hamda tabiatni muhofaza qilish, rekratsiya, ma’rifiy-madaniy, ilmiy maqsadlarda foydalanish uchun mo‘ljallangan tabiiy majmua.*

Davlat milliy bog‘lari yuridik shaxs maqomida faoliyat olib boruvchi muassasa bo‘lib, u ham davlat byudjetidan va o‘z maqomiga ko‘ra yurgizilayotgan rekratsiya, turizm-ekskursiya, reklama-noshirlik kabi daromadlardan hamda turli yo‘sindagi beg‘araz yordam pullaridan yig‘ilgan mablag‘lar hisobiga o‘z moddiy bazasini shakllantiradi.

Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to‘g‘risidagi qonunning 18-moddasiga ko‘ra davlat milliy bog‘i tarkibida — qo‘riqxona tegralari, rekratsiya, xo‘jalik va o‘zga yo‘sindagi foydalanish tegralari, tarixiy-madaniy ob’yektlarning muhofaza tegralari bo‘lishi mumkin. Lekin milliy tabiat bog‘ida uning maqsadini bajarishga zid bo‘lgan va ekologik holatini yomonlashtiruvchi barcha faoliyat turi taqiqlanadi. Tegishli vazifalarni bajarish uchun kerak bo‘ladigan yo‘l va inshootlar qurish, xizmat ko‘rsatish infrastrukturasini tashkil etishga ekologik ekspertizadan o‘tgan taqdirda ruxsat beriladi.

O‘zbekistonda Zomin va Ugam-Chotqol milliy bog‘lari faoliyat yuritmoqda. Xalqaro tabiatni saqlash kengashining (IUCN) tasnifiga ko‘ra milliy bog‘lar 2-darajali muhofaza zonalariga kiritilgan.

Davlat buyurtma qo‘riqxonasi *— tabiatning ayrim tarkibiy qismlari, ya’ni o‘simlik, hayvonlar va qushlar yoki tabiatning ayrim bo‘lagi muhofaza qilinadigan tabiiy hudud.* Buyurtma qo‘riqxonalar doimiy va vaqtinchalik bo‘ladi. Ularni tashkil etish Vazirlar Mahkamasi (respublika ahamiyatiga moliklari) va Viloyat hokimi (mahalliy ahamiyatga moliklari) qarori bilan amalga oshiriladi.

Buyurtma qo‘riqxonalar ularning maqsadi va qo‘yilgan vazifalarni bajarishiga qarab:

- ✓ alohida qimmatga ega bo‘lgan tabiiy landshaftlar va majmualarni asrash va tiklash uchun mo‘ljallangan ***landshaft;***
- ✓ jonsiz tabiatning qimmatli ob’yektlari va majmualarini asrab qolish uchun mo‘ljallangan ***gidrologik*** (botqoq, ko‘l, daryo);
- ✓ qimmatli, nodir va yo‘qolib borayotgan o‘simlik va jonivorlar turlarini asrab qolish va tiklash uchun mo‘ljallangan ***biologik*** (botanik va zoologik);
- ✓ ayrim qazilma boyliklar va ularning majmuini asrab qolish uchun mo‘ljallangan ***paleontologik;***
- ✓ tabiiy kelib chiqqan nodir noyob va nodir relyef shakllarini asrab qolish uchun mo‘ljallangan ***geomorfologik;***
- ✓ nodir geologik va mineralogik hosilalar va tuzilmalarni asrab qolish uchun mo‘ljallangan ***geologik*** turlarga ajratiladi va ularga tegishli huquqiy maqom beriladi.

Buyurtma qo‘riqxonalar tashkil etilgan hududlarda yer egalari va yerdan foydalanuvchilar o‘z huquqlarini vaqtinchalik to‘xtatib turadilar. Hududdagi tashkilot, muassasa va korxonalar buyurtma qo‘riqxona talablariga rioya etishlari shart. Uning ish tartibi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi, yer egalari va yerdan foydalanuvchilar bilan kelishilgan holda ishlab chiqilgan Vazirlar Mahkamasi yoki viloyat hokimi tasdiqlagan Nizom asosida olib boriladi.

O‘zbekistonda 9 ta davlat buyurtmaxonasi mavjud bo‘lib, ulardan Arnasoy («O‘zbaliq»)dan boshqa hammasi — Qorako‘l, Sayg‘oq, Sudochye, Sarmish, Qoraqir, Qarnobcho‘l, Qo‘shrabod, Dengizko‘l Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi tasarrufidadir.

Davlat tabiat yodgorliklari *— ekologik, ilmiy, estetik, madaniy jihatdan noyob, o‘rnini to‘ldirib bo‘lmas, qimmatli, kelib chiqishi tabiiy bo‘lgan ob’yektlar.*

Mahalliy hokim qarori bilan tabiiy ob’yektlar davlat tabiat yodgorligi deb e’lon qilinishi mumkin. Ular joylashgan yer uchastkasi yer egalari va foydalanuvchilardan tortib olinmaydi. Tabiat yodgorliklari qaysi korxona, tashkilot va muassasa hududida bo‘lsa, o‘shalarga ularni muhofaza qilish vazifasi yuklatiladi. Diniy tashkilotlardagi tabiat yodgorliklari alohida shaxslarga foydalanish uchun yoxud ijaraga berilishi mumkin.

O‘zbekistonda tabiat yodgorliklari bor-yo‘g‘i 35 km² maydonda joylashgan bo‘lib, ular Tabiatni muhofaza qilish, O‘rmon xo‘jaligi bosh boshqarmasi kabi davlat idoralarining tizimida turadi. Ular jumlasiga noyob ko‘rinishdagi toshlar, landshaftlar, daraxtlar, butalar, sharshara kabilar kiradi.

5. IQTISODIY-EKOLOGIK VAZIFALARNI BAJARUVCHI ALOHIDA MUHOFAZA ETILADIGAN HUDUDLARNING HUQUQIY HOLATI

Iqtisodiy-ekologik xarakterdagi alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga *suvni muhofaza qilish mintaqalari (tegralari), qo‘riqlanma (oraliq) tegralar, baliq xo‘jaligi tegralari, o‘rmonlarning taqiqlangan mintaqalari kiradi.*

Suvni muhofaza qilish mintaqalari (tegralari)ga *daryolar, ko‘llar, suv omborlari, kanallar, kollektorlar hamda boshqa suv ob’yektlarining o‘zanlariga tutash suvlarni muhofaza qilish hududlari kiradi.* Ushbu iqtisodiy-ekologik vazifalarni o‘tovchi hududlarni tashkil etishdan maqsad yuqorida sanab o‘tilgan gidrografik ob’yektlarni ifloslanishdan, bulg‘anishdan, sayozlanishdan, loyqalanishdan, nurashdan hamda eng maqbul suv maromini (rejimini) saqlab turishdir.

Suvni muhofaza qilish mintaqalarining ish tartibi yer usti va yer osti suvlari hosil bo‘ladigan tegralar (daryo uvalari, oqiziqli adirlar, tog‘ yon bag‘rining etaklari)ga ham taalluqlidir. Ularning huquqiy holati Vazirlar Mahkamasining tasdig‘idan o‘tgan tabiatni muhofaza qilish va suv xo‘jaligi idoralarining taqdimiga binoan belgilangan tartibda o‘rnatiladi.

Sirdaryo, Amudaryo, Zarafshon kabi xalqaro suv ob’yektlarini muhofaza qilish tegralarining huquqiy holati manfaatdor davlatlar o‘rtasida tuzilgan shartnomalar asosida o‘rnatiladi.

Aholi punktlari yer fondida yer tuzish va yerlarni tekislash chog‘ida suv ob’yektlarini muhofaza qilish tegralari va ularning huquqiy holati tabiatni muhofaza qilish va suv xo‘jaligi idoralari bilan kelishib olinishi talab etiladi.

Suvlarni muhofaza qilish mintaqalarining huquqiy holati alohida suv ob’yektlari yoki suv havzalari bo‘yicha umumlashtirilgan tarzda belgilanadi. Masalan, Vazirlar Mahkamasining 2002-yil 6-martdagi 80-sonli «Qashqadaryo viloyati Qashqadaryo daryosining suvini muhofaza qilish va daryo atrofidagi mintaqalarni o‘rnatish to‘g‘risida»gi qaroriga muvofiq uning huquqiy holati o‘rnatilgan. 1992-yil 7-apreldagi 174-sonli Vazirlar Mahkamasining qaroriga asosan Respublika suv havzalarida suvni muhofaza qilish tartibi o‘rnatilgan.

Suvni muhofaza qilish tegralarida xo‘jalik faoliyatini yuritish qat’iy cheklanadi, aholi punktlarida esa sanitariya muhofazasi mintaqasi belgilab olinadi va unda ham suvga salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi xo‘jalik faoliyati yuritish taqiqlanadi. Vazirlar Mahkamasining 2001-yil 4-oktabrdagi 401-sonli «Zarafshon daryosi suv havzasida ekologik va sanitar-epidemiologik holatni yaxshilash to‘g‘risida»gi qaroriga muvofiq ushbu daryo atrofida joylashgan aholi punktlarining huquqiy holati belgilangan.

Suvni muhofaza qilish tegralarida Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to‘g‘risidagi qonunning 23-moddasida ko‘rsatilgan barcha xo‘jalik faoliyati taqiqlanadi.

Qo‘riqlanma (oraliq) yoki bufer tegralar — *ijtimoiy-ekologik va qo‘riqxona-ekologik turdagi alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga tabiiy texnogen jarayonlarning salbiy ta’sirining oldini olish maqsadida tashkillashtirilgan zonalar.* Ularda xo‘jalik faoliyatini qay tartibda olib borish, ularga qaysi bir mintaqalarning kirishi Tabiatni muhofaza qilish davlat idoralari bilan kelishilgan holda markaziy yoki mahalliy davlat hokimiyati organlarining tasdig‘iga binoan o‘rnatiladi. Ushbu tartib qo‘riqxona, buyurtma qo‘riqxona, tabiat milliy bog‘i, tabiat yodgorliklari va alohida muhofaza etiladigan o‘zga tabiiy hududlarni tashkil etish bilan bir vaqtda o‘rnatiladi.

Baliq xo‘jaligi tegralari — *nodir va yo‘qolib ketayotgan baliq turlari va boshqa suv hayvonlarini muhofaza etish va ko‘paytirish maqsadida, shuningdek, baliq xo‘jaligi ehtiyojlari uchun foydalaniladigan suv ob’yektlari yoki ularning bir qismi.* Ularning huquqiy holati tabiatni muhofaza qilish va suv xo‘jaligi idoralarining taqdimiga ko‘ra Vazirlar Mahkamasining qarori bilan belgilanadi. Mazkur tegralarda ham baliq xo‘jaligini yuritishga zid bo‘lgan barcha xo‘jalik faoliyatini yuritish man etiladi.

2002-yil 16-yanvar Vazirlar Mahkamasining 23-sonli «Yer osti chuchuk suv manbalari hosil bo‘lish tegralariga alohida muhofaza etiladigan tabiiy hudud maqomini berish to‘g‘risida»gi *qarori yer osti suvlarini hosil bo‘lish joylari bo‘lgan daryo vodiylari, konus — vinoslar, tog‘ oldi shleyflarini* alohida huquqiy maqomini belgiladi. Lekin ushbu alohida muhofaza etish ob’yekti qonun bilan alohida e’tirof etilmagan. Dunyo tajribasi esa bunday huquqiy harakatlarni ma’qullaydi va ayniqsa, issiq iqlimli, suv muammosi keskin bo‘lgan mintaqalar uchun bu masala o‘ta dolzarbdir.

Mahalliy davlat hokimiyati miqyosida yer osti chuchuk suvlarni muhofaza qilish hududlari Chirchiq — Ohangaron (Toshkent viloyati), Chimyon — Auvali, So‘x (Farg‘ona viloyati), Norin (Namangan viloyati), Osh — Aravan (Andijon viloyati), Kitob — Shahrisabz (Qashqadaryo viloyati), Zarafshon (Samarqand viloyati)da o‘rnatilib olingan. Respublika bo‘yicha yer osti suvlarini muhofaza qilish tegralarining soni

19 taga yetdi. Ulardan 11 tasiga respublika, 8 tasiga mahalliy ahamiyatga molik alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar maqomini berish tavsiya etildi.

O‘rmonlarning taqiqlangan mintaqalari — *bag‘oyat qimmatli va nodir o‘simliklar turlarining irsiy fondini muhofaza etish va saqlab qolish, shuningdek, o‘rmon fondi maydonlarida qo‘riqxonalar, milliy bog‘lar va alohida muhofaza etiladigan o‘zga tabiiy hududlarning ish tartibini ta’minlash maqsadida tashkillashtirilgan hududlar.* Ularning huquqiy maqomi mahalliy davlat hokimiyati idoralari tabiatni muhofaza qilish va o‘rmon xo‘jaligi idoralarining taqdimiga binoan belgilanadi.

Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga doir munosabatlar bilan bog‘liq nizolar umumiy sud yoki xo‘jalik sudlarida ko‘rib chiqiladi. Ulardagi alohida bir tabiiy ob’yektlarga oid nizolar tegishli maxsus qonunlarda belgilangan tartibda hal etiladi.

Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning ish tartibi buzilganda, uning kim tomonidan, qanday hollarda va keltirilgan ziyonning katta-kichikligi, ijtimoiy xavfliligiga qarab intizomiy, fuqaroviy, ma’muriy va jinoiy jazo qo‘llanilishi mumkin. Huquqbuzarliklar Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to‘g‘risidagi qonunning 37-moddasida batafsil ko‘rsatib o‘tilgan.

Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar holatiga zararli ta’sir ko‘rsatayotgan korxona, tashkilot, sex, qurilmalarning faoliyati, to ushbu zararli oqibatlar bartaraf etilgunga qadar to‘xtatib turiladi yoki cheklab qo‘yiladi. Agarda ushbu zararli faoliyatni bartaraf etish imkoniyati bo‘lmasa jismoniy va yuridik shaxslarning faoliyati to‘xtatiladi.

Qaytarish uchun savol va topshiriqlar

?

1. Nima uchun ayrim hudud va ob’yektlarni davlat alohida e’tibor berib qo‘riqlaydi?
2. Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hudud tushunchasini ta’riflang.
3. Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni tasniflab bering.
4. Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga xos bo‘lgan qanday umumiy holatlarni aytib bera olasiz?
5. Biosfera qo‘riqxonasi bilan qo‘riqxonaning qanday farqi bor?
6. Buyurtma qo‘riqxona turlarini sanab bering.
7. Nima uchun O‘zbekistonda ko‘pgina alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga «Davlat» so‘zi qo‘shib ishlatiladi?
8. Suv muhofazasi tegralarida ekologik talablar kim tomonidan o‘rnatiladi?
9. Qanday bog‘lar turli mulk shaklida bo‘lishi mumkin?
10. Jinoyat kodeksining nechanchi moddasida qanday jinoiy jazo sanksiyasi alohida muhofaza etish tartibini buzganlik uchun qo‘llanilishi bayon etilgan?

Tabiat ustidan g'alaba — inson falokatidir.
Ekologik manifest

XVII bob. ANTROPOGEN O'ZGARGAN HUDUDLARNI EKOLOGIK-HUQUQIY MUHOFAZA QILISH

1. ANTROPOGEN O'ZGARGAN TABIIY MUHITNI EKOLOGIK-HUQUQIY MUHOFAZA QILISH TUSHUNCHASI, ASOSIY TURLARI VA XUSUSIYATLARI

Ko'pgina yuridik adabiyotlarda mutaxassislar Ekologiya huquqining ob'yektini — tabiiy ob'yektlar, tabiiy resurslar va tabiiy komplekslarga[1] yoki integrallashgan, differensiatsiyalashgan (tabaqalashgan) va alohida muhofaza etiladigan[2] hamda xalq xo'jaligi bo'yicha tarmoqlashgan ob'yektlarga ajratadilar. Lekin ushbu mualliflarning o'zlari Ekologiya huquqining ob'yekti bo'lishi uchun atrof tabiiy muhit elementi, avvalambor, tabiiy kelib chiqqan, ekologik tizimning tarkibiga kirgan, insonlarning iqtisodiy, ekologik, madaniy, ijtimoiy, siyosiy talablarini qondira oladigan va yashash muhiti sifatini ta'minlab bera oladigan bo'lishi kerak, deb to'g'ri ta'rif berganlar. Albatta, ushbu tabiiy ob'yektlarni amaldagi qonunlar bilan tartibga solish imkoniyatiga ega bo'lish zarur[3].

Ekologiya huquqi ob'yektlariga nisbatan berilgan bunday yuridik ta'rif bizni ham qoniqtiradi. Lekin bu tushunchadan kelib chiqqan holda tabiatni muhofaza qilish va ularni huquqiy boshqarish tizimini xalq xo'jaligi sohalari bo'yicha ishlab chiqish, tabiat qonuniyatlariga, ya'ni ekologik tizimlarning «komplekslilik» xususiyatiga mos tushmay qoladi. Undan tashqari, sanoat, transport, energetika va boshqa xalq xo'jaligi tarmoqlari ekologik qonunlar ob'yekti emas, balki ekologik nazorat va ekspertiza ob'yekti bo'lib qolishi mumkin, xolos. Shuning uchun ham ekologik qonunlar, an'anaga ko'ra, aniq bir Ekologiya huquqining ob'yektlari yoki ularning komplekslari bo'yicha ishlab chiqiladi va jamiyatdagi ekologik munosabatlar ana shu ob'yektlar bo'yicha tartibga solinadi.

I bobda ta'riflangan tabiat va jamiyat qonuniyatlarini uyg'unlashtirish talablarini inobatga olib, biz Ekologiya huquqining alohida tartibga solinishi kerak bo'lgan ob'yektlaridan biri qilib antropogen o'zgargan atrof tabiiy muhitni olamiz.

[1] *B. V. Yerofeyev.* Ekologicheskoye pravo Rossii. — M.: Yurist, 1996. — Str. 624.
[2] *V. V. Petrov.* Ekologicheskoye pravo Rossii. — M.: Izd. BEK, 1997. — Str. 557.
[3] *A. N. Nig'matov.* Ekologiya huquqi: sxemalar va tushunchalarda. — T.: Iqtisod va huquq dunyosi, 1999. 148-b.

Antropogen o'zgargan tabiiy muhit — *kishilarning xo'jalik faoliyati jarayonida ma'lum bir hudud, tegra yoki zonalarda tubdan o'zgargan atrof tabiiy muhit holati.* O'zbekiston uchun bu hudud yoki zonalarni keltirib chiqaruvchi va ularga ta'sir etuvchi omillar majmuasiga qarab — shahar, sanoat va agrar (qishloq xo'jaligi) tegralariga ajratib olsak bo'ladi. Bu hudud tegra yoki zonalarda tabiat elementlari (yer, suv, atmosfera havosi, yer osti boyliklari, o'simlik va hayvonot dunyosi)ning son va sifat ko'rsatkichlari, morfologik (tashqi) va morfometrik (o'lchamli) belgilari o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi.

Masalan, antropogen o'zgargan tabiiy hududlarda atmosfera havosi boshga kam ta'sirlangan atrof tabiiy muhitga nisbatan 10—15 barobar ko'proq ifloslangan bo'ladi. *Sanoat tegralarida* havo tarkibida zaharli is gazi (CO)ning ko'payishi asosan metallurgiya (30—40%) va kimyo sanoati (15—20%), transport (10—15%) ta'sirida yuzaga kelsa, *shaharlarda* esa is gazi asosan transport (60—80%), og'ir sanoat (15—20%), kimyo sanoati (5—10%) ta'sirida yuzaga keladi. *Agrar tegralarda* tuproqlarning morfologik (ko'zga tashlanadigan tashqi) ko'rinishi 1—1,5 metr chuqurlikkacha tubdan o'zgargan va yangi tip hosil qilgan bo'ladi. Qishloq joylarda tuproqlar pestitsid, gerbitsid, mineral o'g'itlar; shaharlarda maishiy axlat; sanoat tegralarida sanoat chiqindilari hisobiga ifloslanadi. Sanoat tegralari toifasiga kiruvchi atom elektrostansiyalari atrofidagi suv, tuproq va atmosfera havosida radioaktiv elementlar miqdori shaharlarga nisbatan bir necha o'n barobar ko'p bo'ladi, lekin is gazining miqdori elektrostansiya atrofida agrar tegralarga tenglashgan, shaharlarga nisbatan esa bir necha o'nlab barobar kam bo'ladi.

Shunday qilib, antropogen o'zgargan muhitlarda ekologik holat o'ziga xos bo'lgani uchun ham ularda ekologik-huquqiy muhofazalash choralari turlicha bo'lishni talab etadi. Tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan foydalanish normalari har bir antropogen hudud bo'yicha alohida shakllanishi va xo'jalik yuritishning ekologik talablari differensial (tabaqalashgan) tarzda amalga oshirishni taqozo qiladi. Chunki shaharlarda is gazining miqdori atmosfera havosida yuqori darajada bo'lgani uchun ham avtomobillardan chiqayotgan tutun tarkibida CO ning ruxsat etilgan miqdori 1,5 emas, balki undan ham kamroq bo'lishi, cho'l yoki tog'li mintaqalarda esa CO — 2,0 yoki undan ortiq bo'lishigacha ruxsat etiladi. Ekologik jihatdan nobop shaharlarda avtomashinalardan chiqayotgan tutunni nafaqat CO ko'rsatkichi bo'yicha, balki CN va NO ko'rsatkichlari bo'yicha ham olish xalqaro ekologik talablar darajasida bo'lur edi.

Shaharlarning katta-kichikligi, ifloslanganlik darajasi, iqlim sharoitlariga qarab kishi boshiga to'g'ri keladigan yashil maydon yuzasi, shaharsozlikning ekologik talablariga binoan 5—10 m^2 dan to 25—30 m^2

gacha oshirish — issiq iqlimli O'zbekiston sharoitida insonlarni qulay atrof-muhitda yashash huquqini ta'minlab berishga o'z hissasini qo'shadi, deb o'ylaymiz.

2. SHAHARLARDA ATROF TABIIY MUHITNI EKOLOGIK-HUQUQIY MUHOFAZALASH

Insoniyat ilmiy-texnik inqilobining oqibatlaridan biri urbanizatsiyadir (lotin tilida urbanus — shaharlik), ya'ni sanoat va aholining shaharlarda mujassamlasha borishi. Ayniqsa, bu jarayon iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarga xos bo'lib, ularda aholining 70—80 foizi shaharlarda istiqomat qiladi. Natijada, ularda atrof tabiiy muhitga bo'lgan antropogen bosim boshqa hududlarga nisbatan bir necha bor yuqoridir.

Shaharlarda atrof tabiiy muhitning antropogen o'zgarganlik darajasi, avvalambor, uning katta yoki kichikligiga, sanoatlashganligi va ularning faoliyat yo'nalishlariga, maishiy xizmat ko'rsatish darajasiga va transport tarmoqlarining infrastrukturasiga bog'liq.

Yer kurrasida 170 dan oshiq millioner (aholisi 1 mln kishidan ortiq bo'lgan) shaharlar mavjud. Aholishunoslik fanining qoidalariga binoan katta shaharlarga aholisi 0,5 mln dan oshiq bo'lgan aholi punktlari kirishini inobatga oladigan bo'lsak, yirik shaharlarning soni 2—3 barobarga oshib ketadi. Undan tashqari, katta shaharlar biron-bir hududda o'zaro qo'shilib ketadigan bo'lsa megapolis (grekchada megas — katta, polis — shahar)larni hosil qiladi. Masalan, Nyu-York megapolisida 17 mln kishi, Mexiko, Tokio, Moskva, Qohira kabi megopolislarda ham shunga yaqin aholi istiqomat qiladi. O'zbekistonning Toshkent va uning atrofidagi shaharlarida 3 mln ga yaqin aholi yashaydi. Shaharlar soni bizda 60 yil ichida 120 taga ko'paygan va ularda aholining 30% dan ortig'i istiqomat qiladi.

Aholining shaharlarda kompakt holda yashashi sanoat tarmoqlarini rivojlantirishga ijobiy ta'sir qilishi bilan bir qatorda atrof tabiiy muhitning ekologik xavfsizlik darajasiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Shaharlarda tuproq, o'simlik va hayvonot dunyosi, suv va yer osti boyliklaridan foydalanish o'ta yuqori darajada bo'lgani uchun ham ularda tabiiy ob'yektlarning holati to'lig'icha antropogen o'zgargan ko'rinishdadir. Ularda tabiiy jarayonlar kishilarning xo'jalik faoliyati bilan uzviy bog'langandir.

Ekologik tizimlarda nafaqat biologik yoki kimyo, balki fizik o'zgarishlar (elektromagnit maydon tebranishlari) ham o'ta kuchaygan ravishda namoyon bo'ladi.

Ilmiy tadqiqot natijalariga ko'ra shaharlarda quyosh radiatsiyasi 15% gacha kamroq yer yuzasiga yetib keladi. Yomg'ir, do'l va qorlar 10% gacha ko'proq yog'adi, tuman 30—100% gacha ko'proq tushadi. Kasalliklar, ayniqsa, yuqumlilari, shaharlarda boshqa hududlarga nisbatan bir necha barobar ko'p ro'yxatga olingandir. Shaharlarda atmosfera havosining keskin yomonlashuvi tufayli aholi o'pka raki kasalliklari bilan qishloqdagilarga nisbatan 40 baravargacha, yuqumli kasalliklar bilan esa 2 baravargacha ko'proq xastalanadilar. Shahardagi shovqin shaharliklarda asab kasalliklarini qishloq aholisiga nisbatan 75% gacha ko'paytirib yuborgan. N. K. Komilovaning ma'lumotlariga ko'ra[1] Buxoro viloyati shaharlarida aholining qon va qon tomir, psixik buzilish, nerv tizimi va nafas olish yo'llari xastaliklari qishloq joylardagi aholiga nisbatan 10—15% ga yuqoridir.

Shaharlarda aholining konsentratsiyalashuvi va ayniqsa, yuqori malakali ishchi kuchining ko'pligi u yerda sanoatning barcha turlarining rivojlanishiga sabab bo'ladi. *AQSHning Tabiatni muhofaza qilish agentligi shaharlarda sanoat tarmoqlarini ekologik xavfsizlik darajasi bo'yicha 2 turga ajratadi: birinchi turga — atmosfera havosiga yiliga 100 tonnadan ortiq hajmda chiqitlarni chiqaruvchi korxonalar*: tog'-kon boyitish kombinatlari, ko'mir boyitish fabrikalari, koks zavodlari, qo'ng'ir ko'mir ishlab chiqaruvchi zavodlar, neft mahsulotlarini saqlash va tashish (hajmi 47,7 mln litrdan ko'p bo'lsa), kimyo, metallurgiya, mis va alyumin zavodlari, qo'rg'oshin, sink va qog'oz-sellyuloza kombinatlari; *ikkinchi turga — ko'proq suvlarni ifloslantiruvchi korxonalar:* yog'ochni qayta ishlash, qog'oz va sellyuloza kombinatlari, tekstil, teri oshlash va neorganik (bo'yoq, siyoh, mineral o'g'it) va organik kimyo mahsulotlari (plastmassa, sun'iy materiallar, yog'-sovun, pestitsid, gerbitsid) ishlab chiqaruvchi korxonalar, farmatsevtika, rezina, neftni qayta ishlash, oziq-ovqat mahsulotlari, qurilish materiallari, mashinasozlik va metallurgiya sanoati tarmoqlari korxonalari kiradi.

Shaharlarda atrof-muhit holatiga sezilarli ravishda ta'sir qiluvchi omillardan biri — maishiy kommunal xizmat xo'jaligi. Uning atrof-muhitga ekologik ta'siri shaharlarning kanalizatsiya va suv ta'minoti, isitishning markazlashganlik darajasiga to'g'ri proporsionaldir. Markazlashgan kommunal xizmat tarmoqlarining yo'qligi tabiiy ob'yektlarning ifloslanishiga va, oqibatda, sanitar-epidemiologik holatning kuchayishiga sabab bo'ladi. Maishiy kommunal xizmatning yana bir ekologik ko'rsatkichi qattiq turdagi axlatlarni yig'ish va ularni utillashtirish masalasining yechilganligidadir. O'zbekiston bo'yicha yiliga 30 mln m^3 maishiy chiqitlar chiqadi va ular shahar atrofidagi rezervuarlarga tashlanadi. Lekin bu chiqitlarning 1/10 qismi shaharlarda qolib ketmoqda.

[1] *N. K. Komilova.* Sabab va oqibat yoki aholi salomatligining mustahkamligi nimalarni taqozo qiladi// O'zbekiston qishloq xo'jaligi, 19-son, 1998, 51—53-b.

Maishiy chiqitlarni ajratish, kavlash, qayta ishlash va ularni huquqiy tartibga solish hanuzgacha yo'lga qo'yilmagan muammolardan biridir. Bu masalani ijobiy hal qilishda Toshkent shahar Yunusobod tumani hokimligi tomonidan olib borilayotgan — maishiy axlatlarni yig'ish shaxobchalarini tashkil qilish va ularni navlarga ajratish bo'yicha chora-tadbirlar maqtovga sazovordir.

Shaharlarda atrof tabiiy muhitga ta'sir ko'rsatish bo'yicha transport sohasi asosiy o'rin egallaydi. Avtomobil transportining umumiy transport vositalari (temir yo'l, havo transporti, metropoliten...) ichidagi salmog'i O'zbekistonda 70—85% ni tashkil etadi. Ekologik toza hisoblangan elektrotransport (trolleybus, tramvay, metropoliten, elektrovoz...) salmog'i umumiy transport vositalari bo'yicha atigi 7—10% ni tashkil etadi, xolos. Toshkent shahrida atmosfera havosining ifloslanishiga katta ta'sir ko'rsatayotgan transport tarmoqlaridan biri — aviatsiya. Ular havoda uglevodorod, azot va uglerod oksidlarining keskin ko'payishiga sabab bo'lmoqda. Lekin keyingi paytda A-300, «Boing» toifasidagi samolyotlar bilan aviaparklarni to'ldirish bunday salbiy holatning kamayishiga olib keldi.

Shunday qilib, *shaharlarda atrof tabiiy muhitga antropogen omillarning ta'sir darajasi va turi boshqa antropogen o'zgargan tegralarga nisbatan o'ziga xos ko'rinishda namoyon bo'ladi.* Mutaxassislarning fikricha, ***shaharlarda atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish talablari quyidagilardan iborat bo'lishi kerak:***

* *sanitar va epidemiologik holatni yaxshilash;*
* *xo'jalik faoliyatining ekologik xavfsizlik darajasini ta'minlash;*
* *axlat va maishiy chiqitlarni qat'iy me'yorlash va ularni utillashtirish;*
* *shovqinsizlikni ta'minlash;*
* *ko'kalamzorlashtirish va obodonlashtirishni yo'lga qo'yish;*
* *transportda alternativ energiya (elektr, quyosh energiyasi, vodorod yoqilg'isi, motorsiz transport...) turidan keng foydalanish;*
* *ekologik texnologiyalarni ishlab chiqarishga keng joriy qilish;*
* *yashil muhofaza tegralarini barpo qilish;*
* *sanoat va energetika korxonalari, aeroportlarni shahar chekkasiga olib chiqish;*
* *qurilish ishlarini tabiiy komponentlarga kam ta'sir etadigan qilib olib borish va rekultivatsiya (qayta tiklash) talablariga rioya etish;*
* *maishiy va sanoat suvlarini tozalash va ularni ikkilamchi ishlatish choralarini joriy etish;*
* *bino va inshootlarni (ayniqsa o'ta zararli korxonalarda) joyning seysmik talablariga qarab loyihalash, qurish va hokazo.*

2002-yil 4-aprelda qabul qilingan «Shaharsozlik kodeksi»ning 4, 6, 8-moddalarida ko'rsatilganidek, jamiyat, davlat va shaxslarning shaharsozlik sohasidagi manfaatlarini inobatga olgan holda xo'jalik va boshqa faoliyatning atrof-muhitga yetkazadigan zararli ta'siriga yo'l qo'ymaslik va ekologik holatni yaxshilash talabi o'rnatilgan hamda yuridik va jismoniy shaxslarning majburiyatlari belgilangan.

Shu kunda O'zbekiston shaharlarida tabiatni muhofaza qilishning huquqiy talablari Tabiatni muhofaza qilish, Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar, Shaharsozlik kodeksi, Yer kodeksi, Suv va suvdan foydalanish, Atmosfera havosini muhofaza qilish, O'simlik va hayvonot dunyosini muhofaza qilish va ulardan foydalanish, Chiqindilar, Davlat sanitariya nazorati, Avtomobil yo'llari, Davlat kadastrlari, Aholi sog'lig'ini muhofaza qilish, Aholini va hududlarni tabiiy hamda texnogen xususiyatli favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish to'g'risidagi qonunlar va shular asosida qabul qilingan qonun osti normativ hujjatlarda o'z aksini topgan va ular orqali tartibga solib turiladi.

Tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunning maqsadiga ayrim ob'yektlar (jumladan, shaharlar) tabiatini muhofaza qilish, ularda yashaydigan fuqarolarni qulay atrof-muhitga ega bo'lish huquqini kafolatlash ham kiradi (1-modda). Bunday kafolatni shaharlarda *Vazirlar Mahkamasi, Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining Toshkent shahri, shahar qo'mitalari, shahar va shahar tarkibiga kiruvchi tuman mahalliy davlat idoralari* amalga oshiradilar. Shaharsozlik kodeksining 18-moddasiga muvofiq Vazirlar Mahkamasi shaharlarda tabiatni muhofaza qilishga doir yagona siyosatni olib boradi, tabiiy resurslardan foydalanish, ularni baholash, ulardan foydalanganlik va ifloslantirganlik uchun to'lovlarning yagona tartibini belgilaydi, tabiiy ofatlar va yirik avariyalar yoki ekologik tang vaziyatlardan aholini saqlash va ularni bartaraf qilish yo'llarini ishlab chiqadi. Ekologik o'quv-tarbiya va maorif tizimini yaratadi va ushbu yo'nalishdagi mamlakatimiz ahamiyatiga molik ekologik chora-tadbirlarni olib boradi.

Tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunning 10-moddasi va shaharsozlik kodeksining 19—20-moddalariga binoan mahalliy davlat boshqaruv organlari Toshkent shahri va uning tumanlari, Respublikamiz shahar toifasiga kiruvchi aholi punktlari hokimliklari o'z hududlarida: tabiatni muhofaza qilishning asosiy yo'nalishlarini belgilaydilar; tabiiy resurslarni kadastrlash, moddiy-texnika ta'minotini amalga oshirish, sub'yektlarning tabiatdan foydalanishi, uni ifloslantirish, unga chiqitlarni chiqarish va utillashtirish tartibini belgilaydilar; ular faoliyatini cheklash, man qilish, to'xtatish, to'lovlarni undirish va boshqa qonunlarda ko'zda tutilgan vakolatlarni ham amalga oshiradilar.

Shahar Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi idoralari O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tizimidagi organ bo'lib, u Respublika Davlat qo'mitasining «Tasdig'i» va shahar hokimining «Kelishuvi» bilan qabul qilinadigan Nizomlariga binoan faoliyat yurgizadilar va shahar xalq deputatlari, boshqa mahalliy idoralar bilan muvofiqlashgan tarzda ish olib boradilar. Shahar Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi idoralari o'z vakolat doirasida qabul qilgan qarorlari tegishli hududda hamma sub'yektlar uchun majburiy hisoblanadi.

Shaharlarda xalq xo'jalik tarmoqlari faoliyatining atrof tabiiy muhitga va aholiga salbiy ta'sirini kamaytirish hamda tabiiy resurslarni tiklab borishni kafolatlovchi normativlar va standartlar bilan belgilab qo'yish juda muhim huquqiy chora hisoblanadi. Ekologik normativlarni shaharlarda mahalliy tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi, Sog'liqni saqlash boshqarmasi, sanoatda ishlarni bexatar olib borishni nazorat qilish va kon nazorati bo'linmalari o'zlariga berilgan vakolatlarga muvofiq olib boradilar. Bu normativlarga binoan shahardagi korxona, tashkilot va muassasalar, fuqarolar va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning atrof-muhitga salbiy ta'sir etishi mumkin bo'lgan eng yuqori darajasi yoki man etilgan me'yori (PDK, PDV, PDS, PDXV...) aniqlanadi. Bunday chegaralanishlar shaharlarda PDK *(zaharli moddalarni konsentratsiyalashuvining eng yuqori ko'rsatkichi)* atmosfera havosi va suvlar uchun olinadi. Moddalarni atmosfera havosi yoki suvda inson organizmida hech qanday patologik o'zgarishlarga olib kelmaydigan darajasi CN 245—71 raqamli Instruksiyada PDKning sanitar normalarining 160 xil modda va 35 turdagi kombinatsiyalarda atmosfera havosini ifloslanish darajasini ruxsat etilgan me'yori bo'yicha belgilangan. Masalan, uglerod oksidi bo'yicha ifloslantirish me'yori sutkasiga 1,0 mg/m^3, harakatda bo'lmagan ob'yektlar uchun — 20 mg/m^3 ga tengdir.

PDV — shaharlarda ma'lum bir korxona yoki tashlash manbai bo'lgan sub'yektlar tomonidan *zararli moddalarni chiqarish miqdori.* U CN—369—71 bo'yicha amalga oshiriladi va GOST 17.2.3.02—78 bo'yicha hisoblanadi. Agarda ma'lum bir ob'yektda 2 va undan oshiq tashlagich manbalari (ventilyatsiya va energetik qurilma) bo'lsa, bu korxona uchun PDVning umumiy ko'rsatkichlari belgilanadi. Har bir PDV bo'yicha tashlash inventarizatsiyasi (pasporti) tuziladi. Unda tashlandiqlarning son va sifat ko'rsatkichlari bo'yicha ma'lumotlar, chiqitlarni tozalash usullari va ekologik texnologiyalarni takomillashtirishning yo'llari berilgan bo'ladi. Bu pasportlarni har 5 yilda alohida bir qabul qilingan shakllarni to'ldirish asosida qayta ko'rib chiqiladi. Xuddi shunday jarayonlar Davlat standartlashtirish va metrologiya boshqarmasi tomonidan PDS (oqavalarning eng

yuqori ko'rsatkichi), PDXV (kimyoviy moddalarni ishlatishning eng yuqori miqdori) va boshqa me'yoriy ko'rsatkichlar bo'yicha ishlab chiqiladi va shahar sanitariya-epidemiologiya xizmati tomonidan tasdiqlanadi.

Shaharlarda alohida bir tabiiy ob'yektlardan foydalanish differensial qonun, mahalliy boshqaruv va nazorat organlarining qabul qilgan me'yoriy hujjatlari orqali tartibga solinadi.

Shahar hududidagi yerlar Yer kodeksining 8-moddasiga binoan aholi punktlari yerlari fondiga kiradi. Shuning uchun ham ularni alohida muhofaza etish va ulardan foydalanishning o'ziga xos tartibi bor. Ushbu qonunning 59-moddasiga binoan shahar yerlari quyidagi toifalarga ajratiladi: qurilish; umumiy foydalanish; qishloq xo'jaligi; daraxtzorlar; sanoat, transport, aloqa, mudofaa va boshqa maqsadga mo'ljallangan yerlar; alohida muhofaza etiladigan hududlar; suv fondi yerlari; zaxira yerlar.

Biz agrar tegralardagi yerlardan samarali foydalanish deganda ushbu yerlardan yuqori hosil olish va tuproq unumdorligini saqlashni tushunsak, ***shaharlardagi yerlardan oqilona foydalanish*** *deganda esa qurilish va obodonlashtirish ishlarini ilmiy asoslangan tarzda, joy planirovka majburiyatlariga binoan olib borishni tushunamiz.* Shahar yerlari shaharsozlik va yer tuzish hujjatlari bo'yicha chegaralanadi va ulardan maqsadli foydalanish uchun ruxsatnomalar beriladi. *Foydalanuvchilar esa Yer kodeksining II bob, 79—82-moddalarida belgilangan yerlarni muhofaza qilishning quyidagi ekologik talablariga rioya etishlari shart:*

- ob'yektlar, imoratlar va inshootlar joylashtirish, qurish va ulardan foydalanishda yerlarning holatiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan yangi texnologiyalarni joriy etish chog'ida Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi ruxsatnomalarini olish;
- har bir xo'jalik jarayonini ekologik ekspertizadan o'tkazish;
- yashil maydon, dov-daraxtlarni iloji boricha saqlab qolish;
- rekultivatsiya qilish;
- maishiy va sanoat chiqitlarini tashlaydigan rezervuarlar tashkil etish va h.k.

Shaharsozlik kodeksining 29-moddasida ko'rsatilganidek, shaharlarda aholini joylashtirishda atrof-muhit holatini mo'tadillashtirish maqsadida:

* alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar;
* suv ob'yektlarini muhofaza qilish zonalari;
* rekratsion hududlar;
* ekstremal tabiiy-iqlim sharoitlariga ega bo'lgan hududlarni tashkil etish belgilangan.

Shaharlarni rivojlantirish loyihalarida, albatta, ekologik xavfsizlikni ta'minlovchi talablarni inobatga olish, aholi punktlari rejalarida aholi soniga qarab sanitar-gigiyenik me'yorlarni o'rnatish talab etiladi. Shaharsozlik

kodeksining VI bobida shahar atrofi asosan ekologik va sanitar funksiyalarni bajaruvchi zonalardan iborat bo'lishi prioritet (birlamchi) norma tariqasida o'rnatilgan. Mazkur qonunning VII — yakunlovchi bobida ekologik, rekratsion, sanitar-gigiyenik tadbirlar davlat byudjeti, buyurtmachilar, yuridik va jismoniy shaxslarning mablag'lari hisobiga amalga oshirilishi ifodalangan.

Shaharlarda uy-joy, korxona, inshoot va boshqa ob'yektlarni loyihalash, joylashtirish, qurish va ishga tushirish mobaynida aholining ichimlik suvga bo'lgan hamda maishiy ehtiyojlarini qondirish talablarini birinchi navbatda inobatga olish sharti bilan suvdan foydalanishlari Suv va suvdan foydalanish to'g'risidagi qonunning 11-moddasida bayon etilgan. Ushbu qonun bo'yicha aylanma harakatdagi suvlarning bug'lanishi, ifloslanishi va kamayib ketishining oldini olish, suv ob'yektlarining boshqa tabiiy ob'yektlarga zarar yetkazishiga yo'l qo'ymaslik, sho'rlanish, zax bosish va qurib qolishdan muhofaza qilish talablari qo'yiladi.

Toza ichimlik suvidan oqilona foydalanish maqsadida katta shaharlarda, xususan, Toshkentda, maishiy xizmat va ichimlik suvidan fuqarolarning foydalanish limitlari «Suvsoz» trestlari 1999-yil yanvariga kelib jon boshiga 9,9 m^3/oyiga yoki 118,8 m^3/yiliga suv sarfi me'yori belgilangan. Limitdan ortiqcha foydalangan shaxslardan suvning har bir metr kubiga 64% ustama narxlar to'lash orqali amalga oshiriladi.

Suvdan va umuman tabiiy resurslardan foydalanishni cheklash barcha rivojlangan mamlakatlarda qabul qilingan me'yor bo'lib, bu tadbir tabiiy boyliklardan samarali foydalanishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. Gretsiya, Isroil kabi mamlakatlar qonunchiligida suvlardan samarali foydalanish o'ta qattiq boshqaruv va nazorat ostiga olingan tadbir bo'lib, u chuchuk suvning zaxirasi, sanoat tarmoqlari va aholining zichligi bilan bog'liq holda olib boriladigan masalalar toifasiga kiradi.

Shahar va aholi punktlarida, uning atrofidagi yashil mudofaa tegralarida Yer osti boyliklari to'g'risidagi qonunga muvofiq yer qa'rining ayrim uchastkalaridan foydalanish cheklangan yoki taqiqlangandir.

Shunday qilib, shaharlarda ekologik xavfsizlikni ta'minlash o'ziga xos huquqiy boshqaruv va nazorat tizimini shakllantirishni taqozo etadi.

3. AGRAR TEGRALARDA ATROF-MUHITNI EKOLOGIK-HUQUQIY MUHOFAZALASH

O'zbekiston Respublikasi agrar mamlakat bo'lib, aholisining 60%ga yaqini qishloq joylarda istiqomat qiladi, ishlab chiqarish salohiyatining 1/3 qismi va tashqi savdoning 55% i qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi bilan bog'liq. Ishlab chiqarishda band bo'lgan aholining har ikkitasidan

biri agrar sanoatdadir. Shuning uchun ham Prezident I. A. Karimov Vazirlar Mahkamasining 1997-yil 8-fevraldagi hisobot yig'ilishida, Oliy Majlisning 1997-yil 25-dekabr, 1998-yil 30-aprel X—XI sessiyalarida qishloq xo'jaligida tub islohotlarni o'tkazish zarurligi, uning natijasi esa mamlakatimiz hayotini belgilovchi qadam ekanligini uqtirib o'tgan.

O'rta Osiyo, xususan, O'zbekiston, qadimdan dehqonchilik qilib kelinadigan o'lka hisoblanadi. Tub aholining tirikchiligi ham, tashqi dunyo bilan o'zaro munosabatlari ham qishloq xo'jalik mahsulotlari va ulardan tayyorlangan mahsulotlar hisobiga amalga oshirilgan. Chor Rossiyasi va sobiq Ittifoq davrida, ya'ni XIX asrning ikkinchi yarmidan to shu kungacha agrar soha mayda va o'rta qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqarishdan yirik tovar xo'jaligiga aylantirildi. Mustaqillik davrigacha Turkiston o'lkasi mustamlaka o'lka bo'lib, SSSRning Yevropa qismidagi korxonalarga paxta, teri, ipak tolasi, meva mahsulotlari kabi xom ashyo mahsulotlari yetkazib berar edi. XX asr boshida O'zbekistonda 1,7—1,8 mln ga sug'orilib dehqonchilik qilinadigan yerlar maydoni shu asrning 80-yillariga kelib 4,3 mln ga yetdi. Qishloq xo'jalik maqsadlarida o'zlashtirilayotgan yerlar avvaliga tabiiy iqlim sharoiti o'ta qulay bo'lgan hududlar — Chirchiq, Ohangaron, Zarafshon, Surxon — Sherobod, Qashqadaryo, Quyi Amudaryo, O'rta Sirdaryo vohalari, Farg'ona vodiylarida amalga oshirildi. Aholining eng zich bo'lgan maydonlari ham aynan shu agrar tegralarda joylashdi.

Kundan-kunga ko'payib borayotgan aholi va agrar sanoat talabi qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini ekstensiv tarzda oshirib borishga majbur etmoqda. Atrof tabiiy muhitga, ayniqsa, agrar hududlarda yerga bo'lgan antropogen bosim darajasi juda kuchayib ketdi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishning ekstensiv usulini (ekin maydonlarini kengaytirish hisobiga mahsulot miqdorini oshirish) tanlagan sobiq Ittifoqda tabiiy ob'yektlarning ekologik holati keskin yomonlashib ketdi. Mutaxassislarning ma'lumotlariga ko'ra[1] keyingi bir asr mobaynida sho'rlangan yerlar maydoni 2 mln gektarga, shamol va suv eroziyasiga uchragan yerlar 3—3,5 mln gektarga yetdi, kimyoviy ifloslanish butun sug'orma yer fondining 75—80% ini tashkil qildi. 25—28 mlrd kub metrni tashkil qilayotgan oqova va tashlandiq suvlar Amudaryo va Sirdaryolarni, oxir-oqibatda esa Orol dengizi suvlarining sho'rlanganlik darajasini 2—3 barobarga, zararli moddalar — pestitsid, gerbitsid, azot, fosfor, kaliy elementlarining miqdorini ruxsat etilgan me'yordan (PDK) 3—4

[1] *G. A. Talipov.* Zemelniye resursi Uzbekistana i problemi ix ratsionalnogo ispolzovaniya.— T.: 1992; *T. A. Starsev, Ya. K. Kozel.* Itogi Sovetskoy irrigasii v Sredney Azii. —T.: 1934. *A. Razzoqov.* Suv va hayot. — T.: Mehnat, 1991.

barobarga ko'payib ketishiga sabab bo'ldi. Dalalarni dorilashning «aero» usuli agrar tegralardagi yovvoyi yoki madaniy o'simlik va hayvonot dunyosiga, atmosfera havosining sifatiga, odam organizmi uchun xavfli bo'lgan toksikan (zararli) moddalarning suvlarda ko'payishiga olib keldi. Yangi o'zlashtirilgan tipik bo'z tuproqlarda uchraydigan va uning unumdorligi haqida morfologik ko'rsatma beradigan yomg'ir chuvalchangi miqdori tuproqning har bir metr kubida 300—1200 dan 1—2 donagacha tushib ketdi yoki umuman uchramaydigan bo'lib qoldi.

Agrar tegralar *— qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi bilan band bo'lgan hududlar.* Agrar tegralarda yuzaga kelgan salbiy ekologik holat kishilarning hayot darajasiga keskin ta'sir qildi. Yu. Shodimetovning ma'lumotlariga ko'ra[1] pestitsidlar keng qo'llanadigan hududlardagi aholi orasida nafas olish, endokrin, yurak-qon tomir, jigar kasalliklari, kamqonlik, aqliy yetishmovchiligi bo'lgan bolalar tug'ilishi, rak va ginekologiya kasalliklari boshqa noagrar hududlardagidan 2—3 marotaba ko'p uchraydigan bo'ldi. Qishloq joylarda 14 yoshgacha bo'lgan bolalarda temir moddasi yetishmaydigan kamqonlik, faol sil kasalligi, virusli gepatit (sariq kasallik) va yuqori nafas yo'llariga mikroblar o'tiradigan kasalliklar tez-tez kuzatilib turildi. 1980-yillarga kelib pestitsidlardan 80 tagacha o'tkir va 60 tagacha surunkali zaharlanish qayd etilgan.

Bu esa, agrar tegralarda antropogen ta'sirning kuchayishiga olib kelmoqda. ***Antropogen bosim natijasida yuzaga kelgan salbiy ekologik holatni 3 guruhga ajratish mumkin.***

Birinchi guruhga *qishloq xo'jalik tovar ishlab chiqarishning negizi bo'lgan tabiiy ob'yektlarning buzilishi:* a) turg'unlik yillarida paxta yakkahokimligi va almashlab ekishni yo'lga qo'yilmaganligi oqibatida tuproq unumdorligining pasayib ketishi; b) tuproqlarning sho'rlanishi, eroziyaga uchrashi (suvdan yuvilishi), deflyatsiyalashuvi (shamol orqali uchirilishi), botqoqlashuvi, ifloslanishi, agrokimyoviy va agrofizik ko'rsatkichlarining yomonlashuvi, mikroorganizmlarning kamayib ketishi, kimyoviy tarkibining buzilishi; v) suv ta'minotining buzilishi va sug'orma suvlar kimyoviy tarkibining yomonlashuvi; g) foydali organizmlarning (changlatadigan, zararli hasharot kushandalari, sanitar hayvonlar) qirilib ketishi; d) tabiiy yaylovlar ishlab chiqarish qobiliyatining pasayishi; ye) cho'llanish va tabiiy geodinamik (surilma, jarlanish, o'pirilish, cho'kish, degish, solyuflyuksiya, abraziya) jarayonlarining ortib borishi.

Ikkinchi guruhga *ekologik salbiy oqibatlarning kuchayishini ko'rsatish mumkin.* Bu nafaqat qishloq xo'jaligiga, balki atrof-muhitning buzilishi natijasida boshqa xalq xo'jaligi sohalariga zarar yetishidir. Misol

[1] *Yu. Shodimetov.* Ijtimoiy ekologiyaga kirish. — T.: O'qituvchi, 1994. — 171—172-b.

uchun, gidrografik ob'yektlar (ko'l, daryo, suv omborlari, kollektor-drenajlar)ning ifloslanishi va ulardagi hayvonot dunyosining kamayishi; o'rmon va to'qayzorlarning kamayib ketishi; yovvoyi turdagi hayvonot va o'simlik dunyosi yashash muhitining torayib qolishi; atmosfera havosining tarkibida tuz, chang, og'ir metall kabi kimyoviy moddalarning ko'payib ketishi; ovchilik va baliqchilik xo'jaligining oqsab qolishi; qo'riqxona va buyurtma qo'riqxona singari alohida muhofaza talab etadigan hududlarning muhofaza tartibining buzilishi va hokazo.

Uchinchi guruhga *insonlar yashash muhitining agrar tegralarda yomonlashuvini olsak bo'ladi.* Buning natijasida sobiq Ittifoq davrida XX asrning 70—80-yillariga kelib qishloq aholisining o'rtacha umr ko'rish davri 3—5 yilga qisqargan.

Yuqorida keltirilgan salbiy oqibatlarning 3 guruhi davlatning agrar siyosatidagi iqtisodiy talablar bilan ekologik talablarni o'zaro uyg'unlashgan holda olib borishni talab etadi. Shuning uchun ham Prezident I. A. Karimov o'zining «Qishloq xo'jaligi taraqqiyoti — to'kin hayot manbai» degan asarida «Dehqonchilik madaniyatini ko'tarish tuproq holatining yaxshilanishi va atrof-muhitning ifloslanishining oldini olishi uchun kerak»[1], deb bekor aytmagan. Bu o'rinda jamiyatdagi agrar munosabatlarni tartibga solishning huquqiy asosini yaratish zamon talabidir. Mazkur dolzarb muammoning qonuniy asosi 1998-yil aprel-mayda bo'lib o'tgan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining XI sessiyasida qishloq xo'jaligiga oid qabul qilingan bir qator qonunlarda o'z aksini topti.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida ekologik xavfsizlikni ta'minlash uchun avvalambor agrar tegralarni Ekologiya huquqining alohida bir antropogen o'zgargan va o'ziga xos «ob'yekti» deb qarashni taqozo qiladi. Agrar tegralarda jamiyatdagi munosabatlarni huquqiy boshqarish konsepsiyasini ishlab chiqish talab qilinadi va ushbu qarashlar tizimi davlatning milliy xavfsizlik konsepsiyasining asosiy elementlaridan biri bo'lib qolishini ta'minlash darkor.

Sh. X. Fayziyev[2] tadqiqotlarida qishloq xo'jaligida ekologik xavfsizlik qoida va talablariga asoslangan ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solish davlat va huquqning vazifasi deb qaralishi to'g'ri talab etilgandir. Muallif qishloq xo'jaligida ekologik xavfsizlik talablari Konstitutsiyamizning alohida bir «Davlatning ekologik siyosati» bo'limida aks etishi kerakligini yoqlab chiqqan. Tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi qonunida «Qishloq xo'jaligida ekologik xavfsizlik ta-

[1] Xalq so'zi. 26-dekabr 1997-yil.

[2] *Sh. X. Fayziyev.* Konstitutsionnie problemi obespecheniya ekologicheskoy bezopasnosti v Respublike Uzbekistan // Nezavisimost i mirovozreniye: realnost i filosofskiye problemi vozmojnostey razvitiya. Chast II. — T.: Fan, 1993.

lablari» degan alohida bir modda kirgazilishi juda ham maqsadga muvofiqligini ko‘rsatib o‘tgan.

Agrar tegralarda tabiatni muhofaza qilishning ijtimoiy, iqtisodiy, ma’naviy, ma’rifiy, siyosiy va huquqiy choralari mavjud. Ulardagi ekologik xavfsizlikni ta’minlashning huquqiy choralarini 2 guruhga ajratish mumkin. *Birinchisi*, xo‘jalik yuritishning ekologik me’yorlarini ishlab chiqish va amaliy tatbiqini ta’minlash; *ikkinchisi* — antropogen buzilgan tegralarni sog‘lomlashtiruvchi me’yorlarni ishlab chiqish va ularni hayotga keng tatbiq qilish.

Har ikkala huquqiy guruh chora-tadbirlarining, avvalambor, konstitutsiyaviy asosini yaratish kerak bo‘ladi. Xo‘jalik yuritishning salbiy-ekologik oqibatlarining oldini olishning konstitutsiyaviy asoslari O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining XI bob 50-moddasida fuqarolarning atrof tabiiy muhitga nisbatan ehtiyotkorona munosabatda bo‘lish majburiyatidan kelib chiqadi. Bozor munosabatlariga o‘tish davrida qishloq xo‘jalik ishlab chiqarishida yuzaga kelayotgan barcha turdagi mulkdorlar o‘z mulkidan foydalanishlarida atrof-muhit holatiga zarar yetkazmasliklari sharti qo‘yilgan (54-modda). Davlatga (55-modda), jumladan, mahalliy hokimiyatlarga (100-moddaning 5-bandi) tabiiy zaxiralarni umummilliy boylik sifatida muhofaza qilish majburiyati yuklatiladi. Lekin jamiyatning ekologik xavfsizligini, xususan, agrar tegralarda ekologik inqirozning oldini olishning konstitutsiyaviy asoslari Bosh qomusimizning alohida bir — «Davlatning ekologik siyosati» bobida aks etgani ma’qul, deb mutaxassislar fikr bildirmoqdalar. Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risidagi O‘zbekiston Respublikasi qonuniga esa «Qishloq xo‘jaligida ekologik xavfsizlik talablari» deb nomlangan alohida bir modda kirgazilishi juda ham maqsadga muvofiq bo‘lardi. Aks holda, xalq xo‘jaligimizning yetakchi sohasi bo‘lgan qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishida ekologik talablar yetarli darajada namoyon bo‘lmasligi mumkin.

1998-yil 18-martdagi Prezident Farmoniga binoan tasdiqlangan «1998—2000-yillardagi davrda qishloq xo‘jaligidagi islohotlarni chuqurlashtirish Dasturi»da dehqonchilik tizimini rivojlantirish uchun yerdan oqilona foydalanish va tuproq unumdorligini ta’minlash uchun: tuproq unumdorligini oshirish chora-tadbirlarini qo‘llash; yerdan foydalanish, sifatini aniqlash va baholashni tartibga solish chora-tadbirlarini ishlab chiqish; ekin maydonlari tuzilmasini maqbullashtirish, tumanlarda qishloq xo‘jalik ekinlari yetishtirishni ixtisoslashtirish; noan’anaviy qishloq xo‘jaligi ekinlarini yetishtirish ko‘zda tutilgan edi.

Dasturning Qishloq xo‘jaligini kimyoviylashtirish va o‘simliklarni himoya qilish bo‘limida hech qanday ekologik talablar nazarda tutilmagan,

ekologik xavfsiz qishloq xo‘jalik mahsulotlarini ishlab chiqishning huquqiy chora-tadbirlari belgilanmagan.

Yerlarni irrigatsiya va meliorativ holatini yaxshilash chora-tadbirlarida ham yangi yerlarni o‘zlashtirishning ekologik talablari yoki eski texnogen buzilgan yerlarning ilmiy asosda qayta tiklash talablari bayon etilmagan. Vaholanki, har yili qishloq xo‘jaligidagi sug‘orma yer fondidan boshqa xalq xo‘jaligi maqsadlari uchun 15—20 ming gektar yer ajratilmoqda. Bunday yo‘qotuvning o‘rnini qoplash maqsadida sho‘rlangan, botqoqlangan, eroziyaga uchragan agrar tegralardagi tashlandiq maydonlarni o‘zlashtirish haqida hech narsa deyilmagan. Bizga ma’lumki[1], respublikamizda 0,5 mln gektardan oshiq jarlangan va texnogen buzilgan yerlarni qishloq xo‘jalik oborotiga qaytarsa bo‘ladi. Lekin meliorativ tadbirlar qonunchilikda o‘ziga xos me’yoriy hujjatlarni ishlab chiqishni talab qiladi.

Qishloq xo‘jaligida o‘zaro moliya va kredit munosabatlari, hisobga olish va hisobotni takomillashtirish bo‘limida ekologik chora-tadbirlar uchun qo‘shimcha byudjet ta’minoti va imtiyozli kreditlar ajratish ko‘zda tutilmagan. Ekologik rag‘batlantirishning iqtisodiy mexanizmi ko‘rsatilmagandir.

Qishloq infratuzilmasini rivojlantirishda ortiqcha mehnat potensialidan, qulay tabiiy-iqlim va mineral xom ashyo resurslaridan nafaqat iqtisodiy, ijtimoiy, ma’rifiy, madaniy, balki ekologik-estetik nazardan unumli foydalanish ko‘rsatilmagandir.

Xulosa qilib aytganda, 1999—2000-yillardagi davrda qishloq xo‘jaligidagi iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish dasturi asosan agrar tegralarda iqtisodiy masalalarning yechimini topishga qaratilgan bo‘lib, Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risidagi O‘zbekiston Respublikasi qonunining prinsipi — «Iqtisod bilan ekologik tadbirlarni o‘zaro uyg‘unlashgan holda olib borish»ni inobatga olmagan edi. Vaholanki, qishloq xo‘jaligidagi iqtisodiy islohotlarning maqsadi[2] qishloq aholisining farovonligi va agrar sanoatining ishlab chiqarish samaradorligini oshirish. Xalq farovonligining eng asosiy ko‘rsatkichlaridan biri — ekologik xavfsiz muhitda sog‘-salomat yashashdir.

Yuqorida aytib o‘tilgan Dastur asosida qabul qilingan bir qator qonun hujjatlarida, xususan, Yer kodeksi, Qishloq xo‘jalik kooperativi (shirkat xo‘jaligi), Fermer xo‘jaligi, Dehqon xo‘jaligi to‘g‘risidagi, Davlat yer kadastri hamda Vazirlar Mahkamasining 1999-yildagi 299, 300-sonli qarorlarida tabiiy boyliklardan samarali foydalanish va ekologik talablar qishloq xo‘jalik sub’yektlarining huquq va majburiyatlariga kirgizilgandir.

---

[1] *A. N. Nigmatov.* Ovrajnaya eroziya i texnogenno-narushennie zemli Uzbekistana: selskoxozyaystvennie, ekologicheskiye, pravovie aspekti ix melioratsii. — T.: Akademiya MVD, 1996. — S. 138.

[2] *I. A. Karimov.* Dehqonchilik taraqqiyoti — farovonlik manbai. — T.: O‘zbekiston, 1994.

2000-yil 25-maydagi Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risidagi qonunning 9-moddasiga muvofiq har bir tadbirkor (jumladan, fermer va dehqon xo'jaligi) o'z faoliyatida ekologik talablarga rioya etishi shart, aks holda uning faoliyati to'xtatilishi (48-modda) va u javobgarlikka tortilishi (51-modda) mumkinligi ko'rsatib o'tilgan. Agarda tadbirkorlar (jumladan, qishloq xo'jaligida faoliyat yurgizayotganlari) suvdan samarali foydalansalar mahalliy davlat hokimiyatlari tomonidan rag'batlantirish me'yorlarini (V bob) qo'llashlari ham inobatga olingan. Bunday ijobiy-huquqiy usulni qo'llash mamlakatimiz qonunchiligini ekologiyalashtirishga tomon qo'yilgan katta qadamdir.

Afsuski, «Fermer xo'jaliklari to'g'risida»gi qonundan farqli «Dehqon xo'jaliklari to'g'risida»gi qonunda (27-modda) dehqonlarning noekologik harakatlari ularning faoliyatini to'xtatilishiga asos bo'lishi inobatga olinmagan. Dehqon xo'jaligi mayda qishloq xo'jalik tovar ishlab chiqarishga va uncha katta bo'lmagan (0,35 gektargacha) yer uchastkalaridan foydalanish huquqiga ega. Lekin ularning soni va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida tutgan salmog'i bo'yicha agrar sanoatda yetakchi o'rinni egallashini inobatga oladigan bo'lsak, dehqon xo'jaliklarini tugatishga sabab bo'lib ekologik talablar ham olinsa maqsadga muvofiq bo'ladi.

Agrar sanoat korxonalari, muassasalari, tashkilotlari va kooperativlari (shirkat xo'jaliklari)ning prinsiplaridan biri yerlarni muhofaza qilish va tuproq unumdorligini oshirishni ta'minlashdir. 1998-yil 30-apreldagi Qishloq xo'jalik kooperativi (shirkat xo'jaligi) to'g'risidagi qonunga muvofiq agrar tegralarda ekologik talablar faqatgina yerlargagina qo'llaniladi, xolos. Lekin u hamma xo'jalik faoliyati jabhasida va hamma tabiiy ob'yektlar bo'yicha olib borilishi maqsadga muvofiqdir. Shuning uchun ham agrar tegralar bo'yicha yoki unga bevosita yoxud bilvosita ta'sir etishi mumkin bo'lgan qonun hujjatlarida ekologik talablarning alohida bob yoki modda qilib berilishi ekologik xavfsizlikni ta'minlashda katta ahamiyat kasb etadi, deb o'ylaymiz.

Yer kodeksining asosiy maqsadi — hozirgi va kelajak avlodlarning manfaatlarini ko'zlab yerdan ilmiy asoslangan tarzda, oqilona foydalanish va uni muhofaza qilish, tabiiy xususiyatlarini asrash va yaxshilashdir. Yer esa qishloq xo'jalik ishlab chiqarish vositasidir va shuning uchun ham undan avvalambor qishloq xo'jaligida foydalanishlik Kodeksda ko'zda tutilgan. Kodeksning 2-moddasi 6-bandiga binoan, yer to'g'risidagi qonun hujjatlarining asosiy prinsiplaridan biri — yerga va butun atrof tabiiy muhitga zarar yetkazilishining oldini olish va ekologik xavfsizlikni ta'minlashdir. Ushbu prinsip Davlat boshqaruv va nazorat organlarining vakolatlari doirasida ham aks ettirilgandir. Masalan, Vazirlar Mahkamasi yerlardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilishning yagona siyosatini olib boradi, mahalliy hokimiyatlar o'z hududlarida ekologik tadbirlarni ishlab chiqadilar va ularning amalga oshirilishini nazorat qiladilar.

Yer kodeksining Yer tuzish, Yerga bo'lgan mulkchilik, yuridik va jismoniy shaxslarning yer uchastkalariga bo'lgan huquqlari va majburiyatlarida ekologik talablar alohida band sifatida berilgan. Kodeksning 6-bobida qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarda ishlab chiqarish samaradorligini ko'tarishning asosiy omillaridan biri yerni haqiqiy egalariga bo'lib berish ekanligi aniq qilib ko'rsatilgan. Yerlarni qishloq xo'jaligida muhofaza qilishning mazmuni (11-bob) va tartibi (79-modda) irrigatsiya, melioratsiya va boshqa qishloq xo'jalik inshootlarini qurish, loyihalash va ulardan foydalanishga oid ekologik talablar (80—81-modda) va bu talablarni o'z muddatida bajarganlar uchun iqtisodiy rag'batlantirish yo'llari (82-modda) ko'zda tutilgan.

O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarida ko'rsatilganidek, agrar tegralarda faoliyat yurgizayotgan sub'yektlar ekologik xavfsiz muhitga ta'sir etuvchi noqonuniy bitimlar tuzgani; unumdor yerlarni o'zboshimchalik bilan egallagani; turli sanoat, maishiy va yakka tartibda uy-joy qurganligi; tuproq unumdorligini yoki kadastr ma'lumotlarining keskin ravishda yomonlashib ketishiga sabab bo'luvchi harakat yoki harakatsizliklar qilgani; atrof-muhit va yerlarni kimyoviy ifloslantirganligi yoki fizik buzganligi; zaharli modda va birikmalarni saqlash, tashish va qo'llash talablarini buzganligi natijasida yerlarning sifat ko'rsatkichlarini yomonlashtirib yuborganligi uchun Jinoyat kodeksining 193—197, 201, Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning 65—69, 8, 91, 95, 96, Fuqarolik kodeksining 111, 173, 214, 231, 516, 517, 541, 542, 551 hamda Yer kodeksining 90, 91-moddalariga muvofiq javobgarlikka tortiladilar.

Agrar tegralarga *yer resurslaridan tashqari zarar yetkazish mumkin bo'lgan tabiiy ob'yektlar — suv resurslari, yovvoyi turdagi hayvonot, o'simlik dunyosi va ularning yashash muhiti ham kiradi.*

Suv resurslaridan qishloq xo'jaligida asosan sug'orish hamda chorva mollarini ichimlik suvi bilan ta'minlashda foydalaniladi. Foydalanishdagi ekologik talablar suvlarning kamayib ketishi, bulg'alanishi va ifloslanishining oldini olishga qaratilgan bo'ladi. Shuning uchun ham 1993-yil 6-mayda qabul qilingan Suv va suvdan foydalanish to'g'risidagi qonunning XIII bobiga muvofiq qishloq xo'jaligi huquqi sub'yektlari suvdan maxsus foydalanishlari mobaynida yer osti va usti suvlaridan foydalanishning ekologik talablariga qat'iy rioya etishlari, suvlarni

sug‘orish, oqizish davomida ortiqcha suv o‘tkazuvchanlik (filtratsiya) va bug‘lanishga yo‘l qo‘ymaslik shartlari zikr etilgan.

Agrar tegralarda gidrotexnik, maishiy, sanoat, madaniy va boshqa inshootlarni qurish mobaynida suvdan, ayniqsa, chuchuk suvdan foydalanishning samaradorligini ta’minlash, ularni ifloslanish, zaharlanish hamda tuproqlarning yuvilish, sho‘rlanish, botqoqlanishiga sabab bo‘luvchi oqibatlarning oldini olish choralarini ko‘rishlari shart. Suv qonunchiligi O‘zbekistonda suv ob’yektlarini agrar tegralarda ifloslantirishi, buzilishi va yomonlashuviga olib kelishi mumkin bo‘lgan ob’yektlarni loyihalash, ishga tushirish, qurishni man qiladi. Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasining BH 118.00277 19.5—91[1] — «Suv ob’yektlariga tashlandiq suvlar bilan oqizish me’yori loyihalarini ishlab chiqish va ro‘yxatlash tartibi»; BH 118.0027714.50—95 — «Chorvachilik komplekslarida suvlarni muhofaza qilishning davlat nazorati bo‘yicha metodik qo‘llanma»; BH 118.0027714.6—92 — «Suvlardan maxsus foydalanishga ruxsat berish va kelishish tartibi» kabi boshqaruv hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladi. Lekin bu boshqaruv hujjatlarning davlat standarti qilib hanuzgacha sobiq Ittifoq davrida ishlab chiqilgan GOST 17.1.3.04—82 — «Yer osti va usti suvlarining pestitsidlardan ifloslanishini muhofaza qilish talablari»; GOST 17.1.3.11—84 —«Mineral o‘g‘itlardan yer osti va usti suvlarining ifloslanishini muhofaza qilish talablari»; GOST 17.1.3.13—86 — «Yer usti suvlarining ifloslanishidan muhofaza qilishning umumiy talablari»; GOST 17.4.3.05—86 — «Sug‘orish va o‘g‘itlashda oqava suvlar va ularni yotqiziqlariga qo‘yiladigan talablar»; San P i N № 4630—88 — «Yer usti suvlarini ifloslanishidan muhofaza qilishning sanitar qoidalari va me’yorlari» kabi me’yoriy hujjatlar amal qilmoqda. Respublika ekologik kompleks boshqaruv organlariga bu me’yoriy hujjatlarni zamon talabiga va agrar tegralarda yuzaga kelgan ekologik vaziyatga qarab qayta ko‘rib chiqish muddati keldi, deb o‘ylaymiz.

Amaldagi ekologik qonun hujjatlariga muvofiq[2] chorvachilik komplekslarining katta-kichikligiga qarab, ularning atrofidagi sanitar zonalar chegarasi 3 kilometrgacha bo‘lgan halqani qamrab oladi. Baliqchilik havzalari atrofidagi himoya zonalari esa qishloq xo‘jaligi mintaqalarida 2 kilometrgacha bo‘lishi kerak. Agarda bu zonalarda qishloq xo‘jalik mahsulotlari yetishtiriladigan bo‘lsa, tuproq va madaniy o‘simliklarni

[1] Boshqaruv hujjatlari va ularning raqami.

[2] O‘zbekiston Respublikasidagi suv omborlari va boshqa suv havzalari, daryolar, magistral kanallar va kollektorlar kabi manbalarning suvini muhofaza qilish zonalari haqidagi Nizomini tasdiqlash to‘g‘risida VMning 1992-y. 174-sonli qarori.

o‘g‘itlash yoki kimyoviy moddalar ishlatish, yog‘-moy, organik va mineral o‘g‘it yoki boshqa kimyoviy moddalarni saqlash uchun omborlar qurish, chorvachilik komplekslarini barpo qilish va ulardan chiqadigan organik o‘g‘itlarni saqlash qat’iyan man qilinadi.

Agrar tegralarda tabiiy turdagi o‘simlik va hayvonot dunyosini muhofaza qilish O‘simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to‘g‘risidagi, Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to‘g‘risidagi qonunlarda ko‘rsatilganidek har bir sub’yektdan maksimal darajada biologik genofondni saqlab qolishga harakat qilishlarini talab qiladi. Meliorativ inshootlar qurishda baliqlarni muhofaza qilish qurilmalarini tashkil etish, sholi, bug‘doy, beda kabi qishloq xo‘jaligi o‘simliklarini yig‘ishtirib olish davrida yovvoyi turdagi qush va hayvonlarni saqlab qolish choralarini ko‘rish ko‘zda tutilgan.

Lekin mutaxassislarning ma’lumotlariga ko‘ra, agrar tegralarda 30—70% tabiiy turdagi hayvonlar va o‘simliklar dunyosi qishloq xo‘jaligini mexanizatsiyalash, melioratsiyalash va madaniy o‘simliklarni yetishtirish davrida nobud bo‘lmoqda. Shuning uchun hosilni mexanizatsiyalar yordamida yig‘ishtirib olish paytida hayvonot dunyosini muhofaza qilish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqish va ular hosilni mexanizmlar yordamida yig‘ishtirib olishni daryo, o‘rmon yoki tabiiy saqlangan joylardan boshlamaslik, hayvonlarni shu tomonlarga ko‘chib o‘tish imkonini beruvchi normalar bilan to‘ldirish zarur. Amaldagi ekologik qonunchilik qishloq xo‘jalik korxonalari tomonidan tabiatga yetkazilgan zararni qoplash bo‘yicha talablarni qo‘ysa-da, lekin hanuzgacha aniq bir ilmiy asoslangan boshqaruv, nazorat va ekspertiza hujjatlarining yo‘qligi ajablanarli holdir.

1981-yilda qabul qilingan «Atmosfera havosini muhofaza qilish to‘g‘risida»gi qonundan farqli 1996-yil 27-dekabrda qabul qilingan shu nomdagi milliy qonunimizda atmosfera havosini tabiiy resurs sifatida qarab, uni muhofaza qilish nafaqat insonlar, balki himoyasiz tabiiy turdagi o‘simlik va hayvonot dunyosi uchun kerakligi inobatga olingan. Yangi qonunga muvofiq (18-modda) agrar tegralarda kimyoviy moddalarni, ayniqsa pestitsid, gerbitsid, defolantlar va mineral o‘g‘itlarni samolyotdan turib sepish man qilinadi. Ularni faqatgina yerdan turib ishlatish mumkin. Bu esa atrof-muhitni agrar tegralarda sog‘lomlashtirishga tomon qo‘yilgan katta huquqiy qadamdir.

4. SANOAT ZONALARIDA ATROF-MUHITNI EKOLOGIK-HUQUQIY MUHOFAZALASH

Ekologik va iqtisodiy talablarni ma'lum bir iqtisodiy kengliklarda amalga oshirish mexanizmini ishlab chiqish va amaliy tatbig'ini yo'lga qo'yish jamiyatdagi ekologik munosabatlarni tartibga solishning eng samarali vositasidir. Ana shunday iqtisodiy kengliklardan biri sanoat zonalaridir. ***Sanoat zona (tegra)lari*** — *noqishloq va noo'rmon xo'jalik sanoat tarmoqlari joylashgan va ishlab chiqarish faoliyati yurgiziladigan hududlar.* Bunday tegralarga sanoat tarmoqlari yoki ularning majmuasi, ya'ni mashinasozlik va metallurgiya korxonalari, neft-gaz sanoati ob'yektlari, yengil va oziq-ovqat korxonalari, energetika ob'yektlari (AES, GES, GRES, TES), tog'-kon, kimyo, qurilish sanoatiga qarashli zavod, fabrika va korxonalarni aholi punktlaridan chetga olib chiqilgan zonalari kiradi.

Sanoat zonalarida, biz yuqorida aytib o'tganimizdek, atrof-muhitning ifloslanishi, buzilishi va ekologik xavfsizlik talablari boshqa antropogen o'zgargan ob'yektlarga nisbatan o'ziga xos bo'lib, ularda *ekologik-huquqiy talablar* quyidagilardan iborat:

* texnologik jarayonlarning kamchiqitli va chiqitsizligini ta'minlash;
* ifloslantirish va zaharlanishni kamaytirish va zararli moddalarni neytrallashtirish (xavfsizlantirish);
* energiyaning alternativ turlaridan keng foydalanish;
* ekologik xavfsiz mahsulotlar chiqarish;
* tozalagich texnologiyalarini doimo takomillashtirib borish va ularni davlat nazoratida ushlab turish;
* ilmiy-texnologik jarayonlarni keng tatbiq qilish yoki tabiiy resurslardan juda yuqori darajada samaradorlik bilan foydalanishni yo'lga qo'yish va h.k.

Bunday ekologik-huquqiy darajadagi talablar sanoat zonalaridagi korxonalarning hamma ishlab chiqarish bosqichlarida rejalash, loyihalash, joylashtirish, qurish, ishga tushirish va tabiatga ta'siri bo'lgan yangi texnologiyalarni joriy qilish jarayonini qo'llashni taqozo qiladi.

Sanoat zonalari yoki ularda biron-bir sanoat korxonasini joylashtirishni rejalashtirish xalq xo'jaligining sohaviy yoki umumiy iqtisodiy rivojlantirish dasturlarida ekologik xavfsizlik talablarini inobatga olish bilan boshlanishi kerak.

Sanoat korxonalarini joylashtirishning asosiy nazorat hujjatlaridan biri bo'lib, ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning Sohaviy, Hududiy yoki Bosh sxemalari hisoblanadi. Bu sxemalardan sanoat korxonalarini loyihalash muassasalari tabiiy resurslardan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishning ruxsat etilgan me'yorlarini inobatga olgan holda amalga oshiriladi. Agarda loyihalanayotgan sanoat korxonasi shu zonadagi ekologik me'yor talablariga javob bermasa, loyihalash to'xtatilishi lozim[1].

Sanoat korxonalarini qurish vaqtida qurilish tashkilotlari loyihadagi ekologik va sanitar talablarni bilishlari va ularga to'la e'tibor berishlari kerak. Shu bilan birgalikda, loyihachilar — avtorlik nazoratini, quruvchilar — qurilish nazoratini, tibbiyot xizmatchilari — sanitar nazoratini amalga oshirishlari shart. Agarda sanitar va ekologik talablar qurilish davomida buziladigan bo'lsa, davlat nazorat organlari ularni bartaraf etish shartlarini ko'rib chiqishlari, kerak bo'lsa qurilish ishlarini to'xtatib qo'yish va ekologik xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha loyiha va qurilish ishlarini qayta ko'rib chiqishni talab qilishlari mumkin.

Ko'pgina demokratik mamlakatlar qonunchiligida sanoat korxonalarini joylashtirish va qurishda jamoat birlashmalari va mahalliy aholining fikrlarini inobatga olish ko'zda tutilgan. Jamoatchilik talabi bilan Yevropada shimoliy daryolar janubga oqizilmaydigan bo'ldi, Qrim yarim orolining kurortlar tegrasida Qrim AES qurilishi, Germaniya va Belgiyaning ekologik inqirozli hududlarida TESlar qurilishi to'xtatildi.

Sanoat ob'yektlarini qurish jarayonida eng ko'p uchraydigan noekologik harakatlar — loyihalarni qayta ko'rib chiqish va qurilish ishlarini arzonlashtirish yoki inflyatsion jarayonlarni oldindan belgilashda «smeta» ko'rsatkichlarining to'g'ri kelmasligi oqibatida ekologiyalashgan texnologiyalarni o'rnatmaslik.

Sanoat zonalarida korxonalarni ishga tushirishdan avval ularni ekologik ekspertizadan o'tkazish shartlari Ekologik ekspertiza to'g'risidagi qonunning 11-moddasiga muvofiq sanoat korxonalarining ishga tushirilishi ekologik xavfsizlikni ta'minlab berish imkoniyatiga ega bo'lmasa, ya'ni loyihada ko'zda tutilgan tozalovchi va chiqitlarni zararsizlantirish inshootlari qonun hujjatlaridagi me'yorlarga to'g'ri kelmasa, bunday sanoat ob'yekti o'z faoliyatini boshlay olmaydi. Korxonalarni qabul qilish komissiyasi tarkibida, albatta, ekologik va sanitar-epidemiologik nazorat organlari mutaxassislarining qatnashuvini ta'minlash darkor. Komissiya raisi va a'zolarining shaxsiy javobgarliklari Jinoiy va Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodekslarda alohida belgilangandir.

Tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunning 41-moddasida korxonalar, tashkilotlar va boshqa ob'yektlarni joylashtirish, loyihalash, qurish, rekonstruksiyalash, ulardan foydalanish va ularni tugatishga doir ekologik talablar belgilangan. Lekin mazkur moddada xo'jalik yurgizish

[1] Spravochnik ekologa-eksperta. — T.: Goskompriroda, 1997.

vazifasi yuklatilgan sanoat yoki boshqa turdagi korxonalarni ishga tushirish bo‘yicha muhim talablar nazarda tutilmagan.

Ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘ygan korxonalarga ekologik guvohnomalar berish Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risidagi qonunning 46-moddasiga muvofiq amalga oshiriladi. Ekologiya yoki gigiyena guvohnomasiga ega bo‘lmagan, shuningdek, xo‘jalik yuritish davomida belgilangan ekologik-sanitar mezonlarni buzgan korxonalar xom ashyo va materiallardan foydalanishi, texnologiya jarayonlarini joriy etishi va tayyor mahsulotlar ishlab chiqarishi man etiladi. Ekologik guvohnomalar berish tartibi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadi va Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi hamda Sog‘liqni saqlash vazirligi tomonidan amalga oshiriladi.

Sanoat zonalarida tabiiy resurslardan foydalanish limitlari va me’yorlari, atrof-muhitga yetkazilgan zararlarni korxonalar tomonidan qoplashning huquqiy normalari Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risidagi qonunning IV, V, XI boblarida keltirilgan bir qator moddalar va qonun osti normativ hujjatlar asosida tartibga solinadi. Sanoat zonalarida ekologik talablarni xo‘jalik yurituvchi sub’yektlar tomonidan buzganlarga, avvalambor, iqtisodiy javobgarlik choralarini qo‘llash (MJTK 50-modda), bu huquqbuzarliklar bir necha bor takrorlansa yoki bir marotaba qo‘pol ravishda buzilsa, yuridik javobgarlikning jinoiy jazo turlarini qo‘llash ko‘zda tutilgan.

Qaytarish uchun savollar

?

1. Antropogen o‘zgargan tabiiy hudud deb nimaga aytamiz?
2. Nima uchun antropogen o‘zgargan hududlarni ekologik-huquqiy muhofaza qilish yo‘llari alohida olib boriladi?
3. Qanday huquq manbalari orqali shaharlarda ekologik talablar o‘rnatiladi?
4. Shaharlarda atrof-muhitni muhofaza qilish talablari nimalardan iborat?
5. Ekologik-huquqiy me’yorlashni tabaqalashgan tarzda o‘rnatsa bo‘ladimi?
6. Agrar tegralarda ekologik munosabatlarni tartibga solishda nimalarga e’tibor qaratiladi?
7. Qanday antropogen jarayonlar qishloq xo‘jaligida salbiy ekologik oqibatlarga olib kelmoqda?
8. Fermer va dehqon xo‘jaliklariga oid maxsus qonunlarda qanday ekologik-huquqiy talablar qo‘yilgan?
9. Sanoat zonalarida me’yorlash qoidalari qanday?
10. Antropogen o‘zgargan hududlar bo‘yicha o‘rnatilgan qanday yuridik javobgarliklarni bilasiz?

Tabiat qonuniyatlari jamiyat qonuniyatlariga bo‘ysunmasligi, ma’muriy-hududiy chegaralarga esa itoat etmasligi mumkin.

N. A. N.

MAXSUS QISM

XVIII bob. ATROF-MUHITNI XALQARO-HUQUQIY MUHOFAZA QILISH

1. ATROF-MUHITNI XALQARO-HUQUQIY MUHOFAZA QILISH TUSHUNCHASI VA RIVOJLANISH TARIXI

Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risidagi qonunning 4-moddasidagi ekologik prinsiplardan biri «Tabiatni muhofaza qilish sohasida milliy, mintaqalararo va xalqaro manfaatlarni uyg‘unlashtirish»dir. Chunki tabiatda sodir bo‘layotgan jarayonlar va hodisalar, jamiyatdagidan farqli, na ma’muriy va na tabiiy chegarani biladi. Qirg‘izistonda Sirdaryo irmoqlarining radioaktiv moddalar bilan ifloslanishi, so‘zsiz, O‘zbekiston va Qozog‘iston respublikalarida atrof-muhitga o‘zining salbiy ta’sirini o‘tkazmay qolmaydi. Chernobil yoki Orol dengizi ekologik fojialari nafaqat Sharqiy Yevropa yoki Markaziy Osiyo, balki butun Yer kurrasidagi insonlarning «yashash huquqi»ning zaruriy elementlaridan biri bo‘lgan ekologik xavfsiz muhit holatiga salbiy ta’sir etmoqda. Shuning uchun ham Prezident I. A. Karimov BMTning 48, 50, 55-sessiyalarida so‘zlagan ma’ruzalarida Orol muammosini xalqaro miqyosda hal qilishni taklif etdi va uning salbiy oqibatlarini nafaqat O‘zbekiston, balki butun dunyo hamjamiyati uchun tahdid solayotgan dolzarb global masala qilib ko‘rsatdi.

Ekologiya huquqi manbalarining boshqa huquq sohasidagi manbalardan farqi yoki o‘ziga xos tomoni — milliy ekologik qonunlarda xalqaro-huquqiy me’yorlarini ko‘proq aks etganligidadir.

Atrof-muhitni xalqaro muhofaza qilish *deb insonlarning ekologik xavfsiz muhiti va davlatlarning barqaror me’yorda rivojlanishini ta’minlovchi xalqaro huquq prinsiplari, normalari va munosabatlari yig‘indisiga aytiladi.*

Atrof-muhitni xalqaro miqyosda muhofaza qilish XIX asrning boshlarida yuzaga keldi. Avvaliga bu masala ikki davlat o‘rtasidagi tabiiy ob’yektlardan teng huquqli foydalanish ko‘rinishida namoyon bo‘lgan. Bunday ekologik munosabatlar ikki davlat o‘rtasida tuzilgan umumiy shartnomalar tarkibidan joy olgan. 1913-yil 17—19-noyabrda Shveytsariyaning Bern shahrida bo‘lib o‘tgan xalqaro konferensiya ekologik muammolarni xalqaro huquqning maxsus masalalari toifasi darajasiga ko‘tardi.

Shunday bo'lsa-da, insoniyat tarixida ekologik muammolar XX asrning o'rtalarigacha faqatgina mahalliy yoki milliy masalalar doirasidan o'rin olgan edi. 1970-yillargacha davlat va jamiyat xavfsizligiga yoki ularning barqaror rivojlanishi va inson huquqlariga global ta'sir qiluvchi muammolar turkumiga faqatgina harbiy va siyosiy masalalar kiritilgan, xolos. XX asrning uchinchi choragida, ya'ni Ikkinchi jahon urushi yakunlanishi va BMTning tuzilishi xalqaro xavfsizlikka tahdid solayotgan masalalar jumlasiga ekologik muammolarni ham kiritdi. Shu asrning 50—60-yillarida «sovuq urush» oqibatida Yer kurrasidagi insonlar hayotiga tajovuz solayotgan uch muammo — yadro to'qnashuvi, yoppasiga tarqaluvchi kasalliklar va uchinchi o'rinda ekologik muammolar qo'yilgan bo'lsa, 70-yillarga kelib ekologik muammo va ularni hal qilish masalasi yetakchi o'rinni egallab oldi.

Xalqaro miqyosda ekologik xavfsizlikni ta'minlash — *atrof-muhit sifatini tirik organizmlar uchun yetarli darajada ushlab turadigan, qayta tiklaydigan va oshirib boradigan xalqaro munosabatlarni shakllantirishni taqozo qiladi.* Ekologik xavfsizlikni ta'minlash uchun esa, albatta, butun dunyo mamlakatlari va xalqlarining bir me'yorda rivojlanishi, ekologik siyosat tizimida davlatlarning integratsiyalanishini talab qiladi. Bu borada BMT, davlatlararo va nodavlat tashkilotlarining egallagan o'rni va ularning ekologik masalalarining yechimini topishdagi ahamiyati kundankunga ortib bormoqda.

XXI asr bo'sag'asida insonlarning ekologik ong va tafakkurida keskin o'zgarishlar davri bo'ldi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Endilikda ekologik muammo har bir insonning qalbidan joy olib, hozirgi va kelajak avlodlar oldida mas'uliyat hissini uyg'otmoqda. Lekin bu hissiyot amalda o'z ifodasini topa olmayapti. Odamzodning yagona yashash makoni — Yer kurrasi ekanligi, atrof tabiiy muhit esa uning «o'tirgan daraxtining shoxi» ekanligi, bu shoxni insoniyat o'z faoliyati natijasida sekin-astalik bilan arralayotganligini anglab olishning o'zi katta ekologik yutuqdir. Keyingi qadam esa xalqaro-huquqiy me'yorlarga asoslangan holda ekologik madaniyat va ma'rifatni o'stirish, davlat boshqaruv va nazorat tizimida ekologik talablarni «birlamchi masalalar» turkumi darajasiga ko'tarishdir.

Insoniyatning ekologik tafakkurining shakllanishiga sababchi bo'lgan ekologiya fanining yuzaga kelishi va bu sohadagi ilmiy izlanishlarning keng qamrovli olib borilishi hamda atrof-muhit holati bo'yicha ko'pgina ma'lumotlarni oshkora qilinishidir. So'nggi vaqtlar xalqaro «grand» uchrashuvlarida aynan inson huquqlari va uni ta'minlab beruvchi asosiy omillardan biri bo'lgan ekologik xavfsizlik masalasi ularning kun tartibidan asosiy o'rin oldi. Hatto 1999-yil oktabr oyida AQSHning Gavayi shtatida bo'lib o'tgan Xalqaro yoshlar Kongressida qabul qilingan qarorga binoan

butun dunyo yoshlari oldiga qo'yilgan 3 asosiy dolzarb vazifalardan biri — ekologik muammolarni hal qilishda faol ishtirok etish, deb belgilandi. Qolgan ikki vazifa o'qish va milliy mojarolarni bartaraf qilishdan iborat.

Hozirgi zamon xalqaro ***ekologik hamkorlik*** uch yo'nalishda amalga oshirilmoqda:

1) atrof-muhitni muhofaza qilishning davlatlararo va millatlararo hamkorligi hamda ulardagi ijobiy tajribalarni keng targ'ib qilish;

2) mintaqada (regionda) yoki cheklangan zonalarda tabiatni muhofaza qilishning ilmiy asoslangan chora-tadbirlarini ishlab chiqish va ularni amaliy tatbiq qilish;

3) global ekologik muammolarning yechimini topishda xalqaro hamjamiyatning universal yo'llarini ishlatish.

Atrof-muhit muhofazasi xalqaro miqyosda nafaqat ekologik talablar, balki ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy talablarni ham o'z ichiga qamrab olgan holda shakllanadi. Lekin, nazariy jihatdan qaraganda tabiatni muhofaza qilish me'yorlari faqatgina xalqaro ekologik munosabatlarni inobatga olishi kerak. Chunki ekologik muammolar dunyoviy muammolar — inson huquqlari, iqtisodiy, energetik, yadro urushi, oziq-ovqat, ta'lim kabi muammolar bilan uzviy bog'langandir. Ular milliy ekologik munosabatlar bilan bevosita yoki bilvosita aloqadorlikda bo'lgani uchun ham mahalliy, regional, global masalalar qatoridagi yagona muammolar tizimi sifatida qaraladi.

Agar o'tgan XX asrga bir nazar tashlaydigan bo'lsak, unda naqadar keskin va katta o'zgarishlar davri bo'ldi, deyish mumkin. Bu foniy dunyoda inson tarixi 5 mln yilga teng bo'lsa, o'tgan asr qolgan asrlarga tatigulik bosqich bo'ldi, desak aslo mubolag'a bo'lmaydi. Chunki XX asrda dunyo ikki — sotsialistik va kapitalistik lagerga bo'lindi, ikki jahon urushi deyarli hamma insoniyat sivilizatsiyasiga salbiy ta'sir ko'rsatdi, yoppasiga qirg'in keltiruvchi qurollar yaratildi va ishlatilib ko'rildi, ommaviy kasalliklar yuzaga keldi, qayta qurish orqali Dunyoning siyosiy xaritasida yangi davlatlar yuzaga keldi. Ha, bu asr misli ko'rilmagan fan va texnika yutuqlari, iqtisodiy-ijtimoiy hayotdagi muvaffaqiyatlar bilan bir qatorda, salbiy tusdagi siyosiy, ijtimoiy, ekologik inqirozlarga ham olib keldi. XXI asrda ushbu xatolarni qaytarish aslo mumkin emas, chunki 3-jahon urushi, yangi qurollarni ishlab chiqarish va global miqyosdagi ekologik muammolarni keltirib chiqarish insonlarning «qiyomat qoyim» kunini yaqinlashtirishi hech gap emas.

Prezidentimiz I. A. Karimov «Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q», deb bejiz aytmaganlar. Chunki inson tarixdan saboq chiqaradi. Erishgan yutuqlarini rivojlantiradi, qo'yilgan xatolarni qaytarmaslikka harakat qiladi. Biz ham ekologik jihatdan tarixga bir nazar tashlab ko'ramiz va tegishli xulosalar chiqarishga harakat qilamiz.

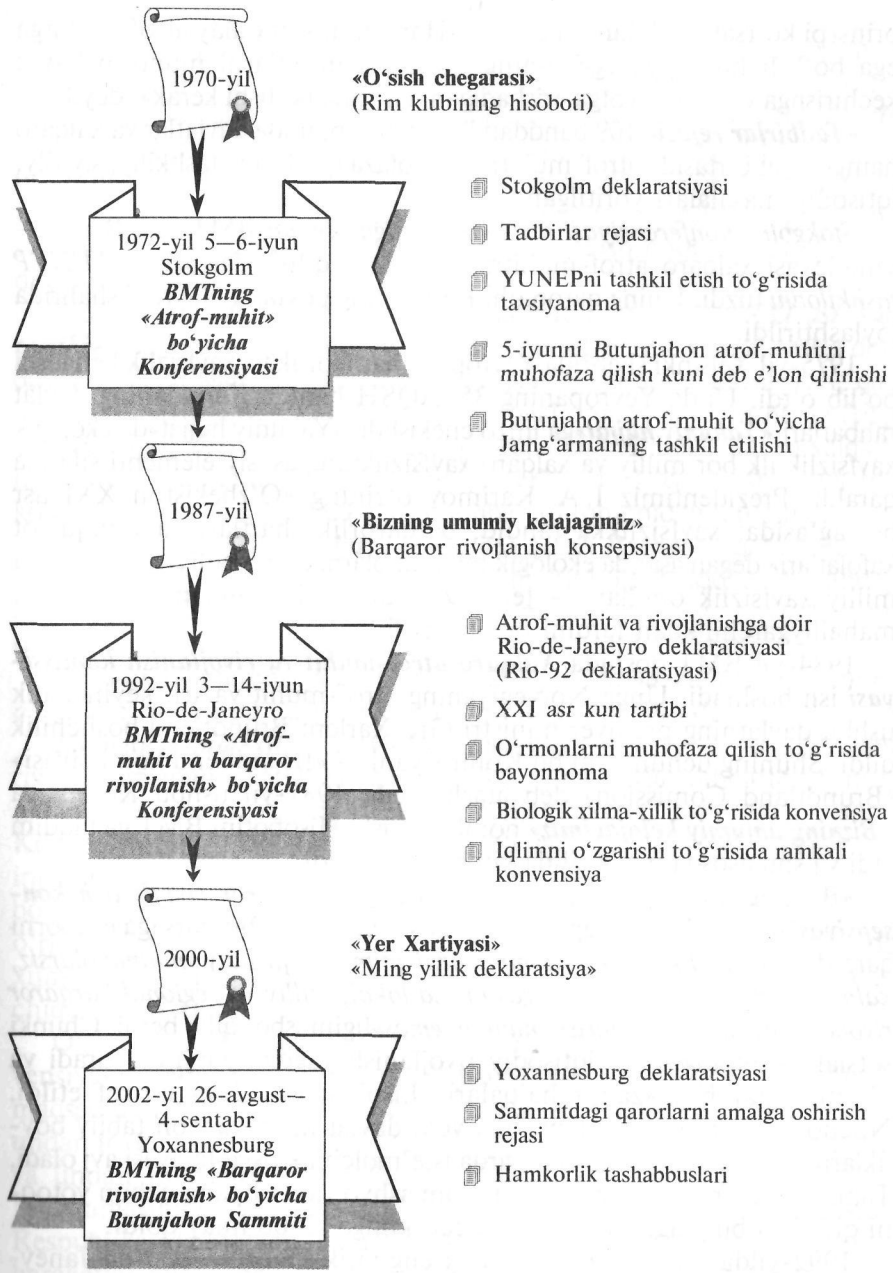
XX asrning 60-yillarida, ya’ni «sovuq urush» davrida butun insoniyat va, ayniqsa, xalqaro hamjamiyatning tashvishi asosan yadro urushining oldini olishga qaratilgan edi. «Karib inqirozi»dan so‘ng yadro quroliga ega bo‘lgan davlatlar bir narsaga — atom, neytron, vodorod bombalarni ishlatish Yer kurrasida hayotning tugashiga olib kelishi, bu urushda mag‘lublarning ham, g‘oliblarning ham bo‘lmasligi muqarrar ekanligiga butun dunyo hamjamiyati iqror bo‘ldi.

Insonlar ko‘ziga ko‘rinmaydigan, lekin oqibati urushdan ham xavfli bo‘lgan ekologik muammo yuzaga chiqdi. Chunki XX asrning 70-yillariga kelib insoniyat tarixi mobaynida Yer kurrasida 2/3 qism o‘rmonlar kesilib ketdi, 6 mlrd ga unumdor tuproqlar qishloq xo‘jalik oborotidan chiqazib yuborildi, yer yuzasidan kuniga bir turdagi hayvon yoki o‘simlik dunyosi yo‘q bo‘lib bordi, 70 foizdan ortiq suv manbalari ifloslandi, atmosferada is gazining miqdori 20 mln tonnaga ko‘paydi, ozon tuynugi AQSH maydoniga teng bo‘lgan kenglikda ochilib qoldi. Natijada jahon aholisi orasida yoppasiga tarqalgan allergiya, SPID, yuqumli va surunkali kasalliklar, o‘pka yo‘li va rak kasalliklari ko‘payib ketdi. Tug‘ilayotgan bolalarda mutanlik xususiyatlari paydo bo‘la boshladi.

Atrof tabiiy muhitning inqirozli holati undan chiqib ketish yo‘lini izlashga undadi. Rivojlangan mamlakat va hududlarning o‘zidagina ekologik muammolarni hal qilish imkoniyati bo‘lmadi. Chunki Orol, Chernobil kabi ekologik inqirozlar ta’siri Markaziy Osiyo yoki Ukraina ma’muriy chegarasida qolib ketmadi. Ular butun dunyo hamjamiyatiga ekologik zarar keltira boshladi. Hattoki, Orolni qurigan yuzasidan uchgan tuz Norvegiya o‘rmonlaridan topila boshlandi, Chernobil AESning radioaktiv ifloslanishi Germaniyagacha bo‘lgan hududni zaharladi.

1970-yil dunyoga mashhur kishilardan iborat bo‘lgan «Rim klubi» a’zolari ilk bor ***«O‘sish chegarasi»*** nomli Ma’ruzani e’lon qilishdi (22-rasm). Ma’ruzada Sayyoramizda kishilarning resurslarga bo‘lgan talablarini qondirish masalasi qo‘yilgan edi. Ular insoniyatga ko‘proq xavf tug‘dirayotgan muammo — ekologik muammo ekanligini uqtirishdi. Shundan so‘ng, «atrof-muhitni muhofaza qilish» masalasi 1972-yil Shvetsiya poytaxti Stokgolm shahrida bo‘lib o‘tgan BMTning Xalqaro Konferensiyasining shioriga aylandi. Stokgolm Konferensiyasi xalqaro hamjamiyatning dunyoqarashida tub o‘zgarishlar yasadi. Chunki undan boshlab davlatlar o‘rtasida muhokama qilinayotgan barcha masalalar ichida ekologik muammolarning yechimini topish global miqyosda xavfsizlikni ta’minlashning asosiy omili sifatida qaraladigan bo‘ldi.

Stokgolm Konferensiyasi (22-rasmda ko‘rsatilgan) 5 ta muhim qaror va hujjatlarni qabul qildi. Masalan, ***«Stokgolm deklaratsiyasida»*** atrof-muhitni milliy, regional va xalqaro miqyosda muhofaza qilishning 26

22-rasm. **Ekologik muammolardan barqaror rivojlanish muammolariga tomon.**

prinsipi ko'rsatildi. Ulardan birida: «Har bir inson qulay atrof-muhitga ega bo'lish huquqiga ega, uning sifati esa insonlarni munosib hayot kechirishga va taraqqiyotga erishadigan darajada bo'lishi kerak», deyilgan.

«***Tadbirlar rejasi***» 109 banddan iborat bo'lib, unda davlatlar va xalqaro hamjamiyat o'rtasida atrof-muhitni muhofaza qilishning tashkiliy, siyosiy, iqtisodiy masalalari yoritilgan.

Stokgolm Konferensiyasi tavsiyanomasiga binoan BMTning Bosh assambleyasi xalqaro atrof-muhitni muhofaza qilish dasturi — *YUNEP tashkilotini* tuzdi. Uning qarorgohi Keniyaning poytaxti Nayrobi shahrida joylashtirildi.

1975-yil Xelsinki shahrida Yevropada hamkorlik va xavfsizlik kengashi bo'lib o'tdi. Unda Yevropaning 35, AQSH hamda Kanadaning davlat rahbarlari «***Yakuniy hujjat***»ga imzo chekishdi. «Yakuniy hujjat»da ekologik xavfsizlik ilk bor milliy va xalqaro xavfsizlikning asosiy elementi sifatida qaraldi. Prezidentimiz I. A. Karimov o'zining «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» degan asarida ekologik muammolarni e'tirof etdi hamda boshqa milliy xavfsizlik omillari — terrorizm, diniy ekstremizm, korrupsiya, mahalliygarchilikdan farqini ochib berdi.

1984-yil BMT qoshida ***Xalqaro atrof-muhit va rivojlanish komissiyasi*** ish boshladi. Unga Norvegiyaning atrof-muhit vaziri, keyinchalik ushbu davlatning premyer ministri Gro Xarlem Brundtlend boshchilik qildi. Shuning uchun ham bu Komissiyani — «Brundtlend komissiyasi» (Brundtland Comission) deb atashar edi. 1987-yil ushbu Komissiya «***Bizning umumiy kelajagimiz***» nomli o'z ish Hisobotini BMT ga taqdim etdi va shu asosda ingliz tilida kitob nashr etildi.

«Bizning umumiy kelajagimiz»da yangi «***Barqaror rivojlanish konsepsiyasi***»yaratildi. Konsepsiyaning asosiy mazmuni bir narsaga e'tiborni qaratdi, ya'ni «*Ekologik muammolarni ijtimoiy-iqtisodiy muammolarsiz, xalqaro atrof-muhitni muhofazasini esa lokal, milliy va regional barqaror rivojlanishsiz amalga oshirish mumkin emas*»ligini isbot qilib berdi. Chunki sotsial — ekologik — iqtisodiy rivojlanish yagona zanjirda turadi va ularning har biri «zanjir halqalari» hisoblanadi, deya e'tirof etildi. Nochor va kambag'al odam, oila yoki davlat hech qachon tabiiy boyliklarni asrashni o'ylamaydi. Ularda iste'molchilik psixologiyasi avj oladi. Tabiatdan ular o'ziga oziq-ovqat, xom ashyo va boshpana uchun yotoqni qidirishi bugungi kunga kelib hech kimga sir bo'lmay qoldi.

1992-yilda Janubiy Amerikaning eng yirik shahri — Rio-de-Janeyroda BMTning (aynan Brundtlend konsepsiyasiga mos ravishda) maxsus «***Atrof-muhit va rivojlanish***» bo'yicha Konferensiyasi chaqirildi. Unga 172 mamlakatdan, jumladan, 130 rasmiy davlat delegatsiyasi tashrif

buyurdi. O'zbekiston delegatsiyasini I. A. Karimov boshqardi. Bizning fikrimizcha, tarixda ilk bor ekologiya va rivojlanishga oid eng yirik anjuman aynan Rioda bo'lib o'tdi. Chunki unda xalqaro ahamiyatga molik 5 ta katta hujjatlar qabul qilindi (22-rasmga qarang). «***Rio — 92 deklaratsiyasi***» atrof-muhit muhofazasini barqaror rivojlanish orqali hal qilishning 27 ta prinsipini belgilab berdi. Ulardan birida: «Barqaror rivojlanishda inson haqida g'amxo'rlik bosh masala, ular tabiat bilan uyg'unlikda sog'lom hayot kechirish va unumli mehnat qilish huquqiga egadirlar», deyiladi.

4 ta bo'lim, 40 ta bob va 300 betdan ortiq hajmdagi «***XXI asr kun tartibi***»da (23-rasm) barqaror rivojlanish va atrof-muhit muhofazasiga doir dasturlar keltirilgan. Xalqaro miqyosda qanday ijtimoiy faoliyat turi, qay usullarda, qay miqdorda va kimning ko'magi orqali hal qilinishi kerakligi batafsil yoritib berildi. Yer kurrasidagi barcha kishilar, davlatlar va xalqaro hamjamiyatlar uchun XXI asrning dasturiy amali aynan shu hujjatda ko'rsatib o'tildi va ko'pchilik davlat rahbarlari tomonidan tan olindi.

Rio — 92 da «***O'rmonlarni muhofaza qilish Bayonoti***» qabul qilindi. Unda o'rmonlarni muhofaza qilish atrof-muhit holatini saqlashda qanday ahamiyat kasb etishi va xalqaro hamjamiyat, xususan, davlatlarning o'rmonlarni saqlashdagi huquq va majburiyatlari ko'rsatildi.

Mazkur Konferensiyada ikkita — *Biologik xilma-xillik va Iqlimning o'zgarishi to'g'risida xalqaro konvensiyalar* qabul qilindi.

Biologik xilma-xillik bo'yicha Konvensiya AQSH va Angliya kabi rivojlangan mamlakatlardan tashqari ko'pgina davlat rahbarlari tomonidan imzolanadi. Ayrim rivojlangan mamlakatlar tomonidan ushbu Konvensiyaning imzolanmaganligi sababli unda biotexnologiya va genetik injeneriyadan juda katta daromad olayotgan davlatlar genetik fondga boy bo'lgan davlatlar bilan foydani bo'lishish masalasi turar edi. Bu o'rinda Tyan-Shanning yovvoyi lolalariyu tropik o'rmonlarning juda xilma-xil o'simlik va hayvonot dunyosi millat boyligi ekanligini yoddan chiqarmaslik kerak.

O'zbekiston Respublikasi Biologik xilma-xillik to'g'risidagi Konvensiyani 1996-yil 7-mayda ratifikatsiya qildi va uni amalga oshirish maqsadida 1997-yil 26-dekabrda «O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida» va «Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida»gi qonunlarni qabul qildi. Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 1-apreldagi maxsus qarori bilan «O'zbekiston Respublikasida biologik xilma-xillikni saqlashning milliy strategiyasi va harakatlar rejasi» belgilanib olindi. Chunki tirik organizmlar ekologik tizimlarda juda katta funksiyalarni bajardilar. Masalan, 1 sm^3 tuproqda 1,5 milliongacha mikroorganizmlar yashaydi. Ular «tuproq sanitari» vazi-

23-rasm. **Xalqaro ekologiya huquqi manbai bo‘lgan «XXI asr kun tartibi»ning mazmuni.**

fasini o‘taydilar. Chunki ular tuproqqa tushgan organik moddani parchalab, mineral moddalarga aylantirib beradilar. Mineral moddalar esa o‘simlik dunyosi uchun ozuqaga aylanadi. Shu tariqa ekotizimlarda «ozuqa zanjiri» yuzaga keladi, u o‘z navbatida modda va energiya almashinuvi jarayonining uzluksizligini ta’minlaydi. Hech qachon azotni ishlab beruvchi mikroorganizmlar ishini fosfor yoki kaliy kabi mineral moddalarni ishlab beruvchi mikroorganizmlar bajara olmaydilar. Shuning uchun ham ular rang-barang emas, xilma-xil bo‘lishlari kerak.

«Iqlimni o‘zgarishi to‘g‘risida ramkali Konvensiya»ni ham O‘zbekiston parlamenti ratifikatsiya qildi. 1996-yil 27-dekabrda qabul qilingan «Atmosfera havosini muhofaza qilish to‘g‘risida», 2002-yil 5-apreldagi «Chiqindilar to‘g‘risida»gi qonunlarda iqlimni o‘zgartiruvchi xo‘jalik faoliyatini qattiq me’yorlash normalari o‘rnatildi.

O‘zbekiston Respublikasi 1998-yildan boshlab «Yer Xartiyasi» hamda «Ming yillik deklaratsiyasi»ni tayyorlashda faol ishtirok etdi. Bu ikkita olamshumul ahamiyatga molik xalqaro hujjat 2002-yil 26-avgust — 4-sentabr kunlari Yoxannesburg shahrida Butunjahon Sammitining o‘tkazilishiga asos bo‘ldi. ***«Barqaror rivojlanish»*** Sammitida (uni «Rio+10» deb ham nomlashadi) atrof-muhitni davlat va xalqaro hamjamiyatning barqaror rivojlanish konsepsiyasining bir qismi sifatida qarashni ma’qul deb topishdi.

Yoxannesburg Butunjahon Sammitining boshqa — Lissabon, Stambul, Budapesht sammitlaridan farqi, unda nafaqat davlatlarning rasmiy delegatlari, balki nodavlat tashkilotlari, xalqaro tashkilotlar, sanoatchilar va tadbirkorlarning 40 mingdan ziyod «armiyasi» faol ishtirok etdi. BMT tomonidan tuzilgan tashkiliy qo‘mita Sammitga «***Butunjahon barqaror rivojlanish Sammitining qarorlarini bajarish Rejasi***» va «***Siyosiy deklaratsiya***»ni tayyorlashdi. Muhokama qilingan Rejada 151-paragraf, ya’ni «Jamoatchilikni qarorlar qabul qilishdagi qatnashuvi» o‘tmay qoldi. Umuman esa Reja va Deklaratsiya Sammitda qabul qilindi. Ularda Rio — 92 dagi barqaror rivojlanishning umumjahon ko‘rsatkichlari universal tarzda emas, balki aniq bir qit’alar va regionlar (Afrika, Lotin Amerikasi va Karib basseyni, Osiyo va Tinch okeani, G‘arbiy Osiyo) hamda kichik orollar bo‘yicha olindi. Barqaror rivojlanishning «Yoxannesburg — 02» deklaratsiyasida atrof-muhit masalasi unga batamom «singdirib» yuborildi. Masalan, 2002-yil 4-sentabrda qabul qilingan «Siyosiy deklaratsiya» da BMTning bosh maqsadi bo‘lib jahondagi barcha mamlakatlarni bir me’yorda moliyalash, qachonki globallashtirish ijtimoiy — iqtisodiy — ekologik muammolarni hal qilish barqaror rivojlanish omiliga aylansin.

Yoxannesburgdagi Sammitda barqaror rivojlanishni amalga oshirishda davlatlarning boshqaruv faoliyatini takomillashtirish, huquqiy-demokratik davlat qurish, fuqarolik jamiyatini shakllantirish, institutsional masalalar,

qashshoqlikka qarshi kurash va atrof-muhitni muhofaza qilishning usullari va yo'llari aks ettirildi. Sammitning yana bir o'ziga xos tomoni, 200 dan ortiq regional barqaror rivojlanish tashabbusini muhokama qilish bo'ldi. «***Markaziy Osiyoda barqaror rivojlanish tashabbusi***»da esa quyidagi prinsiplar regiondagi har bir davlatning mustaqil «Barqaror rivojlanish Reja va Strategiyasi»ni ishlab chiqishning uslubiy qo'llanmasi sifatida taklif qilindi:

- ✓ barqaror rivojlanishning asosiy prinsiplarini milliy qonunchilik va rivojlanish dasturlariga tatbiq qilish;
- ✓ o'z barqaror rivojlanish modelini yaratish;
- ✓ markaziy boshqaruvdan lokal (mahalliy) boshqaruvga tomon harakat qilish;
- ✓ barqaror rivojlanishning uzluksizligini kafolatlash;
- ✓ yaqin, o'rta va uzoqqa mo'ljallangan barqaror rivojlanish reja va strategiyalarini uzviy bog'lash;
- ✓ reja va dasturlarning bajarilishini qattiq davriy me'yorlash;
- ✓ ijtimoiy, iqtisodiy va ekologik muammolarni hal qilishda aholining keng ommasi, o'zini o'zi boshqaruv organlari, nodavlat notijorat tashkilotlari, tadbirkorlar va sanoatchilarning faol ishtirokini ta'minlovchi sharoitlar yaratish;
- ✓ qo'yilgan vazifalarni bajarishning monitoringi (kuzatuvi), nazorati va javobgarligini ta'minlash;
- ✓ davlat moliya faoliyatining «ochiqligi»ni ta'minlash;
- ✓ barqaror rivojlanishni baholashning o'ziga mos va xalqaro standartlardan kelib chiqadigan indikator (ko'rsatkich)larini ishlab chiqish.

Zamonamizning eng keng tarqalgan dunyoqarashlaridan biri bo'lmish — barqaror rivojlanish konsepsiyasi va uning maqsadiga erishishda mahalliy, milliy, regional va kurraviy miqyosda atrof-muhitni muhofaza qilish o'zining hissasini qo'shadi, deb o'ylaymiz.

2. ATROF-MUHITNI XALQARO-HUQUQIY MUHOFAZA QILISH PRINSIPLARI VA MANBALARI

Biz yuqorida ta'kidlaganimizdek, har bir huquq sohasi jamiyatdagi muayyan munosabatlarni tartibga solishda aniq qoida-prinsiplarga yondashadi. Milliy qonunchilikni ishlab chiqish va shakllantirishda bu prinsiplar har bir millat yoki davlatning ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ma'rifiy-madaniy, milliy holati va an'analariga asoslangan tarzda belgilansa, xalqaro huquqda esa ikki va undan oshiq millat, xalq yoki davlatlarning umumiy manfaatlariga, inson huquqlariga yondashadi.

Xalqaro prinsiplar *— xalqaro hamjamiyat tomonidan e'tirof etilgan xalqaro huquq sub'yektlarining boshqaruv qoidalari.*

Xalqaro ekologik prinsiplar *— xalqaro hamkorlik ishtirokchilarining, ya'ni sub'yektlarining, atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va xalqaro Ekologiya huquqi ob'yektlaridan foydalanish borasidagi munosabat qoidalari.* Bu qoidalar xalqaro huquq normalari zaminida yotishi va o'zaro munosabatlarni huquqiy me'yorlash va huquqiy mexanizmni ishlab chiqishda yo'nalish beruvchi ko'rsatma tarzida xizmat qilishi kerak.

BMT Nizomining 2-moddasida ko'rsatib o'tilgan va uning hamma a'zolari uchun majburiy hisoblangan xalqaro munosabat prinsiplari xalqaro ekologik prinsiplarning asosi hisoblanadi. Xalqaro ekologik prinsiplar Stokgolm, Rio-de-Janeyro, Yoxannesburg konferensiyalarining deklaratsiyalarida, Yevropada xavfsizlikni ta'minlashning yakuniy Xelsinki hujjatida va Umumjahon tabiat Xartiyasida va shu kabi xalqaro huquq manbalarida o'z aksini topgan.

Xalqaro ekologik-huquqiy prinsiplarning asosiylari quyidagilardan iborat:

1. Tabiiy resurslarga davlat suverenitetligi. Bu prinsip BMT Bosh Assambleyasining 1962-yil 14-dekabr «Tabiiy resurslarga nisbatan ajralmas suverenitet», so'ngra, Stokgolm (1972) konferensiyasining deklaratsiyalarida o'z ifodasinu topgan. Mazkur prinsipga binoan har bir xalqaro huquq sub'yekti xalqaro munosabatlarda o'z tabiiy boyliklaridan foydalanish va ularni muhofaza qilishni milliy qonunchilik asosida olib borish huquqiga ega, ya'ni har bir mustaqil davlat uchun o'z tabiiy boyliklarini nafaqat egallash, foydalanish, balki tasarruf qilish huquqidan to'la foydalanish imkoniyati ochib berildi.

— O'zbekiston Respublikasi mustaqilligi, — deb ta'kidlagan edi I. A. Karimov o'zining «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» degan asarida, — avvalambor, juda boy xom ashyo va tabiiy boyliklaridan o'zi bilganicha foydalanish huquqini paydo bo'lishidadir. Bunday foydalanish Chor Rossiya, so'ngra sobiq Ittifoq davridagi ekstensiv, ya'ni pala-partish va chala-yarim emas, balki mustaqillik davrida intensiv tarzda, ya'ni yuqori darajada samaradorlik bilan amalga oshirilmoqda. Milliy manfaatlar milliy qonunchilik asosida himoya qilina boshlandi va texnogen buzilgan landshaftlarni qayta tiklash talablarini keng joriy qilish imkonini berdi. Chunki har bir davlatning tabiiy resurslarga bo'lgan suverenitetligi, uning xalqi va fuqarolarining yashash huquqini ta'minlash, hozirgi va kelajak avlodlar oldidagi buyuk mas'uliyat — milliy ekologik xavfsizlikni ta'minlash hissini tatbiq qilish imkonini berdi. Turkiston o'lkasi, so'ngra O'rta Osiyo respublikalari Chor Rossiyasi yoki sobiq Ittifoqning mehnat taqsimoti yoki iqtisodiy rivojlanish tizimidagi uzluksiz ta'minot va progressiv o'sish talablarini qondirishda tabiiy xom ashyo va arzon mehnat resurslari

o'lkasi bo'lganligi hech kimga sir emas. Shuning uchun ham bu «chekka o'lka» XXI asr bo'sag'asida ekologik inqirozli hududlar toifasiga kirib qolgan edi.

2. ***Davlatlar o'z yuridiksiyasidan tashqaridagi atrof-muhitga zarar yetkazmaslik.*** Bu prinsip XX asrning 60-yillarida oddiy bir xalqaro huquq me'yori sifatida ishlatilgan bo'lsa, 1972-yil Stokgolm konferensiyasida xalqaro ekologik hamkorlikning asosiy qoidalari toifasiga kirgazildi. BMTning Nizomiga binoan har bir davlat yoki xalqaro huquq sub'yekti o'z hududi yoki nazorat doirasidagi harakatlari o'zga hudud yoki davlat nazorat doirasida turgan hududlarga zarar yetkazmasligi kerak va bu uchun ular javobgardirlar. Bunga misol qilib Tojikistondagi alyumin zavodining shimoliy Surxondaryoga keltirayotgan zararini olsak bo'ladi. Ifloslanish normasi ruxsat etiladigan me'yordan 7,2 barobar ko'pdir.

3. ***Insonlarning ekologik huquqining afzalligi.*** Bu prinsip bevosita inson huquqlaridan biridir. Chunki Yer yuzidagi barcha insonlar, ularning irqiy, milliy, diniy, ijtimoiy kelib chiqishidan qat'i nazar yashash huquqiga egadirlar. Yashash huquqi esa inson huquqlarining birlamchi omilidir. BMT Nizomining uchinchi xat boshi 1-moddasiga binoan xalqaro hamkorlikni davlatlar «inson huquqlari va erkinliklarini hurmat qilishlari va ularni rag'batlantirishni rivojlantirishlari» asosida olib borishlari kerak[1].

4. ***Hamma bosqichda ekologik nazoratlash*** prinsipi yuqorida sanab o'tilgan xalqaro-huquqiy qoidalarni amaliy tatbig'ini kuzatib borish va kafolatlovchi institutlar tizimini yaratishni talab qiladi. Agarda xalqaro ekologik hamkorlik me'yorlarining amaliy tatbig'i uning qatnashchilari yoki uchinchi bir vakolatli idoralar tomonidan nazorat qilinmasa, har qanday xalqaro hujjat deklarativ ko'rinishda namoyon bo'ladi va ular qog'ozda qolib ketadi. Bunday xalqaro nazorat institutini universal tarzda BMTning EKOSOS, YUNEP, YUNESKO, TMXI, JSST, XDK, MAGATE kabi umumiy yoki maxsus masalalar bo'yicha tuzilgan tashkilotlar yoki regional tarzdagi — OBSE, ADA, ABT, ADT, ASEAN kabi tashkilotlar tomonidan olib borilishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Bizning fikrimizcha, Markaziy Osiyo mintaqasida maxsus vakolatli davlatlararo ekologik tashkilotni tuzish (masalan, «Turkiston — bizning uyimiz», «Turk ekonazorat», «Turkistonda ekologik xavfsizlik») va uning qoshida ishtirokchi davlatlardan nazorat, tergov va sud organlarini barpo etish zamon talabidir.

5. ***Ekologik axborot almashuvi erkinligi*** prinsipi xalqaro hamkorlik qatnashchilaridan o'z milliy chegaralarida yuz berayotgan atrof tabiiy

[1] Mejdunarodnoye pravo v dokumentax. — M.: Yurist, 2001.

muhitning salbiy o'zgarishlari haqida vaqtida axborot berib borishni nazarda tutadi. Chunki ekologik jarayonlar ma'muriy chegarani «tan olmaydi» va ular qo'shni mamlakatning ekologik xavfsizlik darajasiga salbiy ta'sir etishi mumkinligini e'tirof etadi. O'z paytida va tezkor olingan axborot ekologik xavfning oldini olishi va uni birgalikda yoki xalqaro hamjamiyat yordamida bartaraf qilish imkonini beradi.

6. ***O'zaro ekologik konsultatsiyalash*** prinsipi bundan oldingi axborotlash prinsipining davomi. Konsultatsiyalash yoki maslahatlashish prinsipi yuzaga kelgan ekologik inqiroz holatining keng yoyilishining oldini olish va uni bartaraf qilishning xalqaro strategik maqsad va taktik vazifalarini aniqlab olish, unga qarshi kurashishning chora-tadbirlar ko'lami va yo'llarini aniqlashtirishga imkon beradi.

7. ***Ekologik inqirozli holatda davlatlarning o'zaro yordam ko'rsatish*** prinsipi davlatlarning o'zaro gumanitar yordam ko'rsatish va oqibatda o'z milliy xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan harakatlar toifasiga kiradi. Markaziy Osiyoda vujudga kelgan «Orol muammosi»ni hal qilishda 100 dan ziyod davlat yoki nodavlat tashkilotlarning ishtirok etishi va keyingi 10 yil mobaynida ularning yuz millionlab AQSH dollari miqdorida bizlarga moddiy yordam ko'rsatishlari bunday olijanob prinsipni amalda qo'llanilayotganiga dalil bo'la oladi.

8. ***Huquqiy-ekologik nizolarni tinchlik bilan hal qilish*** prinsipi xalqaro huquq sub'yektlari orasida ushbu nizolar orqali atrof tabiiy muhitga yanada ko'proq zarar yetkazuvchi «sovuq urush»larning yoki harbiy to'qnashuvlarning oldini olishga qaratilgandir. Zamon talabi — har qanday salbiy jarayonlarni diplomatik vositalar orqali hal qilish va davlatlarning butun kuchini har qanday urushlarga emas, balki insonlarga xavf solayotgan ekologik inqirozlarga sarf qilishlarini da'vat qilishidir.

9. ***Ekologik muammolarni barqaror rivojlanish orqali hal qilish.*** Bu prinsip Rio—92 Konferensiyasining deklaratsiyasida o'z aksini topgan bo'lib, u davlatlar va regionlar miqyosida ijtimoiy-iqtisodiy, huquqiy muammolarni ekologik muammolar bilan bir paytning o'zida kompleks yechishni talab etadi.

Atrof-muhitni xalqaro-huquqiy muhofaza qilish manbalari — *moddiy nuqtai nazardan butun dunyo hamjamiyati a'zolarining atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan samarali foydalanishdagi xohish va irodalari aks etgan xalqaro huquqiy hujjatlar.*

*Rasman esa **atrof tabiiy muhitni xalqaro-huquqiy muhofaza qilish manbai** deb xalqaro ekologik munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan huquqiy-me'yoriy hujjatlar yig'indisiga aytiladi.*

Xalqaro huquqiy hujjatlarga shartnoma, kelishuv, konvensiya, rezolyutsiya, xartiya, deklaratsiya, qaror (protokol)lar kiradi. Ayrim

hollarda xalqaro-huquqiy hujjatlarga davlatlarning ichki qonunlarini ham kiritadilar, qachonki milliy qonunlar xalqaro huquq me'yorlariga nisbatan atrof-muhit muhofazasini ko'proq ta'minlab bera oladigan bo'lsa. Nima bo'lganda ham milliy qonunchilik, bizning fikrimizcha, to'lig'icha xalqaro-huquqiy manba bo'la olmaydi. Faqatgina ma'lum bir xalqaro huquq sub'yekti bo'lmish davlatlar hududida ekologik talablarga ko'proq javob beradigan normalar qo'llanishi mantiqan to'g'ri deb topilgandir.

Atrof tabiiy muhitni xalqaro-huquqiy muhofaza qilishda markaziy o'rinni ***rezolyutsiyalar*** egallaydi. Chunki BMT Bosh Assambleyasi rezolyutsiyalarida davlatlarning xalqaro hamkorlikdagi ekologiyaga oid asosiy normalari va harakat qoidalari aks etgan. *«Rezolyutsiya» lotin tilida «hal qilish», ya'ni ma'lum bir yig'in (s'yezd, komitet, konferensiya, simpozium...)larning xulosalovchi yoki hal qiluvchi qarorlari.*

Xalqaro-ekologik munosabatlarda ko'pincha «xartiya» so'zi ishlatiladi. ***Xartiya*** *grekchada «qog'oz», ya'ni qog'ozga bitilgan ommaviy va siyosiy hujjat ma'nosida ishlatiladi.* 1982-yil 28-oktabrda BMT Bosh Assambleyasi 37-sessiyasida qabul qilingan «Umumjahon tabiatni muhofaza qilish xartiyasi»da xalqaro ekologik huquqning 24 prinsipi qabul qilingan va unga binoan BMTga a'zo mamlakatlar o'zining milliy ekologik qonunlarini ularga moslashtirishlari talab etiladi.

Xalqaro huquqda amaldagi milliy qonunchilikni xalqaro huquq talablariga moslashtirish «implementatsiya» deyiladi. BMTning mustaqil sub'yekti bo'lmish *O'zbekiston Respublikasi xalqaro hamjamiyatga dadil qadamlar bilan kirib borar ekan, huquq sohasida uning oldida 3 katta vazifa turadi: 1) mamlakatda demokratik boshqaruvni barpo etish va barqaror rivojlanishni ta'minlab beruvchi huquqiy-me'yoriy hujjatlar qabul qilish; 2) milliy qonunchilikni xalqaro prinsiplarga moslashtirish; 3) qonun me'yorlarini hayotga tatbiq qilish mexanizmini yaratish.*

1990-yil 21-noyabr «Yangi Yevropa uchun Parij xartiyasi»da (1993-yil 27-noyabrdan O'zbekiston ham qo'shilgan) va 2000-yil Yer xartiyasida ekologik xavfsiz muhitni ta'minlash har bir ishtirokchi mamlakatning burchi ekanligi alohida ta'kidlangan.

Shartnoma *— siyosiy ahamiyat kasb etuvchi va boshqa siyosiy, iqtisodiy, ma'rifiy-madaniy masalalar qatori atrof-muhit muhofazasiga oid xalqaro me'yorlarni o'zida aks ettiruvchi hujjat.* Shartnomalar XX asrning ikkinchi yarmida keng tarqalgan xalqaro huquq manbai bo'lib, ular umumiy, regional va ikki tomonlama tuzilishi mumkin. Dunyoda 300 dan ziyod ekologik munosabatlarni o'zida qamrab olgan xalqaro shartnomalar mavjud. Ularning ichida eng salohiyatlilari umumiy turdagi «Yevropa xavfsizligini ta'minlashning yakuniy shartnomasi» (1975-yil),

«Atmosfera, kosmik fazo va suvda yadro qurollarini sinashni to'xtatish to'g'risida» (1963-yil), «Yadro qurolini tarqatmaslik to'g'risida» (1968-yil) kabi xalqaro shartnomalardir.

Ikki tomonlama O'zbekiston—Qozog'iston, O'zbekiston—Tojikiston, O'zbekiston—Qirg'iziston, O'zbekiston — Turkmaniston respublikalari o'rtasida tuzilgan shartnomalarda atrof-muhitni birgalikda muhofaza qilish (jumladan, suv resurslaridan oqilona foydalanish)ga qaratilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqish va amalga oshirish kabi xalqaro huquqiy me'yorlar belgilanib olingan.

Shartnoma muayyan yo'nalishdagi xalqaro munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan bo'lsa, u «konvensiya» deb ataladi. ***Konvensiya*** *— lotin tilida «shartnoma», «shart», «kelishuv» degan ma'noni anglatadi.* Konvensiya ikki va undan ortiq xalqaro tabiiy ob'yektlarni muhofazalash yoki ulardan birgalikda foydalanishni nazarda tutsa *kompleks-ekologik,* ma'lum bir turdagi xalqaro tabiiy ob'yektdan foydalanishni nazarda tutsa *resurs-ekologik* konvensiya deb ataladi.

Kompleks-ekologik konvensiyalarga BMTning YUNESKO xalqaro tashkiloti tomonidan 1972 va 1973-yillarda qabul qilingan «Butunjahon madaniy va tabiiy merosni muhofaza qilish» va «Yo'qolish xavfida turgan yovvoyi turdagi fauna va flora turlarini savdo qilish» konvensiyalari kiradi.

Resurs-ekologik konvensiyalarga 1979-yili Bonnda qabul qilingan «Ko'chib yuruvchi yovvoyi hayvonlarni muhofaza qilish», 1985-yili Venada qabul qilingan «Ozon qatlamini himoya qilish» kabi ekologik shartnomalar kiradi.

O'zbekiston Respublikasi xalqaro hamjamiyatning mustaqil sub'yekti sifatida 10 dan ziyod ekologik konvensiyalarga qo'shilgan, jumladan:

1993-yil 14-mayda «Iqlimga ta'sir etishni chegaralash»;

1995-yil 13-oktabrda «Sahrolanishga qarshi kurash»;

1995-yil 15-iyunda «Afrika — Osiyo qit'alarida ko'chib yuruvchi qushlarni muhofaza qilish»;

1996-yil 7-mayda «Biologik xilma-xillik»;

1996-yil 7-mayda «Xavfli chiqitlarni tashish va ularni yo'qotish».

Qabul qilingan konvensiyalarni amaliy tatbiq qilish uchun bir qator qonunlar, davlat dasturlari, loyihalar ishlab chiqilgan va ularning huquqiy mexanizmi yaratilmoqda.

Atrof-muhitni muhofaza qilish masalasida mustaqil Respublikamiz diplomatik munosabatlarda ko'proq ikki va ko'p tomonlama ***kelishuvlarni*** qo'llamoqda. 1996-yil 8-mayda O'zbekiston Respublikasi bilan Turkiya Respublikasi va 1997-yil 11-dekabrda Xitoy Xalq Respublikasi o'rtasida tabiatni muhofaza qilishga doir kelishuvlarga imzo chekilgan. Xuddi shunday masaladagi kelishuvlar O'zbekiston —

Germaniya, O'zbekiston — Niderlandiya Qirolligi, O'zbekiston — Vengriya, O'zbekiston — Slovakiya, O'zbekiston — Isroil, O'zbekiston — Lyuksemburg va O'zbekiston — Yevropa Ittifoqi bilan imzolangan. Hamdo'stlik mamlakatlari — Ukraina, Qozog'iston, Belorus, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston, Gruziya respublikalari bilan O'zbekiston ikki tomonlama, Qirg'iziston, Qozog'iston va O'zbekiston respublikalari o'rtasida esa ko'p tomonlama atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish borasida kelishuv mavjud.

1992-yil 8-fevralda Moskvada qabul qilingan MDH mamlakatlari orasidagi kelishuvning 2-moddasiga binoan Oliy darajadagi tomonlar qatnashchilari (Ozarbayjon, Armaniston, Belorus, Qozog'iston, Qirg'iziston, Moldova, Rossiya Federatsiyasi, Tojikiston, Turkmaniston, O'zbekiston respublikalari) o'z hududlarida:

* atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish bo'yicha qonun hujjatlarini, ekologik huquqiy me'yorlarni va standartlarni ishlab chiqadi va qabul qiladi;
* tabiiy resurslar va ulardan oqilona foydalanishning son va sifat ko'rsatkichlarining hisobini oladi va ekologik monitoringni olib boradi;
* atrof tabiiy muhit va resurslar holati, ularning o'zgarib borishi haqida samarali davlat nazoratini o'rnatadi;
* jonli resurslarni takror ishlab chiqarish, biologik xilma-xillikni saqlash va ularni tiklash bo'yicha tadbirlar qabul qiladi;
* qo'riqxonalar, buyurtma qo'riqxonalar, milliy bog'lar va boshqa alohida muhofaza etiladigan tabiiy hudud va komplekslarni rivojlantiradi va ular atrofidagi tegralarda xo'jalik va boshqa inson faoliyatini cheklaydi;
* o'z hududlarida xo'jalik va boshqa faoliyatlarning ekologik oqibatlarini har tomonlama baholab boradi;
* tabiiy ofat, ekologik falokat va inqirozlarning oldini olish uchun kerakli bo'ladigan maxsus kuchlarni va vositalarni tashkil qiladi va ularning faoliyatini ushlab turadi.

Xalqaro ekologik-huquqiy munosabatlarni tartibga solishda ***deklaratsiya*** *(lotin tilida — e'lon qilish, tushuntirish), ya'ni ma'lum bir tashkilot, davlat yoki partiyalarning asosiy prinsip va me'yorlarini tantanali ravishda e'lon qilish* ham o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Ularga misol qilib, 1986-yil 4-oktabrda BMTning «Rivojlanish huquqi to'g'risida», 1969-yil 11-dekabr — «Ijtimoiy rivojlanish va taraqqiyot», 1975-yil 10-noyabr — «Ilmiy-texnik rivojlanishdan tinchlik va inson farovonligi yo'lida foydalanish», «Stokgolm — 72», «Rio — 92», «Yoxannesburg — 02» kabi deklaratsiyalarni keltirish mumkin.

Atrof-muhitni muhofaza qilishga doir xalqaro munosabatlarni tartibga solishda ***memorandium*** *(lotin tilida — nimani tushuntirmoq kerak) — diplomatik mulohazalar predmeti bo'lgan masalalarni aks ettiruvchi hujjat,* ***qaydnoma*** *— asosiy shartnomaga qo'shimcha qilinadigan hujjatlarning* ham juda katta ekologik ahamiyati bor.

3. ATROF-MUHITNI MUHOFAZA QILISHNING XALQARO-HUQUQIY OB'YEKTLARI

Atrof-muhitni muhofaza qilishning xalqaro-huquqiy ob'yekti *— xalqaro huquq sub'yektlarining ekologik munosabatlar predmeti bo'lgan tabiiy ob'yektlar, ya'ni o'zining xususiyati, joylanishi va ahamiyati nuqtai nazaridan biron-bir davlat yuridiksiyasiga kirmaydigan yoxud nazoratida bo'lmaydigan va shuning uchun ham ikki va undan ortiq mamlakatlar yoki xalqaro huquq sub'yektlari mulki bo'lgan tabiiy unsurlar.* Misol tariqasida Amudaryo va Sirdaryolarni ko'rsatish mumkin. Ular o'z tabiiy xususiyatlariga va ahamiyatiga ko'ra Ekologiya huquqining ob'yektidir. Lekin ikki azim daryolardan foydalanish va ularni muhofaza qilish faqatgina O'zbekiston Respublikasi tomonidan amalga oshirilmaydi. Chunki bu daryolar Qirg'iziston, Tojikiston, Afg'oniston respublikalaridan boshlanadi va qo'shni Qozog'iston, Turkmaniston respublikalaridan oqib o'tadi. Mazkur daryolarning yuqori qismidagi suvlarni ifloslantirish yoki suv rejimini o'zgartirish, albatta, ular oqib o'tadigan pastdagi davlatlarga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun ham bunday ob'yektlardan foydalanish va ularni muhofaza qilish xalqaro huquq manbalari orqali amalga oshiriladi.

Xalqaro ekologik-huquqiy ob'yektlarning ikki turi: xalqaro-huquqiy muhofazalash va xalqaro-huquqiy tabiiy resurslar mavjud.

Xalqaro-huquqiy muhofaza qilish ob'yektiga havo basseyni, fazo, dunyo okeani, Antarktika, ko'chib yuruvchi hayvonlar va qushlar kiradi. ***Xalqaro-huquqiy tabiiy resurslarga*** implementatsiya qilingan milliy qonunlar asosida muhofaza qilinadigan va ulardan foydalanadigan tabiiy ob'yektlar kiradi. Ularga ikki va undan ortiq mamlakatlar hududlarida joylashgan daryolar, ko'llar, dengizlar hamda Xalqaro Qizil kitobga kiritilgan noyob va yo'q bo'lib ketayotgan o'simlik va hayvonot dunyosi turlarini misol qilib keltirish mumkin.

Havo basseyniga Yerning atmosfera qatlami kiradi. Garchand uning muhofazasi milliy qonunlar bilan ham tartibga solinsa-da, lekin atmosfera qatlamidagi iqlim resurslari doimo sirkulyatsiya (aylanma harakat)da bo'lgani uchun ham bu qatlamdagi barcha jarayonlar hech qanday ma'muriy chegaraga bo'ysunmaydi va xalqaro huquq asosida tartibga solinadi.

Havo basseynining xalqaro muhofazasi asosan to'rt yo'nalishda amalga oshiriladi:

1) iqlim va ob-havoga salbiy ta'sirning oldini olish;

2) atmosfera havosini ifloslantirishni davlatlararo tarqalishining oldini olish va bartaraf qilish;

3) ozon qatlamini yemirilishdan muhofazalash;

4) atmosfera havosini nazoratlash va tozalash borasidagi xalqaro hamkorlikni rivojlantirish.

***Fazo** — havo basseynidan farqli, biron-bir davlat yuridiksiyasiga kirmaydigan xalqaro huquq ob'yekti hisoblanadi.* Bu o'rinda 1963-yil BMT Bosh Assambleyasining «Kosmik kenglikdan foydalanishda davlatlar faoliyatining huquqiy prinsiplari Deklaratsiyasi» va 1967-yildagi «Fazo kengligi, Oy va boshqa osmon jinslaridan foydalanish va ularni tadqiq qilishda davlatlar faoliyatining prinsiplari to'g'risida»gi kelishuvlarni misol qilib olsak bo'ladi. Bu xalqaro me'yoriy hujjatlarga muvofiq fazo umuminsoniyat boyligi hisoblanadi, undan foydalanish faqatgina tinchlik yo'lida amalga oshiriladi hamda fazoni ifloslantirish va unga salbiy ta'sir ko'rsatishga yo'l qo'yilmaydi. Ammo hozirgi kunda fazoni «zabt etgan» mamlakatlar undan militaristik yo'lda foydalanishni to'xtatayotganlari yo'q. Fazoda minglab harbiy-shpion fazo kemalari uchib yuribdi. Kosmosda 3,5 mln dan oshiq turli ko'rinishdagi fazoviy chiqitlar mavjud va ular erkin harakatdadir.

Dunyo okeanlari Yer sharining 2/3 qismini band etgan holda, butun suvlarning 97%ini o'zida mujassamlashtirgan. Ular nafaqat arzon va qulay transport yo'li, balki oziq-ovqat maskani va Yerdagi hayotni ushlab turuvchi yetakchi omil hamdir. Chunki atmosfera havosidagi 70—80% kislorod okeanlardagi fitoplanktonlarning fotosintez jarayonlarida qatnashuvi orqali yuzaga keladi. Dunyo okeani suvning ekologik tizimdagi katta aylanishi jarayonida faol qatnashadi va u «tozalovchi filtr» bo'lib xizmat qiladi. Dunyo okeanlaridan foydalanish muayyan davlatning yuridiksiyasiga kirmaydi va shuning uchun ham uning muhofazasi xalqaro-huquqiy me'yorlarning amaliy samaradorligiga to'g'ridan-to'g'ri bog'liq bo'ladi.

Dunyo okeanlarini huquqiy muhofazalash shu kunda quyidagi to'rt yo'nalishda olib borilmoqda:

1) kimyoviy va radioaktiv moddalardan, neft va neft mahsulotlaridan okeanlar ifloslanishining oldini olish;

2) harbiy maqsadlarda okeanlardan foydalanishni to'xtatish;

3) okean faunasi va florasini saqlab qolish, qayta tiklash va takroriy ishlab chiqarish;

4) okean resurslaridan o'ta samaradorlik bilan foydalanish.

1963-yilda qabul qilingan «Atom qurolini sinovdan o'tkazishni uch sferada taqiqlash to'g'risida»gi shartnomaga binoan hech bir davlat okeanda o'z qurollarini sinashi mumkin emas. 1954, 1962, 1969, 1971, 1972-yillarda qabul qilingan dunyo okeanini muhofaza qilishga qaratilgan bir qator konvensiya va qaydnomalarga binoan kemalardan inson va umuman jonli mavjudotga ta'sir qiluvchi neft va boshqa mahsulotlarni oqizish va tashlash qat'iyan man qilinadi, ularga yetkazilgan moddiy va ma'naviy zarar uchun esa javobgarlik belgilangan. Keltirilgan zararni iqtisodiy qoplash maqsadida xalqaro normalarga muvofiq har bir kema va kompaniyalar sug'urtalanishi va moliyaviy hujjatga ega bo'lishlari kerak.

1990-yildan boshlab AQSH dengiz portlariga faqatgina ikki qavatli korpusga ega bo'lgan neft tankerlarining kirishiga ruxsat beriladi. Chunki dengiz va okeanlarning ifloslanishida neft tankerlarining «xizmati» juda kattadir. Masalan, 1973-yili talafotga uchragan «Amoko Kazus» supertankeridan 220 ming tonna, 1989-yili Ispaniya supertankeridan 217 ming tonna neft okeanga oqizilgan. 1989-yil Alyaska qirg'oqlarida dengiz riflariga urilgan «Ekosan Valdiz» kemasidan oqizilgan neftni tozalash uchun 2 mlrd Amerika dollari sarf qilingan. 1967-yilda Liberiya tankeri falokati Angliya va Fransiya davlatlarining 180 kilometrlik masofada qirg'oq bo'yini ifloslantirgan.

Okeanlar uchun yana bir katta xavf tug'dirayotgan ifloslanish omili — radioaktiv chiqitlarni okeanlarga tashlash va joylashtirish. Atom floti va atom sanoati yo'lga qo'yilgan mamlakatlar tomonidan yiliga minglab tonna miqdorida o'ta xavfli bo'lgan radioaktiv chiqitlar dunyo okeanlariga tashlanmoqda.

***Antarktika** — hech qaysi bir davlat yuridiksiyasiga kirmaydigan va xalqaro-huquqiy me'yorlar bilan tartibga solib turiladigan Yer kurrasidagi eng sovuq, oltinchi qit'a.* Bu qit'ani muhofaza qilish va undan foydalanish «Antarktika to'g'risidagi shartnomaga ko'ra» (1959-yil) olib boriladi. Shartnomaga binoan Antarktikadan ilmiy maqsadlarda erkin foydalaniladi va harbiy yo'nalishdagi har qanday harakatlar bu qit'ada man qilinadi. Undagi dengiz va quruqlik hayvonlaridan foydalanish va ular muhofazasiga doir maxsus «Antarktika havzasidagi hayvonot dunyosini muhofaza qilish to'g'risida»gi konvensiyaga muvofiq amalga oshiriladi. BMT ning YUNEP tashkiloti Antarktikadagi ekologik munosabatlarni tartibga solishni kuzatib boradi.

Xalqaro Qizil kitob 1972-yili noyabr oyida bo'lib o'tgan BMT, YUNESKO tashkilotining konferensiyasida qabul qilingan «Umumjahon madaniy va tabiiy merosini muhofaza qilish to'g'risida»gi konvensiyaga muvofiq tuzildi. Unda Yer kurrasida noyob va yo'qolish xavfi ostida turgan o'simlik va hayvonot dunyosi turlarining biologiyasi,

tarqalishi, yo'qolib ketish sabablari va muhofaza qilish choralari ko'rsatib o'tilgan.

Xalqaro tabiatni qo'riqlash ittifoqi Qizil kitob uchun ma'lumotlarni 1949-yildan boshlab to'pladi va uni 1966-yili «Red Data Book» nomi bilan ingliz tilida chop etdi. U doimo to'ldirib boriladi va ingliz tilida chop etiladi. XX asrning 80-yillari boshiga kelib sut emizuvchilarning 236, qushlarning 485, sudralib yuruvchilarning 141, baliqlarning 194 turlari xalqaro Qizil kitobga kiritildi. Hozirgi kunda ularning soni 2 baravargacha ko'paygan.

Xalqaro Qizil kitobga kiritilgan flora va fauna dunyosi turlari qaysi bir mamlakat hududida yashashidan qat'i nazar ularning xalqaro muhofaza qilinishi va xalqaro tashkilotlar tomonidan nazorat ostida bo'lishi shart. Ko'chib yuruvchi hayvonlar va qushlarning vaqtinchalik yashash makoni bo'lgan botqoq, ko'l, daryo yoki landshaftlar alohida muhofaza qilinadigan tabiiy ob'yektlar toifasiga kirgizilishini xalqaro huquqiy normalar talab qiladi. YUNESKOning «Kishilar va biosfera» xalqaro dasturiga muvofiq O'zbekistonda yangi ko'rinishdagi Chotqol biosfera qo'riqxonasi tashkil etildi.

Bo'linadigan tabiiy resurslarga doimo yoki vaqtinchalik ikki va undan ortiq mamlakatlar hududlarida joylashgan dengiz (Boltiq, Oxota, Xitoy), daryo (Dunay, Sirdaryo, Amudaryo) va ko'llar (Buyuk ko'llar, Kaspiy, Orol) kiradi.

Bo'linadigan tabiiy resurslarni huquqiy tartibga solish asosan undan manfaatdor mamlakatlar o'rtasidagi tuzilgan shartnomalarga tayangan holda amalga oshiriladi. Ushbu me'yoriy hujjatlarda, odatda, ulardan foydalanish, ularni muhofaza qilish, ularga oid nizolarni hal qilish, to'lovlar, takroriy ishlab chiqarish masalalari aks etadi. Boshqaruv organi sifatida turli shakldagi ekologik komissiya yoki komitetlar tuziladi. Masalan, Orol ko'li va uning havzasi bo'yicha Markaziy Osiyo davlatlarining «Orolni qutqarish» doimiy komissiyasi ishlab turibdi. 1995-yil BMTning Orol havzasiga bag'ishlangan maxsus xalqaro konferensiyasida «Nukus deklaratsiyasi», 1997-yil 28-fevralida Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining Almati uchrashuvida «Almati deklarasiyasi» qabul qilindi va «Orol dengizini qutqarish» xalqaro jamg'armasi tashkil etildi. Markaziy Osiyo davlatlari (O'zbekiston, Qozog'iston, Tojikiston, Turkmaniston respublikalari)ning jamg'armaga yillik badallari mamlakat byudjetining 0,3% i miqdorida belgilandi.

Orol dengizi suvini to'yintirib turuvchi ikki daryo — Amudaryo va Sirdaryolar ham xalqaro huquq ob'yekti hisoblanadi. Ulardan foydalanishni tartibga solishni «Basseynlar bo'yicha komissiyalar» ko'rib chiqadilar va har yili, sharoitga qarab, xalqaro huquq sub'yektlarining foydalanishi bo'yicha aniq bir me'yoriy hujjatlarni qabul qiladilar.

4. XALQARO EKOLOGIK TASHKILOTLAR, KONFERENSIYALAR VA JAMG'ARMALAR

Umuminsoniyat qadriyatlaridan biri bo'lmish Yer kurrasidagi atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va xalqaro tabiiy resurslardan samarali foydalanishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan ekologik tashkilotlar, muassasalar va idoralar o'zlarining faoliyat doirasiga ko'ra universal va regional (mintaqaviy) turlarga ajratiladilar.

Universal xalqaro Ekologik tashkilotlar — *faoliyat doirasiga ko'ra turli toifadagi, siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanish yo'nalishidagi hamda dunyoning barcha mintaqalaridagi davlatlarning ekologik munosabatlarini tartibga solishga qaratilgan xalqaro tashkilotlari. Ularga BMT va uning ixtisoslashgan muassasalari kiradi.*

Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) 1945-yilning 25-oktabridan buyon faoliyat yurgizib kelayotgan eng nufuzli xalqaro davlatlararo tashkilot bo'lib, u o'z oldiga davlatlar o'rtasida tinchlik va xavfsizlikni saqlash, mustahkamlash va o'zaro hamkorlikni rivojlantirish maqsadini qo'yadi. Atrof-muhitni muhofaza qilish masalasi BMT Nizomidan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi.

Bosh Assambleya — BMTning eng oliy toifadagi organlaridan bo'lib, u xalqaro masalalarga doir hamma dolzarb masalalarni kun tartibiga kirgizadi. Keyingi 20—30 yil mobaynida Bosh Assambleyaning kun tartibiga ko'pincha ekologik masalalar ham kirgiziladigan bo'lib qoldi. Bosh Assambleya atrof-muhit muhofazasiga doir muammolar yuzasidan unga a'zo davlatlar va Xavfsizlik Kengashiga tegishli tavsiyalar berishga haqlidir. Shuning uchun ham Bosh Assambleya sessiyalarida yirik jamoat, davlat va siyosiy arboblarning ma'ruzasi tinglanadi va unga muvofiq xulosalar qilinadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I. Karimov BMT Bosh Assambleyasining 48, 50, 55-sessiyalarida so'zlagan nutqlarida jahon hamjamiyatining diqqat-e'tiborini Orol dengizining qurib borayotganligiga va uning oqibatida kelib chiqayotgan ekologik inqirozli holatga qaratdi. 1995-yil 18—20-sentabrda Toshkentda ushbu tashabbusga muvofiq BMT rahbarligida Orol muammolariga bag'ishlangan xalqaro konferensiya o'tkazildi.

BMTning ekologik tadbirlari uning asosiy organlari yoki yordamchi idoralari orqali amalga oshiriladi. Bosh Assambleya qoshidagi BMTning ***Iqtisodiy va ijtimoiy kengashi (EKOSOS)*** muayyan turdagi aniq vazifalarni bajaradi. Ular toifasiga ekologik masalalar ham kiradi. Ekologik masalalar uning rahbarligi ostidagi qo'mita va komissiyalar vazifasiga yuklatilgan. Tabiiy boyliklar qo'mitasi ekologik vazifalarni bajarishda alohida o'rin tutadi. EKOSOS o'zining qo'mita va komissiyalar faoliyati

natijalarini umumlashtirib Bosh Assambleyaga tavsiyanomalar beradi va konvensiyalar tayyorlaydi, o'z vakolat doirasida xalqaro ekologik konferensiyalar chaqiradi, ixtisoslashtirilgan tashkilotlar bilan birgalikda ekologik bitimlar tuzadi.

Aniq bir turdagi ekologik masalalarni **BMTning ixtisoslashtirilgan tashkilotlari** olib boradi. Ixtisoslashtirilgan tashkilotlar BMT Nizomining 57-moddasiga muvofiq davlatlar o'rtasida tuzilgan bitimlar orqali tashkil etiladi va o'zlarining ta'sis hujjatlariga binoan bevosita yoki bilvosita ekologik masalalar bilan 63-moddasida ko'rsatilgan qoidalarga asoslangan holda faoliyat olib boradi. BMT qoshida faoliyat ko'rsatayotgan 16 dan ziyod ixtisoslashgan tashkilotdan quyidagilari atrof tabiiy muhit muhofazasiga doir masalalar bilan bevosita shug'ullanadi.

BMTning atrof-muhit bo'yicha dasturi (YUNEP) 1972-yil 15-dekabrda tashkil topgan. YUNEP ning uchta bo'limi — boshqaruvchilar Kengashi, atrof-muhit muhofazasini muvofiqlashtiruvchi Kengash va atrof-muhit Jamg'armasi mavjud. Hal qiluvchi masalalar boshqaruvchilar Kengashi tomonidan ko'rib chiqiladi va amalga oshiriladi. Uning kun tartibiga sakkiz yo'nalishdagi masalalarni hal qilish qo'yilgan:

- ✓ atrof-muhit sanitariyasi, aholi punktlarida kishilar salomatligi;
- ✓ yer va suv muhofazasi, cho'llanishning oldini olish;
- ✓ okeanlarni muhofaza qilish;
- ✓ tabiat, yovvoyi hayvonlar va genetik resurslar muhofazasi;
- ✓ energetik muammolar;
- ✓ ekologik o'quv va tegishli mutaxassislarni tayyorlash;
- ✓ tabiiy resurslar savdosi, iqtisodi va texnologiyalari;
- ✓ xalqaro va milliy qonunchilikni kodifikatsiyalash va unifikatsiyalash.

YUNEP va ayrim rivojlangan mamlakatlar ko'magida O'zbekiston Respublikasida Biologik xilma-xillikni saqlashning milliy strategiyasi va harakatlar rejasi va 10 dan ziyod milliy ekologik qonunlar ishlab chiqildi. O'zbekistonda ekologik axborot tizimi — YUNEP/GRID — AREN-DAL (Norvegiya) loyihasi tayyorlandi.

O'zining ekologik funksiyalari bilan YUNEP ga yaqin bo'lgan BMT tashkilotlaridan biri ***(YUNESKO) — madaniyat, fan va maorif masalalari bo'yicha xalqaro tashkilot***. YUNESKO 1948-yil tashkil topgan va o'z Nizomiga muvofiq u atrof tabiiy muhit muhofazasiga doir quyidagi masalalarni hal qilishda faoliyat yurgizadi:

- ✓ *100 dan ortiq mamlakatlar ishtirok etadigan xalqaro ekologik dasturlarga rahbarlik qiladi.* Shular qatorida O'zbekiston Respublikasida faoliyat yurgizib kelayotgan «Inson va biosfera» (MAB), Tabiat muhofazasiga doir xalqaro maorif dasturi, Xalqaro gidrologik dastur (1995-yildan buyon YUNESKO va Germaniya fan va texnologiyalar vazirligi loyihasiga binoan Orol dengizi atrofidagi yer usti va osti suvlarini baholash va modellashtirish ishlari olib borilmoqda) va hokazo;
- ✓ *tabiiy ob'yektlar muhofazasini hisobga oladi va tashkil etadi.* Shunga asosan Yer kurrasining turli burchaklarida biosfera qo'riqxonalari tashkil etilgan. Biosfera qo'riqxonalarini tashkil etish, ularda atrof-muhitga inson faoliyatining ta'sir qilish darajasining monitoringini olib borish YUNESKOning universal dasturi asosida amalga oshiriladi. O'zbekiston hududida 1995-yildan buyon Chotqol tog'-o'rmon biosfera qo'riqxonasi xalqaro yagona biosfera qo'riqxonalar tizimida ishtirok etib kelmoqda. Ammo uning faoliyati YUNESKO dasturining 3 tabaqali tegralash bo'yicha qo'riqxona ishini tashkil qilish talabiga hanuzgacha javob bermaydi. Biosfera qo'riqxonasi hududi — qo'riqxona, bufer (himoya) va yadro tegralariga ajratilmagan. Qo'riqxonadagi bunday tashkiliy ishlarni amalga oshirish ma'lum darajada moliyaviy qo'llab-quvvatlashni taqozo qiladi.

Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (JSST) eng birinchilar qatori (1946-yil)da tuzilgan BMT ning tashkiloti bo'lib, u atrof-muhitning salbiy o'zgarishi natijasida inson salomatligi holati, uni saqlash va mustahkamlashga o'z faoliyatini qaratadi. JSST quyidagi ekologik vazifalarni amalga oshiradi:

- ✓ atrof tabiiy muhitning sanitar-epidemiologik monitoringini olib borish;
- ✓ atrof-muhit holatiga qarab kishilarda kasalliklarning kelib chiqishi va tarqalishi bo'yicha ma'lumotlar to'plash hamda ularni umumlashtirish;
- ✓ atrof-muhitning sanitar-gigiyenik ekspertizasini olib borish va uning sifatiga baho berish;
- ✓ shaharlarda inson salomatligi masalalarini tadqiq qilish;
- ✓ rekreatsion tabiiy mintaqalar va ularda aholining hordiq chiqarish chora-tadbirlarini olib borish.

Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti (FAO) 1945-yilda tuzilgan bo'lib, uning qarorgohi Rim shahrida. FAOning ekologik faoliyati xalqaro tabiiy resurslardan oqilona va samarali foydalanish orqali Yer yuzida ortib borayotgan aholini oziq-ovqatga bo'lgan talabini qondirish. FAOning sa'y-harakati orqali «Dunyo tuproq kartasi» tuzilgan. «Umumjahon tuproq kartasi» qabul qilingan, aholini joylashtirish, oziq-ovqat muammolari, sahrolanishga qarshi kurash, suv resurslarini tejash va ulardan oqilona foydalanish mavzusidagi bir qator xalqaro anjumanlar o'tkazilmoqda.

Hukumatlararo dengiz kengashi tashkiloti (HDK) 1948-yilda tuzilgan bo'lib, uning qarorgohi London shahrida. HDK dunyo okeani va dengizlarda suv transportidan foydalanishning ekologik xavfsizlik darajasini ta'minlab berishda faol ishtirok etmoqda hamda ularning ifloslanishiga qarshi kurash bo'yicha bir qator konvensiyalar ishlab chiqqan. Bu tashkilot o'z tarkibiga 100 dan ziyod mamlakatlarni birlashtirib, dengiz suvlari muhofazasiga doir asosiy xalqaro prinsiplarni o'rnatadi va uning siyosatini olib boradi.

Jahon meteorologik tashkiloti (JMT) 1947-yilda tuzilgan bo'lib, uning qarorgohi Jeneva shahrida. JMTning maqsadi insonlarning xo'jalik faoliyatini planetamiz iqlimiga ta'sir ko'rsatish darajasini tadqiq qiladi va ularga oid materiallar to'playdi. U atrof-muhitning global monitoring tizimi (AMGMT) bo'yicha JMT, JSST, FAO, YUNESKO tashkilotlari bilan hamkorlikda faoliyat yurgizadi. Bu tizimni YUNEP tashkiloti muvofiqlashtirib turadi.

AMGMT harakatdagi 5 dasturni muvofiqlashtirib turadi:

- ✓ atmosfera havosi holatining monitoringi;
- ✓ ifloslantiruvchi moddalarni uzoq masofalarga ko'chirish;
- ✓ inson salomatligi;
- ✓ dunyo okeanlari;
- ✓ quruqlikdagi resurslarni tiklash.

O'zbekiston Respublikasi AMGMT dasturi bo'yicha tuzilgan «Iqlimning o'zgarishi to'g'risida»gi konvensiyaga 1993-yildan boshlab a'zo. Hozirgi kunda ushbu Konvensiyani 59 mamlakat ratifikatsiya qilgan. 1996-yil 12—14-noyabrda Toshkent shahrida o'tkazilgan ushbu Konvensiya bo'yicha seminar yig'ilishida quyidagi masalalar ko'rib chiqildi:

- — iqlimning o'zgarishi to'g'risidagi Konvensiya bilan Markaziy Osiyo davlatlari va nodavlat tashkilotlarini tanishtirish;
- — Konvensiyaga qo'shilmagan mamlakatlarni jalb qilish;
- — Markaziy Osiyo davlatlariga BMT, xususan, YUNEP ning yordam ko'rsatish yo'llarini aniqlash;
- — O'zboshgidromet va boshqa respublikalar gidrometeorologik xizmatlaridan arid (quruq) iqlim sharoitlarida iqlimga sanoat ta'sirini aniqlash metodikalarini takomillashtirish.

BMTning ***Tabiiy ofatlarni bartaraf etishga yordam ko'rsatish bo'yicha byurosi (YUNDRO)*** turli davlatlar va tashkilotlarga tabiiy ofat natijasida yuzaga kelgan ekologik inqiroz holatida yordam ko'rsatishni tashkillashtiradi va olib boradi. Byuro Yer yuzida sodir bo'layotgan tabiiy ofatlar bo'yicha ma'lumotlar bankiga va har bir salbiy ekologik jarayonning oldini olishning aniq tadbirlarini qo'llash tavsiyanomalariga ega.

1948-yilda tashkil topgan ***Tabiat va tabiiy resurslarni muhofazalashning xalqaro ittifoqi (TMXI)*** nodavlat tashkiloti bo'lib, u 100 dan ziyod davlat va 500 dan ziyod nodavlat tashkilotlarni a'zo qilib olgan. TMXIning asosiy vazifasi unga a'zo bo'lib kirgan mamlakatlar va ularda faoliyat yurgizayotgan tashkilot, birlashma, uyushma va fuqarolarning ekologiya sohasida hamkorligini yanada rivojlantirishdir.

TMXI tashkiloti quyidagi masalalar bo'yicha faoliyat yurgizadi:

- ✓ tabiiy o'simlik va hayvonot dunyosi hamda ekotizmlarni saqlab qolish;
- ✓ noyob va yo'qolib borayotgan o'simlik va hayvonot dunyosi turlarini hamda tabiiy yodgorliklarni saqlab qolish;
- ✓ qo'riqxona, rezervatsiya, milliy bog'larni tashkil qilish;
- ✓ ekologik o'quvni tashkillashtirish.

TMXI tashabbusi bilan Yer yuzasida noyob, yo'q bo'lib ketayotgan yoki yo'qolish xavfida bo'lgan o'simlik va hayvon turlari bo'yicha «Xalqaro Qizil kitob» tuzilgan va unga doimo qo'shimchalar kiritilib boriladi. «Tabiatni muhofaza qilishning Butunjahon strategiyasi» dasturi ishlab chiqilgan va bunga asosan O'zbekistonda «Biologik xilma-xillikni saqlab qolishning milliy strategiyasi va harakatlar rejasi» ishlab chiqilgan.

Atom energiyasi bo'yicha xalqaro agentlik (MAGATE) — 1957-yilda tashkil etilgan davlatlararo tashkilotdir. Agentlikning Nizomiga binoan, uning maqsadi atom energiyasidan tinch maqsadlarda foydalanishga erishishga ko'maklashish va uni nazorat qilish. MAGATE 34 ta mamlakat nomidan qatnashadigan boshqaruvchilar Kengashi orqali quyidagi ekologik masalalarni ko'rib chiqadi:

- ✓ atom elektrostansiyalarni qurish va ishlatish qoidalarini ishlab chiqish;
- ✓ ishlab chiqarish yoki loyihadagi atom elektrostansiyalarning ekologik xavfsizligini ekspertiza qilish;
- ✓ atom qurilmalari va materiallarini atrof-muhitga ta'sirini baholash;
- ✓ radiatsion xavfsizlik me'yorlarini belgilash;
- ✓ turli atom qurollarini sinash, unga tayyorlash yoki laboratoriya sinovlarini o'tkazish bo'yicha monitoringni olib borish.

MAGATE talabiga itoat etmaslik BMT Bosh Assambleyasi Xavfsizlik Kengashi qaroriga binoan Iroq va Eronga nisbatan qo'llanilgan yoki qo'llanilayotgan siyosiy va iqtisodiy sanksiyalar orqali qarshi kurash chorasini tatbiq etishi mumkin.

Atrof-muhitni xalqaro-huquqiy muhofaza qilishda mintaqaviy (regional) tashkilotlarning ahamiyati juda katta. Chunki ular har bir mintaqaning aniq ekologik holatini, millatlarning azaliy yaqinligini,

ekologik inqirozlarning bir-biriga juda tezlik bilan ta'sir qilishini hamda ularning diniy, ma'rifiy va madaniy yaqinligini inobatga oladi.

Regional tashkilotlarga Yevropada xavfsizlik va hamkorlik tashkiloti (OBSE), Arab davlatlari ligasi (ADL), Afrika birligi tashkiloti (ABT), Amerika davlatlari tashkiloti (ADT), Janubi- Sharqiy Osiyo davlatlari assotsiatsiyasi (ASEAN), Davlatlararo ekologik Kengash (DEK), Orol dengizi havzasi muammolari bo'yicha Kengash va shu kabi mintaqaviy tashkilotlar kiradi.

OBSEga barcha Yevropa mamlakatlari, AQSH, Kanada va MDH davlatlari a'zodirlar. Ushbu nufuzli regional tashkilot 1972—1975-yillarda Xelsinki shahrida bo'lib o'tgan uch bosqichli uchrashuvlar va muzokaralar natijasida 1975-yil 1-avgustdan faoliyat yurgiza boshlagan. OBSEning maqsadlaridan biri unga a'zo mamlakatlar doirasidagi hududlarda ekologik xavfsizlikni ta'minlash va bu sohada ular o'rtasidagi hamkorlikni chuqurlashtirish. Xelsinkida imzolangan Yakuniy hujjatga muvofiq har qanday global masalalar bo'yicha uning qoidalarini bajarishni nazoratlash va muhokama qilish maqsadida uchrashuvlar o'tkazilib turiladi.

1995-yil 10—14-noyabrda Toshkent — Urgench shaharlarida OBSE ning atrof-muhitni tiklash bo'yicha seminari bo'lib o'tdi. Seminarda BMTning YUNEP, PROON, JSST, MAGATE, MDH, Jahon banki hamda OBSEga a'zo 20 ta mamlakat, jumladan, O'zbekiston ham qatnashdi. Seminar qarorida Markaziy Osiyo respublikalarida inson huquqlarining asosiy ko'rsatkichlaridan biri bo'lgan ekologik xavfsizlikni to'laqonli ta'minlash uchun zarur bo'lgan tadbirlar belgilanib olindi.

Arab davlatlari ligasi (ADL) 1945-yilda tashkil qilingan bo'lib, 21 ta arab mamlakatlari va Falastin Ozodlik tashkilotining tabiiy resurslaridan (ayniqsa neftdan) kelishgan holda foydalanish va sog'liqni saqlashning ekologik masalalarini ko'rib chiqadi.

Afrika birligi tashkiloti (ABT) 1963-yilda Addis-Abebada bo'lib o'tgan konferensiyada tashkil etilgan. Ushbu regional tashkilot 50 dan ziyod Afrika qit'asidagi mamlakatlarni ijtimoiy, iqtisodiy, ma'rifiy, madaniy, harbiy masalalarda birlashtirib turadi. ABT da ekologik muammolardan hayvonot va o'simlik dunyosining xilma-xilligini saqlab qolish bo'yicha milliy bog'lar tashkillashtirish va ularni muhofaza qilishning yagona rejasi ishlab chiqilgan.

Amerika davlatlari tashkiloti (ADT) 1947-yili Rio-de-Janeyroda tashkil topgan bo'lib, unga 27ta Lotin Amerikasi davlatlari va AQSH a'zo. ADT tarkibida atrof-muhit muhofazasiga doir ixtisoslashgan tashkilot mavjud bo'lib, uning asosiy maqsadi Amerika qit'asidagi biologik xilma-xillikni saqlashdir.

Davlatlararo ekologik kengash (DEK) 1992-yil 8-fevralda mustaqil davlatlar hamdo'stligi (MDH) rahbarlarining Moskvada bo'lib o'tgan kengashida tasdiqlangan. O'zbekiston uning to'la huquqli a'zosi sifatida sobiq Ittifoq mamlakatlari bilan atrof-muhitni muhofaza qilishni kelishib olgan. DEK muvofiqlashtirilgan sa'y-harakatlarini ko'zlab faoliyat yurgizadi.

DEK ga a'zo 10 davlat rahbarlari tomonidan imzolangan Kelishuvga muvofiq (1-modda) uning a'zolari o'z hududlari uchun atrof-muhitni muhofaza qilish dasturlarini ishlab chiqadilar va shu asosda huquqiy, iqtisodiy, ijtimoiy, moliyaviy zamin yaratadilar hamda o'zaro hamkorlik qiladilar.

1993-yil mart oyida Qozog'istonning Qizilo'rda shahrida bo'lib o'tgan Markaziy Osiyodagi besh davlatning Oliy darajadagi uchrashuvida ***Orol dengizi muammolari bo'yicha Davlatlararo Kengash*** va uning Ijroiya qo'mitasi hamda Orolni qutqarish Xalqaro fondi tashkil etildi. 1994-yil Nukus, 1995-yil Tashhovuz va 1997-yil Almati shahrida BMTning ishtirokida bo'lib o'tgan uchrashuvlarda Nukus va Almati deklaratsiyalari qabul qilindi. Ushbu uchrashuvlarda Markaziy Osiyo davlatlari va xalqaro tashkilotlarning Orol dengizi havzasini barqaror rivojlantirish rejalari ishlab chiqildi. Kengashning taklifi va BMTning homiyligida 1998-yilni atrof-muhitni muhofaza qilish yili deb e'lon qilindi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I. Karimovning taklifiga binoan Markaziy Osiyo mintaqasi — ekologik va yadroviy xavfsizlik mintaqasi deb e'lon qilindi va bu region yadro qurolidan xoli tegra hisoblaniladigan bo'ldi.

Atrof-muhit muhofazasiga doir faoliyat yurgizayotgan tashkilotlardan tashqari doimiy ravishda ekologik yo'nalish bo'yicha tashkillashtirilayotgan va o'zining ekologik harakatiga ko'pgina davlatlarni jalb qilayotgan ***xalqaro konferensiya***larning atrof-muhit muhofazasidagi ahamiyati juda kattadir. Ular orasida 1972-yil atrof-muhit bo'yicha BMTning Stokgolm konferensiyasi, 1975-yil Yevropada xavfsizlik va hamkorlik Kengashi, 1986-yil OBSE davlatlari boshliqlarining Vena uchrashuvi, 1992-yil BMTning atrof-muhit va rivojlanish bo'yicha Rio-de-Janeyro konferensiyasi, 1999-yil YEXHTning Istambul Sammiti, 2002-yil Yoxannesburg Sammiti alohida o'rinda turadi.

Xalqaro ekologik jamg'armalar (fondlar) — *tabiatni muhofaza qilish, atrof-muhitni sanitar va gigiyenik holatini yaxshilash va ekologik dasturlarni moliyaviy ta'minlash kabi vazifalarni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan ekologik tashkilotlar.* Faoliyat yurgizish va amaliy harakat qilish ko'lamiga ko'ra ular *umumjahon*, *regional* va *regionlararo turlarga ajratiladi.*

Umumjahon ekologik jamg'armalarga BMTning YUNEP tashkiloti qoshidagi «*Atrof-muhit jamg'armasi*»ni olsak bo'ladi. Bu jamg'arma

o‘zining moliyaviy mablag‘larini BMTga a’zo davlatlarning badal to‘lovlaridan, xalqaro tabiiy ob’yektlardan davlatlarning maxsus foydalanganlik uchun yig‘ilgan to‘lovlaridan, xalqaro Gaaga sudi qaroriga binoan atrof-muhitga yetkazilgan zararlarni xalqaro ekologiya huquqi sub’yektlari tomonidan iqtisodiy qoplash bo‘yicha to‘lovlardan, yuridik va jismoniy shaxslardan tushgan xayriyalardan va turli-tuman lotereya, shou, sport o‘yinlari kabi tadbirlardan tushgan pul yig‘imlaridan to‘ldirib boradi. Uning mablag‘lari faqatgina atrof-muhit muhofazasi va sanitar-epidemiologik holatini yaxshilashga yo‘naltiriladi. Bu jamg‘arma orqali Markaziy Osiyo mamlakatlariga 1994—2000-yillar mobaynida bir necha yuzlab millionlik AQSH dollarida Orolni qutqarish bo‘yicha moliyaviy va moddiy yordam ko‘rsatilgan.

Regionlararo ekologik jamg‘armalar turiga Minsk shahrida qarorgohi bo‘lgan, MDH mamlakatlari orasida tashkil qilingan va Xalqaro Iqtisodiy Kengash (XIK) davlatlarining badal to‘lovlari asosida tashkil qilingan «*Xalqaro ekologik jamg‘arma*» kiradi. Uning nizom kapitali 60 mln rubldan iborat. Yiliga unga a’zo mamlakatlar, jumladan, O‘zbekiston Respublikasi, yalpi milliy daromadning 0,05% miqdorida pul mablag‘larini o‘tkazib turadilar. Jamg‘arma XIK davlatlarining o‘zaro Kelishuviga binoan (1-modda) tuzilgan Milliy ekologik dasturlarni moliyalab turadi.

XIKning keyingi yillarda o‘tkazgan Oliy darajadagi uchrashuvlarida xalqaro ekologik jamg‘arma tomonidan moliyaviy yordam ko‘rsatish kerak bo‘lgan quyidagi ob’yektlar aniqlandi: Chernobil zonasi, Amudaryo va Dnepr havzalari, Balxash ko‘li, Qora, Azov, Kaspiy dengizlari, Orol bo‘yi tegrasi.

Markaziy Osiyo mintaqasida juda faol harakat yurgizayotgan regional jamg‘arma — ***xalqaro «Ekosan» jamg‘armasi***. Nodavlat notijorat Ekosan tashkiloti 1992-yil Toshkent shahrida tuzilgan bo‘lib, hozirgi kunda uning 3 milliondan oshiq a’zosi, 34 ta mamlakatda 63 bo‘linma va vakolatxonalari bor.

Ekosan — grekcha «ekos» va «sanos» so‘zlaridan tashkil topgan bo‘lib, ekologiya va salomatlik degan ma’noni anglatadi. Uning maqsadi va vazifalari Markaziy Osiyo davlatlarida dolzarb ijtimoiy-ekologik muammolarni tadqiq qilish, ilmiy konsepsiyalarni ishlab chiqish va dastavval bajarilishi kerak bo‘lgan muammolarga tadqiqotlarni yo‘naltirish, ilmiy asoslangan ekologik siyosatni ishlab chiqish, ekologik xavfsizlikning yagona tizimini yaratish, ekologik o‘quv, ong va madaniyatni shakllantirish, yagona region uchun iqtisodiy-ekologik tizimni tuzish borasida davlat, nodavlat va xalqaro tashkilotlar, olimlar va mutaxassislarning sa’y-harakatlarini birlashtirishdir.

Markaziy Osiyo davlat rahbarlarining Qizilo‘rda uchrashuvida 1993-yil 4-yanvarda ***Orolni qutqarish xalqaro jamg‘armasi*** tashkil qilindi.

Jamg‘arma davlatlararo tashkilot bo‘lib, uning mablag‘i ishtirokchilari (O‘zbekiston, Qirg‘iziston, Qozog‘iston, Tojikiston, Turkmaniston respublikalari)ning yillik badal to‘lovlari orqali tashkil qilinadi. Badal to‘lovi har bir ishtirokchi mamlakat uchun byudjetning 0,3% miqdorida belgilangan. Uning ijroiya qo‘mitasi tuzilgan bo‘lib, jamg‘arma Raisi uch yillik muddatga, ketma-ketlik asosida, biron-bir davlat Bosh vazirining birinchi o‘rinbosari darajasida saylanadi. Jamg‘arma Prezidenti esa bir yillik muddatga davlat rahbarlaridan saylanadi. Orolni qutqarish xalqaro jamg‘armaning asosiy maqsadi Orol dengizi atrofidagi ekologik inqirozli holatni yumshatish va aholining sanitar-gigiyenik hayot tarzini yaxshilashdan iborat.

5. AYRIM XORIJIY MAMLAKATLARDA EKOLOGIYA HUQUQI

Mazkur darslikning II bobi — Ekologiya huquqi tizimining maxsus qismida biz atrof-muhitni xalqaro huquqiy muhofaza qilish bilan bir qatorda ayrim rivojlangan va yoki ijtimoiy-iqtisodiy mavqei O‘zbekistonga yaqin bo‘lgan davlatlarda ekologik munosabatlarni huquqiy jihatdan tartibga solishga oid institutlarni ko‘rib chiqishni maqsadga muvofiq deb topgan edik. Chunki dunyo tajribasini o‘rganmay turib ekologiya sohasida katta muvaffaqiyatlarga erishish ancha-muncha vaqtni olib qo‘yishi mumkin.

Amerika Qo‘shma Shtatlari (AQSH) — iqtisodiy-ijtimoiy-ekologik jihatdan eng rivojlangan mamlakatlardan biri. Xristofor Kolumb tomonidan zabt etilgandan buyon unda juda keskin ekologik o‘zgarishlar bo‘lgan. Yevropaliklar va o‘zga qit’alardan ko‘chib kelganlar uni 200 yil ichida «tabiat qo‘riqxonasidan» «antropogen axlat»ga aylantirib yubordi. XX asrning boshlariga kelib AQSH da na bizonlar va na mustanglar qolgan edi. O‘rmonlarning 1/3 i qisqarib, yer osti boyliklari qit’aga boyish maqsadida kelgan kishilar tomonidan ayovsizlarcha yo‘q qilib tashlandi. Atrof-muhitni ifloslash bo‘yicha AQSH dunyoda hammani yarim yo‘lda qoldirib ketgan edi.

1908-yil Prezident Teodor Ruzvelt AQSHning tabiat muhofazasiga oid birinchi milliy konferensiyasini chaqirdi. *1909-yil Tabiatni muhofaza qilish qo‘mitasi* va *1915-yil Amerika ekologlar jamiyati* tuzildi.

Lekin tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan o‘ta samaradorlik bilan foydalanish 1970-yildan boshlandi. Prezident Richard Nikson tashabbusi bilan Tabiatni muhofaza qilish Agentligi tashkil etildi. Agentlik Senatga «Toza havo to‘g‘risida», «Yo‘qolib borayotgan biologik turlar to‘g‘risida» va shu kabi ko‘plab qonunlarni tavsiya etdi. Xuddi shu paytdan boshlab davlatning federal organlari xalq xo‘jaligining barcha sohalarini ekolo-

giyalashtirishni uyushtirdilar. Hech bir davlat organi, jismoniy yoki yuridik shaxs AQSHda «ekologik arizasiz» faoliyat yurgiza olmaydigan bo'lib qoldi.

Ekologik qonunchilik jarayoni *Senat* va uning maxsus — *Atrof-muhit bo'yicha va Jamoat ishlari bo'yicha komitet*larida amalga oshiriladi.

Ichki ishlar vazirligi milliy bog'larni, baliq xo'jaligi tegralarini va tabiiy boyliklarni asrashni o'z zimmasiga olgan. Aynan IIV tabiiy boyliklar milliy reyestrini olib boradi, atrof muhofazasiga doir dasturlarni ishlab chiqadi. Dam olish va rekratsion hududlarga doir ekologik rejalarni texnik jihatdan amalga oshirishni ta'minlaydi.

Atrof-muhitni muhofaza qilish Agentligi atrof tabiiy muhitning ifloslanishini kamaytirishda barcha davlat organlari, jamoat tashkilotlari va shtatlarning sa'y-harakatlarini birlashtiradi, ekologik turdagi ilmiy faoliyatlarni tashkillashtiradi, davlat standartlarini ishlab chiqadi hamda ekologik qoidalarga rioya etilishini ta'minlaydi. Agentlik AQSHda, Soliq qo'mitasi kabi, o'ta kuchli davlat organi hisoblanadi va unda 20000 dan ortiq mutaxassislar ishlaydi. Ular «Ifloslanishning oldini olish unga qarshi kurashdan arzonroq va yaxshiroqdir» degan prinsipga amal qiladilar.

AQSH *Shtatlari va regionlarida* maxsus *Tabiatni muhofaza qilish boshqarmalari* faoliyat yuritadilar. Ular o'z faoliyatlarini federal vazirliklar va agentliklar bilan kelishgan holda olib boradilar. AQSHda tabiiy resurslardan sanoat maqsadlarida foydalanish juda qimmatga tushganligi sababli ushbu biznes sohiblari tabiiy resurslarni chet mamlakatlardan olib kelishga harakat qiladilar.

Tabiatni ekologik-huquqiy muhofaza qilishda «Atrof-muhitni muhofaza qilishning milliy siyosati to'g'risida»gi qonun alohida o'rin egallaydi. Bu Qonunga binoan 1970-yil 1-yanvardan boshlab federal boshqaruv darajasida har bir fuqaro (Prezidentdan boshlab) tabiatga munosabatini belgilovchi «ariza» yozadi va unga nisbatan o'z harakatining yuridik asosini yaratadi. Ushbu «ariza»ga amal qilmaslik huquqbuzarlarga operativ tarzda juda katta miqdordagi ma'muriy yoki jinoiy jazo sanksiyalarini qo'llashga asos bo'la oladi.

AQSH ekologik qonunchiligining o'ziga xos tomoni qonunlarni juda ko'p moddalardan iborat bo'lishi va hamma tegishli ekologik munosabatlarni qamrab olishi, «Otangga bor, onangga bor» kabi boshqa qonun osti normativ hujjatlarga deyarli yo'naltirilmaganligidir. Shuning uchun ham qonunlar uzoq muddatda tayyorlanadi va hajmi juda katta bo'ladi.

AQSHda ekologik munosabat ob'yektlaridan ichki suvlarni ifloslanishdan saqlash; dengiz muhitini muhofazalash; qattiq chiqindilar va zaharli moddalarni zararlantirish, ko'chirish, utillashtirish va qayta ishlashga alohida e'tibor beriladi. O'nlab ixtisoslashtirilgan qonunlar, dasturlar, rejalar va harakatlar strategiyasi qabul qilingan.

Rossiya Federatsiyasi (RF) AQSH kabi federativ davlat, lekin unda Ekologiya huquqi birmuncha boshqacharoq. Rossiyada tabiiy ob'yektlarga nisbatan davlat va munitsipal mulkchilik o'rnatilgan. Davlat mulki markaziy federativ organlar va federativ sub'yektlar tomonidan boshqariladi. Munitsipal mulk esa mahalliy o'zini-o'zi boshqaruv organlar tasarrufiga berilgan. Lekin Konstitutsiya va ixtisoslashtirilgan ekologik qonunchilik manbalari tabiat ob'yektlariga xususiy va boshqa mulkchilik shakllarini ham o'rnatgan.

Rossiya Federatsiyasida *yuridik shaxs va fuqarolarning xususiy mulki bo'lib — yer uchastkalari* (RF Konstitutsiyasining 36-moddasi), *alohida joylashgan yopiq suv ob'yektlari* (RF Suv kodeksining 40-moddasi), fuqaro va yuridik shaxslarning xususiy mulkchiligida joylashgan *daraxt va butalar* (RF O'rmon kodeksining 20-moddasi) hisoblanishi mumkin.

RFda maxsus ekologik boshqaruv funksiyasi, AQSHnikidan farqli, federal, respublika, o'lka, viloyat munitsipal tabiatni muhofaza qilish organlari tomonidan kompleks tarzda olib boriladi. Huquqni muhofaza qilish organlari faqatgina ekologik huquqbuzarliklarning oldini olish va ularga nisbatan qarshi kurash funksiyalarini amalga oshiradi. Umumiqtisodiy, umumsiyosiy va umumekologik vazifalarni bajaruvchi tabiiy ob'yektlar federal organlarning boshqaruv funksiyasiga kiritilgan.

RFning Ekologiya huquqida tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishga doir turli yo'nalishlar, dasturlar va konsepsiyalar juda ko'p. Ekologik-huquqiy holat ayrim olimlarning fikriga ko'ra faqatgina tabiiy komplekslar, tabiiy resurslar va noyob organizmlarga o'rnatilishi kerak, desa[1], ayrimlari[2] — ekologik tizimlar (mahalliy, regional va milliy) bo'yicha o'rnatilishini yoqlab chiqadilar; boshqalari[3] — xalq xo'jaligi ob'yektlari bo'yicha o'rnatilishini ma'qul ko'radilar. Shuning uchun bo'lsa kerak 100 dan ortiq Ekologiya huquqiga doir o'quv darsliklari va qo'llanmalari chop etilgan. Yana bir holatga e'tibor berish kerak, ekologik o'quv umummajburiy hisoblaniladi va har yili yuzlab imtihonga tayyorlanish kitoblari nashrdan chiqadi. Umuman olganda, RF da ekologik ta'lim keyingi vaqtda yaxshi yo'lga qo'yilmoqda.

Yaponiya. Quyosh chiqish yurtida ekologiya, xususan, ekologiya huquqi alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki aholisining ko'pligi va maydonining kichikligi yaponlarni atrof-muhitga bo'lgan munosabatini qadimdan shakllantirib kelgan.

---

[1] *N. V. Kuznetsov.* Ekologicheskoye pravo (sxemi i kommentarii), — M.: Yurisprudensiya, 1999. — Str. 160.

[2] *B. V. Yerofeyev.* Ekologicheskoye pravo Rossii. — M.: Yurist, 1996. — Str. 624.

[3] *V. V. Petrov.* Ekologicheskoye pravo Rossii. — M.: Izd. BEK. — Str. 537.

XX asrning 70—80-yillarida qabul qilingan atrof-muhit muhofazasiga oid bir qator qonunlar ekologik munosabat prinsiplari va mexanizmini o'rnatgan. Ular jumlasiga «Korxonalarni joylashtirish to'g'risida» (1972), «Ekologik ekspertiza to'g'risida» (1981), «Portlar va gavnlar to'g'risida» (1972), «Suv havzalarining sifatini yaxshilash to'g'risida» (1972)gi qonunlar kiradi. Shunday qilib, yaponlarning milliy ekologik huquqi manbalarida nafaqat atrof-muhit muhofazasiga doir normalar, standartlar, me'yorlar va qoidalar, yana ularni hayotga tatbiq etish usullari va yo'llari ham beriladi.

Ekologik ekspertizani o'tkazish Yaponiya qonunchiligida mahalliy davlat boshqaruv organlariga topshirilgan. Davlat ahamiyatiga molik ekspertizani Atrof-muhit bo'yicha agentlik, Atrof-muhit bo'yicha boshqarmalar o'tkazadilar. Ularning funksiyalariga: qurilish loyihalarining mazmuni; tabiatni muhofaza qilish inshootlarining turlari; hududlarning tabiiy-geografik xususiyati; tabiatni muhofaza qilish texnologiyalari; ekologik muammolarning birlamchiligi; istiqbolni belgilash modellariga doir ma'lumotlarni yig'ish ham kiradi.

Yaponiyada xalqaro ekologik munosabatlarni tartibga solib turuvchi maxsus davlat organlari faoliyat yuritadi. Ular rivojlanayotgan mamlakatlarga yordam berish loyihalarini ham ishlab chiqadilar va amaliy yordamni amalga oshirishni nazorat qiladilar.

Kanada. Tabiati go'zal bo'lgan shimoliy mamlakatlar qatoridan joy olgan Kanadaning davlat ramzi sifatida «uch klyon bargi» olingan. Ekologik tadbirlar davlatning iqtisodiy rejalashtirish va qarorlarni qabul qilish jarayoni bilan birgalikda olib boriladi.

Kanadada tabiatni muhofaza qilish masalasi asosan uning provinsiyalari orqali amalga oshiriladi. Har bir provinsiyaning ekologik munosabatlarini tartibga solishdagi maxsus qonunlari mavjud bo'lib, ular mahalliy boshqaruv sub'yektlarning qattiq nazoratida turadi.

Ekologik qonunchilik umumiy va maxsus vakolatlangan davlat organlaridan atrof-muhitga oid ma'lumotlarni doimiy berib turish, jamoatchilik bilan muloqotda bo'lish, reviziya ma'lumotlarini ommaviy axborot vositalarida chop etib turish majburiyatini yuklaydi. Yuristlar esa bunday faoliyatni ekologik-huquqiy munosabatlarni tartibga solishning eng progressiv usuli, deya e'tirof etishmoqda.

Kanada dunyoda eng «ekologiyalashtirilgan davlatlar» qatoridan joy olgan bo'lib, birgina o'rmonlarni muhofaza qilishdagi «yashil reja» xalqaro hamjamiyat uchun namuna tariqasida olinadi. Bu dastur o'rmonlarni muhofaza qilmoqchi bo'lgan davlatlarga moddiy yordam ko'rsatishni ham nazarda tutadi. Bu degan so'z davlat byudjeti o'zga davlatlarda ekologik munosabatlarni tartibga solishga yordam berishni ham ko'zda tutadi.

6. XALQARO EKOLOGIK JAVOBGARLIK

Xalqaro huquq sub'yektlarining ekologik javobgarligi zararli yoki xilof harakatlari, ularning o'z iqtisodiy, ijtimoiy, harbiy, texnologik, rekratsion va shu kabi xo'jalik faoliyatlari natijasida kelib chiqadigan atrof-muhit muhofazasiga zid bo'lgan harakat yoki harakatsizliklaridir.

Agarda davlatlar, xalqaro tashkilotlar va transkontinental korporatsiyalar faoliyatlari BMT va uning ixtisoslashgan tashkilotlari yoki regional ekologik tashkilotlar tomonidan belgilangan atrof-muhit holati huquqiy me'yorlar doirasida bo'lsa, bu holat ushbu sub'yektlarning Yer tabiati oldidagi iqtisodiy-ekologik javobgarligini yuzaga keltiradi. Buni ularning tabiat va qolaversa, kelajak avlodlar oldidagi moddiy va ma'naviy javobgarligi, deyish mumkin. Mazkur javobgarlik esa iqtisodiy-ekologik javobgarlik deyiladi.

Xalqaro iqtisodiy-ekologik javobgarlik *— tabiatga yetkazilgan zararni qoplash yuzasidan amalga oshiriladigan iqtisodiy tadbir bo'lib, uning ishtirokchilarining umumjahon, regional yoki subregional turdagi ekologik jamg'armalarga muntazam ravishda to'lanadigan badal (moliyaviy) to'lovlari.* Lekin hech qanday hollarda va hech qanday sabab-oqibatlarda bunday ekologik badal to'lovlari umumiqtisodiy yoki umumijtimoiy ko'rinishdagi jamg'armalar orqali amalga oshirilmasligi kerak. Chunki umumiy «qozonga» tushgan osh «ekologik cho'michga» ilinmay qolishi ham mumkin.

O'zbekiston iqtisodiy-ekologik javobgarlik bo'yicha badal to'lovlarini BMT qoshidagi global, MDHning regional va Markaziy Osiyo davlatlarining Orolni qutqarish jamg'armalariga ma'lum bir belgilangan foiz asosida o'tkazib turadi va bu bilan u atrof tabiiy muhitga yetkazilgan moddiy zararni iqtisodiy-ekologik javobgarlik nuqtai nazaridan qoplab turadi.

Kosmik fazoni o'zlashtirishga oid dasturlarni bajaruvchi ayrim davlatlar, birlashmalar va xalqaro tashkilotlar 1972-yilda qabul qilingan «Kosmik kemalar orqali kosmik fazoga zarar yetkazish» konvensiyasining 2-moddasiga binoan tabiatga yetkazilgan zararni qoplashlari kerak bo'ladi.

Xalqaro ekologik-huquqiy javobgarlik *— xalqaro ekologik ob'yektlardan universal, regional va ikki davlat o'rtasida belgilangan xalqaro-huquqiy me'yorlardan oshirib foydalanish yoki ularni buzish orqali atrof-muhitga yetkazilgan zararni qoplash orqali kelib chiqadigan va xalqaro huquq sub'yektlariga qo'llaniladigan noqulay moddiy va siyosiy sharoitlarning majburiy kechinmasi yoki ularning yuridik jazoga tortilishi.*

Yuridik javobgarlikning *noqulay moddiy kechinmasi* yoki *moddiy javobgarligi* deganda biz ekologik ziyon ko'rgan davlatlarga yoki davlatlar yuridiksiyasida bo'lmagan ekologik ob'yektlarga (xalqaro ekologik tashkilotlar orqali) yetkazilgan zararni moliyaviy (reparatsiya), natural holda (restutitsiya) yoki almashtirish (substitutsiya) orqali qoplashni tushunamiz.

Xalqaro ekologik-huquqiy javobgarlikning moddiy qoplanishining «restoratsiya» usulini, ya'ni muayyan tabiiy ob'yektni yoki moddiy ob'yektni huquqbuzar sub'yekt tomonidan to'liq tiklab berish sanksiyasini qo'llash ham mumkin. Masalan, tuproq unumdorligini tiklash, suvni tozalab berish yoki eroziya oqibatida buzilgan binoni xalqaro huquq sub'yekti tomonidan tiklab berilishi.

Milliy ekologik javobgarlikdan xalqaro ekologik javobgarlikning asosiy farqi ularda qo'llaniladigan sanksiyalardadir. Xalqaro huquq sub'yektlarini ozodlikdan mahrum qilish, kam ish haqi to'lanadigan vazifaga tushirib qo'yish, mol-mulkini musodara qilish, ma'muriy jazoga tortish imkoniyati bo'lmaganligi uchun ham jazo sanksiyalarining o'zgacha turlarini qo'llashni taqozo qiladi.

Xalqaro ekologik-huquqiy javobgarlikda aybdorlarga nisbatan *noqulay siyosiy kechinmalar*ni qo'llash sanksiyasi ham mavjud. Jazo turi xalqaro tashkilotlar yoki ularning sudlov organlarining qarorlariga muvofiq amalga oshiriladi. Aybdor deb topilgan xalqaro sub'yekt xalqaro tashkilotlar safidan chiqariladi yoki ularga nisbatan turli ko'rinishdagi yoki shakldagi iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy, madaniy, harbiy, ekologik «boykot» e'lon qilinadi. Bunga yaqqol misol qilib BMTning Iroq Respublikasiga nisbatan bir necha yil mobaynida qo'llanilgan iqtisodiy «boykot»ini olsak bo'ladi. 2000-yil fevral oyida Rossiya Federatsiyasiga qarashli «Volga-Don» mazut tashuvchi daryo kemasi Bosfor bo'g'ozida Iroq xom ashyosini olib ketayotganda ushlandi va yoqilg'i konfiskatsiya qilindi hamda kema qarashli kompaniyaga katta jarima solindi. Iroq Respublikasi urushni targ'ib qilish va yadro qurolini yaratish orqali tabiatga va inson hayotiga tajovuz qilayotgan harakatlari uchun u xalqaro Gaaga sudi qarori bilan siyosiy sanksiyaga tortildi.Ammo yurisprudensiyada qo'llaniladigan asosiy prinsiplardan biri «Huquqbuzarliklar uchun jazoning muqarrarligi» xalqaro-ekologik javobgarlikda hanuzgacha to'lig'icha qo'llanilmayapti, desak to'g'ri bo'ladi.

Eng nufuzli xalqaro sudlov organi — ***BMT ning xalqaro Gaaga sudi*** 1945-yil BMT bilan bir vaqtda faoliyat yurgiza boshladi. Sudyalar Bosh Assambleya tomonidan 5 yil muddatga saylanadilar. BMT Nizomining 99-moddasiga binoan Gaaga sudi Xavfsizlik Kengashiga,

xalqaro ekologik masalalar, jumladan, ekologik xavfsizlikni saqlashga doir har qanday masalalarni ko'rib chiqish uchun takliflar kiritish huquqiga ega.

Xalqaro ekspertlarning ma'lumotlariga ko'ra Yer kurrasida davlatlar yoki transkontinental kompaniyalar tomonidan sodir etilayotgan ekologik huquqbuzarliklarning bor-yo'g'i 7—8 foizi xalqaro sudlov organlari tomonidan ko'rib chiqilmoqda. Vaholanki, ularning hammasi ham yetarlicha javobgarlikka tortilmayaptilar, natijada atrof-muhitga yetkazilayotgan zararni qoplash uzoq muddatga cho'zilib ketmoqda.

Gaaga sudidan tashqari bir qancha regional va subregional toifadagi xalqaro sudlar mavjud. Ular 200 dan ziyod ikki va ko'p tomonlama imzolangan shartnoma va kelishuvlar bo'yicha xalqaro ekologik javobgarlik sanksiyalarini qo'llashlari mumkin. Bunda davlatlar o'zlarining milliy qonun me'yorlarini yoki xalqaro tashkilotlarning Nizomlarini «ro'kach» qilib ko'rsatishlari aslo inobatga olinmasligi kerak. Chunki, xalqaro ekologiya huquqi prinsipiga binoan atrof-muhitni muhofaza qilishda xalqaro huquqiy-me'yoriy normalar milliy normalarga nisbatan ustuvorlikka egadir. Undan tashqari, xalqaro shartnoma va kelishuvlarda ekologik-huquqiy javobgarlik ko'pincha inobatga olinmaydi, agar olingan bo'lsa ham davlatlarning u yoki bu tabiiy ob'yektlari muhofazasiga qaratilgan, xolos. Shuning uchun ham xalqaro ekologik-huquqiy javobgarlik me'yorlari birlamchi me'yorlar toifasiga kiritilmaydi va huquqbuzarlarni yuridik javobgarlikka tortish uchun yetarli asos bo'la olmaydi.

MDH va Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasida tuzilgan bir qator xalqaro-huquqiy hujjatlarda yuridik javobgarlikni qo'llashning aniq bir me'yoriy turi maydon yoki makon bo'yicha ko'rsatib o'tilmagan. Hanuzgacha ekologik-huquqiy manba sifatida javobgarlik Konvensiyalari imzolangan emas. Moddiy yoki siyosiy sanksiyalar turi, miqdori va ularning undirilishi yoki qo'llash mexanizmi yo'q. Regional va global miqyosda jazoni amalga oshiruvchi nazorat, inspeksiya va sudlov organlarini tuzish shu kunning kechiktirib bo'lmaydigan dolzarb vazifalaridan biridir.

Xulosa qilib aytganda, insonlarning yagona yashash makoni bo'lgan Yer sayyorasining ekologik xavfsizligini ta'minlash biron-bir davlat, tashkilot yoki uyushmalarning sa'y-harakatlaridan boshlanadigan va xalqaro hamjamiyatning izchil ekologik siyosatini ishlab chiqish, uning iqtisodiy va huquqiy mexanizmini yaratish orqali amalga oshiriladi. Barqaror rivojlanishga erishish zamonamizning eng dolzarb ekologik muammolari yechimini topishga xizmat qiladi, deb o'ylaymiz.

Qaytarish uchun savol va topshiriqlar

1. Atrof-muhitni xalqaro-huquqiy muhofaza qilish deganda nimani tushunasiz?
2. Barqaror rivojlanish konsepsiyasining maqsadini aytib bering.
3. Stokgolm va Rio-de-Janeyro konferensiyalarida qanday xalqaro hujjatlar qabul qilindi?
4. Atrof-muhitni xalqaro-huquqiy muhofaza qilish prinsiplarini sanab o‘ting.
5. Milliy huquq manbalari bilan xalqaro huquq manbalarining farqi nimada?
6. Konvensiya qanday shartnoma turi hisoblanadi?
7. Qanday tabiiy unsurlar xalqaro huquq ob’yekti bo‘ladi?
8. Antarktika qit’asidan foydalanish huquqi qanday?
9. Xalqaro ekologik tashkilotlarning turlariga misollar keltiring.
10. Rossiya Federatsiyasi, AQSH va O‘zbekiston Respublikasidagi ekologik boshqaruvni solishtiring.
11. Xalqaro ekologik javobgarlikda qanday jazo sanksiyalari qo‘llaniladi?
12. Restoratsiya nima?

EKOLOGIYA HUQUQIGA OID TEST SAVOLLARI

UMUMIY QISM BO‘YICHA

1. «Ekologiya» so‘zi grekchada nimani anglatadi?
A) *organizmlar haqidagi fan*
B) *yer haqidagi ta’limot*
C) *tabiat haqidagi bilim*
D) *uy, yashash joyi haqidagi ta’limot*
E) *tabiat haqidagi ta’limot*

2. Ilk bor fanga «Ekologiya» so‘zini ... olib kirgan?
A) *Charlz Darvin*
B) *Abu Nasr Forobiy*
C) *Ernest Gekkel*
D) *Abu Ali ibn Sino*
E) *Albert Eynshteyn*

3. Tabiat va jamiyat o‘rtasida qanday munosabat shakllari mavjud?
A) *oddiy*
B) *oddiy-iqtisodiy*
C) *iqtisodiy*
D) *ekologik*
E) *hamma javob to‘g‘ri*

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I. Karimovning qaysi bir asarida ekologik muammolar milliy xavfsizlik omili sifatida atroflicha yoritilgan?
A) *«Bizdan obod va ozod Vatan qolsin»*
B) *«Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q»*
C) *«O‘zbekiston XX asrga intilmoqda»*
D) *«Dehqonchilik taraqqiyoti — farovonlik manbai»*
E) *«O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari»*

5. Ekologiya huquqi predmeti bu ... .
A) *ekologik-huquqiy munosabatlardir*
B) *ekologik munosabatlardir*
C) *iqtisodiy-ekologik munosabatlardir*
D) *iqtisodiy-ijtimoiy munosabatlardir*
E) *ijtimoiy munosabatlardir*

6. Ekologik konsepsiyalarga qaysi bir dunyoqarashlar kiradi?
A) *publitsistik*
B) *naturalistik*
C) *iste’molchilik*
D) *alarmizm*
E) *B, C, D*

7. Nima uchun ekologik munosabatlarni huquqiy tartibga solish zarur?
A) *iqtisodiy rivojlanish uchun*
B) *xalqaro aloqalarni tiklash uchun*
C) *atrof-muhitni huquqiy jihatdan muhofazalash uchun*
D) *hokimiyatning bo‘linish prinsipini ta’minlash uchun*
E) *axloq-odob normalarini tartibga solish uchun*

8. Ekologiya huquqi ... fanlar tarmog‘iga kiradi.
A) *ijtimoiy*
B) *iqtisodiy*

C) *huquqiy*
D) *ekologik*
E) *C va D*

9. Ekologiya huquqining maqsadi ... ?
A) *tabiatni asrash*
B) *tabiiy resurslardan oqilona faydalanish*
C) *buzilgan ekotizimlarni tiklash*
D) *hozirgi va kelajak avlodlarni toza atrof-muhitga bo'lgan talabini qondirish*
E) *hamma javob to'g'ri*

10. O'zbekistonda Ekologiya huquqi qachondan boshlab o'quv predmeti sifatida qaraladigan bo'lindi?
A) *1960-yillardan*
B) *1970-yillardan*
C) *1950-yillardan*
D) *1980-yillardan*
E) *1990-yillardan*

11. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida nechta modda bevosita ekologik normalar hisoblaniladi?
A) *4*
B) *3*
C) *5*
D) *2*
E) *6*

12. Ekologik prinsip normalari bu — ... normalardir.
A) *jazolovchi*
B) *me'yorlovchi*
C) *taqiqlovchi*
D) *ruxsat beruvchi*
E) *qoidalarni belgilovchi*

13. Ekologik-huquqiy munosabat ob'yektiga nimalar kiradi?
A) *tabiiy resurslar*
B) *tabiiy komplekslar*
C) *noyob va yo'q bo'lib ketayotgan organizmlar*
D) *nasli yo'qolib borayotgan uy hayvonlari*
E) *A, B, C*

14. Ekologiya huquqining ob'yekti bo'lishi uchun tabiiy ob'yektlar qaysi belgilarga ega bo'lishi talab etiladi?
A) *tabiiy kelib chiqqan*
B) *ekologik tizimlarda turishi*
C) *A, B*
D) *inson tomonidan yaratilganligi*
E) *qonun bilan tartibga solina olinmasligi*

15. «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi qonun qachon qabul qilingan?
A) *1992-yil 8-dekabr*
B) *1993-yil 9-dekabr*
C) *1992-yil 9-dekabr*
D) *1993-yil 8-dekabr*
E) *1994-yil 8-dekabr*

16. Ekologik-huquqiy munosabat sub'yektlari ... bo'lishi mumkin?
A) *jismoniy shaxslar*
B) *yuridik shaxslar*
C) *hamma*
D) *davlat organlari*
E) *A, B, D*

17. Ekologik munosabatlar qanday usullar orqali tartibga solinadi?
A) *iqtisodiy*
B) *ijtimoiy*
C) *siyosiy*
D) *ma'rifiy*
E) *to'g'ri javob yo'q*

18. Konstitutsiyamizga binoan tabiiy resurslar ... .
A) *davlat mulkidir*
B) *jamoat mulkidir*
C) *umumxalq mulkidir*
D) *umummilliy boylikdir*
E) *C, D*

19. «Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida»gi qonun qachon qabul qilingan?
A) *1991-yil 5-may*
B) *1991-yil 6-may*
C) *1991-yil 7-may*
D) *1992-yil 6-may*
E) *1992-yil 7-may*

20. Ekologik-huquqiy mexanizm bu ... degani.
A) *ekologik boshqaruv*
B) *ekologik tartibga solish*
C) *ekologik murosalash*
D) *A, B, C*
E) *to'g'ri javob yo'q*

21. Ekologik ekspertiza to'g'risidagi qonun qachon qabul qilingan?
A) *1997-yilda*
B) *1998-yilda*
C) *1999-yilda*
D) *2000-yilda*
E) *2001-yilda*

22. Ekologiya huquqining maxsus qismida qaysi bir huquqiy institutlar ko'rib chiqiladi?
A) *ekologik javobgarlik*
B) *xalqaro ekologiya huquqi*
C) *yerlarni ekologik-huquqiy tartibga solish*
D) *A, B, C*
E) *to'g'ri javob yo'q*

23. Chiqindilar to'g'risidagi qonun bormi?
A) *ha*
B) *yo'q*
C) *loyihasi bor*
D) *bekor qilingan*
E) *to'g'ri javob yo'q*

24. Ixtisoslashtirilgan Ekologiya huquqi manbalariga quyidagilar kiradi?
A) *mulkchilik, ijara, lizing to'g'risidagi qonunlar*
B) *mulkchilik, ekologik ekspertiza, ijara to'g'risidagi qonunlar*
C) *yer, o'rmon, suv va suvdan foydalanish to'g'risidagi qonunlar*
D) *A, B*
E) *A, C*

25. Uy hayvonlari ekologik munosabat ob'yekti bo'la oladimi?
A) *ha*
B) *yo'q*
C) *qisman*
D) *to'g'ri javob yo'q*
E) *A, C*

26. Ekologik qonunlarni qabul qiladi:
A) *Oliy Majlis*
B) *Vazirlar Mahkamasi*
C) *Prezident*
D) *Oliy xo'jalik sudi*
E) *mahalliy davlat hokimiyati organlari*

27. «Qizil kitob» Ekologiya huquqining manbai bo'la oladimi?
A) *ha*
B) *yo'q*
C) *qisman*
D) *agarda Oliy Majlisda tasdiqlansa*
E) *to'g'ri javob yo'q*

28. «Yer kodeksi» qachon qabul qilingan?
A) *1993-yilda*
B) *1995-yilda*
C) *1997-yilda*
D) *1998-yilda*
E) *1999-yilda*

29. O'zbekistonda qanday tabiiy ob'yekt turli mulk shaklida bo'lishi mumkin?
A) *qo'riqxona*
B) *milliy bog'*
C) *dendrologiya bog'i*
D) *hayvonot bog'i*
E) *C, D*

30. Qaysi bir tabiiy kompleks faqatgina davlat mulki bo'lishi qonunda ko'zda tutilgan?
A) *biosfera qo'riqxonasi*
B) *buyurtma qo'riqxona*
C) *milliy bog'*
D) *rekratsion tegralar*
E) *hamma javob to'g'ri*

31. Mulk huquqida tabiiy ob'yektlardan qaysi birini o'zlashtirib bo'lmaydi?
A) *yerni*
B) *atmosfera havosini*
C) *yer osti boyliklarini*
D) *o'simlik dunyosini*
E) *hayvonot dunyosini*

32. «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi qonun qachon qabul qilingan?
A) *1998-yil 6-may*
B) *1997-yil 6-may*
C) *1995-yil 6-may*
D) *1994-yil 6-may*
E) *1993-yil 6-may*

33. Konstitutsiyamizga muvofiq fuqarolar atrof tabiiy muhitga ... munosabatda bo'lishga majburdirlar?
A) *ehtiyotkorona*
B) *oqilona*
C) *ayovsiz*
D) *avaylab*
E) *A, B*

34. ... davlatning umumiy ekologik boshqaruv organlariga kiradi:
A) *Vazirlar Mahkamasi*
B) *Oliy Majlis*
C) *Mahalliy davlat hokimiyati*
D) *Tabiatni muhofaza qilish qo'mitasi*
E) *A, B, C*

35. Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi ... nazoratni amalga oshiradi?
A) *sohaviy*
B) *kompleks*
C) *idoraviy*
D) *mahalliy*
E) *regional*

36. ... davlatning maxsus ekologik boshqaruv organiga kirmaydi.
A) *Yer resurslari davlat qo'mitasi*
B) *Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi*
C) *Oliy Majlis*
D) *Prezident devoni*
E) *A, B*

37. «O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida»gi qonun ... qabul qilingan.
A) *1995-yil 27-dekabrda*
B) *1996-yil 27-dekabrda*
C) *1997-yil 27-dekabrda*
D) *1998-yil 27-dekabrda*
E) *1999-yil 27-dekabrda*

38. Prezident ekologik qonunlarni bajarilishini ... .
A) *nazorat qiladi*
B) *kuzatadi*
C) *kafolatlaydi*
D) *tartibga soladi*
E) *tekshiradi*

39. Ekologik kadastrga qaysi kadastr turlari kiradi?
A) *yer kadastri*
B) *suv kadastri*
C) *yer osti boyliklari kadastri*
D) *o'rmon kadastri*
E) *hamma javob to'g'ri*

40. Kadastr fransuz tilida bu ... degani.
A) *baholash*
B) *ro'yxatlash*
C) *kuzatish*
D) *nazoratlash*
E) *xulosalash*

41. «Ekologik monitoring to'g'risida»gi qonun qachon qabul qilingan?
A) *1996-yilda*
B) *1998-yilda*
C) *1999-yilda*
D) *2000-yilda*
E) *to'g'ri javob yo'q*

42. Ekologik nazorat turlariga quyidagilar kiradi:
A) *davlat*
B) *jamoat*
C) *nodavlat*
D) *A, C*
E) *A, B, C*

43. Ekologik ekspertiza qaysi davlat organi tomonidan o'tkaziladi?
A) *Yer resurslari davlat qo'mitasi*
B) *Sanoatda va konchilikda ishlarni bexatar olib borish agentligi*
C) *Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi*
D) *Ichki ishlar vazirligi*
E) *Tashqi ishlar vazirligi*

44. «Ekosan» bu ... dir.
A) *xalqaro jamg'arma*
B) *mahalliy jamg'arma*
C) *respublika jamg'armasi*
D) *viloyat jamg'armasi*
E) *regional jamg'arma*

45. Davlat bosh ekologik eksperti kim?
A) *Prezident*
B) *Bosh vazir*
C) *Bosh prokuror*
D) *Oliy sud raisi*
E) *to'g'ri javob yo'q*

46. Avtomashinalardan chiqayotgan CO miqdori me'yordan oshiq bo'lsa, haydovchi qanday javobgarlikka tortiladi?
A) *jinoiy*
B) *ma'muriy*
C) *intizomiy*
D) *fuqaroviy*
E) *to'g'ri javob yo'q*

47. Ekologik-ijtimoiy javobgarlik qonunlarda o'rnatiladimi?
A) *yo'q*
B) *qisman*
C) *ha*
D) *B, C*
E) *agarda tabiiy resurslardan foydalanishga doir bo'lsa*

48. Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksda tabiiy muhitni muhofaza qilishga doir nechta modda belgilangan?
A) *30 ta*
B) *34 ta*
C) *32 ta*
D) *36 ta*
E) *40 ta*

49. Jinoyat kodeksida ekologiya sohasidagi jinoyatlar uchun nechta jazo turi qo'llaniladi?
A) *3 ta*
B) *4 ta*
C) *5 ta*
D) *6 ta*
E) *7 ta*

50. Jinoiy javobgarlik ekologiya sohasida kimlarga nisbatan qo'llaniladi?
A) *mansabdor shaxslarga*
B) *fuqarolarga*
C) *xodimlarga*
D) *yuridik shaxslarga*
E) *jismoniy shaxslarga*

ALOHIDA QISM BO'YICHA

51. Yer resurslari davlat qo'mitasi qachon tashkil topgan?
A) *1992-yilda*
B) *1994-yilda*
C) *1996-yilda*
D) *1998-yilda*
E) *2000-yilda*

52. Yer Ekologiya huquqida ... ob'yekt sifatida qaraladi.
A) *kompleks*
B) *integral*
C) *differensial*
D) *A, B*
E) *B, C*

53. Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi yerga oid qanday munosabatlarni tartibga soladi?
A) *sohaviy*
B) *idoraviy*
C) *kompleks*
D) *xo'jalik yuritishga oid*
E) *hech qanday*

54. ... yerlarni ekologik-huquqiy muhofaza qilishga kiradi.
A) *bo'lib berish*
B) *toifalarga ajratish*
C) *uchastkalarga bo'lish*
D) *hisobini olish*
E) *to'g'ri javob yo'q*

55. Yerlarni muhofaza qilish tadbirlari qaysi qonunda berilgan?
A) *Yer kodeksi*
B) *Tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonun*
C) *Jinoyat kodeksi*
D) *Fuqarolik kodeksi*
E) *A, B*

56. Yerdan oqilona foydalanganlar uchun qonun bo'yicha ... .
A) *yer to'lovi imtiyozi beriladi*
B) *moddiy rag'batlantiriladi*
C) *qo'shimcha yer uchastkasi beriladi*
D) *imtiyozli kreditlaniladi*
E) *hamma javob to'g'ri*

57. Qishloq xo'jalik maqsadlariga mo'ljallangan yer fondi ... ahamiyat kasb etadi.
A) *birlamchi*
B) *ikkilamchi*
C) *uchlamchi*
D) *to'rtlamchi*
E) *hech qanday ahamiyat kasb etmaydi*

58. Tabiatni muhofaza qilish ahamiyatiga molik yerlar nimadan ozod qilinadi?
A) *soliqdan*
B) *boshqaruvdan*
C) *tartibga solishdan*
D) *muhofazalashdan*
E) *oqilona foydalanishdan*

59. Ekologik talablarni bajarmaslik shaxslarni yuridik javobgarlikka tortishga asos bo'la oladimi?
A) *ha*
B) *yo'q*
C) *faqat jinoiy*
D) *qisman*
E) *faqat intizomiy*

60. Faqatgina tuproqqa qanday xususiyat xos?
A) *mineral tarkibning borligi*
B) *organik tarkibning mavjudligi*
C) *unumdorlik*
D) *qonun bilan tartibga solish*
E) *hech qaysisi*

61. Suvlardan foydalanishning prioritet normasi qaysi biri?
A) *sanoat maqsadlarida*
B) *qishloq xo'jaligida*
C) *tog'-kon sanoatida*
D) *transportda*
E) *ichimlik suvi va maishiy xizmatda*

62. «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi qonun suv fondini necha toifaga ajratadi?
A) *3*
B) *4*
C) *5*
D) *6*
E) *7*

63. Yer osti suvlaridan foydalanishning maxsus boshqaruvi qaysi davlat organiga topshirilgan?
A) *Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi*
B) *Yer resurslari davlat qo'mitasi*
C) *Geologiya va mineral resurslar davlat qo'mitasi*
D) *Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi*
E) *Sanoatda va konchilikda ishlarni bexatar olib borilishini nazorat qilish agentligi*

64. Suvning holatiga ta'sir qiladigan inshootlar va texnik qurilmalarni qo'llamay foydalanish ... foydalanishga kiradi.
A) *xususiy*
B) *umumiy*
C) *maxsus*
D) *idoraviy*
E) *sohaviy*

65. Orol dengizi — ... huquq ob'yekti.
A) *milliy*
B) *regional*
C) *mahalliy*
D) *xalqaro*
E) *to'g'ri javob yo'q*

66. Suv va suvdan foydalanish to'g'risidagi qonun nechta modda va nechta bobdan iborat?
A) *XXV bob, 120 ta modda*
B) *XXIX bob, 119 ta modda*
C) *XXV bob, 119 ta modda*
D) *XXIX bob, 120 ta modda*
E) *XXIX bob, 118 ta modda*

67. Suv qonunchiligiga oid yuridik javobgarlik qanday huquqbuzarliklar uchun qo'llaniladi?
A) *suv ob'yektlarini o'zboshimchalik bilan egallash*
B) *suvdan o'zboshimchalik bilan foydalanish*
C) *daryolarni ifloslash*
D) *suvdan xo'jasizlik bilan foydalanish*
E) *hamma javob to'g'ri*

68. Yangi tahrirdagi «Yer osti boyliklari to'g'risida»gi qonun ... yilda qabul qilindi.
A) *1994*
B) *1998*
C) *2000*
D) *2001*
E) *2002*

69. Yer osti boyliklari qaysi funksiyani bajaradi?
A) *ekologik*
B) *iqtisodiy*
C) *sog'lomlashtirish*
D) *A, B*
E) *A, B, C*

70. «Konsessiyalar to'g'risida»gi qonun qanday munosabatlarni tartibga soladi?
A) *chet ellik investorga mol-mulkni berishga oid*
B) *chet ellik investorga suvni berishga oid*
C) *chet ellik investorga yer osti uchastkasini berishga oid*
D) *chet ellik investorga yer uchastkasini berishga oid*
E) *A, C, D*

71. O'simlik dunyosidan foydalanish jismoniy va yuridik shaxslarga qanday muddatga beriladi?
A) *uzoq muddatga, 50 yilgacha*
B) *qisqa muddatga, 10 yilgacha*
C) *uzoq va qisqa muddatga, 10 yilgacha*
D) *muddatsiz*
E) *uzoq va qisqa muddatga, 3—10 yil va 3 yilgacha*

72. O'rmonlar O'zbekistonda qanday prioritet birlamchi funksiyani o'taydi?
A) *iqtisodiy*
B) *ijtimoiy*
C) *ekologik*
D) *estetik*
E) *ma'rifiy*

73. «O'rmon to'g'risida»gi qonun qachon qabul qilingan?
A) *1999-yil 26-dekabrda*
B) *1999-yil 27-dekabrda*
C) *1999-yil 26-avgustda*
D) *1999-yil 15-aprelda*
E) *1999-yil 27-avgustda*

74. O'rmon fondi bilan o'rmon fondi yerlari degan iboralarda farq bormi?
A) *bor*
B) *deyarli yo'q*
C) *yo'q*
D) *bir xil ma'no anglatadi*
E) *sinonium hisoblanadi*

75. Biologik xilma-xillik to'g'risida . . . qabul qilingan.
A) *qonun*
B) *qaror*
C) *farmon*
D) *kodeks*
E) *hech biri qabul qilinmagan*

76. Tabiiy erkin holatda yashaydigan hayvon galalari va inlari Ekologiya huquqining ob'yekti bo'la oladimi?
A) *yo'q*
B) *qisman bo'la oladi*
C) *bo'la oladi*
D) *galalari bo'la oladi*
E) *inlari bo'la oladi*

77. «Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida»gi qonun qachon qabul qilingan?
A) *1996-yil 26-dekabrda*
B) *1996-yil 27-dekabrda*
C) *1996-yil 26-avgustda*
D) *1997-yil 26-dekabrda*
E) *1997-yil 27-dekabrda*

78. Atmosfera havosiga . . . ham kiradi.
A) *tuproqdagi havo*
B) *suvdagi havo*
C) *traposferadagi havo*
D) *stratosferadagi havo*
E) *C, D*

79. Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga . . . kiradi.
A) *tarixiy yodgorliklar*
B) *harbiy poligonlar*
C) *qadimiy obidalar joylashgan yerlar*
D) *ma'muriy-hududiy qismlar*
E) *to'g'ri javob yo'q*

80. Qaysi bir kompleks muhofaza etiladigan ob'yekt xalqaro monitoring shaxobchasiga kiradi?
A) *qo'riqxona*
B) *buyurtma qo'riqxona*
C) *biosfera qo'riqxonasi*
D) *milliy bog'lar*
E) *dendralogiya bog'lari*

81. Kurort tabiiy hududlar nechta tegraga ajratiladi?
A) *2*
B) *3*
C) *4*
D) *5*
E) *6.*

82. Tabiat yodgorliklari joylashgan yerlar xo'jalik oborotidan chiqariladimi?
A) *yo'q*
B) *cheklangan tarzda*
C) *chiqarilmaydi*
D) *qisman*
E) *hamma javob to'g'ri*

83. Antropogen o'zgargan hududlarga . . . kiradi.
A) *aholi punktlari va shaharlar*
B) *sanoat tegralari*
C) *o'rmonlar*
D) *agrar tegralar*
E) *A, B, D*

84. Shaharsozlik kodeksi qachon qabul qilingan?
A) *2000-yil 15-aprelda*
B) *2001-yil 15-aprelda*
C) *2002-yil 15-aprelda*
D) *2002-yil 4-aprelda*
E) *2001-yil 4-aprelda*

MAXSUS QISM BO'YICHA

85. Xalqaro ekologiya huquqi ob'yekti bo'lib . . . hisoblanadi.
A) *Sirdaryo*
B) *Amudaryo*
C) *Zarafshon daryosi*
D) *Surxondaryo*
E) *hamma javob to'g'ri*

86. Orol deklaratsiyasi qaysi shaharda qabul qilingan?
A) *Qizil O'rdada*
B) *Almatida*
C) *Toshkentda*
D) *Nukusda*
E) *Ashgabadda*

87. Xalqaro ekologiya huquqi manbalariga . . . kiradi.
A) *qonunlar*
B) *farmonlar*
C) *farmoyishlar*
D) *konvensiyalar*
E) *yo'riqnomalar*

88. Qaysi xalqaro konferensiya yoki sammit atrof-muhit bo'yicha o'tkazilgan?
A) *Rio-de-Janeyro, 1992-yil*
B) *Stokgolm, 1972-yil*
C) *Yoxannesburg, 2002-yil*
D) *Xelsinki, 1975-yil*
E) *Istambul, 1999-yil*

89. Qaysi xalqaro tashkilot universal toifadagi ekologik vazifalarni bajaruvchi tashkilot hisoblanadi?
A) *YUNESKO*
B) *YUNEP*
C) *FAO*
D) *MAGATE*
E) *hamma javob to'g'ri*

90. Yangi Yevropa uchun Parij xartiyasi qachon qabul qilingan?
A) *1990-yil 21-noyabrda*
B) *1991-yil 21-noyabrda*
C) *1992-yil 21-noyabrda*
D) *1993-yil 21-noyabrda*
E) *1994-yil 21-noyabrda*

91. Xalqaro huquq ob'yektlariga qaysi bir tabiiy ob'yektlar kiradi?
A) *okean*
B) *o'simlik dunyosi*
C) *suv*
D) *yer osti boyliklari*
E) *B, C*

92. YUNEP — . . . .
A) *BMTning oziq-ovqat bo'yicha dasturi*
B) *BMTning fan va madaniyat bo'yicha tashkiloti*
C) *BMTning salomatlik bo'yicha* dasturi
D) *BMTning ekologiya va salomatlik bo'yicha dasturi*
E) *BMTning atrof-muhit bo'yicha dasturi*

93. Xalqaro ekologik-huquqiy javobgarlik . . . turdagi jazo sanksiyalarini belgilashi mumkin.
A) *intizomiy va jinoiy*
B) *fuqaroviy va intizomiy*
C) *iqtisodiy va intizomiy*
D) *siyosiy va iqtisodiy*
E) *iqtisodiy va fuqaroviy*

94. Xalqaro ekologiya huquqida moddiy javobgarlik . . . . orqali qoplanadi.
A) *reparatsiya*
B) *restutitsiya*
C) *substitutsiya*
D) *restoratsiya*
E) *hamma turi*

95. Qaysi davlat qonunchiligida yerga nisbatan xususiy mulkchilik o'rnatilgan?
A) *O'zbekiston*
B) *Rossiya Federatsiyasi*
C) *Turkmaniston*
D) *Ozarbayjon*
E) *Tojikiston*

96. Barqaror rivojlanish konsepsiyasi kimning rahbarligida ishlab chiqilgan?
A) *G. X. Brundtland*
B) *M. S. Gorbachyov*
C) *J. Bush*
D) *G. Kissenjer*
E) *B. Bxutto*

97. Xalqaro ekologiya huquqi prinsiplari bu . . . qoidalari demakdir.
A) *yurish-turish*
B) *xalqaro munosabat*
C) *tashrif buyurish*
D) *tashkillashtirish*
E) *yashash*

98. Barqaror rivojlanish nima?
A) *dastur*
B) *reja*
C) *konsepsiya*
D) *xalqaro hujjat*
E) *hamma javob to'g'ri*

99. Dunyoviy ekologik muammolarni . . . miqyosda hal etsa bo'ladi.
A) *global*
B) *regional*
C) *mahalliy*
D) *qit'aviy*
E) *havzaviy*

100. Barqaror rivojlanish konsepsiyasi davlatlarning qaysi sohadagi yo'nalishlariga tavsiyalar beradi?
A) *iqtisodiy*
B) *ekologik*
C) *ijtimoiy*
D) *tarixiy*
E) *A, B, C*

EKOLOGIYA HUQUQIGA OID ASOSIY ATAMA VA IBORALAR
L U G' A T I

Agrar tegralar — qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi bilan band bo'lgan alohida bir ekologik-huquqiy holatga muhtoj zonalar (hududlar).

Alohida muhofaza etiladigan hududlar — tarixiy-madaniy, iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va ekologik funksiyalarni bajaruvchi alohida huquqiy holat va davlat e'tiboridagi hududlar va ob'yektlar.

Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar — ekologik, madaniy-sog'lomlashtirish, ilmiy, estetik, rekratsion (dam olish) funksiyalarni bajaruvchi alohida huquqiy holat va davlat e'tiboridagi tabiiy hududlar va ob'yektlar.

Antarktika — hech qaysi bir davlat yuridiksiyasiga kirmaydigan va xalqaro-huquqiy me'yorlar bilan tartibga solib turiladigan Yer kurrasidagi eng sovuq, oltinchi qit'a.

Atmosfera havosi — qonun bilan muhofaza etiladigan Yer sharini o'rab turuvchi gaz va bug'lardan iborat bo'lgan havo qatlami.

Atrof tabiiy muhitning ifloslanishi — insonlarni o'rab turuvchi tabiiy muhit unsurlarini ekologik-huquqiy talablardan ortiq me'yorda fizik va kimyoviy jihatdan o'zgarishi.

Atrof tabiiy muhitni xalqaro-huquqiy muhofaza qilish manbai — xalqaro ekologik munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan huquqiy-me'yoriy hujjatlar yig'indisi.

Atrof-muhitni xalqaro-huquqiy muhofaza qilish — insonlarning ekologik xavfsiz muhiti va davlatlarning barqaror rivojlanishini ta'minlovchi xalqaro huquq prinsiplari, normalari va munosabatlari yig'indisi.

Baliq ovlash — baliq va umurtqasiz suv hayvonlarini sanoat, havaskorlik va sport maqsadida tutish.

Baliq xo'jaligi tegralari — nodir va yo'qolib ketayotgan baliq turlari va boshqa suv hayvonlarini muhofaza etish va ko'paytirish maqsadida, shuningdek, baliq xo'jaligi ehtiyojlari uchun foydalaniladigan suv ob'yektlari yoki ularning bir qismi.

Botanika bog'i — o'simlik termalari (kolleksiyalari)ni tuzish, to'ldirish va asrash, ilmiy, o'quv-ta'lim ishlarini olib borish yo'li bilan mahalliy va jahon miqyosidagi o'simliklar majmualarining nodir va muayyan turkumga xos turlarini maxsus yaratilgan sharoitda asrash, o'rganish, iqlimlashtirish, ko'paytirish hamda ulardan samarali va oqilona foydalanish maqsadida tashkil etilgan bog'.

Davlat biosfera qo'riqxonasi — qo'riqxonaning bir turi bo'lib, ulardagi barcha ishlar xalqaro huquq norma talablari darajasida olib boriladi.

Davlat buyurtma qo'riqxonasi — tabiiy majmualar yoki ularning ayrim bo'laklarini asrash, ko'paytirish va tiklash maqsadida uning oldiga qo'yilgan vazifalarni bajaruvchi muddatli hududlar (akvatoriyalar).

Davlat yer nazorati (inspeksiyasi) — mahalliy hokimiyat va davlatning maxsus vakolatli organlari tomonidan yer munosabati qatnashchilari (sub'yektlari)ning yer uchastkalaridan foydalanish va ularni muhofaza qilishga doir faoliyatlarini tekshirish.

Davlat milliy bog'i — tabiatni muhofaza qilish muassasasi hisoblangan alohida ekologik, tarixiy va estetik qimmatga ega bo'lgan hamda tabiatni muhofaza qilish, rekratsiya, ma'rifiy-madaniy, ilmiy maqsadlarda foydalanish uchun mo'ljallangan tabiiy majmua.

Davlat tabiat yodgorliklari — ekologik, ilmiy, estetik, madaniy jihatdan noyob, o'rnini to'ldirib bo'lmas, qimmatli, kelib chiqishi tabiiy bo'lgan ob'yektlar.

Davlatning ekologik boshqaruvi — o'z vakolat doirasida davlat boshlig'i, hokimiyati va ijro etuvchi davlat organlari va ularning ekologik munosabatlarni tartibga solishdagi faoliyati.

Dendrologiya bog'i — ilmiy, madaniy, rekratsiya va boshqa yo'sinda g'oyat samarali foydalanish uchun daraxtlar va butalarning har xil turlarini hamda ulardan tarkib topgan daraxtzor va butazorlarni maxsus yaratilgan sharoitda asrash va o'rganish maqsadida tashkil etilgan bog'.

Deklaratsiya — ma'lum bir tashkilot, davlat yoki partiyalarning asosiy prinsip va me'yorlarini tantanali ravishda e'lon qilishga yo'naltirilgan xalqaro hujjat.

Ekologik audit — davlat ro'yxatidan o'tgan yuridik shaxslar (audit firmalari) tomonidan ekologik ekspertizani mustaqil, tarmoqdan tashqari bo'lgan tarzda olib borish.

Ekologik barqarorlik — inson faoliyati va tabiat «injiqlik»lari (zilzila, toshqin, sunami va h.k.)ning atrof-muhitga salbiy ta'sir etmaydigan darajasi, ya'ni ma'lum bir hudud, kenglik va mintaqada ekologik xavfsiz muhit holatini bir me'yorda ushlab turish.

Ekologik ekspertiza — rejalashtirilayotgan yoki amalga oshirilayotgan xo'jalik va boshqa faoliyatning ekologik talablarga muvofiqligini belgilash hamda ekologik ekspertiza ob'yektini ro'yobga chiqarish mumkinligini aniqlash yoki mutaxassislar tomonidan xulosalash.

Ekologik inqiroz — ekologik tizimda modda va energiya almashinuvining tabiiy holatda kechishining buzilishi yoki modda va energiyaning kichik va katta aylanish jarayonlarining ma'lum bir bosqichdagi uzilishi.

Ekologik siyosat — muayyan davlatda yoki xalqaro miqyosda ma'lum bir yer, suv va havo kengligida yuzaga kelgan ekologik holatni hisobga olgan tarzda atrof-muhitni yaxshilash va sog'lomlashtirishga qaratilgan ichki va tashqi ijtimoiy-iqtisodiy harakat.

Ekologik tanglik — xalqaro hamjamiyat, davlat va jamiyat tomonidan global, regional va mahalliy miqyosdagi ekologik muammolar yechimini topishning qiyinlashuvi.

Ekologiya fani — organizmlarning muayyan ekotizimlarda yashash qonuniyatlarini, ya'ni organizmlarning o'zaro va ularning atrof-muhiti bilan bo'lgan hayot tarzini o'rganuvchi fan tarmog'i.

Ekologik kadastr — muayyan tabiiy ob'yektning geografik joylashuvi, huquqiy maqomi, miqdor, sifat tavsiflari va bahosi to'g'risidagi yangilanib turiladigan (o'zgaruvchan) ma'lumotlar va hujjatlar to'plami.

Ekologik konsepsiya — tabiat va jamiyatning o'zaro munosabati to'g'risidagi qarashlar tizimi, ya'ni bu moddiy dunyoda kishilarning o'rni, ahamiyati va mohiyatini aks ettiruvchi dunyoqarashlar.

Ekologik monitoring — atrof tabiiy muhit va tabiiy resurslarning davriy o'zgarishini (kadastr ma'lumotlariga asoslangan tarzda) kuzatib borish, hisobga olish, baho berish va istiqbolini belgilash tizimi.

Ekologik nazorat — ekologik munosabat sub'yektlarining tabiiy resurslardan oqilona foydalanishlari va atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishlariga oid faoliyatlarini vakolatlangan davlat organlari, nodavlat tashkilotlari va jamoat birlashmalari tomonidan tekshirib borish va tegishli chora-tadbirlarni amalga oshirish tizimi.

Ekologik-huquqiy javobgarlik — ijtimoiy javobgarlikning bir turi bo'lib, u milliy va xalqaro huquq normalarida belgilangan ekologik talablarni buzganlar uchun yuridik tusdagi jazo sanksiyalari o'rnatilgan hamda ekologik munosabat qatnashchilari uchun majburiy kuchga ega bo'lgan qoida va me'yorlar.

Ekologik-huquqiy mexanizm — ekologik munosabatlarni huquqiy jihatdan tartibga solinishini ta'minlovchi qismlar (zvenolar) tizimi.

Ekologiya huquqi sub'yektlari — ekologik-huquqiy munosabat ishtirokchilari hamda sub'yektiv huquq va majburiyatlar egasi.

Ekologik-huquqiy munosabatlar — tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan kompleks foydalanishda kishilar o'rtasidagi yuzaga keladigan yuridik tusdagi ijtimoiy munosabatlar.

Ekologik-ijtimoiy javobgarlik — ijtimoiy javobgarlikning bir turi bo'lib, u hozirgi zamon milliy yoki xalqaro huquq normalarida belgilanmagan, lekin millat yoki xalqlarning azaliy urf-odatlari, an'analari orqali avloddan-avlodga o'tib kelayotgan qoida va me'yorlar.

Ekologiya huquqi — jamiyatdagi ekologik munosabatlarni huquqiy tartibga solishni o'zining o'rganish yoki izlanish predmeti qilib olgan o'quv kursi va fan sohasi.

Ekologiya huquqi fani — yuridik xarakterga ega bo'lgan kishilar o'rtasidagi o'zgaruvchan atrof tabiiy muhitga nisbatan yuzaga keladigan barcha munosabatlarni tadqiq qilish predmeti bo'lgan fan sohasi. Ekologiya huquqi fanida tadqiq qilingan nazariy va amaliy bilimlarni mujassamlashtirilgan va umumlashtirilgan tarzda ta'lim beradigan predmet.

Ekologiya huquqi manbai — ekologik-huquqiy munosabatlarni tartibga solishda huquqiy asos bo'la oladigan qonun va qonunchilik hujjatlari yig'indisi.

Ekologiya huquqi ob'yekti — amaldagi qonunlar bilan muhofaza qilish va oqilona foydalanish imkonini beruvchi atrof tabiiy muhitning tarkibiy qismlari.

Ekologiya huquqi usuli — ekologik munosabatlarga ta'sir etish yoki ularni huquqiy jihatdan tartibga solish yo'l (metod)i.

Ekologiya huquqida milliy mulk ob'yekti — muayyan davlat tomonidan mulk sifatida o'zlashtirish imkoni bor tabiiy unsurlar.

Ekologiya huquqining prinsipi — ekologik munosabatlarni huquqiy jihatdan tartibga solishda amal qilinuvchi yoki yo'naltiruvchi qoidalar.

Ekologiya huquqi tizimi — ekologiya huquqining qonuniyatlariga asoslangan tarzda ekologik munosabatlarni tartibga soluvchi uning qismlari va institutlarini ma'lum bir ketma-ketlikda joylashgan yig'indisi.

Ekologiya huquqi predmeti — ekologik-huquqiy munosabatlar, ya'ni atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishda yuzaga keladigan yuridik xarakterdagi ijtimoiy munosabatlar.

Ekologik soliq — tabiiy ob'yektlardan foydalanganliklari, shuningdek, atrof-muhitni ifloslantirganliklari uchun jismoniy va yuridik shaxslardan doimiy, muddatli yoki bir marotabalik to'lovlar.

Ekologik xavfsizlik — atrof tabiiy muhit holatini organizmlarning hayotiy zarur ehtiyojlariga javob bera olishi yoki insonlar uchun sog'lom, toza va qulay tabiiy sharoitga ega atrof-muhit holati.

Ekologik javobgarlik — ekologik xavfsiz muhitni ta'minlashdagi davlat, jamiyat va shaxslarning hozirgi va kelajak avlodlar oldidagi burchlari va majburiyatlari hamda ularni bajarmasligi tufayli yuzaga keladigan ijtimoiy- iqtisodiy va yuridik xarakterdagi salbiy oqibatlar.

Ekologik jamg'arma — atrof-muhit muhofazasi va sanitar-gigiyenik holatini yaxshilashga qaratilgan tadbirlarni (dastur, reja, loyiha, konferensiya, munozara, uchrashuv, missiya) moliyaviy ta'minlash maqsadida tuzilgan pul jamg'armalari.

Ekologik sug'urta — sug'urtalanuvchilarning pul jamg'armalari hisobiga tashkil etilgan va ekologik xavfli oqibatlar yuzaga kelganda, ularning moddiy va ma'naviy zararlarini qoplash bo'yicha amalga oshiriladigan moliyaviy munosabat.

Ekologik memorandium — diplomatik mulohazalar predmeti bo'lgan ekologik masalalarni aks ettiruvchi hujjat.

Ekologik qaydnoma — ekologik tusdagi asosiy xalqaro shartnomaga qo‘shimcha qilinadigan hujjat.

Ekologiyaning maqsadi — hozirgi va kelajak avlodlar uchun ekologik xavfsiz muhitni ta’minlash.

Ekologiya o‘quv predmeti — tirik organizmlar, shu jumladan, insonlarning atrof-muhit bilan bo‘lgan hayot tarzi haqidagi ta’limni beruvchi o‘quv kursi.

Hayvonot bog‘i — ekologik ta’lim-tarbiya ishlarini yo‘lga qo‘yish, hayvonlarning nodir ekzotik va mahalliy turlari ekspozitsiyalarini yaratish, ularning irsiy fondini saqlab qolish, yovvoyi hayvonlarni o‘rganish hamda ularni tutqunlikda ko‘paytirishning ilmiy asoslarini ishlab chiqish maqsadidagi mussasa.

Hayvonot dunyosidan foydalanuvchilar — hayvonot dunyosi ob’yektlarining foydali xususiyatlaridan o‘z ehtiyojlarini qondirish maqsadida jismoniy va yuridik shaxslarning qonun hujjatlarida belgilangan shartlar va tartibda foydalanishlariga aytiladi.

Hayvonot dunyosini ekologik-huquqiy muhofaza qilish — quruqlikda, suvda, atmosferada va tabiiy erkinlik holatida yashaydigan, O‘zbekistonda doimiy yoki vaqtincha yashaydigan yovvoyi hayvonlarni, shuningdek, ilmiy yoki ekologik maqsadlarda yarim erkin sharoitda yoki sun’iy yaratilgan yashash muhitida boqilayotgan hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan oqilona foydalanishni huquqiy jihatdan tartibga solish.

Jamoat ekspertizasi — fuqarolar, fuqarolar yig‘ini, o‘zini o‘zi boshqarish organlari va nodavlat notijorat tashkilotlari mablag‘lari hisobidan ekologik ekspertizani o‘tkazish.

Ularning xulosalari tavsiya kuchiga egadir.

Jamiyat qonunlari — kishilarning xatti-harakatlarini yoki biron-bir ob’yektga nisbatan munosabatini belgilaydigan huquqiy me’yorlar yig‘indisi.

Jamoat yer nazorati — yerlarni muhofaza qilish hamda ulardan oqilona foydalanish borasidagi yer qonunchiligi talablariga rioya etishni nodavlat notijorat tashkilotlari va fuqarolarni o‘zini o‘zi boshqarish organlari tomonidan tekshirish.

Javobgarlik — muayyan shaxs, jamoa yoki davlatning o‘zga shaxslar, jamoatchilik, davlat va davlatlar oldidagi burchi, majburiyati.

Milliy ekologik boshqaruv — hokimiyat, organlar, birlashmalar, tashkilotlar va ularning tabiatni muhofaza qilish vakolatlari, funksiyalari va usullari majmuasi.

Milliy ekologik qonunlar — Oliy Majlis tomonidan yoki umumxalq ovoz berish (referendum) orqali qabul qilingan, o‘zida uning amal qilish muddati, hududi va shaxslar doirasida ekologik munosabat sub’yektlari faoliyatining umumiy ko‘rsatkichlarini mujassamlashtirgan normativ-huquqiy hujjatlar.

Milliy ekologiya huquqining maqsadi — davlatning barqaror rivojlanishi va fuqarolarning ekologik xavfsiz muhitda yashash huquqini ta’minlash uchun tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishni huquqiy tartibga solish.

Nodavlat notijorat tashkiloti — jismoniy va (yoki) yuridik shaxslar tomonidan ixtiyoriylik asosida tashkil etilgan, daromad (foyda) kelishni o‘z faoli-

yatining asosiy maqsadi qilib olmagan hamda olingan daromadlarni (foydani) o'z qatnashchilari (a'zolari) o'rtasida taqsimlaydigan o'zini o'zi boshqarish tashkiloti.

Ov qilish — tabiiy erkinlik holatida yashaydigan yovvoyi hayvonlarni tutish maqsadida izlash, iziga tushish va quvlab borish, tutishga intilish va tutish (otish, tutib olish).

Qizil kitob — yo'qolgan yoki yo'qolish arafasida turgan, yo'qolib borayotgan, kamyob va kamayib borayotgan o'simlik va hayvonot dunyosining genofondini saqlab qolish maqsadida tashkil etilgan ma'lumotlar ro'yxati (reyestri).

Qonun — oliy yuridik kuchdagi milliy huquq normasi. Uning qoidalari va me'yorlari davlat tomonidan ishlab chiqiladi, o'rnatiladi, muhofaza etiladi, umummajburiy kuchga ega bo'ladi va yuridik oqibatlarni keltirib chiqaradi.

Qo'riqlanma (oraliq) yoki bufer tegralar — ijtimoiy-ekologik va qo'riqxona-ekologik turdagi alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga tabiiy texnogen jarayonlarning salbiy ta'sirining oldini olish maqsadida tashkillashtirilgan zonalar.

Qo'riqxona — alohida muhofaza etiladigan oddiy va noyob tabiiy majmualar, o'simliklar va hayvonlarning irsiy fondlarini saqlab qolish va o'rganish, tabiiy jarayonlar va hodisalar o'zgarishi ustidan monitoring o'tkazish maqsadidagi ilmiy-tadqiqot muassasasi.

Rekratsiya tegralari — turizm va aholining ommaviy dam olishini tashkil etish uchun qulay geografik va iqlim sharoitlariga ega hududlar.

Sanoat zona (tegra)lari — sanoat tarmoqlari joylashgan va ishlab chiqarish faoliyati yurgiziladigan hududlar.

Sug'oriladigan yerlar — qishloq xo'jaligida foydalanish va sug'orish uchun yaroqli bo'lgan, suv resurslari shu yerlarni sug'orishini ta'minlay oladigan sug'orish manbai bilan bog'langan doimiy va muvaqqat sug'orish tarmog'iga ega bo'lgan yerlar.

Suvdan oqilona foydalanish — suvning foydali xususiyatlaridan jismoniy va yuridik shaxslarning qonun talablari asosida foydalanishi.

Suvni muhofaza qilish mintaqalari (tegralari) — daryolar, ko'llar, suv omborlari, kanallar, kollektorlar hamda boshqa suv ob'yektlarining o'zanlariga tutash suvlarni muhofaza qilish maqsadida tashkillashtirilgan alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar.

Tabiiy ob'yektlarga nisbatan mulk huquqi — tabiiy resurslar, tabiiy komplekslar yoki tabiiy hududlarni kimga tegishliligi va mulkdorning unga nisbatan qanday vakolat (huquq)ga ega ekanligi.

Tabiat unsurlarining buzilishi — atrof-muhit holatini inson yashashi uchun noqulay darajada o'zgarishi.

Tabiat unsurlarining oriqlanib ketishi — insonlarning hayotiy zarur ehtiyojlarini iqtisodiy shaklda qondirilishi natijasida tabiiy resurslarning kamaya borishi.

Tabiat unsurlarining vayron bo'lishi — tabiiy ob'yektlarni tabiiy va texnogen jarayonlar natijasida tabiiy xossa va xususiyatlarining yo'qolishi.

Tabiat unsurlarining yo'q bo'lib ketishi — ayrim turdagi o'simlik va hayvonot dunyosini yer yuzida tur sifatida yo'qotilishi.

Tabiat va kishilik jamiyati o'rtasidagi munosabatlar shakli — ma'lum bir davrga xos bo'lgan kishilarning atrof tabiiy muhit bilan o'zaro uzviy bog'langan hayot tarzi.

Universal toifadagi Xalqaro ekologik tashkilotlar — faoliyat doirasiga ko'ra turli toifadagi siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanish yo'nalishidagi hamda dunyoning barcha mintaqalaridagi davlatlarning ekologik munosabatlariga qaratilgan xalqaro tashkilotlar, BMT va uning ixtisoslashgan muassasalari.

Xalqaro ekologiya huquqi ob'yekti — xalqaro huquq sub'yektlarining ekologik munosabatlar predmeti bo'lgan tabiiy ob'yektlar, ya'ni o'zining xususiyati, joylanishi va ahamiyati nuqtai nazaridan birorbir davlat yuridiksiyasiga kirmaydigan yoxud nazoratida bo'lmaydigan, shuning uchun ham ikki va undan ortiq mamlakatlar yoki xalqaro hamjamiyat mulki bo'lgan tabiiy ob'yektlar.

Xalqaro ekologik jamg'armalar (fondlar) — tabiatni muhofaza qilish, atrof-muhitni sanitar va gigiyenik holatini yaxshilash va ekologik dasturlarni moliyaviy ta'minlash kabi vazifalarni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan xalqaro ekologik tashkilotlar. Faoliyat yurgizish va amaliy harakat qilish ko'lamiga ko'ra ular umumjahon, regional va regionlararo turlarga ajraladilar.

Xalqaro shartnoma — siyosiy ahamiyat kasb etuvchi va boshqa siyosiy, iqtisodiy, ma'rifiy-madaniy masalalar qatori atrof-muhit muhofazasiga oid xalqaro me'yorlarni o'zida aks ettiruvchi hujjat.

Yer nazorati — yerlarni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanishga oid yer qonun hujjatlari talablarini yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan bajarilishini davlat organlari, jamoat birlashmalari hamda vakolatlangan idoralar va shaxslar tomonidan tekshirish.

Yer osti boyliklarining ekologik funksiyasi — ekologik tizimda turuvchi, yer ustining tabiiy fundamenti, tuproq va ularni hosil qiluvchi ona jinslarning tarkib topishidagi mineral asosi.

Yer osti boyliklarining madaniy-sog'lomlashtirish funksiyasi — yer qa'ri boyliklari va minerallarning foydali xususiyatlarini insonlarning dam olishi va salomatligini tiklashda ishlatilishi.

Yer tuzish — yerlardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilishni tashkil etishga, yer resurslarini hisobga olish va baholashga, qulay ekologik muhitni vujudga keltirishga va tabiiy landshaftlarni yaxshilashga, yer tuzishning huquqiy va ichki xo'jalik rejalarini tuzishga qaratilgan tadbirlar tizimi.

Yerlarni muhofaza qilish — ulardan belgilangan maqsadda oqilona foydalanish, tuproq unumdorligini, o'rmon fondi yerlarining samaradorligini tiklash va oshirish, qishloq xo'jalik oborotidan va alohida muhofaza etiladigan hududlarning yerlari tarkibidan yerlarning asossiz ravishda olib qo'yilishining oldini olish, ularni zararli antropogen ta'sirdan himoya qilishga qaratilgan huquqiy, tashkiliy, iqtisodiy, texnologik va boshqa tadbirlar tizimi.

O'rmonlarni qo'riqlash — vakolatlangan davlat organlari va jamoat birlashmalari tomonidan o'rmonlardan noqonuniy tarzda foydalanish, ularga zararli ta'sir ko'rsatishdan qo'riqlash.

O'rmon tuzish — o'rmonlarni muhofaza qilish, qo'riqlash, o'rmon xo'jaligi va o'rmonlardan foydalanishni oqilona yuritilishini ta'minlashga qaratilgan tadbirlar tizimi.

O'rmonlardan foydalanish huquqi — o'rmonlarning foydali xususiyatlaridan yuridik va jismoniy shaxslarning o'z xo'jalik va boshqa hayotiy ehtiyojlarini qondirishlari uchun qonun hujjatlarida belgilangan tarzda foydalanishi.

O'rmonlarni ko'paytirish — o'z ichiga daraxtzorlarning zichligini oshirish, nav tarkibini yaxshilash, qimmatli navlarni ko'paytirish, boshqa yer fondi toifalaridan (masalan, qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlardan) o'rmon fondi yer toifasiga kiritish kabi tadbirlar.

O'rmonlarni muhofaza qilish — o'rmonlarga zararkunandalar, kasalliklar, tabiiy-texnogen jarayonlar (eroziya, sel, deflyatsiya, yong'in, qurish...) ning oldini olish chora-tadbirlarini qo'llash.

O'rmonlarni tiklash — kesilgan o'rmon yoki o'rmonsiz yer o'rniga daraxt va butalar ekish, nav tarkibini yaxshilash, ularning mahsuldorligi va muhofazalash xususiyatini oshirish, genetik fondi va biologik xilma-xilligini saqlab qolishga yo'naltirilgan tadbirlar.

O'rmonlarning mahsuldorligini oshirish — o'rmonlarni takroriy ko'paytirish, nav tarkibini yaxshilashni o'rmon melioratsiyasi va plantatsiyasini tashkil etish orqali amalga oshirish.

O'rmonlarning taqiqlangan mintaqalari — bag'oyat qimmatli va nodir o'simlik turlarining irsiy fondini muhofaza etish va saqlab qolish, shuningdek, o'rmon fondi maydonlarida qo'riqxonalar, milliy bog'lar va alohida muhofaza etiladigan o'zga tabiiy hududlarning ish tartibini ta'minlash maqsadida tashkillashtirilgan hududlar.

O'simlik dunyosi ob'yekti — tabiiy sharoitda o'sadigan, takror yetishtirish va genetik fondini saqlash uchun ekib o'stiriladigan yovvoyi o'simliklar.

O'zbekistonning ekologik siyosati — davlatning tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish borasida olib borayotgan ichki va tashqi faoliyat majmui.

SEMINAR MASHG‘ULOTLARINING TAXMINIY ISH REJASI

1-seminar. Ekologiya huquqining ekologik va huquqiy fanlar o‘rtasida tutgan o‘rni

1. Umumiy ekologiyadan huquqiy ekologiyaga.
2. Ekologiya huquqining ekologik fanlar o‘rtasida tutgan o‘rni.
3. Ekologiya huquqining huquqiy fanlar o‘rtasida tutgan o‘rni.
4. Ekologiya huquqining xalq xo‘jaligini rivojlantirishdagi ahamiyati.

2-seminar. Ekologiya huquqi: tushunchasi, predmeti, usullari, prinsiplari va tizimi

1. Ekologiya huquqi tushunchasi va rivojlanish tarixi.
2. Ekologiya huquqining predmeti.
3. Ekologiya huquqining usullari va prinsiplari.
4. Ekologiya huquqining tizimi.

3-seminar. Ekologiya huquqining manbalari

1. Ekologiya huquqining manbalari tushunchasi va ularni tasniflash yo‘llari.
2. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi Ekologiya huquqining asosiy manbai.
3. Ekologik qonunlar va ularni atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishdagi ahamiyati.
4. Ekologiya sohasidagi qonun hujjatlari tizimi.

4-seminar. Ekologik-huquqiy munosabatlar

1. Ekologik-huquqiy munosabatlarning mazmuni va mohiyati.
2. Ekologik-huquqiy munosabat ob’yektlari va sub’yektlari.
3. Tabiiy ob’yektlarga nisbatan mulk huquqi.

5-seminar. Ekologik boshqaruv

1. Ekologik boshqaruv zarurati.
2. Davlatning ekologik boshqaruvi.
3. Nodavlat notijorat tashkilotlarining atrof-muhitni muhofaza qilishdagi o‘rni va ularga berilgan vakolatlar.
4. Mahallada ekologik boshqaruv.
5. Oila a’zolarining ekologik-huquqiy bilimi va ongini o‘stirish masalalari.

6-seminar. Huquqni muhofaza qilish organlarining ekologik funksiyalari

1. Huquqni muhofaza qilish organlari tizimi.
2. Sudlov, prokuratura va militsiya organlarining ekologik funksiyalari.

3. Bojxona va soliq qo‘mitalarining tabiatni muhofaza qilishdagi vakolatlari.
4. Huquqni muhofaza qilish davlat organlari faoliyatini takomillashtirish masalalari.

7-seminar. Ekologik nazorat, kadastr va ekspertiza

1. Ekologik nazorat — kadastr-ekspertiza tizimi.
2. Ekologik nazorat va monitoring.
3. Ekologik kadastr.
4. Ekologik ekspertiza.

8-seminar. Ekologik javobgarlik

1. Ekologik javobgarlik tushunchasi va turlari.
2. Ekologik-huquqiy javobgarlik.
3. Ekologik qonunbuzarliklarda intizomiy, fuqaroviy, ma’muriy va jinoiy javobgarliklar.
4. Ekologik javobgarlik muammolari va ularning yechimini topish yo‘llari.

9-seminar. Yerni ekologik-huquqiy muhofaza qilish

1. Yer ta’rifi va uni ekologik-huquqiy muhofazalash zarurati.
2. Yer kodeksiga tavsif.
3. O‘zbekiston yer fondini muhofaza qilish va undan oqilona foydalanishning huquqiy asoslari.
4. Tuproq to‘g‘risida alohida qonun qabul qilish zarurati.

10-seminar. Suvni ekologik-huquqiy muhofaza qilish

1. Markaziy Osiyo, xususan, O‘zbekistonda suv muammolari va ularning huquqiy tartibga solinishi.
2. Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risidagi qonun va uning kelajak istiqbollari.
3. Suv qonunchiligini buzganlik uchun yuridik javobgarlik.

11-seminar. Yer osti boyliklarini huquqiy muhofazalash va ulardan foydalanish

1. Yer osti boyliklari tushunchasi va uning ekologik-huquqiy asoslari.
2. Yer osti boyliklari to‘g‘risidagi O‘zbekiston Respublikasining yangi va eski tahrirdagi qonunlarining farqi.
3. Yer osti boyliklaridan foydalanish qoida va tartiblarini buzganlik uchun yuridik javobgarlik.

12-seminar. Biologik resurslarning ekologik-huquqiy muhofazasi

1. Biologik resurslar va ularning xilma-xilligini saqlashning huquqiy asoslari.
2. O‘simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to‘g‘risidagi qonunga tavsif.
3. Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to‘g‘risidagi qonunga tavsif.
4. O‘zbekiston Respublikasi Qizil kitobi va uning yuridik ahamiyati.

13-seminar. O‘zbekistonda o‘rmon — ekologiya huquqining mustaqil ob’yekti sifatida

1. O‘rmonlarning ekologik munosabatlarning alohida mustaqil ob’yekti bo‘lishi zarurati.

2. O‘rmon to‘g‘risidagi qonunga tavsif.
3. O‘rmon xo‘jaligini yuritish tartibi.

14-seminar. Atmosfera havosini ekologik-huquqiy muhofaza qilish

1. Atmosfera havosi va uni huquqiy jihatdan tartibga solish.
2. Atmosfera havosini muhofaza qilish to‘g‘risidagi O‘zbekiston SSR va O‘zbekiston Respublikasi qonunlarining asosiy farqlari.
3. Atmosfera havosini ifloslantirganlik uchun yuridik javobgarlik.

15-seminar. Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning huquqiy holati

1. Alohida muhofaza etiladigan hududlar tushunchasi va ularning turlari.
2. To‘liq muhofazaga muhtoj tabiiy hududlar va ob’yektlar.
3. Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to‘g‘risidagi qonunning umumiy tavsifi.
4. Tabiiy hudud va ob’yektlarning huquqiy rejimi.

16-seminar. Qishloq xo‘jaligida ekologik xavfsizlikni ta’minlashning huquqiy asoslari

1. O‘zbekiston Respublikasi agrar davlatdir.
2. Agrar tegralarda atrof-muhitni ekologik-huquqiy muhofaza qilish asoslari.
3. Qishloq xo‘jalik mahsulotlarini yetishtirish va ularni qayta ishlash jarayonidagi ekologik-huquqiy talablar.

17-seminar. Aholi punktlari va sanoat zonalarida atrof tabiiy muhitni ekologik-huquqiy muhofaza qilish

1. Antropogen o‘zgargan hududlar tushunchasi va ularni ekologik-huquqiy jihatdan tasniflash.
2. Aholi punktlari va shaharlarda atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishning ekologik-huquqiy asoslari.
3. Sanoat zonalarida atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishning ekologik-huquqiy tartibi.

18-seminar. Atrof-muhitni xalqaro-huquqiy muhofaza qilish

1. Xalqaro ekologiya huquqi: tushunchasi, predmeti, ob’yekti va manbalari.
2. Ekologiya sohasida xalqaro universal va regional tashkilotlar hamda ularning faoliyati.
3. Markaziy Osiyoda olib borilayotgan ekologik sa’y-harakatlar.
4. Barqaror rivojlanish konsepsiyasining ekologik jihatlari.

EKOLOGIYA HUQUQIGA OID O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINING QONUNLARI VA NORMATIV HUJJATLARI

KONSTITUTSIYA

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 1992-yil 8-dekabrda qabul qilingan. — T.: Adolat, 1999.

«O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga o‘zgartirishlar va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida», 2003-yil 24-aprel. Xalq so‘zi. 2003-yil 25-aprel.

KODEKSLAR

«Jinoyat kodeksi», 1994-yil 22-sentabr. — T.: Adliya vazirligi, 2001.

«Ma’muriy javobgarlik to‘g‘risidagi kodeks», 1994-yil 22-sentabr. — T.: Adolat, 1998.

«Mehnat kodeksi», 1995-yil 21-dekabr. — T.: Adolat, 1999.

«Fuqarolik kodeksi», 1995-yil 21-dekabr va 1996-yil 29-avgust. — T.: Adolat, 1996.

«Soliq kodeksi», 1997-yil 24-aprel. — T.: Adolat, 1999.

«Yer kodeksi», 1998-yil 30-aprel. — T.: Adolat, 1999.

«Uy-joy kodeksi». — T.: Adolat, 1999.

«Shaharsozlik kodeksi», 2002-yil 4-aprel. Xalq so‘zi, 2002-yil 5-aprel.

QONUNLAR

«Mulkchilik to‘g‘risida», 1990-yil 31-oktabr// O‘zbekistonning yangi qonunlari, 1-son, 1991.

«Kooperatsiya to‘g‘risida», 1990-yil 14-iyun // O‘zbekistonning yangi qonunlari, 3-son, 1992.

«Davlat mustaqilligi to‘g‘risida», 1991-yil 31-avgust// O‘zbekistonning yangi qonunlari, 2-son, 1992.

«Korxonalar to‘g‘risida». — T.: Adolat, 2000.

«Ijara to‘g‘risida», 1991-yil 19-noyabr. — T.: Adolat, 2000.

«Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to‘g‘risida». — T.: Adolat, 1991.

«Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risida», 1992-yil 9-dekabr// O‘zbekistonning yangi qonunlari, 7-son, 1993.

«Davlat sanitar nazorati to‘g‘risida», 1992-yil 3-iyul// O‘zbekistonning yangi qonunlari, 6-son, 1993.

«Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risida», 1993-yil 6-may// O‘zbekistonning yangi qonunlari, 8-son, 1994.

«O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi to‘g‘risida», 1993-yil 6-may// O‘zbekistonning yangi qonunlari, 8-son, 1994.

«Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to‘g‘risida», 1993-yil 7-may// O‘zbekistonning yangi qonunlari, 8-son, 1994.

«Mahalliy davlat hokimiyati to‘g‘risida», 1993-yil 2-sentabr// O‘zbekistonning yangi qonunlari, 9-son, 1995.

«Yer osti boyliklari to‘g‘risida», 1994-yil 23-sentabr // O‘zbekistonning yangi qonunlari, 10-son, 1995.

«Konsessiyalar to‘g‘risida», 1995-yil 30-avgust// O‘zbekistonning yangi qonunlari, 11-son, 1996.

«O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari to‘g‘risida», 1995-yil 22-dekabr// O‘zbekistonning yangi qonunlari, 12-son, 1996.

«Atmosfera havosini muhofaza qilish to‘g‘risida», 1996-yil 27-dekabr// O‘zbekistonning yangi qonunlari, 15-son, 1997.

«Ta’lim to‘g‘risida», 1997-yil 29-avgust// O‘zbekistonning yangi qonunlari, 17-son, 1998.

«Jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish milliy dasturi to‘g‘risida», 1997-yil 29-avgust// O‘zbekistonning yangi qonunlari, 17-son, 1998.

«Oziq-ovqat mahsulotining sifati va xavfsizligi to‘g‘risida», 1997-yil 30-avgust// O‘zbekistonning yangi qonunlari, 17-son, 1998.

«Kadrlar tayyorlash milliy dasturi to‘g‘risida», 1997-yil 29-avgust// O‘zbekistonning yangi qonunlari, 18-son, 1998.

«O‘simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to‘g‘risida», 1997-yil 26-dekabr// O‘zbekistonning yangi qonunlari, 18-son, 1998.

«Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to‘g‘risida», 1997-yil 26-dekabr// O‘zbekistonning yangi qonunlari, 18-son, 1998.

«Qishloq xo‘jalik kooperativi (shirkat xo‘jaligi) to‘g‘risida», 1998-yil 30-aprel// O‘zbekiston Respublikasining Yer kodeksi va qishloq xo‘jaligiga oid qonun hujjatlari. — T.: Adolat, 1999.

«Fermer xo‘jaligi to‘g‘risida», 1998-yil 30-aprel// O‘zbekiston Respublikasining Yer kodeksi va qishloq xo‘jaligiga oid qonun hujjatlari. — T.: Adolat, 1999.

«Dehqon xo‘jaligi to‘g‘risida», 1998-yil 30-aprel// O‘zbekiston Respublikasining Yer kodeksi va qishloq xo‘jaligiga oid qonun hujjatlari. — T.: Adolat, 1999.

«Chet el investitsiyalari to‘g‘risida», 1998-yil 30-aprel// O‘zbekistonning yangi qonunlari, 19-son, 1998.

«Davlat yer kadastri to‘g‘risida», 1998-yil 28-avgust// O‘zbekistonning yangi qonunlari, 19-son, 1998.

«Xo‘jalik yurituvchi sub’yektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to‘g‘risida», 1998-yil 29-avgust// O‘zbekistonning yangi qonunlari, 20-son, 1998.

«Bankrotlik to‘g‘risida», 1998-yil 29-avgust// O‘zbekistonning yangi qonunlari, 20-son, 1998.

«Fuqarolarning o‘zini-o‘zi boshqarish organlari to‘g‘risida» (yangi tahriri), 1999-yil 14-aprel// O‘zbekistonning yangi qonunlari, 21-son, 1999.

«Uy-joy mulkdorlarining shirkatlari to‘g‘risida», 1999-yil 15-aprel // O‘zbekistonning yangi qonunlari, 21-son, 1999.

«O‘rmon to‘g‘risida», 1999-yil 15-aprel// O‘zbekistonning yangi qonunlari, 21-son, 1999.

«Giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalar to‘g‘risida», 1999-yil 19-avgust// O‘zbekistonning yangi qonunlari, 22-son, 2000.

«O‘zbekiston Respublikasining davlat chegarasi to‘g‘risida», 1999-yil 20-avgust// O‘zbekistonning yangi qonunlari, 22-son, 2000.

«Aholini va hududlarni tabiiy hamda texnogen xususiyatli favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish to‘g‘risida», 1999-yil 20-avgust// O‘zbekistonning yangi qonunlari, 22-son, 2000.

«Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to‘g‘risida», 2000-yil 25-may // Oliy Majlis Axborotnomasi, 2000, №5—6, 140-m.

«Ekologik ekspertiza to‘g‘risida», 2000-yil 25-may// O‘zbekistonning yangi qonunlari, 23-son, 2001.

«Davlat kadastrlari to‘g‘risida», 2000-yil 15-dekabr// O‘zbekistonning yangi qonunlari, 24-son, 2001.

«Chiqindilar to‘g‘risida», 2002-yil 5-aprel// Xalq so‘zi, 2002-yil 6-aprel.

«Yer osti boyliklari to‘g‘risida». Yangi tahrirda, 2002-yil 13-dekabr. Xalq so‘zi, 2003-yil 23-yanvar.

PREZIDENT FARMONLARI VA VAZIRLAR MAHKAMASINING QARORLARI

«Yerlardan samarali foydalanishni oshirish to‘g‘risida»gi 1994-yil 24-noyabrdagi Prezident farmoni.

«Yerlardan samarali foydalanishni oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi 1994-yil 29-noyabrdagi 575-sonli Vazirlar Mahkamasining qarori (1995-y. 11-aprel va 1995-y. 26-dekabrdagi o‘zgartirishlar bilan).

«O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi geodeziya, kartografiya va davlat kadastri bosh boshqarmasi faoliyatini tashkillashtirish to‘g‘risida», 1996-yil 31-yanvardagi 44-sonli Vazirlar Mahkamasining qarori.

«Buxoro neftni qayta ishlash zavodi atrofida yashil voha tashkil etish to‘g‘risida», 1997-yil 31-dekabrdagi 581-sonli Vazirlar Mahkamasining qarori.

«Yer resurslari davlat qo‘mitasini tashkil etish to‘g‘risida», 1998-yil 24-apreldagi Vazirlar Mahkamasining qarori.

«O‘zbekiston Respublikasida davlat yer kadastrini joriy qilish to‘g‘risida», 1998-yil 31-dekabrdagi 543-sonli Vazirlar Mahkamasining qarori.

«1999—2005-yillarda O‘zbekiston Respublikasida atrof-muhitni muhofaza qilishning davlat dasturi to‘g‘risida», 1999-yil 20-oktabrdagi 469-sonli Vazirlar Mahkamasining qarori.

DAVLAT BOSHQARUV ORGANLARINING NIZOMLARI, QARORLARI VA YO‘RIQNOMALARI

«O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Geodeziya, kartografiya va davlat kadastri bosh boshqarmasi to‘g‘risidagi Nizom», 1996-yil 31-yanvardagi 44-sonli Vazirlar Mahkamasining qaroriga 1-ilova.

«Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi to‘g‘risidagi Nizom», 1992-yil 26-apreldagi 232/1-sonli O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining qarori bilan tasdiqlangan.

«Foydali qazilma yotqiziqlari maydonlarida qurilishlar uchun ruxsat berish tartibi to‘g‘risidagi Nizom», 1997-yil 13-yanvardagi 20-sonli Vazirlar Mahkamasining qaroriga 1-ilova.

«O‘zbekiston Respublikasida alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarda davlat kadastrini olib borish tartibi to‘g‘risidagi Nizom», 1998-yil 10-martdagi 104-sonli Vazirlar Mahkamasining qaroriga ilova.

«O‘zbekiston Respublikasi Yer resurslari davlat qo‘mitasi to‘g‘risidagi Nizom», 1998-yil 27-iyuldagi 314-sonli Vazirlar Mahkamasining qaroriga 2-ilova.

«O‘zbekiston Respublikasi tuproq bonitirovkasi ishlarini olib borish va ma’lumotlarni tasdiqlash tartibi», 1999-yil 18-maydagi 732-sonli Vazirlar Mahkamasining qarori// O‘zR Qishloq va suv xo‘jaligi vazirligi hamda Yer resurslari davlat qo‘mitasining yer tuzish, yerdan foydalanish va yer kadastriga oid rahbariy hujjatlari.

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR

I. UMUMIY ADABIYOTLAR

1. *I. A. Karimov.* O‘zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari. — T.: O‘zbekiston, 1995.

2. *I. A. Karimov.* O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. — T.: O‘zbekiston, 1997.

3. *I. A. Karimov.* Xavfsizlik va barqaror rivojlanish yo‘lida. — T.: O‘zbekiston, 1998.

4. *A. N. Nig‘matov, R. N. Sultonov.* Ekologiya va hayot. — T.: O‘zbekiston, 2002.

5. *A. Rahmonov.* Islom huquqi. — T., 2003.

6. *A. Saidov, U. Tadjixanov, X. Odilqoriyev.* Davlat va huquq nazariyasi. — T.: Sharq, 2002.

7. *A. X. Saidov.* Xalqaro huquq. — T.: Adabiyot jamg‘armasi, 2001.

8. Aholi uchun yuridik ma’lumotnoma. 1—6-sonlar. — T.: Adolat, 1994—1995.

9. Davlat va huquq nazariyasi. — T.: Iqtisod va huquq dunyosi nashriyot uyi, 2000.

10. *N. F. Reymers.* Nadejdi na vijivaniye chelovechestva: Konseptualnaya ekologiya. — M.: Rossiya molodaya. Ekologiya, 1992.

11. *N. F. Reymers.* Prirodopolzovaniye. Slovar-spravochnik. — M., 1990.

12. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari (1995—1999). — T.: Adolat, 2000.

13. Shkola ustoychivogo razvitiya. — Bishkek, 2003.

14. Vsemirniy sammit po ustoychivomu razvitiyu: Osnovnie itogovie dokumenti. — Almati, 2003.

15. Yuridik ensiklopediya (U. Tadjixanovning umumiy tahriri ostida). — T.: Sharq, 2001.

16. *Z.M.Islomov.* Problemi vlasti: yeyo ponimaniye, naznacheniye, sotsialnaya sennost. — T.: TGYuI, 2003.

II. MAXSUS ADABIYOTLAR

1. *A. N. Nig‘matov.* Ekologiya huquqi: sxemalar va tushunchalarda. — T.: Iqtisod va huquq dunyosi, 1999.

2. *A. N. Nig‘matov.* Ekologiya nima. — T.: TIU nashriyoti, 2002.

3. *A. N. Nig‘matov.* Yer huquqi. — T.: Islom universiteti nashriyoti, 2001.

4. *A. R. Nikolas.* Pravovoye regulirovaniye prirodopolzovaniya i oxrani okrujayushey sredi v SSHA. — M.: Progress, 1990.

5. Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish.// Qonunlar va normativ hujjatlar. — T.: Adolat, 2002.

6. *B. V. Yerofeyev.* Ekologicheskoye pravo Rossii. — M.: MS UPL, 1999.

7. Ekologicheskiye aspekti v konsepsii ustoychivogo razvitiya. — T.: Bioekosan, 2003.

8. Ekologiya huquqi. (M.B.Usmonov tahriri ostida). — T.: Adabiyot jamg‘armasi, 2001.

9. Ekologiya. Yuridicheskiy ensiklopedicheskiy slovar. — M.: Norma, 2001.

10. *F. Namozov.* O‘zbekistonda o‘rmonlardan foydalanish huquqi. — T.: Fan, 2000.

11. *J. T. Xolmo‘minov.* Ekologiya va qonun. — T.: Adolat, 2000.

12. *J. T. Xolmo‘minov.* Ekologo-pravovie problemi ispolzovaniya oroshayemix zemel v Respublike Uzbekistan. — T.: Fan, 1996.

13. *M. B. Usmonov.* Yer va qonun. — T.: Adolat, 1994.

14. *M. B. Usmonov.* Tabiatni muhofaza qilishning konstitutsiyaviy asoslari. — T.: TDYUI nashriyoti, 2002.

15. *M. G‘ulomov, Y. Jo‘rayev.* Ekologiya: jinoyat va jazo. — T.: O‘zbekiston, 1991.

16. Natsionalniy doklad «O sostoyanii okrujayushey prirodnoy sredi i ispolzovanii prirodnix resursov Respubliki Uzbekistan». — T.: Chinor ENK, 1995—1999, 2002.

17. *R. U. Beknazarov, Yu.V. Novikov.* Oxrana prirodi. — T.: O‘qituvchi, 1995.

18. *S. S. Hamroyev.* O‘zbekistonda tabiiy boyliklardan foydalanish shartnomalari (konsessiya)ning huquqiy tartibga solinishi. — T.: NPO Vostok, 1999.

19. Sostoyaniye okrujayushey prirodnoy sredi ekologicheskiye problemi Respubliki Uzbekistan. — T.: MID RUz, Goskompriroda RUz, 1996.

20. Suv huquqi (M.H.Rustamboyevning umumiy tahriri ostida). — T.: TDYUI nashriyoti, 2003.

21. *V. V. Petrov.* Ekologicheskoye pravo Rossii. — M.: Bek, 1997.

22. Yer huquqi (M.H.Rustamboyevning umumiy tahriri ostida). — T.: TDYUI nashriyoti, 2002.

23. O‘rmon huquqi (M.H.Rustamboyevning umumiy tahriri ostida). — T.: TDYUI nashriyoti, 2003.

24. *Sh. R. Qobilov.* Ekologiya qonunchiligini buzganlik uchun yuridik javobgarlik. — T.: Fan, 2001.

MUNDARIJA

Muqaddima 3

UMUMIY QISM

I bob. EKOLOGIYA VA EKOLOGIK QARASHLAR. TABIATNI HUQUQIY MUHOFAZA QILISH ZARURATI 5
1. Ekologiya nima 5
2. Tabiat va jamiyat o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik 12
3. Ekologik konsepsiyalar (dunyoqarashlar) 20
4. Ekologik prinsiplar (yo‘naltiruvchi qoidalar) 25
5. O‘zbekistonning ekologik siyosati 27
6. Atrof tabiiy muhitni huquqiy muhofaza qilish zarurati 30

II bob. EKOLOGIYA HUQUQI: TUSHUNCHASI, RIVOJLANISH BOSQICHLARI, PREDMETI 33
1. Ekologiya huquqi tushunchasi 33
2. Tabiatni huquqiy muhofaza qilish tarixidan 37
3. Ekologiya huquqining predmeti 40
4. Ekologiya huquqining o‘ziga xos xususiyatlari va prinsiplari 41

III bob. EKOLOGIK-HUQUQIY MUNOSABAT VA EKOLOGIK-HUQUQIY MEXANIZM 47
1. Ekologik-huquqiy munosabat tushunchasi va normalari 47
2. Ekologik-huquqiy munosabat ob’yekti 49
3. Ekologik-huquqiy munosabat sub’yektlari 52
4. Ekologik-huquqiy munosabatlarni tartibga solish usullari 53
5. Ekologik-huquqiy mexanizm 56
6. Ekologiya huquqining tizimi 58

IV bob. EKOLOGIYA HUQUQI MANBALARI 62
1. Ekologiya huquqi manbalari va ularning tasniflanishi 62
2. O‘zbekiston Respublikasi konstitutsiyasi Ekologiya huquqining asosiy manbai 64
3. Qonunlar — Ekologiya huquqining manbai sifitida 66
4. Qonun osti normativ hujjatlarning ekologik munosabatlarni tartibga solishdagi ahamiyati 67

V bob. TABIIY OB'YEKTLARGA NISBATAN MULK HUQUQI 70
1. Tabiiy ob'yektlarga nisbatan mulk huquqi tushunchasi va o'ziga xos tomonlari 70
2. Mulk huquqi ob'yektlari va kelajak istiqbollari 73

VI bob. EKOLOGIK BOSHQARUV 76
1. Ekologik boshqaruv tushunchasi va tizimi 76
2. Davlatning ekologik boshqaruvi 78
3. O'zini-o'zi boshqarish organlari (fuqarolar yig'ini)ning ekologik funksiyalari 90
4. Nodavlat notijorat organlarining ekologik boshqaruvi 91

VII bob. EKOLOGIK KADASTR, NAZORAT VA EKSPERTIZA 95
1. Ekologik boshqaruvda ekologik kadastr, nazorat va ekspertizaning ahamiyati. Ekologik kadastr 95
2. Ekologik nazorat 97
3. Ekologik ekspertiza 101

VIII bob. EKOLOGIK JAVOBGARLIK 107
1. Ekologik javobgarlik tushunchasi va turlari 107
2. Ekologik-huquqiy javobgarlik 110
3. Ekologik huquqbuzarliklar uchun yuridik javobgarliklarni qo'llash asoslari 112

ALOHIDA QISM

IX bob. YERLARNI EKOLOGIK-HUQUQIY MUHOFAZA QILISH 119
1. Yer muammolari va ularni yechish yo'llari 119
2. Yerlarni ekologik-huquqiy muhofaza qilishning umumiy qoidalari 123
3. Yer fondi toifalari bo'yicha yerlarni ekologik-huquqiy muhofaza qilish 127
4. Yerlarni ekologik-huquqiy muhofaza qilishning mazmuni va mohiyati 129
5. Yer muhofazasi va foydalanish ustidan nazorat. Yuridik javobgarlik 131

X bob. SUV VA SUVDAN FOYDALANISHNI EKOLOGIK-HUQUQIY TARTIBGA SOLISH 135
1. Suv resurslari va ularni ekologik-huquqiy jihatdan tartibga solish zarurati 135
2. Davlat suv fondi va uni boshqarish 137
3. Suvdan oqilona foydalanishning ekologik-huquqiy asoslari 138
4. Suvni ekologik-huquqiy muhofaza qilish 140

XI bob. YER OSTI BOYLIKLARINI EKOLOGIK-HUQUQIY MUHOFAZA QILISH 145
1. Yer osti boyliklari tushunchasi va ularni ekologik-huquqiy muhofaza qilish zarurati 145
2. Yer osti boyliklaridan foydalanish va ularni muhofazalashning ekologik-huquqiy talablari 147
3. Konchilik munosabatlarini davlat tomonidan tartibga solish 149
4. Yer osti boyliklaridan foydalanish huquqi 153

XII bob. O'SIMLIK DUNYOSINI EKOLOGIK-HUQUQIY MUHOFAZA QILISH 156
1. O'simlik dunyosi va uni ekologik-huquqiy muhofaza qilish zarurati 156
2. O'simlik dunyosini muhofazalashning huquqiy tartibi 157
3. O'simlik dunyosini muhofaza qilish chora-tadbirlari 161
4. O'simlik dunyosi ob'yektlarini nazorat qilish va javobgarlik 163

XIII bob. O'RMONLARNI EKOLOGIK-HUQUQIY MUHOFAZA QILISH 166
1. O'rmon — alohida ekologiya huquqining ob'yekti sifatida 166
2. O'rmonlarga oid munosabatlarni tartibga solishning umumiy jihatlari 167
3. O'rmonlardan foydalanish huquqi 171
4. O'rmonlarni huquqiy himoyalash 173

XIV bob. HAYVONOT DUNYOSINI EKOLOGIK-HUQUQIY MUHOFAZA QILISH 176
1. Hayvonot dunyosi va uni ekologik-huquqiy muhofaza qilishning maqsadi va vazifalari 176
2. Hayvonot dunyosi ob'yektlari va ularni muhofaza qilish talablari 179
3. Hayvonot dunyosidan foydalanish tartibi 181
4. Hayvonot dunyosiga oid qonun hujjatlaridagi normalarni buzganlik uchun javobgarlik 183

XV bob. ATMOSFERA HAVOSINI EKOLOGIK-HUQUQIY MUHOFAZA QILISH 186
1. Atmosfera havosi — ekologiya huquqining ob'yekti sifatida 186
2. Atmosfera havosini muhofaza qilishning umumiy qoidalari 188
3. Atmosfera havosini ekologik-huquqiy muhofaza qilish talablari 191
4. Atmosfera havosini muhofaza qilishning kafillik mexanizmi 192

XVI bob. ALOHIDA MUHOFAZA ETILADIGAN TABIIY HUDUDLARNING HUQUQIY HOLATI 196
1. Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar tushunchasi va ularning tasniflanishi 196

2. Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar huquqiy holatining umumiy jihatlari 198
3. Alohida muhofaza etiladigan ijtimoiy-ekologik vazifalarni bajaruvchi hududlarning huquqiy holati 200
4. Qo'riqxona — ekologik vazifalarni bajaruvchi alohida muhofaza etiladigan hududlar va ob'yektlarning huquqiy holati 202
5. Iqtisodiy-ekologik vazifalarni bajaruvchi alohida muhofaza etiladigan hududlarning huquqiy holati 205

XVII bob. ANTROPOGEN O'ZGARGAN HUDUDLARNI EKOLOGIK-HUQUQIY MUHOFAZA QILISH 208
1. Antropogen o'zgargan tabiiy muhitni ekologik-huquqiy muhofaza qilish tushunchasi, asosiy turlari va xususiyatlari 208
2. Shaharlarda atrof tabiiy muhitni ekologik-huquqiy muhofazalash 210
3. Agrar tegralarda atrof-muhitni ekologik-huquqiy muhofazalash 216
4. Sanoat zonalarida atrof-muhitni ekologik-huquqiy muhofazalash 226

MAXSUS QISM

XVIII bob. ATROF-MUHITNI XALQARO-HUQUQIY MUHOFAZA QILISH 229
1. Atrof-muhitni xalqaro-huquqiy muhofaza qilish tushunchasi va rivojlanish tarixi 229
2. Atrof-muhitni xalqaro-huquqiy muhofaza qilish prinsiplari va manbalari 238
3. Atrof-muhitni muhofaza qilishning xalqaro-huquqiy ob'yektlari 245
4. Xalqaro ekologik tashkilotlar, konferensiyalar va jamg'armalar 249
5. Ayrim xorijiy mamlakatlarda ekologiya huquqi 257
6. Xalqaro ekologik javobgarlik 261

Ekologiya huquqiga oid test savollari 265
Ekologiya huquga oid asosiy atama va iboralar lug'ati 275
Seminar mashg'ulotlarining taxminiy ish rejasi 290
Ekologiya huquqiga oid O'zbekiston Respublikasining qonunlari va normativ hujjatlari 293
Tavsiya etiladigan adabiyotlar 297

Asqar Nig'matullayevich Nig'matov (Nigmatov)

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING EKOLOGIYA HUQUQI

Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun darslik

Muharrir *M. Yo'ldosheva*
Musavvir *Yu. Gabzalilov*
Badiiy muharrir *A. Bobrov*
Texnik muharrir *T. Smirnova*
Musahhih *F. Ortiqova*
Kompyuterda sahifalovchi *Sh. Sohibov*

IB № 4163

Bosishga 03.09.2003-y. da ruxsat etildi. Bichimi $60\times90^{1}/_{16}$. «Tayms» garniturada ofset bosma usulida bosildi. Shartli b. t. 19,0. Nashr b. t. 23,0. Jami 5000 nusxa.
319 raqamli buyurtma. 31-2003 raqamli shartnoma. Bahosi shartnoma asosida.

O'zbekiston matbuot va axborot agentligining G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 700129, Toshkent, Navoiy ko'chasi, 30 // 700128, Toshkent, Usmon Yusupov ko'chasi, 86

Nig'matov, Asqar.

O'zbekiston Respublikasining ekologiya huquqi: O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi markazi/ Mas'ul muharrir: M. B. Usmonov. — T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2003. —304 b.

Sarlavhada: O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi.

Mustaqil O'zbekiston Respublikasida ilk bor akademik litsey va kasb-hunar kolleji talabalari uchun chop etilayotgan ushbu darslikda tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishda yuzaga kelayotgan ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solishning barcha jihatlari yoritib berilgan.

Darslikning o'rta maxsus o'quv yurtlari uchun alohida yozilishiga sabab, *birinchidan,* huquq sohasining juda tez sur'atlarda rivojlanib, ijtimoiy hayotga chuqurroq kirib borishi, *ikkinchidan,* talabalarni yosh jihatlari va psixologik xususiyatlarini inobatga olish zarurati, *uchinchidan,* Kadrlar tayyorlash milliy dasturining ikkinchi bosqichida turgan vazifalardan bo'lmish o'quv-tarbiya jarayonida sifatli o'quv adabiyotlari bilan ta'minlashdir.

Ushbu o'quv adabiyoti oliy o'quv yurtlari uchun chop etilgan Ekologiya huquqiga doir o'quv qo'llanma va darsliklardan farqli ravishda lug'at, test savollari, manbalar ro'yxati, adabiyotlar, qaytarish savollari, mustaqil ta'lim mavzulari, rasmlar bilan boyitilgan, ya'ni ta'limning zamonaviy usullari qo'llanilgan.

BBK 67. 407(5U) ya 722